

માનસી

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૮ : અંક ૧

માર્ચ ૧૯૪૩

પૂર્ણિમા ૨૬

સંચાલક

મા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

પ્રકાશનસ્થાન : આનંદ પ્રેસ : રેસનરોડ : ભાવનગર.

લાં છું આ યુ પ્ય
મુંદર રમણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુરું કેસરી જીવન

વાપરે
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસમિદુર, અપ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

બાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફા. આંખાચોક

મરાતા જન, માત્ર અને
 મિલકતની સલામતી માટે
 'ઈન્ડીઅન ગ્લોબ'ની
 વીમાની પોલિસી સંપૂર્ણ
 પ્રકારની ગેરંટી છે.

વીમાનું તમામ

પ્રકારનું કામકામ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સ ૬ ૨

ધી ઈન્ડીઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મુરત પ્રાંચ ૩૧૫ ૩૨૧ દોનંબી રોડ અમદાવાદ પ્રાંચ
 મુખ્યાલય, મુરત ૧૧૮, મુખ્યદેવ દેવલી બીલ્ડીંગ નાસા રોડ
 શાખા અને એજન્ટ્સી આદીસો અગત્યના દેસ્ક સંપર્કમાં છે.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૬૮૬

નારનું સરનામું : “ દાખ્યાસ ”

કલ્યાણની ઊંચી જાતની ટેબલ છંટો

અને સાત પાટીનો ઊંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીયેન્ટલ હોલિજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલિયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિશ્યત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

શ્રી ધનશુભલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

▲ પ્રવાહી નેટલી જે પહેલવાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષણીની ક્લમે લખાયેલી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાર્તાવિસ્તારથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ

મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

▲ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો, સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સંસ્મરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોનો સંગ્રહ

સંપાદક : શ્રી. વિ. ક. વૈદ્યાના

‘હળવી ક્લમે’ શીર્ષક આશુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ

મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પંડ્યા, રમણભાઈ નીલકંઠ, ભગીરદાસ
અયોપાન્દ્ર દવે, ધનશુભલાલ મહેતા અને અન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિત લખાણોમાંથી
સુંદર પ્રસંગો ઊંચકી લઈ તેમની એક
બીજા સાથે બાળીગળ મૂંઝણી કરેલું
રમેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રદક્ષન

સુંદર રૂપરંગ

મૂલ્ય ચૌદ આના

એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

વિજયરાયનાં એ વિશિષ્ટ પુસ્તક

લીલાંસૂકાં પાન

નર્મદયુગ વિશેના આ ત્રીસ નિબંધોમાં ગુજરાતનો એ મહાપુરુષ ને એના સમર્થ સગાકાલીનો પુનર્જીવિત થાય છે. એમાં તમે એ સમયની વિવિધ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિનો નિષ્ઠ પરિચય રસાળ શૈલીમાં પામશો.

ઋગ્વેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

પ્રા. ડાહરરાય રં. માંકડ :

“વિદ્વત્ત્રિપુટીના મનનું વિવેકપૂર્ણ સંહોદન...
આપાસુ એ વિષયનું પહેલું પુસ્તક...રીતિમાં અભિનવ
પ્રસાદ સાર્થત્વિક છે વિશિષ્ટ વિષયને વિશિષ્ટ રીતિમાં
મંડિત કરતો આ અન્ય સર્વથા આવશ્યક છે.”

કિંમત : દરેકના રૂપિયા બે

એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબઈ નં. ૨

‘માનસી’ની શાખાઓ

માનસી ગ્રંથોણી : સંચાલક વિજયરાય ક. વેદ્ય, દરજ મહેશ્વરી ;
નાનપરા : સૂરત. લવાજમ ડા. ૫૭; દેશાવર ડા. ૬૭; છટક, ડા. ૧૧.
શાખાઓ : (૧) મુંબઈ, એસ.એન. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. (૨) સૂરત : પ્રતાપ પ્રેસ, કાળીપીઠ. (૩) વડોદરા : સાધના
પ્રેસ, રાવપુરા. (૪) પોરબંદર : રા. દામોદર કે. બટ; રામટેકરી.
(૫) ભાવનગર : આનંદ પ્રેસ, સ્ટેશન રોડ.

શ્રી. કિશનસિંહ આવડાએ સાધના પ્રેસ રાવપુરા વડોદરામાં છાપી પ્રગટ કરી.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

ઇમારતને લગતા લોખંડના સામાન જેવા
કે, એંગલ, ટીઝ, રોલર-ટીલપીમ
ગેલવેનાઈઝ અને પ્લેનશીટસ
વગેરે માલ પૂરો પાડવાના અને
તે બેસાડી આપવાના
કંટ્રાક્ટર

નં. ૧૨૭. ટેકરટીટ : ————— મુંબઈ ૮.

“ ધી હોમિઓપેથિક આઉટલુક ”

બોમ્બે હોમિઓપેથિક એસોસિયેશનનું સુઅપત્ર
તંત્રી : એન. સી. વકીલ

અવંત પ્રાણકોષ પર સખલ અસર કરતી નવીન ચિકિત્સાપદ્ધતિ. હોમિઓપેથિનું પશ્ચિમ દિશનું પ્રથમ અંગ્રેજી માસિક. જેમાં સતકાલીન માર્ગદર્શિકાના વિચારો પુનઃ પ્રકટ છે, તથા સમકાલીન વિદ્વાનોની સ્ફુરણાઓ ખીણે છે. યુરોપ તથા અમેરિકાના આચાર્યોનાં બુદ્ધિશીલ વિજ્ઞાપ છે; તેમજ ભરતખંડના વિદ્વાનોના ઉત્તમ લેખોનું દર્શન થાય છે. વિચાર, આચાર તથા પ્રવૃત્તિનું તાદરશ સ્વરૂપ રજૂ કરતું વિશુદ્ધ હોમિઓપેથિનું આ સામયિક પ્રાચેદ ગૃહમાં હોયું જોઈએ.

વાર્ષિક રૂા. ર૦૦ માસિક આના ૪ નમૂનાની નકલ મળી શકશે.

લખો : શ્રી. મનોહર રોય

બહ્યા બિરડોંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

વિષયદર્શન

વ. ૮, અં. ૧ : પૂર્ણસંખ્યા ૨૯

માર્ચ ૧૯૪૩ (પ્રકટ, એપ્રિલ '૪૩)

સર્જન અને નિબંધો

પ્રા. વામનરાવની વાર્તાકલા (મરાઠી પરથી)... ૧

શ્રીઅરવિંદનું લાવિદર્શન ('પૂર્ણયાગનું' ધ્યેય)

અબાસાલ બા પુરાણી ... ૩

અરત અને ઉદય (નવલિકા)

ફિગનસિદ્ધ વાવડા ... ૧૧

નિગૂઢ માનવી ('મનુષ્યનું વિજ્ઞાન')

ડૉ. બટમુખ ક વેદ્ય ... ૧૬

બાસન્તમુસ (કૃત્યમાંથી નવલિકા)

પ્રા. અનન્તરાય ર. ડાયા ... ૨૬

નૂતન ઠક્કર-વ્યાખ્યાનો : ૩ (આધુનિક મુદત. કવિતા)

જી. એ સંતના : જ્યોત્સના દેવે ... ૩૮

આચમતે અજવાળો : પ્ર પમું (આત્મકથા)

ધનમુખસાલ ક મહેતા ... ૪૮

મીરાંબાઈ (કવિચરિત્ર)

શ્રી પદ્માબહેન દેસાઈ ... ૬૬

વાસ્તવિકા : ૧ (મજ્જિમસૂત્ર, શિષ્ટાશિષ્ટ-મયાંદા વર્ગે)

ચિ. ક. વે. ... ૭૧

નેપથ્યે નર્તિકાને (કાવ્ય)

કમારકર જી. ભંડારી ... ૭૮

નિકેપ

બુદ્ધિપ્રધાન નાટક (ઘરકુટી)

પ્રા. હીરાલાલ મોદીવાળા ... ૮૨

અનોખું પુસ્તક (પ્રસંગ)

બાઈબાલ કોડારી ... ૮૩

મિતાસરી મતદર્શન (દસ પુસ્તકો વિશે)

ચિ. ક. વે. ... ૮૮

સતયોગીઓ (ચિ. ક. વે.)

... ૯૩

મા ન સી

વર્ષ ૮, અંક ૧] [માર્ચ ૧૯૪૩]

પ્રા. વામનરાવની વાર્તાકલા

[શ્રી નાથીબાઈ મહિત્તા-વિદ્યાપીઠના પ્રાધ્યાપક રા. વામનરાવ મ. જોષીની પદ્મચન્દ્રપૂર્તિ (સાઠમી જયન્તી) નવન્યુઆરીમાં ખૂતામાં ઉજવાઈ હતી. એ પ્રસંગને અનુલક્ષી, 'નીજેનું' લખાણ હમણાં ફેબ્રુઆરીમાં જ અવસાન પામેલા, વરોદરાવાળા રા. નેને-પ્રકાશિત સાહિત્યેતિહાસના અન્ય અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્ય (૧૯૩૫)-માંથી (પૃ. ૧૦૩) ઉત્પાદ્યું છે, તે રસપ્રદ થશે. આ ઉત્તરે, જેને અન્તે આપેલી ટીપ્પણીની માહિતી તથા આ અંકના 'ધ્વનિ'માંના આ વિષય પરનો લેખ, પ્રા. જોષી જેવા સમર્થ ચિન્તનપરાયણ નવલકથાકારની કૃતિઓ તરફ ગુજરાતી વાચકને અધિક આકર્ષે એવી આશા રાખીએ છીએ. —સં. માનસી]

વામનરાવની જગત બાહ્ય જોવાની દૃષ્ટિ અન્તર્મુખ હોવાથી તેમની નવલકથાઓમાં પાત્રોના પહેરવેશ, તેમનાં સ્વરૂપવર્ણન, દીવાનખાનાનાં વર્ણન, પાત્રો સંભાષણ કરે ત્યારના તેમના હાલબાલ, સૃષ્ટિવર્ણન ઇત્યાદિ બાળતો આપણે જોતા નથી..... એવી બાહ્ય વસ્તુઓ તરફ દુર્લ્ભ હોવાથી વામનરાવ પાત્રોનું વર્ણન બહુધા એ પ્રત્યેકના સ્વભાવને વળગી રહીને કરે છે. પ્રા. ફરકે પ્રમાણે ઝીણી ઝીણી બાળનોના વર્ણનથી તે કથાનકને તથા પાત્રોનાં સંભાષણને સત્તાભાસનો હાલ આપતા નથી. તે પછી આ ઊણપ પાત્રની કોઈ વિશિષ્ટ લઠણના હલ્લેખથી અને સ્વભાવ-સ્વભાવ વચ્ચેના ફરક વડે પૂરવાનો તે ચત્ન કરે છે. વામનરાવને પુરુષ પાત્રો કરતાં સ્ત્રીપાત્રો આલેખવા વધારે ફાવે છે એમ દેખાઈ આવે છે. મનની સૂઝમઝટા ચીતરવામાં તે કુશળ છે. તેમની નવલોમાં છુદ્ધિમય વિનોદ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તેમની ચિકિત્સક બુદ્ધિ, તર્કબદ્ધતિ, તત્ત્વજિજ્ઞાસા, સત્યશોધ માટેની કાંઈકાં અને વિચારવિશાસને લીધે એમની કૃતિઓએ મરાઠી વાઙ્મયમાં સ્વતંત્ર મ્થાન મેળવ્યું છે. સોક્રેટીસે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર આણેલું તત્ત્વજ્ઞાન ઓડિસને પોતાના નિબંધો દ્વારા ઈંગ્લંડમાં ઘેરેઘેર પ્રસાર્યું એમ કહેવાય છે; એ જ પ્રમાણે વામનરાવે પશ્ચિમ તથા પૂર્વનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા મરાઠી વાચકવર્ગને તે સુલભ કરી આપ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. સત્ય સુલભ, સહેલું ને સરળ છે એવી ધણાં મનુષ્યોની માન્યતા હોવાથી સામાન્ય લોકોને એવી ઇચ્છા રહે છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય એક જ નિર્ણાયક ઉત્તર નિઃસંદિગ્ધ ભાષામાં મેળવાય. પરંતુ સત્યના ઝંટકું ઝાટપટું આ જગતમાં ખીલું કશું પણ નહિ હોવાથી, વામનરાવ જેવા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ મનુષ્ય તરફથી કોઈ પણ ગહન પ્રશ્નનો નિર્ણાયક ઉત્તર આપવામાં આવે નહિ એ હકીકત તેમના પ્રામાણિકપણાની દ્યોતક છે એમ માનવું જ હાલપણુમરેલું ગણાય.¹

૧ રા વામન મહાર જોયી કૃત પાત્રમાંથી ત્રણ (રાગિણી, આદ્યમહારિણી, સુશીતાએ દેવ) નવલ ગુજરાતીમાં મળી રાકે છે. એ હેઠ્ઠીની પ્રા. ફરકે લખેલી સમીક્ષા ને પ્રા. જોયીનું જ એક ભાષાન્તરણ લખાણ 'કૌમુદી'માં (જુલાઈ ને સપ્ટે. ૧૯૩૦) આવેલાં; 'માનસી' માના પ્રા. પાળેદના લેખમાં (માર્ચ ૩૬) તથા એ જ વર્ષના ડિસે.-એપ્રિલમાં બે સંખ્યા કૂંકા હલ્લેખ છે; 'આ. હ. ડ.' પ્રા. રામનારાયણના સંગ્રહ 'સાહિત્ય-વિમર્શ'માંનું અવલોકન ને ભગિનીબાયા-સાહિત્ય-પ્રવાહવિષયક (૧૨મું સા. સંમેલન, અમદાવાદ) દિગ્દર્શન પણ ઉપયોગી બન્યો.

શ્રી અરવિંદનું

ભાવિદર્શન

આ ઓગસ્ટ માસની ૧૫મી નારીએ શ્રી અરવિંદનો જન્મદિવસ હોવાથી એમના જીવનસંદેશના વિશાળ પ્રદેશમાંથી એકાદને વિશદતાથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વથા ઉચિત લાગે છે. એમના જીવન-સંદેશના સર્વ પ્રદેશોમાંથી આપણા—આજના માનવના હૃદયનું સૌથી વધારે સફળતાથી આકર્ષણ કરનાર વસ્તુ માનવમાંથી અતિ-માનવનો વિકાસ થશે એવી તેમની ભવિષ્યવાણી છે.

નીત્યેનો અતિમાનવ

માનવથી અગ્રિયાની ગતિની કલ્પના એમ તો સર્વ દેશોના અને સર્વકાલના સાહિત્યમાં મળી આવે છે,—કદાચ તે માનવ ગેટલી જ પ્રાચીન છે. પરંતુ: “અતિ-માનવ” (સુપરમેન) શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ કરવાનું માન જર્મન તત્ત્વચિંતક નીત્યેને બાગે જાય છે. તે કહે છે કે “માનવ એ તો ઉલ્લંઘી જવાનો નમૂનો છે,” વળી તેણે એમ પણ કહ્યું છે કે “માનવની મહત્તા એ છે કે તે પોતે અંત-છેદો-નથી પરંતુ સેતુ છે.” પોતાના માનીતા ક્રાંતિ ઝરથુસ્ત્રના મુખમાં તેણે આ શબ્દો પણ મૂક્યા છે:

૧. આ અનુલક્ષણ એમની ૭૦ મી જયન્તીના (૧૫-૮-'૪૨) દિવસનું છે. લેખ શ્રી અરવિંદ તથા પૃથ્વીયોગના સમર્થ અધ્યાત્મી, બનારસ હિંદુ યુનિ.વાળા ડૉ. શિશિરકુમાર મૈત્રેનો, ફેબ્રુ. '૪૩ ના 'આર્યાનપાય'માં છે. એના તંત્રીની તથા લેખકની સંમતિથી એ અહીં છાપતાં આનંદ માય છે. તેનું આ બાપરન્તર અમારી વિનંતિથી 'માનસી' માટે ડૉ. અ'બાલાલ પુરાણીએ કરી આપ્યું છે.—સં. માનસી.

દર સુદર સ્વર્ગમાં રહેલ કેઈ આનંદ કે સુખને ખાતર નહિ પરંતુ જેઓ પોતાની જાતને પાર્થિવ ભૂમિકાને અર્પણ કરે છે, એટલે કે પૃથ્વી ઉપર અતિ-માનવનું પ્રભુત્વ પ્રગટાવવા માટે જેઓ પોતાનું સર્વસ્વ હોમે છે, તેઓને હું 'આહુ' છું. આ પાર્થિવ સદન અતિ-માનવને માટે તૈયાર થાય, અખિલ પૃથ્વી, પ્રાણીઓ, અને વનસ્પતિ તેનું સન્માન કરે, તેનાં જ બની રહે, એટલા ખાતર જે વ્યક્તિ કાર્ય કરે છે તથા લાગણી ધરાવે છે તેને હું 'આહુ' છું કારણ કે પોતાનો (માનવ તરીકે) અંત આવે એવી અભીપ્સા તે સેવી રહ્યો છે.

અતિ-માનવ (સુપરમેન) શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ કરવાનો યશ આપણે નીતશેને આપીએ તો સામી આજુ અતિ-માનવતાના આદર્શને હજીમાં પાડવાની, આશુરી અને રાક્ષસી માનવતાને સાચી અતિ-માનવતા તરીકે સ્થાપન કરવાની જવાબદારી પણ તેની છે. તેની કલ્પેલી અતિ-માનવજાતિ માનવ કરતાં કદાચ ઘણી ઘણી વધારે સમર્થ અને પરાક્રમી હશે પરંતુ આજની માનવજાતિ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ કે ચડિયાતી તો નથી એ નક્કી છે. ખરું જોતાં, એ અતિ-માનવજાતિ વધારે દયાહીન અને ક્રૂર છે. નીતશે અતિ-માનવતાના જે ગુણો કલ્પે છે તેની નોંધ તપાસતાં આ મુદ્દો સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે. અતિ-માનવની નીતિના ધોરણને તે "પ્રભુની નીતિ"—સમર્થની નીતિ કહી તેમાં હિંમત, સાહસ, વિજિગીશ, પ્રભુત્વ વગેરે ગુણો ગણાવે છે. પરંતુ સદાનુબ્રુતિ, ઉદારતા, પરોપકાર, દયા, ક્ષમા વગેરે જે ગુણો આપણે માનવ તરીકે સૌથી વધારે અગત્યના ગણીએ તેમને અતિ-માનવને માટે અધટિન ગણીને તેણે બાન કરેલા છે.

—અને શ્રી અરવિંદને।

પરંતુ શ્રી અરવિંદ જે અતિ-માનવ કલ્પે છે તે દિવ્ય-માનવ છે,—વિજ્ઞાનમય ચેતનાવાળો માનવ છે. એ પણ આજકાલના માનવથી ચડિયાતો હશે ખરો પણ તે શારીરિક બળમાં કે પરાક્રમમાં નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં. શ્રી. અરવિંદ અને નીતશે એ બંને વચ્ચે સામાન્ય માન્યતા એ છે કે એ બંને બારપૂરક પ્રતિપાદન કરે છે કે જગતને તે અત્યારે છે તેનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર સાચેસાચ ઊર્ધ્વારોહણ કરવું હશે તો તે કાર્ય વ્યક્તિગત મુક્તિ સાધવાથી નહિ પરંતુ માનવજાતિમાંથી પ્રગટેલી કેઈ નવનર અને ઉચ્ચતર જાતિના પ્રાદર્ય—અતિ-માનવજાતિ—વડે જ સાધી શકાશે. આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ વ્યક્તિની મુક્તિના માર્ગના

પણપાની હતા. વળી એ પણ નિઃશંકપણે સાચું છે કે સૈદ્ધાંતો સુધી હજારો શોધોએ એ માર્ગનો આશ્રય લઈને તેની વ્યવસ્થિત સાધના-પ્રણાલિનું અનુસરણ કરેલું હોવાથી સમસ્ત માનવજાતિમાં માનવતાથી કિર્ધરતર એતનાના વિદાસ મારે અનુકૂળ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ નૈયાર થઈ શક્યું છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ માને છે કે એટલું બસ નથી કારણ કે એટલેથી ક્રમવિદાસની પ્રક્રિયાના અંતિમ ઉદ્દેશની, એટલે કે પ્રકૃતિના આ મૂળ રૂપાંતરની, વિશ્વમાં એક પ્રકારના મૌલિક પ્રસ્થાનના આરંભની, -સિદ્ધિ શક્ય નથી.

ત્યારે શ્રી અરવિંદનો અતિ-માનવ કેવો છે? શ્રી અરવિંદ માને છે કે અતિ-માનવનો ઉદ્દગમ એ ક્રમવિદાસની પ્રક્રિયાની જ એક આવશ્યકતા છે. અએતનામાંથી આરંભાયેલો આ પાર્થિવ જ્ઞાનિકા ઉપરનો ક્રમવિદાસ એક પ્રકારની આરોહણની ક્રિયા છે. એ આરોહણ વડે આત્મા પોતાના અસલ સ્વરૂપ પ્રત્યે ગતિ કરે છે, જેમ આરંભમાં પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ એતના અને પૂર્ણ આનંદમાંથી તેણે ક્રમેક્રમે અધોક્ષોદ્ગ્રે પોતાનો વિસર્ગ કરીને પોતાના સ્વરૂપને તિરોભૂત કર્યું હતું. એટલે અવરોહણનું પ્રત્યેક પગથિયું ક્રમવિદાસના પુનરારોહણના પ્રત્યેક પગથિયા સાથે બંધાયેલું હોય છે. જેટલે અંશે આત્મતત્ત્વે પાર્થિવતામાં અવતરણ કર્યું છે તેટલે અંશે તે ક્રમવિદાસ સાધીને કિર્ધારોહણ કરી શકે છે. આત્મતત્ત્વ જેટલે પાર્થિવ તત્ત્વમાં તિરોભૂત થઈ અએતનામાં ઊતર્યું છે એટલે પાર્થિવતામાંથી પ્રાણનો ઉદ્દગમ શક્ય છે. તે જ પ્રમાણે મનોમય એતનાનો વિદાસ પણ આવશ્યક બને છે, કારણ કે જે જે પગલે આત્માએ સ્વરૂપને તિરોભૂત કર્યું છે તે તે પગલાની ક્રમવિદાસની ક્રિયા દરમ્યાન તે કિલટા ક્રમમાં પુનરુક્તિ કરે એ જ સ્વાભાવિક ગણાય. અને જ્યાં સુધી અવએતનાના પડમાંથી મુક્ત થઈ આત્મા પોતાના અસલ પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી ક્રમવિદાસની એ ક્રિયા અટકી શકે નહિ. આપાર સુધી ક્રમવિદાસ યાને ઉત્ક્રાંતિને પરિણામે ચાર તરફે પ્રગટ થઈ શક્યાં છે :

૧. પદાર્થ તત્ત્વ. ૨. પ્રાણ. ૩. અંતરાત્મા યાને ત્રૈલ્ય પુરુષ. ૪. મન. હવે પછી મોટે પહેલે પણ સમય આવેલો જ જોઈએ જ્યારે મનોમય એતનાથી ઉપરની વિજ્ઞાનમય—અતિ-માનસ—એતના પ્રગટ થશે.

આ રીતે જોતાં અતિ-માનવનું પ્રાદેશ પણ સમુદ્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની

એક આવશ્યકતા ગણી શકાય. કારણ કે અતિ-માનવ એટલે તે વ્યક્તિ જેનામાં અતિ-માનસ ચેતનાનું અવતરણ થયું હોય. પરંતુ અતિ-માનસ ચેતનાનું એ અવતરણ કેવળ અતિ-માનવતાવાળી વ્યક્તિનું નહિ પરંતુ અતિ-માનવતાવાળી જાતિનું પ્રાકૃત્ય સાધશે. એ પ્રમાણે નવી અતિ-માનવ-જાતિનો ઉદય થતાં વિશ્વની સમગ્ર પ્રકૃતિમાં—એટલે કે સ્થૂલ, પ્રાણમય તથા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં—આમુલ ફેરફાર થઈ જશે. ખરું જોતાં જડતત્ત્વ, પ્રાણ, અંતરાત્મા અને મનોમય ચેતનામાં સમૂહ ફેરફાર થશે નહિ ત્યાં સુધી અતિ-માનવ પ્રગટ થઈ શકશે નહિ એમ કહેવું વધારે ઉપયુક્ત છે. શ્રી અરવિંદ ને સમુદ્ધાનિવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ઉપરથી એ પરિણામ અપોઆપ ફલિત થાય છે. પ્રકૃતિ ત્યારે ક્રમવિકાસનું એક પગથિયું મૂકીને તેની ઉપરનું પગથિયું સાધે છે ત્યારે પૂર્વે સિદ્ધ થયેલ ઉત્ક્રાંતિના પગથિયાનો લોપ થઈ જાય છે એમ સમજવાનું નથી; તેનું ફક્ત ફેરફાર થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ત્યારે પ્રકૃતિના ક્રમવિકાસમાં મનસ્સત્ત્વનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેની પૂર્વે પ્રગટ થયેલ પ્રાણ અને સ્થૂલ પદાર્થનો નિષ્કર્ષ તરતે નાશ થઈ પામી જતાં પરંતુ ફેરફારિત થઈ જાય છે. એટલે કે મનનો વિકાસ થયા પૂર્વે એ તરતેની ને સ્થિતિ હતી તેમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર થઈ જાય છે. નવવિકસિત એ મનનું તત્ત્વ તેનાથી નિમ્ન પ્રાણ અને અધનાં તરતેમાં અવતરણ કરે છે, અને તેમની સાથે સમન્વિત-એકરૂપ-થઈ જાય છે. જેથી કરીને મનોમય ચેતનાની જ્ઞાનજ્યોતિનો લાભ તેમને પણ મળે છે. એ રીતે એમની પ્રકૃતિમાં આંશિક ફેરફાર પણ થાય છે. આ પ્રક્રિયાને શ્રી અરવિંદ સંયોગીકરણ કહે છે.

દિવ્ય જીવનની અભીપ્સા

પરંતુ કોઈ એમ કહે કે વિરાટમાં અતિ-માનવનું પ્રાકૃત્ય આવશ્યક છે એમ સ્વીકારતાં પણ તે માનવની ચેતનામાં પ્રગટ થશે એમ માનવાને શું કારણ છે? માનવ સિવાય કોઈ અન્ય પ્રાણીમાં કે કોઈ નવા જ પ્રાણીમાં શા માટે અતિ-માનવ ન પ્રગટે? માનવમાં અતિ-માનવના પ્રાકૃત્યની આવશ્યકતા દર્શાવવા માટે આપણે માનવ ચેતનાનો અભ્યાસ કરીને તેની અંદર જ માનવતાથી કોર્ણમાં આરોહણ કરવાની ક્રિયાનો અંશુભિનિર્દેશ છે કે નહિ તે તપાસવું જોઈએ. એ પ્રમાણે તપાસ કરતાં જણાય છે કે માનવતા અંતરમાં ગર્ભ ગતિ કરવાની ને અદ્યત્ત અભીપ્સા

આદિકાળથી જાગે છે તે અતિ-માનવતાનું પ્રાકૃત્ય તેનામાં થશે એનું મૂલ્ય કહે છે.

એ અભીપ્સા એટલે કે આ બધા પાર્થિવતાવાળી ભૂમિકા ઉપર દિવ્ય-હૃદયનું સર્ગન કરવાની અભીપ્સા. એ નિશ્ચિત રૂપવાળી અભીપ્સા ઉપરાંત પણ માનવમાં આદિકાળથી બીજી એક વિશિષ્ટતા છે, — તે તેનામાં રહેલ પોતાની જાતની મર્યાદાઓ વટાવવાની દુર્ધર્ષ બાવના છે. શ્રી અરવિંદ એમ માને છે કે જ્યારે માનવ કરતાં ઉચ્ચતર ચેતનાનું અવતરણ થશે ત્યારે માનવમાં રહેલી એ બાવના તેને એ ઉચ્ચતર ચેતનાને પોતાનામાં ધારણ કરવાનો અધિકારી બનાવશે. સમસ્ત દુનિયા જેની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહી છે એવું એ ઉચ્ચતર ચેતનાનું અવતરણ જ્યારે થશે ત્યારે માનવની પ્રકૃતિ અસંખ્ય, આમૂલ્ય અદ્વૈતાઈ જશે. પરંતુ એ ઉચ્ચતર જાતિને સ્થાન આપવા માટે માનવનો વિનાશ આવશ્યક નહિ બને. ફક્ત, માનવની પ્રકૃતિનું સમૂળ રૂપાંતર થઈ જશે, એટલે કે તેની ચેતના દિવ્ય-માનવતાની ભૂમિકામાં આરોહણ કરશે. કોઈ પૂછશે “શું માનવ દિવ્ય થશે?” તેનો ઉત્તર છે ‘હા’. માનવની બાવિ સાર્થકતા એ જ છે! માનવની અંતિમ પરિણતિ માનવતામાં નહિ પરંતુ કોઈ ઉચ્ચતર જાતિમાં રૂપાંતર પામવામાં રહેલી છે. માનવમાં અભીપ્સારૂપે, આ સૃષ્ટારૂપે જે જે વસ્તુઓ અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તે બધાની અવિરતાર્થતા, તેની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ, એ દિવ્ય માનવની જાતિના પ્રાકૃત્યમાં રહેલી છે.

અતિ-માનવતાના પ્રાકૃત્યની આ માન્યતા માનવતાવાદથી ‘હ્યુમેનિટેરિયનિઝમ’ થી ભિન્ન છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ. માનવતાવાદ તો માનવ અને તેના કોષડાઓને મીમાંસાના એકમાત્ર ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારે છે. એટલે કે માનવતાવાદ માનવની અત્યારે જે વિકાસ-દશા છે, તેની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે જે જરૂરિયાતો છે, તેના દૃષ્ટિબિંદુથી જ સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલ વિચારે છે. એ દૃષ્ટિબિંદુમાં માનવતાથી નિમ્ન અને માનવતાથી પર રહેલી સૃષ્ટિઓનો સમાવેશ થતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં, એ દૃષ્ટિબિંદુ અતિ સંકુચિત અને અપખંપ છે. માનવ તથા તેના કોષડાઓ સમુદ્ધાંતિ-પ્રક્રિયાની તાત્કાલિક, પસંદાતી, આંતર દશાઓ માત્ર છે. એટલે તેમને એટલી બધી મદદન કરીને જોવી, અન્ય વિશાળ પ્રશ્નોને ઢાંકી દે એટલું મદદત્વ તેમને આપવું એ ભૂલ છે. મીમાંસાના એકમાત્ર કે પ્રધાન ક્ષેત્ર તરીકે પણ તેમને ગણવામાં ઔચિત્યનો

બંગ છે. આ રીતે વિચારતાં માનવતાવાદની દૃષ્ટિએ જ વિશ્વને જોવાનો આગ્રહ કરનારાઓ પ્રત્યે શ્રી અરવિંદની અસહિષ્ણુતા ખરાબર સમજી શકાય તેવી અને સાચી હશે છે.

અતિ-માનવતાની મીમાંસાનું દૃષ્ટિબિંદુ તદ્દન જુદું જ છે. એમાં સમસ્ત વિશ્વનો તાગ લેવામાં આવે છે,—કેવળ માનવ અને તેની જરૂરિયાતનો નાનો ભાગ કે અંશ માત્ર નહિ. એ મીમાંસા એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે માનવે માનવ કરતાં પોતે કાંઈકે મદાન થઈ શકે તેમ છે એવી શક્તિ અત્યાર મુખીમાં જતાની છે. એટલે કરીને સમસ્ત વિશ્વ અત્યારે જેવું છે તેના કરતાં તેને મદતર, ઉચ્ચતર, શુદ્ધતર જનાવતારે ઊર્ધ્વ દિવ્ય વ્યોતિનું અવતરણુ ત્યારે થશે ત્યારે એ ચેતના માનવની અંદર અવતરણુ કરશે. એવા અવતરણુનું પરિણામ એ થશે કે માનવ પોતે અતિમાનવમાં રૂપાંતર પામશે, અને સાથે સાથે તેની પ્રકૃતિ પણ દિવ્ય યાને પરા પ્રકૃતિમાં પરિણવ થઈ જશે. આમ અતિમાનવતા અને પરા પ્રકૃતિના દૃષ્ટિબિંદુથી શ્રી અરવિંદ વિશ્વને જુલે છે. પરંતુ એ દૃષ્ટિબિંદુ એવું છે કે તેમાં માનવની જરૂરિયાતો અને તેના કાયદાઓનું વિશિષ્ટ મૂલ્ય કાયમ રહેવાને જરૂરે વધારે વિશાળ પ્રશ્નોમાં ને લય પામી જાય છે.

અતિમાનવ અને અવતાર

પરંતુ અતિ-માનવ અને અવતાર બંને એક નથી સમજવાનાં. અવતાર આ જગતમાં વિશિષ્ટ કાર્ય સાધવા માટે જન્મ ધારણ કરે છે. તેનું કાર્ય સિદ્ધ થતાં તે જગતમાંથી પોતાની જાતને પાછી ખેંચી લે છે, અને જગતને તેની પોતાની ધીમી સમુદ્ધાંતિની ગતિના ચક્રમાં તે પાછું મૂકે છે; તે વિશ્વના અંધારણમાં કે પ્રકૃતિમાં કોઈ પ્રકારનું આચલ રૂપાંતર નથી સાધતો. સમુદ્ધાંતિની ઊર્ધ્વ ગતિમાં નહીં કોઈ આધારને તે દૂર કરી દે છે અને પછીથી તેને તેની પોતાની ધીમી ગતિએ આગળ વધવા દે છે. અવતાર માનવદેહ ધારણ કરે છે એ સાચું છે પરંતુ તે માનવજાતિનું દિવ્યીકરણ સાધતો નથી. અવતારનું આગમન ફક્ત એટલું જ સિદ્ધ કરે છે કે માનવદેહ પ્રજાતાની દિવ્ય ધાતુને ધારણ કરવાને કામ એવું ઉદાત્ત પાત્ર છે, ઉત્તમ આધાર છે. માનવમાં દિવ્ય ચરાણી શક્તિ રહેલી છે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અવતાર માનવને આપે છે. શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં —

માનવ પ્રકૃતિમાં દિવ્ય પ્રકૃતિના અભિર્ભાવ કે અવતાર આવે છે માનવમાં

રહેલ કાઈદલ, ધુલ્લ, કૃષ્ણલ, નાં દર્શન એટલા માટે કરાવવામાં આવે છે કે તેથી માનવ ચોતાના વિચાર, ભાવ, ક્રિયા, જીવન વગેરેને એમની દિવ્યતાના ટાળામાં ઢાળીને ચોતાની જાતનું દિવ્યતામાં રૂપાંતરસાધી શકે.

અતિમાનવ એ પ્રભુના અવતારની પેઠે કોઈ ઊર્ધ્વ લોકમાંથી થોડા સમય માટે જીતરી આવતું પ્રાણી નથી. તે કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય સાધવા માટે (અવતારની પેઠે) આવતો નથી, અને તે કાર્ય સિદ્ધ થયે પાછો ઊર્ધ્વલોકમાં જતો રહેતો નથી. અતિ-માનવ પાર્થિવ જગતમાં હમેશ માટે રહેવાને આવે છે, અને તે એ પ્રમાણે રહીને સમસ્ત વિશ્વની ચેતનાને એક પાયરી જાંચે લઈ જાય છે. તે એક વ્યક્તિ તરીકે નહિ પરંતુ માનવતાથી પર એવી જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં આવે છે. અતિ-માનવનું પ્રાકૃત્ય થતાં સમુદ્ધાંતિની ક્રિયા અટકી જતી નથી. તેમાં આમૂલ દેરકાર થઈ જાય છે એટલું જ. અતિ-માનવના પ્રાકૃત્ય પૂર્વે રૂપાંતરની એ ક્રિયા અજ્ઞાનમાં ચાલતી હોય છે; તેને તે જ તેના પ્રાકૃત્ય પછી જ્ઞાનપૂર્વક ગતિ કરે છે. સચ્ચિદાનંદનો આ જગતમાં આવિર્ભાવ થશે ત્યારે જ એ ક્રિયા અટકશે. મનોમય ચેતનાથી ઊર્ધ્વમાં અતિ-માનસ એટલે ચિન્તાની ચેતના રહેલી છે. તેનું અવતરણ થતાં અતિ-માનવ પ્રગટ થશે એ ખરું પરંતુ તેનાથીએ ઉપર સચ્ચિદાનંદની ચેતના રહેલી છે, એટલે કે વિશુદ્ધ સત્, ચિત્ અને આનંદની ત્રિદલ છતાં એક એવી ચેતના આવી રહેલી છે.

શ્રી અરવિંદ જે અતિ-માનવતામાં માને છે તેની આ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે. પરંતુ તેના પ્રાકૃત્યને માટે માનવની પ્રકૃતિમાં સમૂળ રૂપાંતર થવું જોઈએ એ આવશ્યક શરત હોવાથી અતિ-માનવનો આવિર્ભાવ બાવિમાં દૂર દૂર છે એમ કદાચ આપણને લાગે. પરંતુ એવો બય પાયા વગરનો છે કારણ કે શ્રી અરવિંદ કહે છે :

એ રૂપાંતરની માગણી એટલે કેવળ દૂર સુદૂર રહેલી (અપ્રાપ્ય) વસ્તુ માટેનો આગ્રહ, —આપણી માનવતાને તદન અપરિચિત અને અશક્ય એવી કોઈ વસ્તુ માટેનો આગ્રહ—છે એમ સમજવાનું નથી. કારણ કે જે રૂપાંતર આપણે સાધવાનું છે તેનાં બધાંય તરવો આપણી પ્રકૃતિની અંદર પડેલાં છે, —આપણી બહાર નથી. જરૂર છે તે માનવજાતિના થોડા કે ઘણા મોટા ભાગને એ રૂપાંતરની ઝાંખી યવાની, તેને માટે અદ્યત્ત અગ્રાપ્સા સતત જાગ્રત રાખવાની, તે રૂપાંતર સક્ય છે એવી શ્રદ્ધાની, પોતાની અંદર એ રૂપાંતર મૂર્ત થાય તેને માટેની તપઃશક્તિની તથા તે સાધવાનો

માર્ગ શોધવાની તમનાની. એ વસ્તુઓ પણ ગેરહાજર નથી અને માનવજાતિના ભાવિના કંટાકટીના પ્રસંગોના પ્રબળ તંગપણાથી ('ટેન્શન'થી) એ તૈયારી વધતી જતી જોઈએ. અત્યારની માનવતાની મર્યાદાઓમાંથી છુટકારાની, મુક્તિની કે તેના ઉકેલની જરૂર છે, એવી લાગણી ધીમે ધીમે પ્રબળ થતી જતી જોઈએ, તથા કંટાકટીની પરિસ્થિતિમાં આધ્યાત્મિક સિવાય બીજો ઉકેલ છે જ નહિ એવી લાગણી વધારે બળવાન બનતી જશે. માનવના અંતરના એ સાદાને દિવ્ય વાસ્તવિકતામાં અને પ્રકૃતિમાં પ્રત્યુત્તર હોવામાં મળવા જ જોઈએ.

સાક્ષાત્કાર વિશે

આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર એટલે પોતાની અંદર (અથવા બહાર, પરંતુ એ પ્રદેશમાં એનો અર્થ એક જ થાય છે) બળવાનતા ચેતન્યનો સ્પર્શ; અને સર્વ દેશોમાં, સર્વ જાતોમાં (પ્રજાઓમાં) અને સર્વકાળમાં પણ બળવાનતા સાક્ષાત્કાર તો એક સરખો જ હોય છે. ... ... અને છતાં ભેદ ઉપરિચિત થાય છે તેનું કારણ એ છે કે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર અને તેને વાગીમાં રચી કરનાર રૂપ યાને ધરતર એ એની વચ્ચે અગાધ કાંડી ખીણ આવી રહેલી હોય છે. જેવો તમને એક આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર થયો—(એ અનુભવ તમારી આંતર ચેતનામાં થાય છે) કે તુરત જ તમારું શિદ્ધાણ, કેળવણી, તમારી માન્યતાઓ, તથા માનસિક વલણોને અનુસાર તે સાક્ષાત્કારનું તમારા બહિર્મુખ ચેતન્યમાં અનુરૂપરૂપ (અનુરૂપ) ખડું થઈ જાય છે અને એક કે બીજું રૂપે તે આકાર ધારણ કરે છે. સત્ય એક જ છે, તરવ એક જ છે; પરંતુ જે રવરૂપોમાં તે પ્રકટ થાય છે તે અસંખ્ય હોઈ શકે છે. (રા. અંબાલાલ પુરાણી દ્વારા આપાન્તર શ્રીમાતાજી સાથે વાર્તાલાપમાંથી; પૃ: ૨૬, ૩૦).

અસ્ત અને ઉદય

ઉદય સુંદર કે અસ્ત ? દાર્ઝિંગના ઊંચામાં ઊંચા શિખર ટાઈગરહીલ પરથી જોએલો ભવ્ય સૂર્યોદય ચઢે કે ઝીંડીગલના પહાડ પર આવેલા ટીપુ મુલતાનના મહેલના ખંડેરમાંથી નીરખેલો ઢરણ સૂર્યાસ્ત ! પોતાની પ્રિયતમાની ચિતામાં ભસ્મ થઈ જનાર કોઈ અપાર્થિવ ગાંધર્વ સમો તાડવનની ભુલભુલામણીમાંથી નીકળીને જુદાના સાગરની ક્ષિતિજમાં ડૂબતો રવિ સુંદર કે ભૂમધ્ય સમુદ્રની પેલેપારથી તરંગો પર સવારી કરીને ઉપાને મળવા આવતો મુઘ્ધાના અંતઃકરણ સમો વિપાદમય રંગભોગી બાનુ સુંદર !

સપનાં જની ગયેલાં આ સંવેદનો આજે પુનર્જન્મ પામે છે. ઉદય અને અસ્તના સૌન્દર્યની આ સમસ્યા કોઈ કુટિલ અને દ્રૂપ વેશ્યાના જેવી અળખામણી નહિ પણ મુરખ અને મુભગ મનોરમા જેવી મીઠી લાગે છે.

“ઉદય સુંદર કે અસ્ત ?” હું જ સાંભળી શકું એટલા ધીમા અવાજે મેં મને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હું કહું છું ઉદય અને તમે કહો છો અસ્ત.” સમસ્યાનો ઉત્તર આપીને જાણે અજાણે પોતે જ પાછી સમસ્યા જનીને મારી પાસે બેઠી.

“જોસોને, મૂળા કેમ રહ્યા ?”

“અજ્ઞ વાપને મૌન જ રોલે.”

“પણ સૂર્યાસ્તને તો હજી વાર છે.”

“આ તો પ્રશ્ન આયમ્યો.”

“ઓહ ! એટલે મૌન ગળ્યું હતું એ હું બૂલી ગઈ.”

“હવે તો એ પણ ફૂળી ગયું.”

“ક્યાં ?”

“અહીં” કહીને મેં એના હોઠ બણી સંકેત કર્યો.

મારા સંકેતથી પ્રીતિની આંખોમાં અને પછી મુખ પર આછો વિપ્રાદ દેખાયો. મને લાગ્યું કે મારાથી અસંખ્યતા થઈ ગઈ. માફી માગવાની છવ્વણ થઈ પણ મન ન માન્યું. વાતાવરણમાં શાંતિ હતી. અમે બંને પણ પળવાર એનાં અંગ બની રહ્યાં.

“પણ આ વાદળો આજે શું કરવા બેઠાં છે ! પૃથ્વી પર જેટલાં છે તેટલાં બધાં તો આજે આ મસૂરીની ખીણોમાં એકલાં નથી થવાનાં ને ?” પ્રીતિનું મૌન ધસમસતાં વાદળોએએ તોડ્યું.

“હોય પણ ખરું.” મારાથી બોલાઈ જવાયું.

અમે તો બેઠાં જ રહ્યાં અને વાદળોએનું આગમન અવિરત ચાલુ રહ્યું. સમસ્ત મસૂરીનાં ટેકરીઓ અને ખીણોમાં વાદળોએ જ વિસ્તર્યાં, મકાનો પણ બધાં ધીરે ધીરે ઢંકાઈ જઈને જાણે અવકાશનો જ અંશ ગતી ગયાં. પ્રકાશ પોતે પણ અંખવાણે થયો. સૂર્યને પણ આ મેઘદૂતોએ હતો ન હતો જેવો ફરી નાખ્યો. અમને લાગ્યું કે અમે પણ વાદળોએની સોડમાં જ પૃથ્વીથી જીએ પૃથ્વી પરથી લાગતા કોઈ અદ્ભુત દેશમાં છીએ.

“પ્રીતિ, ચાલો ઘર બણી. હું તને મૂકીને પછી જઈશ. આ તો વરસાદનો ડર લાગે છે.”

“તમે મસૂરી પહેલી વાર આવ્યા છો ને તેથી આવું અશક્ય બોલો છો.” પ્રીતિના મુખમાંથી પહેલા શબ્દો અને પછી સ્થિત બહાર આવ્યું.

“કેમ ?”

“મસૂરીમાં જ્યારે ધુમ્મસ અને વાદળોએની આવી ઘટા જામે છે ત્યારે સંધ્યા સામાન્ય નથી હોતી, અસામાન્ય હોય છે. મને ખબર નથી કે આજની સંધ્યા કેવી હશે પણ આતો હું મારો અનુભવ કહું છું.”

આશ્રમમાં ગુરુનું કહેવું શિષ્ય જે શ્રદ્ધાથી સાંભળે તેવી રીતે મેં પ્રીતિનો અનુભવ સાંભળ્યો.

ત્યાં તો દૂર-દૂર પશ્ચિમની ધારે પ્રકાશ રક્તવર્ણુ થયો અને ધીરે ધીરે એ રતાશ તેજસ્વી બનતી ગઈ. પહેલાં તો પ્રકાશની એક પગદંડી પડી અને અમારી તરફ ખેંચાતી આવી, પછી એણે વિસ્તરવા માંડ્યું. વાદળોએ અને ધુમ્મસ પણ હળવે હળવે વિખરાયાં અને સૂર્યનો અસ્તવેળાનો વલવલાટ માનવીના મૃત્યુ પહેલાંના વલવલાટથી ય વધારે કંપ ઉપગતવનાર લાગ્યો.

અંતની અણીનો આવો અજોષો દરણીનાં જુથમાંથી શિકારીની ગોળાથી વિધાયલી નિર્દોષ હરિણી કરતાં ય વધારે ડરણુ હતો. પળવારમાં તો પ્રાણુ ગયો અને શય રહ્યું તેમ રવિ આથમ્યો પણ દિવસ રહ્યો. મહત્વાકાંક્ષાએ જાણે મોતપછાડ ખાંધી. પાછળ રહેલાં સૂર્યનાં સ્વજનો જેવાં આકાશના રક્ત રંગાએ પશ્ચિમના એક ખૂણામાં આખરે દિવસનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

ચિનાની સોનેરી ઝાળોમાંથી અતિ રૂપેરી રંગના ગોટા ઊઠ્યા અને ખીણોના પાતાળમાંથી અંધકારે આવીને એમને પોતાનામાં સમાવી લીધા. પશ્ચિમની ક્ષિતિજના ઊંડાણમાંથી તેજનો ઝળકારો થયો, પૂર્વમાં એનો પડછાયો પડ્યો અને એ પડછાયા પર બેસીને મસૂરીના શિખર પર સંધ્યા ઊતરી, જાણે શિવના માથા પર ઊતરેલી જોગણી ગંગા.

વાતાવરણની શાંતિ બેઠવામાં પણ બહાદુરી જોઈએ. પ્રીતિમાં હતી એટલે એ બોલી:

“આજે તો તમને ગમે એવો સૂર્યાસ્ત થયો, નહિ?”

“પ્રીતિ, સૂર્યાસ્ત મને કેમ આટલો ગંધો ગમે છે તે જો જાણે તો મારી મસ્કરી કરવાનું તું મૂકી દે.”

“પણ હું જાણું તો ને? તમને મસ્કરી ગમે છે માટે તો તમે મને એ જણાવતા નથી.”

“વાત કઢાવવાની રીત તો સરસ છે.”

“તમારી પાસેથી શીખી છું અને તમારી આગળ અજમાવું છું.”

“કાં?”

પ્રીતિ મારો તરફ ન જોતાં જમીન તરફ એના અડધા ખુદ્ગા પડેલા પંદજ સમા જમણા પગ તરફ જોઈ રહી, બોલી નહિ.

“જો, ઉદય પછી પ્રકાશ આવે છે અને અસ્ત પછી અંધકાર. મને અંધકાર ગમે છે માટે અસ્ત પણ.” મેં અને એટલા દૂંડાણમાં ફણું.

“એટલે?”

“હું કંઈ જગત્તાય પંડિત જેવો રસિક બાખ્યકાર નથી.”

“ના, તમે તો બવજૂતિ છો એ હું જાણું છું. વિવેચન ન કરશો, કવિતામાં જ રહેો ને!”

“ના ના. આજ તો બવજૂતિના રામના વિપાદનું સૌન્દર્ય રહેવા થોડી પણ માટે જગન્નાથ બની શકીશ.”

“પણ પછી સીતાનો વસોપાત કહેતી વખતે ભવભૂતિ જ બની જાતે.”

ગાઠ બનતા જતા અંધકારમાં પણ અમે બન્ને એક બીજાની આકૃતિઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં હતાં.

“પ્રીતિ, પાપ ન હોય તો પુણ્યનું મૂલ્ય કેટલું? અંધકાર ન હોય તો પ્રકાશનું મહત્ત્વ શું? અધૂરી માનવતા નહિ હોય તો સંપૂર્ણ દિવ્યતાને કોણ પૂછશે? સાપેક્ષ મનુષ્ય નહિ હોય તો પછી નિરપેક્ષ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ક્યાં રહેશે? સોનાને હિસાબે તો પારસમણિ પથ્થર છે પણ એની કિંમત અને મહત્તા તો પોતે પથ્થર રહીને પણ લોખંડને સોનું બનાવવામાં નથી રહી? હું તો માણસ છું અને સુખદુઃખનો બનેલો માણસ જ રહેવા ઇચ્છું છું. મારે માત્ર સુખના ભોગી દેવ નથી બનવું. મારે તો આંસુ અને શિમત બન્ને જોઈએ છે. અને મારા જીવનમાં શિમત કરતાં આંસુ વધારે મૂલ્યવાન અને મહત્ત્વનાં છે. હવે ત્યાંયું કે અંધકાર મને કેમ વધારે ગમે છે?”

પ્રીતિ જે મારા મુખ બહારી જોઈને મને સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહી હતી તેણે આકાશ તરફ જોયું. મને લાગ્યું કે મેં તાલક માડું અંતઃકરણ ઉઘાડીને એને દુઃખી કરી. મેં વાત અને વાતોચરણ બન્ને બદલવાના હેતુથી કહ્યું:

“આલો, અંધારું થઈ ગયું. હવે જતાં જતાં હું તને મૂકતો જઈશ. બેસા તારી વાટ જોતી હશે, અને બેલાના પિતા પણ.”

“બેસોને, તમને તો અંધારું ગમે છે. બેસા અને બેલાના પિતા બન્ને આજે અપોરતા દહેરાદાન ગયાં છે. કાલે સવારે પાછાં આવશે. તમે એક દિવસ સાંજે તમારી એક વાની મને સંભળાવી હતી એ યાદ આવે છે?” પ્રીતિની આંખો અંધારામાં પણ ચમકતી હતી.

“ના, ક્યી?”

“પેટી ‘સપનાનું સત્ય.’ જેમાં તમે દાર્ઝિલિંગના એક શિખર પર ચાંદની રાતે કાંચનજંઘા નીરખતા તમારી સખી અંગિરા સાથે બેસા હતા. અંગિરાએ મસ્તીમાં આવી જઈને તમને ચુંબન કરી લીધું. એટલામાં કોઈ રૂપવંતી અને સુકુમાર સ્ત્રી આવી ચઢી; કિન્તરદેશની એ કવિ તીર્થળા. અને તમને એનો દેશ જોવા લઈ ગઈ. ત્યાં તમે ઘણાં જીવનતરવોને મૂર્તિ-સ્વરૂપે જોયાં અને રાજસભામાં સૌએ પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ અર્પણ કરી સંભળાવ્યું. તેમાં છેવટે કવિતાએ કહેલું ચુંબન સર્વોત્તમ ગણાયું અને પેટી

કિન્નરી કવિએ એ સન્માન્યું. પછી એ તમને તમારા શિખર ઉપર પાછા મૂકી ગઈ અને જતાં જતાં તમારા હોઠને પોતાના હોઠથી ચૂમતી ગઈ. એ સ્પર્શથી તમે જાગી ઉઠ્યા ત્યારે તમે તો એટલું જ જોશું કે ચાંદની કાંચનજંઘા સાથે જેલ કરી રહી હતી. ત્યારે તો તમને આ જાણે સપનું આવ્યું હોય એવો આભાસ થયો પણ સપનામાં ય જાણે સત્ય જન્યું હોય એવું તમને લાગેલું નહિ ? ” પ્રીતિ જવાબની વાટ જોઈ રહી.

“હા, હા. તને એ વાતો બહી યાદ રહી. એ તો કલ્પનાની વાતો હતી. જીવન કરતાં સર્જક કલ્પનામાં વધારે મુક્ત હોય છે. પાર્થિવ મર્યાદાઓ કલ્પનાભોમમાં એગણી જાય છે. ”

“મને તમારી એ વાતો ગમી હતી. એમાં કલ્પનામાં પણ સર્જક પ્રમાણિત થઈ શક્યો એ સૌથી મોટી વાતે મને આકર્ષી હતી. જીવનમાં પણ જો એ આવો પ્રમાણિત અને તો એની મદત્તા અને માનવતા એ ય ઘણું દીપે. ” પ્રીતિએ સાડી પર એડેક્કી શાલ જરાજર ફીક કરી. હું ઘેર જતા અને પ્રીતિને સંભાળપૂર્વક ઘેર પહોંચાડવા આતુર હતો એટલે ચુપ રહ્યો. અંધારું સઘન જનતું હતું, ચંચળતા આકરો જનતી જતી હતી અને રજનીનો પ્રભાવ વધારે ને વધારે જ્વમતો હતો.

“જેમ તમને અંધકાર ગમે છે ને તેમ મને રાત ગમે છે; એટલું જ નહિ પણ રાત શયન ગમે છે. ” પ્રીતિએ પવનના સપાટાથી બચવા શાલની અંદરના પોતાના જાંઘે હાથ વડે પોતાનું શરીર દબાવ્યું. “મને એમ થાય છે કે હું પણ આમ રાત જતી જાઉં તો કેવું ? કે મારા અવસાને પણ કેઈને ઉદય થાય ! ”

પ્રીતિ થોડીવાર શાંત રહી. શાલને ફરીથી શરીર સાથે જરાજર લપેટીને જોડી :

“તમને અંધકાર ગમે છે છતાં તમે મારાથી આટલા દૂર કેમ જોડા છો ? હું તો રજની છું. ” કહીને પોતાના જાંઘે હાથની બાથે માતા બાળકને છાતી સરસું ચાંપે તેમ મને જેવો લીધો. મારી આંખોમાં આંખો પરાવીને પોતાની સમસ્ત શક્તિ વડે મને છાતી સરસો દબાવીને જોડી. “પેલી તમારી વાતોને તમે સપનાનું સત્ય માન્યું હતું. હવે આ સત્યને સપનું માનીને જીવન જીવજો. ” મારા હોઠ સાથે એના હોઠ ગિડાયાં. અધૂરી બાથ મારાથી પૂરી થઈ ગઈ.

નિગૂઢ માનવી

અમેરિકાનો સમર્થ સર્જક એલેક્સિસ ફેરેલ અર્વાચીન યુગની પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓમાંની એક છે. મનુષ્યશરીરની રચના અને તેમાં પ્રવર્તતી અનેક સજીવ ક્રિયાઓનો તેનો ડાંઠો અભ્યાસ નોખેલ પારિનામિક વડે સન્માનિત થયો છે. આ સર્જક એક ક્રાંતિકાર પણ છે. ઉચ્ચ શિખરે જાણી આત્યારની સંસ્કૃતિ તેને કૃત્રિમ અને કુદરતી નિયમોથી વિરુદ્ધ પ્રસરતી જાણે છે. એ કહે છે કે આધુનિક સંસ્કૃતિએ ઉપરિશ્લેષ કરેલા સંયોગો મનુષ્યના માનસિક વિકાસને કુદી નાખે છે. એકલું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જળવવામાં કે શરીરને સપ્રમાણ બનાવવામાં ઉન્નતિમાર્ગ નથી. અનેક પ્રકારના ઔપચારી, રમતગમતનાં અખૂટ સાધનોથી, કુદરતી ઋતુ ફેરફારોથી શરીરને કસવાને બદલે તેનાં કૃત્રિમ નિવારણોથી, અનેક વૈજ્ઞાનિક યુક્તિઓથી જીવનને બિનમહેનતુ અને સુવાળું કરવાથી, નિર્ભયક ઉદ્યોગોથી જીવનને ચંત્રવત્ કરી મૂકવાથી, નિર્મયાર્જિત જીવન ગાળવાથી, મનુષ્ય વિશેના કેવળ અજ્ઞાન ઉપર રચાયેલી આપણી શિક્ષણપ્રથાઓથી, સામાજિક, રાજદ્વારી, પ્રજાકીય અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના લોભ અને મર્વથી, મનુષ્ય મનુષ્યને બૂલી જઈ અધોગતિ પામી રહ્યો છે. અિયમવિદ્યાની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ મનુષ્યને વળું રીતે સમજવા પ્રયત્ન કરતી નથી. તેઓ શરીરને સાચું કરવું અને સાચને વધુ બળવાન બનાવવા ઉપરાંત, બુદ્ધિ અને મનના વિકાસ અર્થે, નૈતિક, ચૈતન્યમય અને આધ્યાત્મિક જીવનની ગૂઢ સમજણ માટે, વધુ અને વધુ અભ્યાસ જરૂરી છે. આધુનિક વિજ્ઞાને શરીરના ભૂત રોગો મટાડ્યા હશે, નો અર્વાચીન સંસ્કૃતિએ અનેક પ્રકારના નવા માનસિક રોગો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આના દર્પાંત રૂપે પ્રતિવર્ધે પદ્યતાં જતાં ઉન્માદ-શ્રદ્ધાની સંખ્યા ભાગુદ છે. આ કારણેને લઈને જ, જમતને દોરનાર પ્રતિભાશાળી અને બુદ્ધિમાન માનવીઓની સંખ્યા ઉન્નતર ઘટતી ચાલી છે. ફેરેલ કહે છે કે આવી સંસ્કૃતિનું ખંડન કરાં ખીજાં સર્વ વિજ્ઞાનો કરતાં, મનુષ્યના વિજ્ઞાનનો ડાંઠો અભ્યાસ કરી તેને સર્વશઃ સમજવા પ્રયત્નો આદરે અને જૂની દુનિયાનાં ખંડેર ઉપર નવી શાખાઓ, નવા સમાજ અને નવી પ્રજાઓ રચો.

કેદેલનાં આ મન્તવ્યો રહી કરતા પુસ્તક 'Man the Unknown' ની દસ આરસિઓ છેલ્લાં સાત વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. “કોઈકને આશું લખવાની જરૂર હતી” તેથી જ આ પુસ્તક લખાયું છે. લેખકના મિત્રો, કિલસૂકો, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ, ધારાશાસ્ત્રીઓ, અને અર્થવિદ્યાના મહારથીઓ, જેઓ સાથે વર્ષો થયાં આધુનિક સમયના મહાપ્રશ્નો લેખકે ચર્ચ્યા છે, તેમના આગ્રહને પરિણામે પણ આ પુસ્તક લખાયું છે. રોકફેલર ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેડિકલ રીસર્ચની પ્રયોગશાળામાં, મનુષ્યનાં અંગ અને મનની દેખાતી પરિસ્થિતિઓ પાછળ ચાલી રહેલી મૂઠકિયાઓનાં અભ્યાસ કરતો કેદેલ ગરીબ અને તવંગર, રોગી અને નીરોગી, પંડિત અને મૂર્ખ, નિર્બળ મનના તથા ચિત્તગ્રસ્ત થઈ ગયેલા, કુશાચલુદ્ધિવાળા અને તુરંગવાસી, સર્વ પ્રકારના માનવીના સંપર્કમાં આવ્યો છે. ખેડૂતો, ગામડિયાઓ, કારકૂનો, દુકાનદારો, શાહુકારો, ઉદ્યોગપતિઓ, રાજદારી પુરુષો, મુત્સદ્દીઓ, લઠવૈયાઓ, પ્રાધ્યાપકો, મહેતાજીઓ, પાદરીઓ, સત્તાધારીઓ અને હમરાવો, જનસમાજના આવા અનેક પ્રતિનિધિઓ સાથે કેદેલને ઓળખાણ છે. તેના જીવનના પ્રસંગોએ તેને મહાબુદ્ધિમાનો, વીર નરો અને સાધુઓની સંગતિમાં પણ આવ્યા છે. આવી અસાધારણ વ્યક્તિના અનુભવો અને ચિંતનોના ઉદ્દેશ, તેના મિત્રો અને જગતની સમગ્ર પ્રજા માટે જ.

—ભ. ક. વૈદ્ય]

આ પુસ્તકનો આગ્રય એક જ છે: અર્વાચીન મનુષ્ય વિશે જે વૈજ્ઞાનિક માહિતીઓ મળી છે તેને એકત્રિત કરી જનતા સમક્ષ ધરવી. અત્યારની સંસ્કૃતિની નિર્બળતા આપણને જણાવા લાગી છે. સમાજે રચેલી પ્રાણિક્રિયાઓ તોડવા અનેક છવો તત્પર થઈ રહ્યા છે. તેમને માટે, અને જેઓ માત્ર માનસિક, રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનની જ નહિ, પણ અર્વાચીન ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના નાશ અને માનવીના ઉદ્ધારના કોઈ નિરાળા જ પંથની આવશ્યકતા જોઈ રહ્યા હોય તેમને માટે પણ, આ પુસ્તક લખાયું છે. ‘જાળકેને ઉછેરવાનું જેમનું’ નિત્યકર્તવ્ય છે, વ્યક્તિત્વને ઘડવાનું કે દોરવાનું જેમનું હોય છે તેમને, શિક્ષકોને, સુખાદારી ઇચ્છવાવાળાઓને, બિપજગ્રસ્તોને, ધર્મશુરોઓને, સામાજિક નેતાઓને, પ્રાધ્યાપકોને, ન્યાય-મૂર્તિઓને, સેનાપતિઓને, ઇન્જનેરોને, અર્થશાસ્ત્રીઓને, મુત્સદ્દીઓને, ઉદ્યોગના માંધાતાઓને, માત્ર આપણા શરીર અને મન વિશે કંઈક જાણવાની ઇચ્છા-વાળાઓને, ટૂંકમાં દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે. વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ વડે જે સત્યોનો ઉદ્દેશ મળ્યો છે, તેના સાદા વૃત્તાંત રૂપે

માત્ર આ એક અંગલિ છે.

આપણી અદ્યક્ષતા

જડ અને ચેતન વસ્તુઓનાં વિજ્ઞાન વચ્ચે કોઈક વિચિત્ર ભેદ છે. ખગોળશાસ્ત્ર, યંત્રવિદ્યા, અને પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સર્વ નિરૂપણો ટૂંકી સુંદર ગણિતની બાયામાં આપેલી શકાય. પુરાતન ગ્રીસના સપ્તમાણુ અને ગુસંબદ્ધ ક્રીતિસ્તંભો સમું વિશ્વ તેમણે રચ્યું છે. સાધારણ સમજશક્તિને અગમ્ય તેવા પ્રદેશમાં, શાશ્વત સત્યની શોધમાં તેઓ અવર્ણનીય વિચારો ને માત્ર ગણિતચિહ્નોનાં સમીકરણ વડે જ નોંધી શકાય તેને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતનની વિદ્યા આવી નથી. જીવની સૃષ્ટિમાં માર્ગ ખોળનાર સહેલાઈથી ભૂલો પડી જાય છે. અરણ્ય અને માયાળળ સરખા તેના પ્રદેશમાં દરેક પળે સ્થળાંતર અને રૂપાંતર થતાં વૃક્ષો દરધડી હાથનાળી દર્શી જૂલવે છે. તેને જાણાતી સર્વ ઘટના તે જુદી જુદી વર્ણવી શકે, પણ તેમની વચ્ચેનો સંબંધ ખીજગણિતનાં સમીકરણો વડે તે પારખી શકે નહિ. રચૂલ સૃષ્ટિનાં અણુઓ કે તારાઓ, ખડકો કે વાદળાંઓ, લોખંડ કે પાણી, તે સર્વના ગુણોમાંથી, વજન કે દિશાસૂચક પરિમાણો તારવી શકાય. વિજ્ઞાનની તર્કશક્તિ આવી તારવણી ઉપર જ વિકાસ સાધે છે, ઘટના હંમેશાં ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ અને વર્ણન વિજ્ઞાનમાં હંમેશાં નીચી કક્ષાએ હોય છે, વર્ણન ઘટનાઓનું વર્ગીકરણ કરે, પણ રૂપાંતર થતા ગુણોના નિશ્ચય સંબંધો, અથવા તે નૈસર્ગિક નિયમો તે વિજ્ઞાન ન્યારે અપાર્થિવ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર આ પ્રકારનાં હોવાથી જ વેગવાન પ્રગતિ કરવામાં સફળ થયાં છે. અંતિમ સત્ય તેઓ ન શોધી શકે તે પણ બાવિપ્રસંગો અને તેમનો ઉદ્ભવ પારખવાની શક્તિ તેઓ આપણને આપે છે. રચૂલપદાર્થોની રચના અને તેમના ગુણોનું જ્ઞાન મેળવવાથી પૃથ્વીના ૫૮ ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતી સર્વ કોઈ વસ્તુઓ ઉપર આપણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. અને છતાં રચૂલનો સ્વામી મનુષ્ય પોતાની જાત વિશે હજી અજ્ઞાન જ સેવે છે.

ચેતનમય વસ્તુઓનું અને વિશેષે કરીને મનુષ્ય પરત્વેનું વિજ્ઞાન હજી આટલું ખીસ્યું નથી. તે તે હજી વર્ણનાત્મક જ રહ્યું છે. અદ્ભુત ગૂંચણીઓનો અનેક મનુષ્ય અવિભાજ્ય અને અખંડ છે. કોઈ સાદા

નિરૂપણ વડે તેને ઓળખી શકાય નહિ. એક સાથે તેના પૂર્ણ સ્વરૂપને, તેના બાગોને કે બાહ્ય સંસાર સાથેના તેના સંબંધોને ઓળખવાનો એકે માર્ગ નથી. આપણી જ્ઞાતિનું પૃથક્કરણ કરવા માટે આપણે અનેક સુક્તિઓ અને તેથી અનેક વિજ્ઞાન-શાખાઓની મદદ લેવી જરૂરી છે. કુદરતી રીતે આ દરેક શાખા એક જ આશય માટે જુદાં જુદાં મન્તવ્યો રજૂ કરે છે. પોતપોતાની ખાસ રીતો વડે જે જે મેળવી શકાય તેવું મનુષ્ય વિશેનું એકતરફી જ્ઞાન તેઓ તારવી કાઢે છે, અને આ બિન્ન બિન્ન તારવણીઓને એકી કરનાં, અનુભવસિદ્ધ સત્ય ઘટનામાં ઇર્ષિક ન્યૂનતા રહી જતી જણાય છે. આ ન્યૂનતા ધણા જ મહત્વની છે. અવયવશાસ્ત્ર અને રસાયન, શરીરવિદ્યા અને માનવશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થવિજ્ઞાન, આ સર્વ શાસ્ત્રો મનુષ્ય-વિષય માટે પૂરતાં નથી. નિષ્પન્નાતોને જાણાતો મનુષ્ય, પ્રત્યક્ષ અને ખરા મનુષ્ય કરતાં જુદો જ છે. દરેક જ્ઞાનશાખા પોતપોતાની યોગજ્ઞાનુસાર મનુષ્યને કોઈક નવે જ રૂપે ધરી કાઢે છે. અવયવશાસ્ત્રીનાં શસ્ત્રોથી કપાતા મૃતદેહરૂપે, તેમ માનસશાસ્ત્રીના અને આધ્યાત્મિક ઇચ્છના પયગંબરોના સતત નિરીક્ષણ નીચે રહેતી ચૈતન્યપ્રસ્થારૂપે, માનવી એક સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અનેક રસાયનોથી અનેકાં તંતુઓ અને રસોનો અનેકો, શરીર-વિશારદોનાં અહલુન કોળો અને પોષક તત્ત્વોના રૂપે, સ્વચ્છતા અને શિક્ષણના અનુયાયીઓ જેને કાળમાં વિસ્તરતા તંતુઓ અને ચૈતન્યના સંયોજનરૂપે ગળે છે તેવો મનુષ્ય જાણી છે. યંત્રોના ગગાગટ સતત આજુ રાખવા માટે, તેનાથી અનતાં સર્વ સાધનો જેણે દરદર્મિશ વાપર્યાં જ કરવાં જોઈએ, તેવો અર્થશાસ્ત્રીઓએ બનાવેલો યંત્રોનો ગુલામ પણ મનુષ્ય છે. અને છતાં તે કવિ, વીર નર અને મહાત્મા પણ છે. આપણાં વિજ્ઞાનોએ પૃથક્કરણ કરેલી ગૂંથણીઓ સિવાય, મનોરત્તિ, દૃઢપતા અને માનવજાતિની અભિલાષાઓ પણ તેનામાં છે. મનુષ્ય વિશેના આપણા ખ્યાલો કિંમતથી રંગાયલા છે. અસંખ્ય અને અનિશ્ચિત હકીકતો ઉપર તે રચાયેલા હોવાથી, તેમાંથી આપણને ગમે તે સર્વ લેવાનું આકર્ષણ જન્ય સંદેહાર્થી થાય છે. આમ હોવાથી આપણી લાગણીઓ અને માન્યતા પ્રમાણે આપણે મનુષ્ય વિશે જુદા જુદા તર્કો કરીએ છીએ. જાણવી અને અધ્યાત્મવાદી, શરીરમાં માત્ર યાંત્રિક ક્રિયાઓ જોતો શરીર-

શાસ્ત્રી અને તે જ ક્રિયાઓને ચૈતન્યરૂપ લેખતો તે જ શાસ્ત્રીનો બીજો નિષ્ણાત, માનવીને બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપે નિદાણ છે. વૈજ્ઞાનિકો, કવિઓ, દ્વિત્વસૂદો ને મુનિવરોએ નોંધેલાં મનુષ્યનાં ચિત્રો આપણી સમક્ષ છે, છતાં આપણે આપણા શરીર અને મનના બાધુ જ થોડા પ્રદેશોને સમજી શક્યા છીએ. મનુષ્યને આપણે હજી સર્વતઃ ઓળખ્યો નથી. અનેક અંગોથી સંયોજિત થયેલી પ્રતિમા સરખો તે આપણને જણાય છે, અને આ અંગો પણ આપણી અવલોકનપદ્ધતિએ જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે. આમ અનેક ભૂતાવલોની હારમાંથી રચાયેલા મનુષ્યની વચમાં જે ચિર-સ્થાયી આકૃતિ તરવરી રહેલી છે તે હજી મનુષ્યશુદ્ધિથી અગમ્ય જ રહી છે. Each one of us is made up of a procession of phantoms, in the midst of which strides an unknowable reality.

અનુત્તર પ્રશ્નો

પરી રીતે આપણું અજ્ઞાન હજી અગાધ છે. મનુષ્યનો અભ્યાસ કરતા અનેક નિષ્ણાતો જે જે પ્રશ્નો પોતાની જાતને પૂછે છે તે સર્વ હજી અનુત્તર જ રહ્યા છે. આપણી અંતરની દુનિયાના વિશાળ પ્રદેશો વિશે હજી આપણને કશું જાન નથી. સજીવ કોષોના અનેક રચાણ અને રૂપાંતર પામતા ભાગોને અસ્તિત્વમાં લાવવા, રાસાયનિક પદાર્થો કેવી રીતે સંયુક્ત થાય છે? સગર્ભ થયેલા અંડના કેન્દ્રમાં રહેલ તત્ત્વો (Genes), તે અંડમાંથી જન્મતી વ્યક્તિના શુણ્ણો કેવી રીતે સંપાદિત કરે છે? તંતુઓ અને અંગોને ઘડતા કોષો પોતાના જ પ્રયત્નોથી કેવી રીતે વ્યવસ્થાપક-વૃત્તિ કેળવે છે? આ વ્યવસ્થામાં પોતાને શો ભાગ ભજવવાનો હોય છે તેનું પૂર્વજ્ઞાન, કીડીઓ અને મધમાખોની પેઢે દરેક કોષને હોય છે, અને ગૂઢ ક્રિયાઓ વડે સંકુલ તેમ જ સાદાં અંગો તેઓ ઘડી કાઢે છે. પૃથ્વી ઉપર આપણા અસ્તિત્વનો કાળ, માનસિક કાળ અને શારીરિક કાળ કેવા પ્રકારનો છે? તંતુઓ, અંગો, રસો અને ચૈતન્ય (consciousness)-થી મનુષ્ય ઘડાયેલો છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, છતાં ચૈતન્ય અને મસ્તુલઅંગ (Cerebrum) વચ્ચેનો સંબંધ હજી અંધકારમાં છે. કોષોની આંતરવ્યાપારક્રિયાનું આપણને જિલકુલ જ્ઞાન નથી. કેટલે અંશે ઇચ્છાશક્તિ સંયોગોમાં પરિવર્તન કરી શકે છે? અંગોની સ્થિતિ મન

ઉપર શી અસર કરે છે ? અંગો અને મનની લાક્ષણિકતા જે દરેક વ્યક્તિ વારસામાં મેળવે છે, તે રહેણીકરણીથી, ખાચપદાર્થોમાંનાં રસાયનોથી, આબોહવાથી તેમજ શારીરિક અને નૈતિક નિયમોથી કેટલે અંશે ફેરવી શકાય છે ?

હાડપિંજર, રનાયુઓ, અને અંગો વચ્ચેના તેમ જ માનસિક અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ વચ્ચેના સંબંધ હજી આપણા જ્ઞાનથી વેગળા છે. જ્ઞાનતંતુઓ વચ્ચે સમતોલન સાધનાર અને શ્રમ તેમ જ વ્યાધિઓની સામે થતી માનવશક્તિ વિશે આપણને કશું જ્ઞાન નથી. નૈતિક બળ, ન્યાયવૃત્તિ, અને સહજ સાદસપ્રિયતા (audacity) કેમ વધારી શકાય તે આપણે જાણતા નથી. ભુદ્ધિજન્ય, નૈતિક અને ગૂઢ (mystical) પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે કેટલાં પ્રમાણુ સાચવવાની જરૂર છે ? સૈદ્ધાંતિક અને ધાર્મિક બાવનાનો હેતુ શો છે ? ચિંતારપરિવાહન (telepathy) કેવા પ્રકારની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે ? સુષ્પ અને દુઃખ, ક્રોધ અને નિષ્ફળતા કોઈ શારીરિક અને માનસિક સંયોગોનું પરિણામ છે તે નિઃસંશય છે, છતાં તે સંયોગો કેવા છે તે આપણે જાણતા નથી. કોઈ વ્યક્તિને સુષ્પ થવાની ઇચ્છા આપણે કૃત્રિમ ઉપાયોથી આપી શકતા નથી. માનવસંસ્કૃતિને પૂર્ણ કળાએ વિકસાવવા કેવા સંયોગો અનુકૂળ છે તે આપણે સમજતા નથી. આપણા શારીરિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાંની મુશ્કેલી, મહાપ્રયાસો અને યાતનાને દાખી દેવાની શક્તિ આપણામાં છે કે નહિ ? આધુનિક સંસ્કૃતિમાં થતી જતી મનુષ્યની અધોગતિ કેમ ખાળી શકાય ? અનેક વિષયો પરત્વે આવા આવા અત્યંત મદરવના પ્રશ્નો પૂછી શકાય, પણ તે સર્વ અનુત્તર જ રહેશે. મનુષ્યનો અભ્યાસ કરનાં સર્વ શાસ્ત્રોની અત્યાર સુધીની સિદ્ધિઓ હજી અધૂરી જ છે, અને આપણી જ્ઞાન વિશેનું આપણું જ્ઞાન હજી માત્ર પ્રાથમિક છે તેમાં સંશય નથી.

અજ્ઞાનનાં કારણ

આપણા આ અજ્ઞાનનાં કારણ આપણા પૂર્વજોની રહેણીકરણી, આપણો સ્વભાવ અને આપણા મનનાં બંધારણ છે. સર્વથી પહેલું મનુષ્યજીવનને ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મદરવનું હતું, અને તેથી બાળ દુનિયાને જીવતી આવશ્યક હતી. ખોરાક અને રહેઠાણ મેળવ્યા વિના તેમ જ જંગલી પ્રાણીઓ અને અન્ય મનુષ્યો જોડે લડ્યા સિવાય ચાલી

શકે તેમ ન હતું. દીર્ઘ કાળ સુધી આપણા પૂર્વજોને પોતાની જાતનો અભ્યાસ કરવા અવકાશ કે આરામ ન હતો. બુદ્ધિનો ઉપયોગ તેઓ અન્ય પ્રવૃત્તિમાં, — હથિયાર અને યોગ્યરો બનાવવામાં, અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની બેળમાં, ઢોર અને ઘોડાં કેળવવામાં, ધેડાંની શોધ કરવામાં અને ખેતરનાં વાવેતર ઉપજાવવામાં — કરતા. તેમના શરીરની રચના સંબંધે કંઈ જાણવા પડેલાં તેઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ભરતીઓટ અને ઋતુઓના ફેરફારો વિશે વિચાર કરતા. શરીરશાસ્ત્ર હજી જાણમાં નહોતું, ત્યારે ખગોળશાસ્ત્ર મહત્ત્વની પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું. ત્યારે ગેલિલીઓએ દુનિયાના કેન્દ્ર સરખી પૃથ્વીને સૂર્યના માત્ર એક નાનકડા ગ્રહામ તરીકે જાહેર કરી, ત્યારે તેના સમકાલીનોને મગજ, હીવર, અને ‘થાઇરોઈડ’-ગ્રંથીની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ વિશે કશો જ ખ્યાલ નહોતો. જીવનની કુદરતી સ્થિતિમાં મનુષ્યનાં અંગો કશી કાળજી વગર સંતોષપૂર્વક સર્વ ક્રિયાઓ કર્યે જતાં હોવાથી, જે દિશામાં મનુષ્યની કુતૂહલતા વધુ પ્રદીપ્ત થતી તે પંથે, બાહ્ય દુનિયા તરફ, વિજ્ઞાન વળવા લાગ્યું.

સમય જતાં જડવિજ્ઞાનની મદદથી, લોકોને આદ્યકાલે તેમજ તેમનાં મુખ્ય-સગવડ વધારનાર, નિત્યજીવનની મુશ્કેલીઓને ઘટાડનાર, મજૂરીના બોજાને ઓછો કરનાર, વ્યવહારનાં ઝડપી સાધનો વધારનાર અને કદિન જીવનમાં માર્ગ લાવનાર એવી અનેક શોધો થઈ અને તત્કાળ સત્કાર પામી. મનુષ્ય-શરીરના અને એના ચૈતન્યના ગૂંચવણ બધી પ્રશ્નોના ઉકેલ કરતાં, વ્યાધિ, વેદના, મૃત્યુ અને દૃશ્ય જગતની પાર કોઈ અસ્પષ્ટ અને ગૂઢ ઝંખનાએ મનુષ્યનું લક્ષ શરીરની આંતરિક સ્થિતિ અને મન તરફ દોર્યું. પ્રથમ તો માત્ર વ્યાધિની અટકણો કરી, માનવીનું દુઃખ ઓછું કરવાના વ્યાવહારિક પ્રશ્નમાં જ બિપદશાસ્ત્ર આવી જતું. આ અભ્યાસથી અવયવશાસ્ત્ર, જીવનરસાયન, શરીરશાસ્ત્ર અને રોગશાસ્ત્ર ખીલવા લાગ્યાં તો પછી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો ભેદ, તેનાં માનસિક અને નૈતિક દુઃખો, અજ્ઞાનને જાણવાની આકાંક્ષા અને અપાર્થિવ ઘટનાઓનું રહસ્ય, એ સર્વ આપણા પૂર્વજોને, મનુષ્યશરીરનાં દુઃખ અને વ્યાધિ કરતાં વધુ જાહેરનું જણાયું. આધ્યાત્મિક જીવન અને દિલ્લમૂરીના પ્રેમમાં બિપદશાસ્ત્રના કરતાં વધુ બુદ્ધિમાન પુરુષો આકર્ષાયા, અને પરિણામે શરીરશાસ્ત્રના નિયમોની પહેલાં, અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો જણાયા.

મનુષ્યવિજ્ઞાનની ધીમી પ્રગતિનું કારણ એક બીજું પણ છે. 'સાદી અને સરળ ઘટનાઓનું' ચિંતન કરવામાં આપણને ઘણો આનંદ મળે છે, અને મનુષ્યરચનાના વિષય પ્રશ્નનો વિચાર કરવા તરફ અરુચિ હોય છે. બર્ગસન કહે છે તે પ્રમાણે જીવનને સમજવા બુદ્ધિ કુદરતી રીતે જ અશક્ત છે. વિશ્વના જાંડાણમાં ભૂમિતિની સપ્રમાણ આકૃતિઓ શોધવાનો આપણને મોહ હોય છે. આપણાં રમારકોનાં સુધટિત અંગો અને આપણાં યંત્રોની ચોક્કસાઈ ભરેલી કાર્યશક્તિ, તે આપણા મગજની મૂળભૂત રિચતિનું પરિણામ છે. પણ દુનિયાઈ પૃથ્વી ઉપર ભૂમિતિ હોતી નથી; તે આપણા મનમાં જ ઉદ્ભવ પામેલી છે.

કુદરતની રીતિઓ મનુષ્યના નેટલી ચોક્કસ હોતી નથી. મનુષ્યના વિચાર પ્રદેશમાં જે કાળજી અને સ્પષ્ટતા છે તે વિશ્વમાં નથી. આમ હોવાથી કુદરતી ઘટનાઓની ગૂંચમાંથી આપણે અમુક અમુક સરળ ભાસતી ક્રિયાઓ ઉઠેલી તેમની વચ્ચેના સંબંધ ગણિતની સહાયતાથી વર્ણવવા મથીએ છીએ. પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને રસાયનમાં થયેલી અદ્ભુત પ્રગતિ આની સુંદર અને સરળ ક્રિયાઓને ઓળખવાથી થઈ છે. શરીરશાસ્ત્રમાં પણ આ પ્રકારની થોડીઘણી સંજ્ઞતા મળી છે, અને તેથી જ આપણે જાણીએ છીએ કે જે નિયમો વડે સાગરનાં જળમાં ક્ષારનું પ્રમાણ જળવાઈ રહે છે તે જ નિયમો પ્રમાણે પ્રાણી-શરીરમાં લોહી સાથે ફરતા પદાર્થોનું પ્રમાણ સચવાય છે અને રનાયુઓની દલનચલન શક્તિ, ખાદ્યપદાર્થોમાં રહેલી સાકરના રાસાયનિક વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે.

મુશ્કેલીભર્યા અભ્યાસ

પણ શરીરમાં ચાલી રહેલી બીજી મહત્વની ક્રિયાઓનો, સજીવ પદાર્થોના સંયોજનથી થતી ક્રિયાઓનો અભ્યાસ વધુ મુશ્કેલી ભર્યો છે. પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનવિજ્ઞાનના સાધારણ રીતિઓ શરીરની અત્યંત નાજુક વસ્તુઓના અભ્યાસમાં ઉપયોગની નથી. બાલિકોષ (sexual cells) નું કેન્દ્ર, તેનાં ક્રોમોઝોમ્સ અને તેની પણ અંદર રહેલાં જીવનનાં મૂળતરંગો (genes) ની રચના કઈ રીતથી સમજી શકાય? છતાં આ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થો ઘણા મહત્વના છે; કારણ તેમાં દરેક વ્યક્તિનું અને સમગ્ર મનુષ્યજાતિનું ભાવિ હુપાયતું છે. જાનતંતુ સરખી અત્યંત બારીક ગૂંચણી એટલી નાજુક છે, કે સજીવ શરીરમાં તેનો અભ્યાસ લગભગ અશક્ય છે. મગજરચનાની ગહનતામાં

ઝીતરવા અને તેના કોયોનું તાલગદ્ધ સંયોજન સમજવા આપણી પાસે કોઈ યુક્તિ નથી. ગણિતવિદ્યાના સૌંદર્યમાં રાચતું મગજ, અપરિમિત કોયો અને અનેક પ્રકારના રસોથી ઘેડેલા ચૈતન્યવન્ત મનુષ્યના વિચારભાવથી જ દિગ્મુદ્ધ થઈ જાય છે. જે વિચારશ્રેણી, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનમાં તેમ જ દ્વિત્વસૂત્રી-મય અને ધાર્મિક નિયમન કેળવવામાં ઉપયોગી નીવડી છે, તેનાથી મનુષ્ય-રચના સમજવા આપણે પ્રયાસ કરીએ છીએ. આપો પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય તેનું એક જ કારણ કે આપણે જડ અને ચેતનના ગુણો દર્શાવના બિન્ન બિન્ન પદાર્થોના જાણેલા નથી. મનુષ્યવિજ્ઞાનને ખીલવવા જે કે બીજાં સર્વ વિજ્ઞાનોની સહાયતા લેવી પડે તો પણ તેની સ્વતંત્ર ઉત્ક્રાંતિ આવશ્યક છે, કારણ આણુ, પરમાણુ અને વિદ્યુદ્દણુનાં વિજ્ઞાન જેટલું જ તેનું મહત્ત્વ છે.

સંક્ષેપમાં કહેતાં, જે કે જડ પદાર્થના વિજ્ઞાને અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી છે, તો પણ, પ્રાણીવિજ્ઞાન હજી પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ રહ્યું છે. સજીવવિદ્યાની આ ધીમી પ્રગતિનાં કારણરૂપ, મનુષ્યગતિના પૃથ્વી ઉપરના સંયોજો, જીવન સંજંધી પ્રશ્નોની વિગતતા અને માનવબુદ્ધિનો પ્રકાર જે યંત્રની જનાવટો અને ગણિતની સૂક્ષ્મતા નિહાળવામાં રંજન પામે છે, તે છે. વૈજ્ઞાનિક શોધાઓ આપણી સ્થૂળ અને માનસિક દુનિયાને નવો રંગ આપ્યો છે. પણ આ શોધો મનુષ્યસ્વભાવ ઓળખ્યા વિના થયેલી હોવાથી તેની અસર કમનસીબે અવગણ થતી જણાય છે. આપણી જાતનો અજ્ઞાનને લઈને, યંત્રવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રે, આપણા જીવનના પૂર્વભૂત પ્રકારોને ગમે તે રસ્તે દોરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.

મહાસંકટનું સ્વરૂપ

પણ મનુષ્યની મનુષ્ય તરીકે ગણતરી સૌથી પહેલાં થવી જોઈએ. આને બદલે પોતે જ સર્જેલી સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય ભુલાવામાં પડે છે. પોતાના જ સ્વભાવનું તેને વ્યાવહારિક જ્ઞાન નહિ હોવાથી, દુનિયાને વ્યવસ્થિત કરવા તે અશક્ત નીવડ્યો છે. પાછળ પડી ગયેલું પ્રાણીવિજ્ઞાન અને વિરાટ પગલે ચાલતું જડવિજ્ઞાન, એ મનુષ્યગતિ ઉપર આવી પડેલું મહાસંકટ છે. આપણી બુદ્ધિએ જીભું કરેલું અત્યારનું વાતાવરણ અને આપણી શોધો આપણા ઘડતર માટે બિલકુલ ઉપયોગનાં નથી. આધુનિક જીવનમાં શાંતિ કે એકાંતવાસ નથી. સિનેમા, નાટકો, કુસ્તીના અખાડાઓ, ક્લબો, સર્વ તરેહની સભાઓ, મહા-વિદ્યાલયો, કારખાનાંઓ, વિક્રમબંદારો અને હોટેલો, તે સર્વેએ લોકોને સમૂહ-

જીવન માગવાની ટેવ પાડી દીધી છે. ટેલિફોન, રેડિયો અને ગ્રામોફોન, દરેક ગૃહમાં, સોફાની હલકી ખાસિયતો, તેમના કુલ્લક આનંદો અને બ્રહ્મ માનસિક દૃષ્ટિ, એકધારે રેડિયો ગાય છે. આપણી વ્યાકુળતા વધતી ગય છે, આપણે નૈતિક અને માનસિક અધઃપાત થયા કરે છે. જે સમૂહો અને પ્રજાઓ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચ્યાં છે. તેઓ જ સૌથી પહેલાં નગરો પડી ગઈ, જંગલી અવસ્થામાં પુનરાવર્તન પામે છે. પણ તેમને આ પસંદાનું બાન હોતું નથી. વિજ્ઞાને રચેલા પ્રતિકૂલ સંયોગો વચ્ચે તેઓ નિઃસહાય થઈ ગય છે. દુનિયા ઉપરથી નિર્મૂળ થઈ ગયેલી અગાઉની સર્વ સંસ્કૃતિઓની માફક, અભ્યાસની સંસ્કૃતિએ પણ, કોઈક હજી સુધી અગમ્ય રહેલા કારણસર, એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે કે જેમાં જીવન ટકી શકે જ નહિ. અર્વાચીન શહેરનાં વતનીઓની ચિંતા અને દુઃખો, તેઓની રાગદ્વાય, આર્થિક અને સામાજિક સંસ્થાઓએ અને સૌ કરતાં વધુ, તેમની પોતાની જ નિર્બળતાએ જીભાં કરેલાં છે. જરૂર અને ચેતન એ એ પ્રદારનાં વિજ્ઞાનની હોડમાં, પાછળ પડી ગયેલા ચેતનના વિજ્ઞાને આપણું ગણિદાન લઈ લીધું છે.

આ પાપનું નિવારણ કરવાની રીત એક જ છે, અને તે એ કે આપણે આપણી જાતનો સંગીત અભ્યાસ આદરવો. આ જ્ઞાનથી આપણે સમજી શકીશું કે કેવી ક્રિયાઓ વડે અર્વાચીન વાનાવરણની અસર આપણા ચેતન્ય અને શરીર ઉપર થાય છે. સંયોગોને અનુકૂળ થઈને કેમ રહેવું અને જરૂર પડે તો ક્રાંતિ અજમાવીને પણ આ સંયોગોમાં ઘટતા ફેરફારો કેમ કરવા, તે આપણે આ રીતે શીખીશું. આપણા ખરા સ્વભાવને, આપણી શક્તિઓને અને તેના ઉપયોગોને સ્પષ્ટ કરવાથી આ વિજ્ઞાન, આપણી શારીરિક દુર્બળતા અને આપણા નૈતિક તેમ જ બુદ્ધિજન્ય વ્યાધિઓનું નિરાકરણ કરશે. આપણી શારીરિક અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓના અવિચલ સિદ્ધાંતો સમજવાનો, સારાસાર વચ્ચે વિવેકબુદ્ધિ દાખવવાનો તેમ જ આપણે પોતાની જાતને કે કુદરતી સંયોગોને ધૂન અનુસાર વિકૃત કરવા જરા પણ સ્વતંત્ર નથી તેમ સમજવાનો, આ સિવાય બીજાં એકે માર્ગ નથી. અર્વાચીન સંસ્કૃતિએ મનુષ્યના અસ્તિત્વની કુદરતી પરિસ્થિતિનો સર્વથા નાશ કરેલો હોઈ, મનુષ્યવિજ્ઞાનનું મદત્ત બીજાં સર્વ વિજ્ઞાનોના કરતાં સવિશેષ છે.

—અપૂર્ણ

બાલ-જસૂસ

[આલ્ફ્રેડ દોદે (૧૮૪૦-૧૮૬૭) એટલે ક્રાન્સના સાહિત્યના વારસવ-દર્શી યુગનો એક સમર્થ નવલકથાકાર. ફ્રાંસ અને ઓક્સાની માફક દોદે પણ અનુભવેલા અગર નિહાળેલા જીવનપ્રસંગોને વણીને જ પોતાની નવલો રચેતા. સામાજિક ફરવા જતી વખતે, કોઈ એક વ્યક્તિને તે પકડતો અને પછીથી તેને વિષેની બધી નોંધો તે ટપકાવી લેતો. આવી અસંખ્ય નોંધોમાંથી તેની નવલોનો પરિપાક બીતરતો.]

છતાં ય ક્રાન્સના સાહિત્યના એ વારસવયુગમાં એક રંગદર્શી નવલકાર તરીકે તેણે જાત પાડી છે. તેના કલ્પનાતરંગો, તેની મર્મવૃત્તિ, તેનું કટાક્ષકૌશલ્ય અને દક્ષિણ ક્રાન્સના પ્રોવાંસ (Provence) પરગણાના આનંદી લહેરીલાલાની ઉન્મા-ભરી આવેગમયતા, લાવનામયતા અને તરંગવૃત્તિ તેની નવલ અને નવલિકાઓને રંગદર્શી બોલ આપી, સુંદર અને રસમય બનાવે છે.

વિશેષમાં તે ‘ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ’ હતો અને તેથી તેની નવલમાં ક્યાંક ક્યાંક આત્મ-લક્ષી તત્ત્વ પણ સહેજે તરી આવે છે. તેની નવલનાં કેટલાંક ય પાત્રો અને પ્રસંગો તેના સમયની કેટલીક વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગો સાથે હૂબહૂ મેળ ખાતાં આવે છે. માનવ-હૃદયના લાવોને આલેખી, સહાનુભૂતિ અને કરુણાભરી તથા રસપ્રદ અને રોચક શૈલીમાં લખાયેલી તેની નવલો અને નવલિકાઓ ક્રાન્સમાં બહુ જ આદર પામેલી. ક્રાન્સના હાર્યરસિક લેખકોમાં તે અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે અને તેથી જ તેને ‘ક્રેન્ય ટિકન્સ’નું ઉપનામ આપવામાં આવેલું છે. ટિકન્સની માફક તેને પણ પોતાનાં બાલકાળ તથા કીમારાવસ્થામાં જીવનની વિષમતાના અને હાડ-મારીના દારમા અને દુઃખદ અનુભવો થયેલા; અને એ અનુભવોને લઈને, ટિકન્સની પેડે, દીન ચિંતાઓ અને રંક શ્રમજીવીઓ પ્રત્યે તેના દિલમાં બંધી સહાનુભૂતિ, કરુણા અને હમદર્દી વસેલાં હતાં જે ગુણલક્ષણો તેની નવલમાં પણ સહેજે તરી આવે છે.

તેની કામ કરવાની શક્તિ પણ અધાન હતી. ફોનના દસખાર કલાકે તો તે ઝડેજે પોતાની લેખન-પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ રહેતો. તેનું લખન-જવન ધણુ સુખી નીવડેલું. તેની ચાર નવલો—‘દીયરીદાસ’ (Le Petit Chose, લ પતી રોઝ), ‘ફોમોં અને રીઝલે’ (Fromont Jeune et Risler aine, ફોમોં જન એ રીઝલે એઈન્એ), ‘જાક’ (Jack) અને ‘સાફો’ (Sapho) સુંદર કૃતિઓ તરીકે સ્થાન પામી ચૂકી છે. તદુપરાંત ‘સોમવારની વાર્તાઓ’ (Contes du Lundi, કોંત દ્યુ લંડી), અને ‘મારી મિલના પત્રો’ (Lettres de mon moulin, લેત્ર દ મોં મુલે)—એ બંને કૃતિઓ નવલિકા-સાહિત્યમાં ચિરંજીવી સર્જન તરીકે આદર પામેલી છે અને તેની બીજી એક કૃતિ, ‘તાર્તાઈ’ દ તારારકોં’ તો કંઈ કંઈ ટહેલટપ્પા મારતા, પ્રેવાંસના ફ્રેંચ લહેરીલાલાઓના અસ્તિત્વ સુધી, અમર રહેવાની જ અને તેથી જ એમ કહેવાય છે કે ‘તારારકોંનો તાર્તાઈ’ એટલે ‘ફ્રેંચ પિક્ચર’. તેની એક સુંદર નવલિકા ‘ઉલ્લો પાઠ’ (લા દેનિયેર લેસોં) શ્રી રામચન્દ્ર શુક્લે તેમની ‘પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ’માં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. મૂળ ફ્રેંચ પરથી ક્યારેકી આ બીજી નવલિકા ‘બાલ ગમ્સ’ (લાંફાં તેરિપયોં), એક નિર્દોષ બાળ પાંચમી ક્યારનો કેવો બોગ બને છે અને તેનો ખુદો પિતા, તેના દ્રોહનું કેવું અણુમૂલ પ્રાપ્તિન કરે છે તેનો સુંદર ચિતાર આપે છે.]

તેનું નામ હતું સ્તાન, ખડક સ્તાન.

તે હતો દેહે દુર્ગળ અને ફિક્કો એવો પેરિસનો એક બાળ. તેને યયાં દશે આશરે દસથી પંદર વર્ષ; આવાં ટાગરિયાંની નક્કી ઉંમર સહેજે હતી શકાતી નથી. તેની માતા શુઝરી ગર્ઈ હતી; તેનો પિતા નિવૃત્તિ પામેલો એક નોકા-ખજારી હતો. તે તામ્પલ્લ લતામાં આવેલા એક નાના બગીચાનો ચોક્ષિયાન હતો, બાળકો, આયાઓ, મોડીને ટેકે ચાલતી વૃદ્ધાઓ, દીન માતાઓ—દૂંદામાં, માડીઓના ધડધડાટમાંથી, પગચીઓથી બંધાયેલી આ ફૂલ-ફવારી-ઓમાં શાંતિ પામવા આવતું આણું ય પગપાણું પેરિસ સ્તાનના પિતાને બોળખતું અને અત્યંત ચાહતું. સર્વને સુવિદિત હતું કે કૃતરાઓ અને બાંકડાઓ પાસે બટકતા રખડુઓના ત્રાસ સમી તેની કોર મૂછો નીચે રોડાળ અને વદાણસોયું રિમત વસેલું હતું અને તેનું એ રિમત વેરતું વદન બેવા માટે, તે બહા બોળા બુદ્ધાને આટલો જ સવાલ ગસ હતો :

‘હાં, કેમ છે તારા પોરિયાને? મજામાં છે ને?’

આટલું બધું દેન એ પિતાને પોતાના બાલ-પુત્રને માટે હતું. હમેશાં

સાંઝે નિશાળેથી આવીને સ્તાન પોતાના પિતાને લઈને જ્યારે બગીચે આવતા અને અહર્નિશ આવતી પરિચિત વ્યક્તિઓને વંદન કરવા તથા તેમની મમતાળુ પ્રહરણને સંતોષવા, આંકડે આંકડે થોભતા થોભતા, બધી ય કૂલકચારીઓનો ચકાવો જ્યારે બન્ને જણા સાથે હેતા ત્યારે સ્તાનના પિતાનો હરખ દેવામાં માતો નહોતો.

પરંતુ કાંકો-પ્રશિયન વિગ્રહ પડીથી, કમનસીબે, બધા ય સંજોગો પકડાઈ ગયા. સ્તાનના પિતાના બગીચાને તાળાં લાગી ગયાં, પુરવઠા માટે પેટ્રોલનો જથ્થો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો અને તેની સનત ચોછી કરવાની કપરી ફરજ તેને માથે આવી પડી. બિચારો પિતા-સ્તાન, તે વેરાન અને ઇન્નબિન્ન થઈ ગયેલાં ઝુંડો વચ્ચે એકસો ને અટૂસો, બીડીના ઠૂંઠાનો એકાદ મોટો પણ કાઢ્યા વિના પોતાનું જીવન વિતાવવા લાગ્યો ! કારણ પુત્ર-સ્તાન તો હમેશાં, મોડો મોડો છેક સાંઝે ઘેર આવતો. ખાસ કરીને પિતા-સ્તાન જ્યારે જ્યારે પ્રશિયનનો ઉશ્કેખ કરતો ત્યારે ત્યારે તેની મૂછો ખરે જ જોવા જેવા રૂપરંગ ધારણ કરી રહેતી.....પરંતુ તેથી બિલકુલ, બાકી સ્તાનને તો આ પકડાયેલા સંજોગો વિશે કરી ખાસ ફરિયાદ કરવાની હતી નહિ.

ઘેરો ! બાળકોને માટે તે કેવો આનંદભર્યો નીવડે છે ! નહિ નિશાળની પંચાત ! નહિ સવાલવારીની માથાકૂટ ! ખસ, રગ્ન, રગ્ન ને રગ્ન, આખો ય વખત રગ્ન ! ફળીમાં અને મેળાનાં દશ્યો બિબા કરતા લત્તાઓમાં, ખસ રમ્યા જ કરવાનું !

મોડી સાંજ સુધી, બાકી-સ્તાન બહાર આમથી તેમ બમ્યા કરતો. કિશ્કાનાં મેદાનમાં જતી જુદા જુદા લત્તામાંની લસકરી ટુકડીઓની સાથે સાથે તે પણ જતો હતો અને તેમ કરવામાં સારું અને તાલબદ્ધ બેન્ડ વગાડતી ટુકડીને, તે પોતાની પહેલી પસંદગી આપતો; અને તે કાર્યમાં, ખરે જ, બાકી-સ્તાન પ્રાવરધો બની ગયો હતો. તે તમને એક નિષ્ણાનની દબે રહી શકતો કે છનુમી ટુકડીના બેન્ડમાં કંઈ જ દમ નહોતો પરંતુ પંચાવનમી ટુકડીના બેન્ડનું કામ ખરે જ પહેલા નંબરનું હતું. કોઈ કોઈ વાર વળી, સ્વયંસેવકોને કવાયત કરતાં જોવામાં તેને ઘણો રસ પડતો; વળી તે સિવાય, તેને ગમ્મત પૂરી પાડતી, લસકરી ટુકડીઓની મોડવાઈ જતી હારમાળા ... ..

૧. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં કાંકો-પ્રશિયન વિગ્રહ થયેલો તેમાં પોરિઅને પણ ઘેરો માલવામાં આવેલો અને કાન્સનો પરાજય થયેલો.

શિયાળાના પ્રભાતના આજી અંધકારમાં, ખાટકી અને બહિયાદાની દુકાનોના લોખંડી દરવાજાઓ આગળ જમા થતી સૈનિકોની એ લાંબી દારમાળાઓમાં, બગલમાં પોતાનું ડાકું (Basket) ઢાલીને, તે પણ બળી જતો. ત્યાં દંઈ દંઈ એળખાણો થતી, રાજદારણના પ્રત્નો પણ છેડાતા અને સ્તાનના પુત્ર તરીકે તેનો અભિપ્રાય પણ છૂટથી પૂછવામાં આવતો. પરંતુ તેને સૌથી વધુ આનંદ આપતી વસ્તુ તો હતી ખૂચ-પાવણીની (cork-fartling) રમત—પેરિસના ઘેરા દરમિયાન બ્રિટનીના સ્વયંસેવક-સૈનિકોએ ખૂબ પ્રચલિત બનાવેલી પેલી મશહૂર ‘ઝ દ ગાલોશ’ જેમાં સિલ્કો મૂકેલા ખૂચને દડાથી આંટવામાં બહુ રસ પડતો. બ્યારે સ્તાન દિલ્લાના મેદાનમાં કે બહિયારાને ત્યાં તમને ન મળે ત્યારે નક્કી જાણી લેવું કે ખૂચ-પાવણીની રમત રમાતી જેવામાં એકતાન બનીને શાતો દો (châtea d’ Eau) ના ચોકમાં જ તે હોવો જોઈએ. અક્ષયત, તે કદી પણ ત્યાં રમતો તો નહોતો જ; કારણ તેમ દરવામાં ફીક ફીક નાણું જોઈએ ! પરંતુ ખેલાડીઓને રમતા નિહાળવામાં તે પોતાનું બાન બૂલી જતો અને પોને રમ્યાનો પૂર્ણ સંતોષ ઘડીબર અનુભવી લેતો !

ખાસ કરીને, બૂડું બેંકેટ પહેરેલા અને રમતના દાવમાં રૂપિયા સિવાય બે ધા જ નહોતો કરતો તેવા એક ઊંચા, અડીખમ ખેલાડીએ સ્તાનના ખાસ-માનસ ઉપર ગળત્ર પ્રભાવ પાડેલો. બ્યારે તે ખેલાડીને આમતેમ દોડવું પડતું ત્યારે તેના ખિરસામાંના સિલ્કાઓ ખણખણી ઊડતા ! ... ..

એક દિવસે, છેક સ્તાનના પગ નીચે ગળડી આવેલા સિલ્કાને ઊંચકી લેતાં ક્રેનાં ધીમા સ્વરે તેણે સ્તાનને કહ્યું :

‘તને સિલ્કા બહુ ગમે છે એમ ?.....તારે જોઈએ છે એવા સિલ્કા ? તો હું તને બનાડીશ એ મેળવવાની જગ્યા.....ખાસ, છે વિચાર ?’

રમત પૂરી થઈ જતાં, સ્તાનને એ ચોકના એક ખૂણા તરફ તે લઈ ગયો અને જર્મનોને અખબારો પહેંચ્યાડવા માટે પોતાની સાથે આવવા સ્તાનને મૂચન કર્યું. વળી લાલચ આપી કે જ્યાં આવવાના ત્રીસ ફાંકે મળશે. પહેલાં તો તપી જઈને, સ્તાને ના પાડી દીધી; અને તે જ ઘડીથી ત્રણ દિવસ મુઠી તો, તે રમત જેવા પણ ફરક્યો નહિ. ત્રણ અસભ્ય દિવસો ! તેણે ન તો દંઈ ખાધું, ન તો દંઈ પીધું. રાતના, પથારીમાં બૂચના ઢગલાઓ ખડકાર્જ જતા અને સો સો ‘ચૂ’ ના ચળકતા સિલ્કાઓ ઝડપથી સેરવાતા, તે જોઈ રહ્યો ! આ આકર્ષણ

તેને માટે જાણું હતું. એથે દિવસે, શાતો દોના એકમાં તે પાછો ગયો, પેલા અડીખમ એલાડીને મળ્યો અને તેની લાલચમાં લપટાઈ ગયો ... ..

એક દિમાળી પ્રભાતે, ખબા ઉપર કપડથેલી નાંખીને તથા કેટલાંક અખબારો પોતાના એવરઓલ નીચે સંતાડીને, તેઓ પોતાના પંથે નીકળી પડ્યા. ત્યારે તેઓ ફક્ત-દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે હજી પૂરે પડે પાણી નહોતો. પેલા અડીખમ એલાડીએ સ્તાનની આંગળી જાલી લીધી અને સંત્રી-જેને રાતું નાક હતું અને જે દેખાવે ભણે લાગતો, અચ્છા પરંતુ સુસ્ત આદમી હતો-તેની સમીપ જઈ, આર્નતાભર્યો અવાજે કહ્યું :

‘ હયા કરીને અમને જવા દો, મારા સાહેબ !... ..અમારી માતા બીમાર છે, પિતા મુજરી ગયા છે. મારા નાતાભાઈ સાથે થોડા બટાટાની જરૂરત હોવાથી, ખેતરમાં જઈએ છીએ. આટલી હયા ન કરો, બાઈશાંબ ? ’

તે રડ્યા લાગ્યો. શરમનો માર્થો સ્તાન નીચું જોઈ ગયો. સંત્રી પળવાર તેને નિહાળી રહ્યો અને તે વેરાન અને ધવસ પડે ઉપર તેણે એક વેધક દષ્ટિ ફેંકી.

‘ તો પછી સપાટો મારો ! ’ પોને ખરતી જઈને, સંત્રીએ તેમને કહ્યું ; અને તરત જ આ કોડીએ એળવરવિલિયે ગામની ટૂંકી પકડી લીધી. પેલા જિંચો આદમી હસતો હતો !

સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં વિચરતો હોય તેમ ચિત્રસ્થ અને બાવરી મનોદશામાં, બાળક સ્તાન પલટાપલટી પરિસ્થિતિ જોઈ રહ્યો. કારખાનાંઓ ઘેરેકસમાં પકડે પામ્યાં હતાં ; વેરાન બનેલી ઝેરીકેડઝ (તારની વાડો) આજે ભીનાં ચીથરાંથી વીંટળાઈ ગયાં હતી ; ધુમ્મસ-પટને વીધીને જતી, લાંબી ગમનચુખી ચિમનીઓ શન્યવત્ અને ઉજ્જડ દીસતી હતી ! ક્યાંક ક્યાંક, અહોતહો, એકાદો સંત્રી દેખાઈ આવતો ; કાં તો દૂડ પહેરેલા અને ફીલ્ડ-ગ્લાસથી પેલી બાજુ નિહાળતા લસકરી અફસરો આમનેમ ડોકાઈ આવતા ; અગર તો ઓક્વાતા અંગારને લઈને, પીગળતા બરફમાં પસળા ગયેલી, નાની નાની રાવડીઓ દષ્ટિગોચર થતી. બધી ટૂંકીઓ પેલા જિંચા આદમીના પગ તળે જ રમતી હતી અને લસકરી થાણાંઓ વટાવવા માટે કરીને, ખેતરોમાંથી આડેધડ જ તે પોતાનો માર્ગ કાપતો હતો. છતાં ય, શાર્પ-શટરોના મુખ્ય થાણે તેઓ આવી પહોંચ્યા ! તેને તે વટાવી ન શક્યો. સવાસોંની આખી ય રેલવે-સડકની ધારે ખોદેલી ને આખી ય પાણી-બરેલી ખાઈમાં, પોતાના

શુરખાઓ એઢીને, શાર્પ-શટરો લપાઈને બેઠા હતા. આ વેળા, તેના કાકાવાકા વ્યર્થ નીવડ્યા; તેમને ત્યાંથી પસાર થવા દેવામાં આવ્યા નહિ. આર્તતાબરી આજીજીઓ તે કરી રહ્યો હતો ત્યાં યાણાના મુખ્ય ઓફિસીયલની કોટડીમાંથી, બાલ-સ્તાનના પિનાને મળતી આવતી, તદ્દન સફેદ અને કરકોચલીબરી મુખા-કૃતિવાળો એક બુઢો સાર્જન્ટ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

‘એકા એ છોકરાઓ, રડો નહિ!’ તેણે બન્નેને સંબોધીને કહ્યું: ‘તમે તમારે સુખેથી જાઓ, તમારા બટાટા કેવા માટે; પરંતુ પહેલાં તમે જરા તાપી લ્યો.....પેલો ટાપરિયો કંડીમાં થીજી ગયો લાગે છે! બિચારો હજી બચ્યું છે ને એટલે!’

અફસોસ! બાલ-સ્તાન કંઈ ટાઢનો માર્યો થરથરતો નહોતો, તે તો બચ અને શરમનો માર્યો કંપ અનુભવતો હતો!.....થાણાંની અંદર, કેટલાક સૈનિકોને, જાંખા અંગારના તાપણા પાસે કૂંડાણું વળાંને બેઠેલા અને થીજી ગયેલાં બિરકુટને, બંદૂકની છરીઓમાં ભરાવીને, તાપણાંની બકીમાં તપાવતા, તેમણે જોયા. આ છોકરાઓને જગ્યા આપવા, બધા એકમેકમાં ભરાઈને બેઠા. બાળકોને ગરમાવો આપવા, તેઓએ તેમને થોડુંક પીણું અને કોફી આપ્યાં. તેઓ તે પીતા હતા ત્યાં કોટડીના દ્વાર પાસે એક અરસર આવી પહોંચ્યો અને સાર્જન્ટને બોલાવી, તેના કાનમાં કંઈક ગણગણી, ત્યાંથી વાગેવાગ ચાલ્યો ગયો.

‘સૈનિકો, બુથખબર!’ આનંદિત ચહેરે સાર્જન્ટ બોલી બીધ્યો. ‘આજ રાત્રે ધમાધમી બોલી જવાની છે.....પ્રશિયનો ઉપર ઓચિંતો હાપો મારવાનો છે!.....હું માનું છું કે આ ત્રાહ્યતોળા પોકરાવતું ભુર્જે (પેરિસનું બંદર) આપણે તેમની પાસેથી આજે દલાય સફળતાથી આંચકી લેશું!’

હોહો અને આનંદની ઘોષણાઓથી કોટડી ઘડીબર ગાજી રહી. સૈનિકો આનંદના આવેશમાં નાચવાં લાગ્યા, ગાવા માંડ્યા અને કેટલાક તો ઉત્સાહના આવેગમાં, તરવારની પટ્ટીને પણ આમથી તેમ ઉઘાળી રહ્યા! અને આ ધમાકનો લાભ લઈ, પેલા ટાપરિયાઓ, ગુપચુપ ત્યાંથી સરખી ગયા.

ખાઈ વટાવ્યા પછીથી, માત્ર એક મેદાનનો પટ અને તેને અટકીને આવેલી છોડીઓ પાડેલી (Pierced with loophole) એક લાંબી, મેવેન દીવાલને જ ઓળંગવાનું બાકી રહેતું. હવે તેઓએ આ દીવાલ તરફ જતી કેડીને જ પકડી હતી અને બટાટા વીણી વીણી શિંચકતા જવાનો ડોળ કરવા

માટે, ડગલે ને પગલે, અટકતા અટકતા તેઓ પોતાના માર્ગ કાપી રહ્યાંતા.

‘આંધોને પાછા !.....ત્યાં નથી જવું !’ ગાલ-સ્તાન આળો વખત કહ્યા કરતો’તો.

પરંતુ તેનો સાથી પ્રત્યુત્તરમાં માત્ર ખબા દલાવતો અને આગળ ને આગળ ચાલ્યે રાખતો’તો. એકાએક તેઓએ, ક્યાંક રાહદિલ બરાતી હોવાનો ત્રીકત્રાક અવાજ સાંભળ્યો. ‘સ્તાન, સુઈ જત જલદી !’ જમીન ઉપર આડાં પડતાં પડતાં તે સાથી બોલી ઊઠ્યો.

સુઈ જઈને તરત જ, તેણે એક સિસકારી મારી. જરફના એ પટ ઉપર, સામી બીજી એવી સિસકારીએ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. પેટે દડવડના દડવડના તેઓ આગળ વધ્યા.....દીવાલની આગળ, ધરાની સપાટીમાંથી, ગંદી ગારક (Basque) ટોપીઓ નીચે ઢંકાયલી, એ જૂરી મુખાકૃતિઓ ફૂટી નીકળી. તે પ્રશિયનોની સમીપ, ખાઈની અંદર, પેક્ષે ઊંચો સાથી ફૂટી પડ્યો :

‘મારો નાનો બાઈ છે.’ પોતાના સાથીને નિર્દેશીને તેણે કહ્યું.

સ્તાન એટલો નાનો લાગતો હતો કે તેને બેતાંવેંત જ, તે પ્રશિયન ખડખડાટ દસી પડ્યો અને ખાઈની ટોચ સુધી તેને ઊંચો કરવા માટે, સ્તાનને નેડી લેવાની તેને ફરજ પડી.

દીવાલની બીજી ગાજુએ, માટીના ઢગ, પડેલાં ટુકડા અને જરફમાં તરી આવતાં સ્વામ બોણાં (Holes) નગરે પડતાં હતાં અને દરેક બોણામાંથી તે જ હૂબહૂ ગંદી ગારક ટોપી અને પસાર થતા ટાંખરિયાઓને બેઈને ખડખડાટ દસી પડતી, તે જ જૂરી મુજેવાળી મુખાકૃતિઓ ઉપરી આવતી હતી.

એક ખૂણામાં ઝાડનાં થડોથી મઢાયેલી માળીની મદૂલી આવેલી હતી. તેનો નીચેનો ભાગ, ગંછકે રમતા અને અંગારબરી ભટ્ટી ઉપર, સૂપ યનાવના સેનિકોથી ચિકાર બરાયેલો હતો. કોખીંગ અને બેકનની અચ્છી વાસ આવતી હતી; આર્પ-ચટરોની દંગામી હાવણી (Bivouac) અને આમાં, ફેટકેટલા નકાવન તરી આવતો હતો ! ઉપલે માથે લસરરી અફસરો હતા. તેઓ પિયાનો વગાડના હોય અને સામ્યાનનું મદિરાપાન કરના હોય તેમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

પેરિઝિયનો ત્યાં આવતાં, તેમને દુડાના આનંદોદ્ગારથી વધાવી લેવામાં આવ્યા. તેમણે પોતાનાં અખમારો એ લોકોને આપી દીધાં; પંડીથી તેમને સુરાપાન કરાવવામાં આવ્યું અને પેલ્લે કિંચા સાથીને વાનોની ચાનકે વળગાડ્યો.

એ બધા ય અફસરો માની અને હુચ્ચા દેખાઈ આવતા હતા. પરંતુ પોતાની તળપટ્ટી બાપા અને તળપટ્ટા વિનોદ વડે, તે જિંદગી સાચી બધાને ધણે આનંદ આપતો હતો. તેની રીખળી વાતો સાંભળી તે બધા હસી પડતા અને પેરિસના રાજકારણનું મેલું ચૂંથરામાં કચારેક તો તેઓ હસીને ચૂંછળું વળી જતા.

પોતે મૂરખ નથી તેનો પુરાવો આપવા આજ-સ્તાન પણ તે આનંદ-ગોષ્ઠિમાં ભળ્યો હોત; પરંતુ તેમ કરતાં તેને કોઈ રોકવું હતું. પોતાની સન્મુખ, એક બાજુએ, વધારે પ્રૌઢ અને ગંભીર દેખાતો એક પ્રશિયન બેઠેલો હતો, જે સ્તાનના માનસને વાંચી રહ્યો તો અગર તો વાંચવાનો આભાસ આપી રહ્યો તો; દારણુ તેની દષ્ટિ સ્તાન ઉપરથી જરા ય ખસતી નહોતી. આ વેધક દષ્ટિમાં મમતા અને કંપકો ભરેલાં હતાં, જાણે કે પોતાની માતૃભૂમિમાં, પોતાને ત્યાં, સ્તાનની ઉમરનો જ બાળક-પુત્ર પોતાને પણ કેમ હોય અને પોતે કેમ વિચારી રહ્યો હોય કે 'મારા પુત્રને આવી હીણી પ્રવૃત્તિમાં પડેલો જોવા કરતાં તો હું પ્રભો, હું મોતને વધુ પસંદ કરું' !.....

તે જ પળથી, પોતાના દિલ ઉપર કેમ જાણે એકાએક કોઈ વજ્ર પડ્યો હોય એવું સ્તાન અનુભવી રહ્યો! જાણે કે તે હાથના દબાણે તેના હૃદયના વેગને એકાએક રોકી દીધો હોય !

પોતાની આ અંતરગ્યથા જૂલવા માટે, તેણે સુરાપાન કરવા માંડ્યું. ઘડી બે ઘડીમાં, તેને પોતાની આસપાસ બધું જ ફરતું લાગ્યું. તેને આંખે અંધારાં આવવા માંડ્યાં. રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવકોની કેકડી ઉડાડતો, તેમની કચાવત કરવાની દબની મસ્કરી કરતો, અને દિલ્લા ઉપરના અણુધાર્યા હુમલાના અગર તો શહેરને ફરતા થેરાના સામનાની અપાની તાલીમના ઉપહાસગ્નનક ચાળા પાડતો ખડખડાટ હાથના ધ્વનિ વચ્ચેથી આવતો પોતાના સાથીનો અવાજ, જિંડો જિંડો, અસ્પષ્ટ રીતે, તેને કાને અથડતો હતો. એકાએક, ત્યારપછી, તેના સાથીનો અવાજ તદ્દન ધીમે પડી ગયો, અફસરો એકબીજામાં ભરાઈ ભરાઈને ગોઠવાઈ ગયા, અને બધી ય સુખાકૃતિઓ ગંભીર બની ગઈ. પેલો હરામી સાથી, રાતના અણુધાર્યા છાપાની શાર્પ-શટરોની ચોગ્ગના, પ્રશિયનો સમીપ ફાડી દેવાની તૈયારીમાં હતો.....

એક પળગર, રોનાના આવેશમાં સ્તાન જિભો ધઈ ગયો અને સ્વસ્થ ચિત્તે બોલી ઊઠ્યો :

'અરે, હાં હાં.....એ ન કહે, એ ન કહે.....હું સાફ ના પાડું છું' !

પરંતુ પેલા સાથીએ તેને હસી કાઢ્યો અને પોતાની વાત આગળ ચલાવે રાખી. તેણે વાત પૂરી કરી, ન કરી ત્યાં તો બધા ય અદસરો ઊભા થઈ ગયા અને તરત જ પ્રવેશદ્વાર તરફ આંગળી ચીંધી, બાળકોને તેમણે કહી દીધું, 'હીક ત્યારે, સાહેબજી !.....હવે રસ્તો માપો !'

અને બીજી જ ક્ષણે, ઝડપથી, જર્મન ભાષામાં, તેઓ આપસઆપસમાં વાત કરવા લાગ્યા. પોતાના સિધ્ધા ખખડાવતો, ગૌરવભર્યો ચહેરો, પેલો ઝાંચો સાથી બહાર નીકળી ગયો; શરમનો માર્ગો નીચું નેચીને, રતાન તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો; અને પોતાની અંતર-વ્યથા જગવનાર પ્રશિયનની પાસેથી પસાર થતાં, એક ધીમે અને કરુણ ધ્વનિ તેના કાન ઉપર અથડાયો, 'આ હીક ન કહેવાય !.....ગિલકુલ હીક ન કહેવાય ! ઘણું જ અઘટિત.....' અને એ ધ્વનિનો રણકો વાગતાં જ, તેની આંખોમાંથી એકદમ આંસુ સરી પડ્યાં.

એક વાર મેદાનમાં આવી ગયા કે તરત જ, તેઓએ ધીમી દોડ મૂકી અને સપાટામાં પાછા ફર્યા; તેમની થેલીઓ બટાટાથી ચિકાર ભરી હતી અને આ બટાટા તેમને પ્રશિયનોએ પૂરા પાડ્યા હતા. બટાટાના બહાનાને લીધે, સાર્પ-ઘટરોના થાણાંને તેઓ સહેલાઈથી વટાવી શક્યા. રાતના અણધાર્યા બાપાની ત્યાં તૈયારી થઈ રહી હતી. લશ્કરી દુકડીઓ ચુપકાદીથી ત્યાં આવે જતી'તી અને દીવાલોની પાછળ ગોહવાયે જતી'તી. પેલો છુટ્ટો સાર્વન્ટ પણ ત્યાં જ હતો અને ખુશમિજ્જન ચહેરે, સૈનિકોને ગોહવામાં તે પરાવાઈ ગયો હતો. પસાર થતા આ ટાપ્પરિયાઓને તેણે તરત જ બાળખી કાઢ્યા અને તેમની તરફ એક રિમ્તભરી દષ્ટિ પણ ફેંકી.

ઓહ ! આ રિમ્તભરી દષ્ટિએ બાલ-રતાનના દિલમાં કેવો કાતિલ ડાંખ દાઘો ! એક ક્ષણભર તેના દિલને પોકારી ઊઠવાનું મન થઈ આવ્યું કે 'મહેરજાની કરી ત્યાં આજે છાપો ન મારતા.....દોહી બતી અમે બાતમી ફેાડી દીધી છે !..... પરંતુ પેલા સાથીએ રસ્તામાં તેને ડારો દીધેલો કે 'જો તું આ વાત કેઈને કહીશ તો આવી બન્યું જાણજો ! આપણને ગોળાથી હાર કરવામાં આવશે !' અને તેથી ભયના એ ધારકાએ તેને બોલતાં રોકી દીધો.

કેળવના ગામડામાં આવીને, નાણાંનો ભાગ પાડવા, તેઓ એક નિર્જન આવાસમાં પેલા સત્ય વરતુ મને કહેવાની ફરજ પાડે છે કે

પેસાની એ વહેંચણી પ્રમાણિકપણે કરાયેલી હતી અને પોતાના ખિસ્સામાં એ યજ્ઞક્રતા સિક્કાઓનો ખણખણાટ સાંભળીને અને પોતાની કલ્પનામાં જોતાથી તે રાચતો તે ખૂચ-પાવણીની રમત હવે શક્ય બનશે તેના વિચારોમાં, બાલ-સ્તાનને ઘડીબર પોતાનો યુનો એટલો બધો ભયંકર ન લાગ્યો.

પરંતુ જ્યારે તે એકલો પડ્યો ત્યારે !.....ખિચારો, હીનભાગી સ્તાન ! પેરિસમાં આવી તેઓ છૂટા પડી ગયા કે તરત જ, સ્તાનને પોતાનાં ખિસ્સાં વધુ ને વધુ ભારેખમ લાગવા માંડ્યાં અને અંતરવ્યથા જગવનાર પેલા પ્રશિયતનો પળે તેના દિલને વધુ ને વધુ આકરી ભીંસમાં ભીંસવા લાગ્યો. રોજખરોજના પેરિસમાં તે આજના પેરિસમાં પકડેા આવી ગયેલો તેણે અનુભવ્યો. પસાર થતા લોકો તેની તરફ દરડી દષ્ટિએ જોતા હતા જાણે કે તે ક્યાંથી આવતો હતો તેની તેમને જાણ થઈ ગઈ હોય ! પેડાંઓના ઘડઘડાટમાં, લસકરી પડઘમેના લગાયક સૂરોમાં—ટૂંકમાં પોતાની આગુબાગુ ચારેકોર થતા ઘોંઘાટમાં, જનસૂસ, જનસૂસ શબ્દનો જ રણકો તે સાંભળી રહ્યો ! માંડ માંડ તે ઘેર પહોંચ્યો. પિતાજી હજુ ઘેર નહોતા આવી ગયા તે જોઈ જાંડી હાથ અનુભવતો, વાળેવાળ તે હિપર ચાલ્યો ગયો અને અતિ ભારેખમ લાગતા તે સિક્કાઓ ઝટપટ ઓશીકા તળે સંતાડી દીધા.

પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલો તેવો આનંદ અને હિંમ્વાસ, સ્તાનનો પિતા તે દિવસે સાંજના ઘેરે પાછા ફરતાં અનુભવતો હતો. હમણાં જ સારાય દેશની નવાજૂની તેને સાંપડી હતી. દેશની પરિસ્થિતિમાં પણ સારો સુધારો થવા પામ્યો હતો. જમણી વેળાએ, ભીંતે ઘટકની ગાંઠક સામે, તે ઘડીબર જોઈ રહ્યો અને તરત જ, નિખાલસ હાસ્યથી હસતાં હસતાં પોતાના પુત્રને સંબોધીને તેણે કહ્યું : ‘એટા સ્તાન, તું આજે મોટો હોતો ! કેવો મગરુખીથી પ્રશિયનોની સામે બાથ ભાડવા તું ગયો હોત !’

સ્તાનના આંહના મુમારે, તોપોની ધણધણાટી સાંભળાવા લાગી.

‘જોગરવિલિયેમાં ફૂટતી લાગે છે.....જુએમાં સખત ઝપાઝપી અત્યારે ચાલી રહી લાગે છે !’ તે ભક્ષા જોળા જુઠાંએ તોપોની ધણધણાટીનો જવાબ વાળ્યો. કારણ પોતાના વનતના દરેક દિવસને તે સારી પેટે પિંછાનતો હતો. બાલ સ્તાન એકદમ જાંખો થઈ ગયો અને સખત ચાક

પરંતુ પેલા સાથીએ તેને દરીા કાઢ્યો અને પોતાની વાન આગળ ચલાવે રાખી. તેણે વાન પૂરી કરી, ન કરી ત્યાં તો બધા ચ અદ્ધસરો ડિબા થઈ ગયા અને તરત જ પ્રવેશદ્વાર તરફ આંગળી ચીંધી, આગકોને તેમણે કહી દીધું, 'હીક ત્યારે, સાડેબચ !.....દેવે રસ્તો માપો !'

અને બીજી જ દાણે, ઝડપથી, જર્મન ભાષામાં, તેઓ આપસઆપસમાં વાન કરવા લાગ્યા. પોતાના સિક્કા ખખડાવતો, ગૌરવભર્ય ચહેરે, પેલા કોંસા સાથી બહાર નીકળી ગયો; શરમનો માર્ગો નીચું જોઈને, રત્નાન તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો; અને પોતાની અંતર-વ્યથા જગવનાર પ્રશિયનની પાસેથી પસાર થતાં, એક ધીમે અને કંટુણુ ધ્વનિ તેના કાન ઉપર અથડાયો, 'આ હીક ન કહેવાય !.....જિતકુલ હીક ન કહેવાય ! ધનું જ અધટિત.....' અને એ ધ્વનિનો રણકો પાગતાં જ, તેની આંખોમાંથી એકદમ આંસુ સરી પડ્યાં.

એક વાર મેદાનમાં આવી ગયા કે તરત જ, તેઓએ ધીમી દોટ મૂકી અને સપાટામાં પાછા ફર્યા; તેમની ચેલીઓ ગટાટાથી ચિદાર ભરી હતી અને આ ગટાટા તેમને પ્રશિયનોએ પૂરા પાડ્યા હતા. ગટાટાના ગદાનાને લીધે, શાર્પ-શટરોના થાણાંને તેઓ સહેલાઈથી વટાવી શક્યા. રાતના અણધાર્યા ઝાપાની ત્યાં નૈયારી થઈ રહી હતી. લસકરી ટુકડીઓ ચુપકીકીથી ત્યાં આવે જતીંતી અને દીવાલોની પાછળ ગોઠવાયે જતીંતી. પેલા છુટ્ટો સાર્જન્ટ પણ ત્યાં જ હતો અને ખુશમિજાજ ચહેરે, સૈનિકોને ગોઠવવામાં તે પરાવાઈ ગયો હતો. પસાર થતા આ ટામરિયાઓને તેણે તરત જ ઓળખી કાઢ્યા અને તેમની તરફ એક રિમનબરી દિષ્ટિ પણ ફેંકી.

ઓહ ! આ રિમનબરી દિષ્ટિએ આક-રત્નાનના દિલમાં કેવો કાંતિલ ડંખ દાઘો ! એક કણબર તેના દિલને પોકારી ઝીંકવાનું મન થઈ આવ્યું કે 'મહેરજાની કરી ત્યાં આજે છાપો ન મારતા.....દોલો જતી અમે જાનમી ફેડી દીધી છે !..... પરંતુ પેલા સાથીએ રસ્તામાં તેને ડારો દીધેલો કે 'જે તું આ વાન કોઈને કહીશ તો આવી જન્યું જાણ્યું ! આજણ્યું જાણ્યું. દાર કરવામાં આવશે !' અને તેથી બચતા એ દ્વારકાએ તેને ઓકતાં રોકી દીધો.

કોર્તવના ગામડામાં આવીને, નાણાંનો ભાગ પાડવા, તેઓ એક નિર્જન આવાસમાં પેલા સત્ય વરતુ મને કહેવાની ફરજ પાડે છે કે

પેસાની એ વહેંચણી પ્રમાણિતપણે કરાયેલી હતી અને પોતાના ખિરસામાં એ ચળકતા સિક્કાઓનો ખણુખણુટ સાંભળીને અને પોતાની દૃષ્ટનામાં નેનાથી તે રાચતો તે ખૂચ-પાવલીની રમત હવે શક્ય બનશે તેના વિચારમાં, ગાલ-સ્તાનને ધડીબર પોતાનો મુનો એટલો બધો બચકર ન લાગ્યો.

પરંતુ બ્યારે તે એકસો પચો ત્યારે !.....ખિચારો, લીનબાગી રનાન ! પેરિસમાં આવી તેઓ છૂટા પડી ગયા કે તરત જ, સ્તાનને પોતાનાં ખિરસાં વધુ ને વધુ ભારેખમ લાગવા માંડ્યાં અને અંતરબ્યથા જગવનાર પેલા પ્રશિયનનો પંખો તેના દિલને વધુ ને વધુ આકરી બીંસમાં બીંસવા લાગ્યો. રાજ્યરોજના પેરિસમાં ને આજના પેરિસમાં પત્રોટા આવી ગયેસો તેણે અનુભવ્યો. પસાર થતા સોડો તેની તરફ દરડી દૃષ્ટિએ નેત્રા હતા જાણે કે તે ક્યાંથી આવતો હતો તેની તેમને જાણુ થઈ ગઈ હોય ! પૈડાંઓના ઘડઘડાટમાં, લરકરી પડધમોના લડાયક સૂરોમાં—ટૂંકમાં પોતાની આગુબાગુ ચારેકોર ચેતા ઘેંંવાટમાં, જનસૂસ, જનસૂસ શબ્દનો જ રણકો તે સાંભળી રહ્યો ! માંડ માંડ તે ઘેર પહોંચ્યો. પિતાજી હજુ ઘેર નહોતા આવી ગયા તે જોઈ જાંડી હાથ અનુભવતો, વાન્નેવાજ તે ઉપર આંધો ગયો અને અતિ ભારેખમ લાગતા તે સિક્કાઓ ઝટપટ એકીઠા તળે સંતાડી દીધા.

પહેલાં કંડી નહિ અનુભવેસો તેવો આનંદ અને ઉત્સાહ, સ્તાનનો પિતા તે દિવસે સાંજના ઘેરે પાછા ફરતાં અનુભવતો હતો. હમણાં જ સારા જ દેશની નવાજૂની તેને સાંપડી હતી. દેશની પરિસ્થિતિમાં પણ સારો મુધારો થવા પામ્યો હતો. જરૂરી વેળાએ, બીંતે લટકતી બંદૂક સામે, તે ધડીબર જોઈ રહ્યો અને તરત જ, નિખાલસ હારથથી હસતાં હસતાં પોતાના પુત્રને સંજોડીને તેણે કહ્યું : 'એટા સ્તાન, તું આજે મોટા હોત તો ! કેવો મગરુખીથી પ્રશિયનોની સામે ગાથ બાંડવા તું ગયો હોત !'

રનાના આહના સુમારે, તોપોની ધણુધણુટી સંભળાવા લાગી. 'ઝોખરચિસિયેમાં ફૂટતી લાગે છે.....જુર્જેમાં સખત જપાજપી અત્યારે ચાલી રહી લાગે છે !' તે બક્ષા બોળા બુદ્ધિએ તોપોની ધણુધણુટીનો જવાબ વાળ્યો. કારણ પોતાના વતનના દરેક દિલ્લાને તે સારી પેડે પિછાનતો હતો. ગાલ સ્તાન એકદમ ઝાંખો થઈ ગયો અને સખત થાક

સાચાનું બહાનું ઠાઠી, તે સૂવા ચાલ્યો ગયો; પરંતુ તેને જીંધ આવી નહિ. તોપોતી ધણુધણી સતત ચાલુ જ હતી. પ્રશિયનોની ઉપર અણુધાર્યો દુમસો લઈ જતા શર્પ-શટરોનો, અને તેમ કરવા જતાં પોતે તે બધા જ દુશ્મનોની જળમાં ફસાઈ ગયાનો દુઃખદ ચિતાર તેના માનસ આગળ ખડો થવા લાગ્યો. પોતાને શિમતથી વધાવી લેતો પેસો સાર્ગન્ડ તેને સાંભરી આવ્યો અને ખરફના ધવલ-પટ ઉપર ઢળી પડેલા તેના મૃત-દેહને તે કંઈ રહ્યો ! અહા, કેટકેટલા અન્ય સૈનિકો પોતાના મોતને વધાવી લઈ, ત્યાં ઢળી પડ્યા હશે !.....આટલા નિર્દોષ વિરલાઓના કીમતી રક્તપાતનું મૂલ્ય તેના ઓશીકા નીચે ઢંકાયેલું પડ્યું હતું અને તે કરાવનાર નાપાક દ્રોહી પણ પોતે જ હતો પોતે જ—સ્તાન-પિતાનો પુત્ર, એક સાચા સિપાહીના ખમીરમાંથી પેદા થયેલો પુત્ર !.....તેનું હૈયું બરાઈ આવ્યું અને ગળે ડૂમો આવી ગયો. પડખેના ઓરડામાં પોતાના પિતા આમથી તેમ આંટા મારતા હોય અને પારી ઉઘાડતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. દૂર દૂર, ચોકમાં આવાહનનાં બ્યગસો વાગતાં હતાં અને સ્વયંસેવકોની એક જાળમાં દુકડી ફૂલ માટે ઉપડવા તૈયાર થઈ રહી હતી. ખરે જ, તે રાતની ઝપાઝપી ખૂતખાર નીવડવાની હતી ! બિચારા સ્તાન બરાઈ ગયેલા હૈયાને વધુ વખત સમાવી શક્યો નહિ ! તે કુસકે કુસકે રડવા લાગ્યો.

‘ શું છે સ્તાન, શું થયું ? કેમ આટલું બધું રડે છે ? ’ સ્તાનના પિતાએ ઓરડામાં આવી પૂછ્યું.

જાલ-સ્તાનની મનોવેદના અસલ્બ બની ગઈ હતી. પધારીમાંથી દૂદતોડને પિતાના પગ પાસે ટળી પડ્યો. તેની આ અણુધારી દિલચાલને પરિણામે, પેલા સિક્કા બધા ય જમીન ઉપર આમતેમ ગવડી પડ્યા.

‘ અરે, આ ક્યાંથી કાઢ્યા ! સ્તાન, તેં ચોરી તો નથી કરીને ! ’ ધ્રુવતે સાદે, શુદ્ધ પિતા તેને પૂછવા લાગ્યો.

તે પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં, પ્રશિયનોની છાવણીમાં ગયાની અને ત્યાં બનેલા પ્રસંગોની આખી ય કથની સ્તાને પિતાને કહી સંબળાવી. જેમ જેમ કથની કહેતા ગયો તેમ તેમ પોતાના દિલનો બાર હળવો થતો જતો લાગ્યો અને તેથી પોતાના શુનાનો નિખાલસ એકદાર કરી, તેણે દિલને વ્ગંઠનું સાંતવન મેળવી લીધું.....બધંદર બનતી જતી મુખમુદ્રાએ

પિતા-સ્તાન પુત્રની ક્યની સાંભળી રહ્યો. ક્યની પૂરી થતાં જ, પોતાના હાથમાં માથું ઢાંકી દઈ, તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યો.

‘પિતાજી, પિતાજી !.....’ બાલ-સ્તાન સાંત્વન દેવાનો ચત્ન કરતો હતો.

પરંતુ છુદ્ધા પિતાએ જવાબમાં મૌન જાળવી, તેને પાછો હડસેલી દીધો અને વેરાઈ ગયેલા સિંછાઓ ભેગા કરી લઈ પૂછ્યું,

‘જસ, આટલા જ છે ને !’

બાલ-સ્તાને ઇશારાથી હકારમાં જવાબ વાળ્યો. છુદ્ધા પિતાએ બીંતે લટકાવેલી જાંઘક અને કારતૂસથેલી હાથમાં લઈ લીધી અને સિંછાઓ ખિસ્સામાં નાખતાં નાખતાં સ્તાનને કહ્યું ; ‘કીક ત્યારે, હું જાઉં છું ! .....તેમને આ પાછા આપી દેવા !’

અને તરત જ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના—‘ડોકુ’ પણ પાછળ ફરીથી એક વાર ફેરવ્યા વિના—ખૂનખાર ઝપાઝપી માટે રાતમાં ઊપડનારી સ્વયંસેવકોની ટુકડીમાં જળવા તે ચાલ્યો ગયો.

પછીથી તે કદીએ પાછો દેખાયો નહિ.

ઈસ્લામી બંધુઓને

[સાહસિક ને કસળી ઈસ્લામી બંધુઓના, મહામદીય વિદ્વાનોના] લાલનું વહેણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં હજી વળ્યું નથી. તે દિન પર દિન વર્ધમાન વેગમાં વળે અને ગુર્જર સાહિત્યનો વેગ અને સત્ત્વ વધારવામાં ઈસ્લામી બંધુઓ મોટા ભાગ લે એવી આપણી સર્વની વાંછના છે. (લાપણો અને લેખો : આ. ૩ જ, પૃ. ૨૮૦)

—અ’બાલાલ સાંકરલાલ

તેથી કલ્પના તથા ઊર્મિને ઉત્તેજિત કરનારી કવિતાના રસારવાદ માટે ઓછાં યોગ્ય, બન્યાં છે.

અત્યારની આ કાવ્યવિમુખ ને કવિત્વવિરોધી વૃત્તિને જાણે વધારે સમજ ને વેગવતી બનાવવાને ન હોય એમ આપણા કવિઓ પોતે પણ વિવિધ પ્રકારે પોતાની કવિતાને દુર્બોધ બનાવવાનો અને તેટલો પ્રયાસ કર્યો જાય છે. કાવ્ય-રચના એઓ જાણી જોઈને કર્કશ અને કર્ણકટોર બનાવે છે, અને વિષય અને રીતિ બંનેમાં ક્ષુદ્રતા ને શુષ્કતા આણે છે; બહુધા એઓ કવિતા એવી અધરી અને અગમ્ય બનાવે છે કે ઘણાખરા વાચકો તો કંઈ સમજ જ શકતા નથી. કેટલીક વાર તો કવિ, જેને ‘અંગત’ કવિતા કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારની કવિતા પણ રમે છે—અર્થાત્ જે કવિતા તે એકલો જ પૂરેપૂરી સમજ શકે, કારણ કે એમાં એ, બહુશ્રુત વાચકને પણ જેનું જ્ઞાન ન હોઈ શકે એવા પોતાના અંગત અનુભવોનું વર્ણન કરે છે અથવા અજ્ઞેય ને દુર્ગમ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. અને દુકાળમાં અધિક માસઃ કવિતામાં વ્યાકરણ ને વાક્યાનવયનાં કોઈ દેશાણાં હોતાં નથી. અને એ બંનેની રીતસરની વ્યવસ્થા કરવી એ વાચક માટે ભારે મહેનતનું ને મગજભારીનું કામ થઈ પડે છે. આપણાં અત્યારનાં જીવન અને સંયોગોને કારણે સમગ્ર કવિતાનો અંત પાસે આવતો જાય છે એવો નિરાશાવાદી અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તે નિરાધાર નથી લાગતો.

એવી પરિસ્થિતિમાં, ખરી રીતે જોતાં, જે મારી માતૃભાષા નથી એવી ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી આધુનિક કવિતા વિષે હું કંઈક બોલું એ સાહસ જેવું ગણાય. પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વારસો પ્રત્યેક સાહિત્યને મળ્યો હોય છે અને તેનાથી કોઈ પણ પ્રગ્નનું સાહિત્ય મુક્ત થઈ શકતું નથી—તેમાં એ મધ્યયુગીન વિચાર ને ભાવનાતાં બંધનથી હજી મુઠી થે ન છૂટી શકેલું, મોટે ભાગે સાંપ્રદાયિક એવું આપણું સાહિત્ય તો નહિ જ. પરંતુ સંસ્કૃતિના તત્ત્વનું ગ્રહણ કરતાં કલ્પનાને ભારે પરિશ્રમ લેવો પડે છે. દાખલા તરીકે કૃષ્ણ-ભક્તિ તથા માતા-દેવી-ન્તી પૂજા અને તે સાથે સંકળાયેલી સર્વ વસ્તુઓ દ્વારા ગુજરાતી કવિઓને સદીઓ થયાં સૌથી સમજા બાવદર્શક વિચારો ને પ્રતીકો સાંપડ્યાં છે ને હજી એ સાંપડે છે. આ કેવળ પરાઈ ભાવનાઓ,—એમાં અન્તર્ગત રહેલી મૂર્તિપૂજનને કારણે વધારે પરંપરા લાગતી એવી ભાવનાઓ—નગર આગળ આવતાં બિનહિન્દુ મનુષ્ય, સહભાવ અને કલ્પનાને

ગમે તેટલાં કસવા છતાં, સાહિત્યના આસ્વાદન માટે ઝોઝામાં ઝોઝા પ્રમાણમાં પણ જોડો સહભાવ જરૂરનો છે તેટલો પણ પોતાના માનસમાં ભાગ્યે જ પેદા કરી શકે છે. આ પ્રકારની મારી મર્યાદાઓનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે અને પ્રારંભમાં જ મારે સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું જોઈએ કે આ વિષય પરત્વે હું જે કંઈ કહું તે માત્ર મારી અંગત રુચિ-અરુચિ અને મારા અંગત અભિપ્રાયોને જ વ્યક્ત કરી શકે, અને એને માત્ર અસુક પ્રકારનાં દષ્ટિગ્નિહુ કરતાં વિશેષ લેખવાની જરૂર નથી.

અર્વાચીન આદિકવિ દલપત

નર્મદાશંકરને અર્વાચીન કવિઓમાં આઘ ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. પરંતુ નર્મદે પોતે જ સાચી રીતે એ માનના અધિકારી દલપતરામને ગણાવ્યા છે. “એઓ...નવી ઢળતી કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા છે.” (નર્મદનું મન્દિર, ગદ્યવિભાગ, પૃ. ૩૧૭). પ્રાચીન કવિઓની અણુધડ, અસ્થિષ્ઠ ને નિષ્પ્રાણ પદ્યરચનાને સ્થાને દૃઢ બંધવાળા હંદો આણીને દલપતરામે ગુજરાતી કવિતાના બાહ્ય દેહને પસંદાવી નાખ્યો, એટલું જ નહિ પણ કાવ્યના વિષયો ને અંદરની વસ્તુને પણ એમણે આધુનિક બનાવ્યાં; અને અંગ્રેજી સાહિત્ય ને ભાષાના જ્ઞાન વિના પણ એમણે આ સિદ્ધ કર્યું. એઓ કહે છે તેમ દેશના સમગ્ર વાતાવરણમાં થયેલા ફેરફારને લીધે જ કવિતામાં પણ આ પ્રકારનો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. આમ આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં જે નવીન રચના દેખાય છે, જે નૂતન દષ્ટિ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે અને વિષય ને શૈલી પરત્વે જે અભિનવતા એનામાં આવી છે તે સર્વ ગુજરાતમાં બ્રિટિશ અમલના આગમનની સાથે જ સુદૃઢ રીતે પશ્ચિમની જે અસરો પણ આવી હતી તેને જ આભારી છે. આ હકીકત છે અને એમાં વિરોધ કરવા જેવું કંઈ નથી એમ કોઈને પણ લાગે. પરંતુ ઘણા ગુજરાતી સાક્ષરો આનો પણ વિરોધ કરે છે.

વસ્તુતઃ જે જે વિશિષ્ટ લક્ષણો દ્વારા આપણું અર્વાચીન સાહિત્ય પ્રાચીન સાહિત્ય કરતાં જુદું તરી આવે છે તે સર્વ પશ્ચિમના સંપર્કના ફલરૂપ છે. આપણો તરુણ લેખકવર્ગ આ અનિવાર્ય વિકાસક્રમ વિશે કોઈ પણ જાનતો ઠાંકપિછોડો કરતો નથી. એમાંના આગળ વધેલા લેખકો માર્ક્સના અનુયાયી છે—કંઈ નહિ તો સિદ્ધાંતની બાળતમાં, કારણ કે વ્યવહારના વિષયમાં આપણા ઘણાખરા સુધારકો અને ક્રાન્તિવાદીઓ સ્થિતિરક્ષક હોઈ ન્યાનના

રીતરિવાજો અને પ્રણાલિકાઓનું, જરાય માથું જિંચકયા વિના, પાલન કરે છે. ઝડપથી ગદ્યજ્ઞાતા પશ્ચિમમાં સાહિત્ય વિશેની અમુક પ્રચલિત પ્રણાલિકા ગૂની થઈ ગય છે ત્યારે અહીં આપણા લેખકો તેને અપનાવે છે. પણ એ તો ગૌણ વાત છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે પાશ્ચાત્ય વિચાર ને સાહિત્યશૈલીની અસર વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આપણી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ પર પડતી ગય છે અને એમ જ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

કવિતા વિશેનો જે સિદ્ધાંત આજે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે તે પણ પશ્ચિમમાંથી જ આવ્યો છે. આ સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં સૌન્દર્યભક્તિની ભાવના તેમ જ ‘કલા ખાતર કલા’ના સિદ્ધાંતની સામે જે વિરોધ ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મ્યો તેના પરિણામે ધ્વનિમાધુર્ય ને બાહ્યરૂપના સૌન્દર્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા તથા તિરસ્કારનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો; અને એ બાજુ ઉપાધિઓની અવગણના કરી વાસ્તવિક જીવનના અનુભવો અને ચિત્તના પ્રત્યાધાતોને જીવનને જ સ્પર્શનારી બાજી દ્વારા મૂર્ત કરીને પોતાનું ‘સ્વત્વ’ સાચવી રાખવું એ જ સાચો કવિનું કર્તવ્ય છે એમ મનાવા લાગ્યું. કલા સામે જાગૃતા આ વિરોધને લીધે કવિ પોતાના મંદસ્ત્ર વિશે વધુપડતા ખ્યાલો રાખતો થયો છે. અને પોતાની કવિતા માટે અતિશયોક્તિભર્યા દાવા પણ એણે કરવા માંડ્યા છે. જ્ઞાન રપેરો કહે છે કે આઈ. એ. રિચાર્ડ્ઝના અભિપ્રાય મુજબ, “અત્યારનો કવિ એ માત્ર કલાકાર નથી, વર્તમાન જગતના ઉદ્ધારક થવાની એનામાં શક્તિ રહેલી છે.” (“Sense And Poetry,” p. XIX). શ્રી રામનારાયણ લખે છે, “વર્તમાન કાલમાં ધર્મનેતા કે પયગમ્બરનું સ્થાન કવિ શે છે.” (અ. કા. વહેણો, પૃ. ૨૦૨). આમ અત્યારનો કવિ એ વિચારક, શિક્ષક, સંત, અને સંદેશ લઈ આવનાર પયગમ્બર પણ હોવો જોઈએ એવી આશા સેવવામાં આવે છે, અને આપણા ઘણા આધુનિક કવિઓ પણ એમ માનવા લાગ્યા છે; વળી આથી જ કવિતાનાં કક્ષેત્ર ને વસ્તુમાં પરિવર્તન કરી નાખીને, તેને અત્યારના જીવનની તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને અનુકૂળ બનાવવાનો આમદ રાખવામાં આવે છે. આ ઊર્મિલીન યંત્રવાદના યુગને, મહાવાદ ને મજૂરીની ભાવનાને, રોજન્ય-રોજની સામાજિક ને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ને સંઘર્ષોને અનુરૂપ કવિતા હોવી જોઈએ એમ બારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે. કવિ એ સંદેશવાદક પયગમ્બર છે એ વિચાર આપણા દિલ્લેતાનની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં કેટલાક સમયથી પ્રાધાન્ય બોગવી

આપણા આધુનિક વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન કર્યું છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એમાંના ઘણાખરા વિદ્વાનો પશ્ચિમમાં જે માર્ક્સવાદી પ્રજાલિકા ચાલી રહી છે તેનું ખેદકારક અનુકરણ કર્યું જાય છે. બધા માર્ક્સવાદીઓ જેને માટે અત્યંત ઘણા દર્શાવે છે તે ‘મૂડીવાદ’ ને ‘બૂલવાં (ઉત્તરિયાત વર્ગની) સંસ્કૃતિ’ એ બંનેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને ચલાવવામાં આવતી સામાજિક ને રાજકીય દિલ્લયાલોના સાહિત્યકારો નેતા છે એવો અત્યંત વધારેપડતો દાવો એઓ કરે છે. સાહિત્યે—ગદ્ય ને પદ્યમાં કલાકારોએ રચેલા શુદ્ધ સાહિત્યે—દુનિયામાં કોઈ પણ દિલ્લયાલની કદી પણ દોરવણી કરી છે ખરી? સાચો કલાકાર કદી પણ પ્રચારક બનતો નથી. પરંતુ માર્ક્સવાદી લેખકો તો આપણા સર્વ લેખકો ને કવિઓને પ્રચારક બનાવવા માગે છે. એમની પાસે, કેવળ સામાન્ય જન તરીકે વર્ગવિચ્છેદનું બાન રાખી ‘મૂડીવાદ’ના ભૂત સામે માત્ર પ્રચાર કરવાનું કામ કરાવવા માગે છે. માર્ક્સવાદની સિદ્ધાન્તના કરતા આપણા તરુણો પોતાની જ્ઞાતિ સાથે, ખાસ કરીને લગ્નનો પ્રશ્ન આવતાં, કેવો ને કેટલો સંબંધ જાળવે છે તે જોવું બહુ રસદાયક થઈ પડે એમ છે. થોડાં વર્ષ પૂર્વે પ્રકુલ્લચન્દ્ર રાયે મંબીર ફરિયાદ કરતાં કહ્યું હતું તેમ, રાજકીય વિષયમાં અમુક શબ્દની ઘોષણા કરવા ખાતર આપણા તરુણ ક્રાન્તિવાદીઓ એ વર્ષ જેલમાં જશે, પણ પોતાની જ્ઞાતિ બહાર લગ્ન કરવાની હિંમત એઓ નહિ કરી શકે. પરંતુ એમના વર્તનમાં જણાતી આ અસંગતિ, આપણી વિશિષ્ટ પ્રકારની સમાજરચનાના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે માર્ક્સવાદનો સ્વીકાર કરનારા આ તરુણો સામાજિક ને ધાર્મિક ભાવના વડે ઘડાયેલા આપણા વાતાવરણની અસરમાંથી છટકી શકતા નથી. આપણા બધા લેખકો મધ્યમ વર્ગના ઉત્તરિયાત વર્ગના છે, શ્રમજીવી નથી. વળા એમાંના મોટે ભાગે ત્રૈવર્ણિક છે—અથવા વાણિયા-બ્રાહ્મણ વર્ગના એટલે કે ઉચ્ચ વર્ણના છે. શારીરિક પરિશ્રમ એટલે શું તે એઓ જાણતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ એમના માનસનું બંધારણ જ એવું હોય છે કે શ્રમજીવીના ખરેખરા આન્તર જીવનનો ખ્યાલ એમને આવી શકે જ નહિ. કારણ કે શ્રમજીવીઓ તદ્દન અધમ જાતિના, ધર્મ ને સમાજની દૃષ્ટિએ એમના કરતાં અત્યંત નીચા વર્ણના હોય છે. અને એ જાતિજોદ ઉલ્લંઘી શકાય એવા હોય છે. વર્ગભાવનાનું જ્યાં પ્રાધાન્ય છે એવા ઇંગ્લંડમાં પણ મજૂર ઉમરાવપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ અહીં શદ્દ કોઈ દિવસ ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણ બની શકતો નથી.

તેમ, સત્યના પર્યાયરૂપ પણ નીકળ્યા આવે,—એ કોઈ પણ રીતે વાચકના આત્માને ઉદાર ને ઉન્નત બનાવે—તો એ લુહી વાત છે. પરંતુ કાવ્યને મુખ્ય સંબંધ નીતિ, દિલસૂઝી કે ધર્મ સાથે નથી. એનો મુખ્ય સંબંધ તો આત્માને આનન્દસમાધિમાં નિમગ્ન કરી દે એવા સૌન્દર્ય સાથે છે. કવિતાને જેટલી નિસ્ખલ લાગણી સાથે છે, તેટલી બુદ્ધિ સાથે નથી.

કવિઓનું વિપરીત મન્તવ્ય

કવિ પ્રધાનતઃ કલાકાર છે, અને પોતે પયગમ્બર કે ઉપદેશક છે એમ ધારીને પોતાના મહત્ત્વ વિશે વધુપડતા વિચારો એના મગજમાં ભરાઈ બેઠા હોય છે તો તે એની કલાને જરૂર હાનિ પહોંચાડે છે. આ વિપરીત મન્તવ્યને લીધે જ આત્યારની ઘણીખરી અંગ્રેજી કવિના બેકોન બની ગઈ છે. આ મન્તવ્યથી પ્રેરાઈને કવિઓ કલાકાર તરીકે જે સાધનોનો એમને ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તેની, અર્થાત્ ભાષા તથા શબ્દોની ઉપેક્ષા કે અવગણના પણ કરવા લાગ્યા છે. વિખ્યાત ફ્રેંચ મિત્રકાર દેગા (Degas) ને સૈનેટ રચવાનું મન થયું. થોડાક નિબંધ પ્રયત્નો કરી જોયા પછી એણે માલાર્મે (Mallarme) નામના એક જ વિખ્યાત કવિ આગળ દરિયાદ કરી, ‘ઉત્કૃષ્ટ વિચારોનો મારી પાસે તોટા નથી, પણ સૈનેટ કંઈ બરાબર રચાતાં નથી.’ ‘બસા માણસ,’ માલાર્મેએ ઉત્તર દીધો, ‘કવિના વિચાર વડે લખાતી નથી, શબ્દો વડે લખાય છે.’ આપણા આધુનિક કવિઓના મનમાં પણ વિચારપ્રાધાન્યનો ભ્રમ એવો ઘૂસી ગયો છે કે તેમને Mallarme ના આ નક્કર (sound) સિદ્ધાન્તનું વિરમરણ થયું છે.

સિદ્ધાન્તોને આધારે સાહિત્ય કે કલાની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ સર્જાઈ નથી; એ ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓના અભ્યાસને પરિણામે સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યા છે. આપણા મધ્યકાલીન કલાકારો અને કવિઓએ સિદ્ધાન્તોની પ્રજ્ઞાવિદ્યા અનુસાર કલાકૃતિઓનું સર્જન કરવા માંડ્યું, ત્યારે એઓ સર્વક કલાકાર મટી, ધોરણ મુજબની અને એક જ દબની કૃતિઓના માત્ર કારીગર બની ગયા. આ ઉપરથી, કવિતા વિશેનો કોઈપણ ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત,—ખાસ કરીને કલાકાર તરીકેના પોતાના અસ્તિત્વ અને પ્રમાણિકતાને હાનિ પહોંચાડે એવા કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત અનુસાર કવિના રચનામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે તેનો આપણા આધુનિક કવિઓએ ખ્યાલ કરવો જોઈએ. આ દષ્ટિબિંદુથી જોતાં, ‘સાહિત્ય અને પ્રગતિ’ નામના સ્તંભસંગ્રહમાં તેમ જ અન્યત્ર

આપણા આધુનિક વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન કર્યું છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એમાંના ઘણાખરા વિદ્વાનો પશ્ચિમમાં જે માક્સવાદી પ્રણાલિકા ચાલી રહી છે તેનું ખેદકારક અનુકરણ કર્યું જાય છે. જ્યાં માક્સવાદીઓ જેને માટે અત્યંત ઘૂણા દર્શાવે છે તે ‘મૂડીવાદ’ ને ‘બૂઝર્વા’ (ઉન્નતિયાત વર્ગની) સંસ્કૃતિ’ એ બંનેમાંથી મુક્તિ મેળવવાને ચલાવવામાં આવતી સામાજિક ને રાજકીય દિલ્લયાલોના સાહિત્યકારો નેતા છે એવો અત્યંત વધારેપડતો દાવો એઓ કરે છે. સાહિત્યે-ગદ્ય ને પદ્યમાં કલાકારોએ રચેલા શુદ્ધ સાહિત્યે-દુનિયામાં કોઈ પણ દિલ્લયાલની કદી પણ દોરવણી કરી છે ખરી? સાચો કલાકાર કદી પણ પ્રચારક બનતો નથી. પરંતુ માક્સવાદી લેખકો તો આપણા સર્વ લેખકો ને ફવિઓને પ્રચારક બનાવવા માગે છે. એમની પાસે, કેવળ સામાન્ય જન તરીકે વર્ગવિગ્રહનું બાન રાખી ‘મૂડીવાદ’ના ભૂત સામે માત્ર પ્રચાર કરવાનું કામ કરાવવા માગે છે. માક્સવાદની સિંહગર્જના કરતા આપણા તરુણો પોતાની માતિ સાધે, ખાસ કરીને લગ્નનો પ્રશ્ન આવતાં, કેવો ને કેટલો સંબંધ જાળવે છે તે જોવું બહુ રસહાયક થઈ પડે એમ છે. થોડાં વર્ષ પૂર્વે પ્રકુલ્લચન્દ્ર રાયે ગંભીર દરિયાદ કરતાં કહ્યું હતું તેમ, રાજકીય વિષયમાં અમુક શબ્દની ધોણણા કરવા ખાતર આપણા તરુણ ક્રાન્તિવાદીઓ એ વર્ષ જેલમાં જશે, પણ પોતાની માતિ બહાર લગ્ન કરવાની હિંમત એઓ નહિ કરી શકે. પરંતુ એમના વર્તનમાં જણાતી આ અસંગતિ, આપણી વિશિષ્ટ પ્રકારની સમાજરચનાના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે માક્સવાદનો સ્વીકાર કરનારા આ તરુણો સામાજિક ને ધાર્મિક ભાવના વડે ઘડાયેલા આપણા વાતાવરણની અસરમાંથી છટકી શકતા નથી. આપણા જ્યાં લેખકો મધ્યમ વર્ગના ઉન્નતિયાત વર્ગના છે, શ્રમજીવી નથી. વળી એમાંના મોટે ભાગે ત્રૈવર્ણિક છે-અથવા વાણિયા-બ્રાહ્મણ વર્ગના એટલે કે ઉચ્ચ વર્ણના છે. શારીરિક પરિશ્રમ એટલે શું તે એઓ જાણતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ એમના માનસનું બંધારણ જ એવું હોય છે કે શ્રમજીવીના ખરેખરા આન્તર જીવનનો ખ્યાલ એમને આવી શકે જ નહિ. કારણ કે શ્રમજીવીઓ તદ્દન અધમ જાતિના, ધર્મ ને સમાજની દૃષ્ટિએ એમના કરતાં અત્યંત નીચા વર્ણના હોય છે. અને એ જાતિભેદ ઉદ્ભવથી જ સકાય એવા હોય છે. વર્ગભાવનાનું જ્યાં પ્રાધાન્ય છે એવા ઇંગ્લંડમાં પણ મજૂર ઉમરાવપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ અહીં શરૂ કોઈ દિવસ ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણ બની શકતો નથી.

વાસ્તવપ્રિયતા ; રાજકીય આન્દોલનો.

આ ઉપરાંત, હમણાં હમણાં અઘતન કવિતાના એક મુખ્ય લક્ષણ તરીકે વાસ્તવપ્રિયતાનું પણ નામ ખૂબ સાંભળવામાં આવે છે. અત્યંત, આ વાસ્તવપ્રિયતા પણ પશ્ચિમ તરફથી આવી છે. ઉમાશંકર જોશી દહે છે તેમ, ‘તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું તે તો પરદેશી સાહિત્યના સંપર્ક અને રશિયાના સમાજવાદની ફિલસૂફીના પરિચયને બળે.’ (૩૬-૪૦ની કાર્યવર્ધી: ‘અઘતન કવિતા,’ પૃ. ૧૮૦). મને એમ લાગે છે કે આધુનિક પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય તથા કલામાં જે નીરસ ને બેકાળ વાસ્તવપ્રિયતા દેખાય છે તે મોટે ભાગે વધારે વ્યાપક અને વિચાળ રીતે પ્રસરી રહેલી અસંતુષ્ટ મનોદશાના પરિણામરૂપ છે. હંમેશા ગતિમાન રહેવાને ઇચ્છના યુરોપના અંતઃ માનસને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે યુરોપિયન કલા વિશેના શિષ્ટ અને ભાવનાવાદી ધોરણોની સત્તા જોઈએ તે કરતાં વધારે સમય સુધી આવી, એ ધોરણોની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ ગઈ છે અને ધોરણ અનુસાર જે કંઈ વિદ્યાસ થઈ શકે તે અધો યુરોપિયન કલા તથા કવિતાએ કરી લીધો છે. છેલ્લાં પચાસથી એ વધારે વર્ષોથી, કલા, સંગીત ને કવિતામાં અપરિચિત ને વિરૂપ વસ્તુઓને પ્રાધાન્ય આપવાની યુરોપમાં જે ઘેલછા ધીરે ધીરે પ્રસરતી ગય છે તેની પાછળ અતિનૃપ થઈ ગયેલી રસરૂતિની નવીનતા માટેની લાલસા તથા જૂનાં ધોરણો હવે નકામાં તથા વ્યર્થ થઈ ગયાં છે એવી ભાવના રહેલી છે. માર્ક્સવાદી તથા પુરોગામી સાહિત્યના પ્રચાર સાથે જે આ અણુઘડ અને અસુન્દર વસ્તુને પ્રાધાન્ય આપવાની ભાવના આવી છે તેમાં ફેઈડવાદની ઘેલછાનો ઉમેરા થવાથી એ વધુ સતેજ ને પ્રજ્વળ બની છે. પણ ખરું જોતાં John Sparrow એ સમર્થ રીતે દર્શાવી આપ્યું છે તેમ સૌન્દર્યની અવગણના-કરનારી, કોઈ પણ શબ્દ કાન્યને માટે અનુચિત ન ગણનારી, કોઈ અમુક અનુભવ કાન્ય માટે વધારે અનુકૂળ છે અથવા કોઈ અનુભવ સાહિત્ય માટેના વિષયમયોદાની બહારનો છે એમ ન માનનારી આ ‘સુદ્ધિવાદી’ અને મોટે ભાગે અગમ્ય એવી કવિતામાં નવીન દૃશ્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં પણ આ પ્રકારની કવિતામાં ખાસ કર્ષ નહું હોય એમ દેખાતું નથી. બનૂંદરિના કૃષ્ણ: કષ્ણ: રાંજ:..., કૃષ્ણકૃષ્ણં...અથવા સ્તનો માંસકંથી થી શરુ થતા મ્નોમોમાં જે કહોર અને નિર્દય પ્રકારની વાસ્તવિકતા રહેલી છે તેને આપણે કોઈ આધુનિક કવિ દર્શી નહીં શકે એ વિશે મને સન્દેહ છે. સ્વૂલ પ્રેમતાં જે બીજાસ ને ખુદ્દાં ચિત્રા નર્મદાગંધર એનાં કાન્યોમાં દોર્યાં છે અથવા ‘એક

જોઈએ છે પ્રગતિવાદના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલતી સંસ્થાઓ ને શુભ ભવિષ્યની
પ્રતિષ્ઠા વડે રચાયેલું વહુમતીનું રાજ્ય, પણ જ્ઞાતિ ને પંથ ને ખાધ ને પેય
પરત્વેના પ્રતિબંધો અને શાશ્વત અસમાનતા એને યાગવી રાખવાં છે. જેમ
રાજકીય સંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલી અને તેમાંથી
ઉદ્ભૂત થયેલી હોવી જોઈએ, તેમ જ સાહિત્ય પણ સમાજજીવન સાથે
સંકળાયેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે એ એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામે છે.

એ કવિતા મહાન છે ?

અર્વાચીન શુદ્ધરાત્રી કવિતા,—ખાસ કરીને પશ્ચિમ પાસેથી અન્યપશ્ચિમ
રીતે ઉપાડી આણેલા માકસવાદી વિચારો તથા વર્તમાન રાજકીય આંદોલનોને
પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવેલી અને મહત્તાનો ડોળ ને દાવો કરતી અત્યારની
કવિતા—માટે ભાવિ ઇતિહાસકાર તથા વિવેચક પૂછશે: પ્રગતિવાદના વિચારો
જીવનનો એ સાચો ચિતાર રજૂ કરે છે ખરી? જો ન કરતી હોય, તો એ
કવિતાને મહાન કહી શકાય? દુનિયા આગળ વાતચાતનો ડોળ આદર્શ
રજૂ કરનારા, પણ પોતાની પેટાજ્ઞાતિની પણ બહાર પરણવાની અથવા હાલકા
વર્ણ સાથે જેસી જમવાની હિંમત નહિ કરી શકનારાઓ દ્વારા ‘અર્થ’ ને ખોદે
નામે ઓળખાતી સંસ્કૃતિના એક માત્ર ને ખાસ પ્રતિનિધિઓ હશે, પણ એઓ
વિશાળ પ્રગતીય જીવન જીવવાનો દાવો કરી શકે કે મહાન સાહિત્યનું સર્જન
કરી શકે એ સંદેહપાત્રી વાત છે. આનંદશંકરે લખ્યું છે તેમ, ‘સાહિત્યના
ઉદયમાં સૌથી મોટું કારણ જીવન છે. જીવન જેમ વિશાળ થાય, ઊંડું થાય,
બહારની અસર તરારથી ગ્રહી શકે.....તેમ સાહિત્યનો, મહાન સાહિત્યનો
સંભવ.’ (‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ પૃ. ૮૭).

કોઈ પણ કવિતાનું ખીજું મર્યાદારથાન તે એની ભાષા: એની ભાષાનો
શબ્દભંડોળ, તેનો સાંસ્કૃતિક વિદાસ, એની પ્રવાહિતા, એને ઉચ્ચારવાની
રીતિ, એનું શ્રુતિમાધુર્ય, એની સંગીતક્રમતા અને વિવિધ છંદોને અનુકૂળ
થવાની એની શક્તિ. આ બધું વિવાદાર્પક ને સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ છે. પણ
એટલું તો ચોક્કસ છે કે દરેક ભાષામાં મહાકાવ્યને જન્મ આપવાની શક્તિ
નથી. આ વિષય એવો જટિલ ને કેવળ અનુભવગમ્ય છે કે એને કોઈ
ખાસ પ્રમાણ આપી સિદ્ધ કરી શકાય એમ નથી, એટલે એ ગાયનમાં
દહનાથી કોઈ વિધાન કરવું અથવા વ્યાપક સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવો એ સાહસભર્યું
છે. એમ છતાં જ એમ કહેવાની હિંમત કરી શકું છું કે ઉર્દૂ કરતાં શુદ્ધરાત્રી

બાપા કવિના માટે જોઈએ જોગ્ય છે, અને વચ્ચે રહેશે. બેદ દર્શાવેલો મુસ્કેલ છે; કારણ એ બુદ્ધિ વડે સમજી શકાય એવો નથી, અનુભવથી-લાગણી વડે જ એનું ગ્રહણ થઈ શકે એમ છે. પરંતુ હું માનું છું કે ઉર્દૂમાં ઉચ્ચારની બાબતમાં જે વિપુલતા છે, જે સ્વાભાવિક લાક્ષિત્ય ને ગૌરવ છે તેનો ગુજરાતીમાં અભાવ છે. સંસ્કૃતમાંથી કીતરી આવેલી બાપાઓ અને ઉર્દૂ વચ્ચે અસ્વરિત શ્રુતિ-અ-ના ઉચ્ચારણની બાબતમાં જે મહત્વનો ભેદ રહેલો છે તેને લીધે કવિતાના પ્રદેશમાં ઉપર દર્શાવેલો ભેદ વધારે ઉગ્ર બને છે. સામાન્ય રીતે જોતલી વેળા કોઈ પણ શબ્દને છેડે અ આવ્યો હોય અને કેટલીક વાર તો શબ્દની વચ્ચે આવ્યો હોય તો પણ તેનો ઉચ્ચાર થતો નથી. દાખલા તરીકે આ નિયમનું ઉદાહરણ આપતાં ગ્રિયર્સને ઉતારેલી હિંદી પંક્તિઓ:-

કિર્તીન મોકુલકુલવધૂ કાહિન કિહિ મિલ રીન,

કોને ત્વજી ન કુલ્લાલી વહે મુરલી મુર લીન—

એમાં મોકુલ, કુલ, મિલ, રીન, મુરલી અને મુર, સામાન્ય રીતે મોકુલ, કુલ, મિલ, રીન, મુરલી અને મુર એમ જોડાય છે, છતાં કવિતામાં તો દરેક શબ્દ પૂરેપૂરો ને સંપૂર્ણ જોડાય છે; અર્થાત્ એમાંના અસ્વરિત અનો સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર કરવો પડે છે. આમ કવિતામાં અસ્વરિત શ્રુતિનો પૂરેપૂરો ઉચ્ચાર કરવો પડતો હોવાને લીધે, સંસ્કૃતમાંથી કીતરી આવેલી બીજી બાપાઓની પેઠે ગુજરાતી બાપાની કવિતામાં પણ, અન્યથા, અર્થાત્ સામાન્ય રીતે, જોડવામાં આવના સ્વર વિનાના વ્યંજનોનો દુકાળ દેખાઈ આવે છે ને તેથી એ બાપા, છે તે એના પદરૂપમાં વધારે પોચી ને જોઈ શકિતશાળી લાગે છે. અંગ્રેજ અને ગદ્યકાર સ્વરાંત શબ્દોવાળી દટાલિયન જેવા સ્વરોનાં સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણવાળા બાપા વચ્ચે જે ભેદ છે તેવો જ ભેદ હિંદી અથવા ગુજરાતી કવિના અને ઉર્દૂ કવિના વચ્ચે છે.

સદીઓ થયાં આપણા કવિઓ પોતાની પદરચના કોઈ પણ હંદને મળતી આવે તેટલાથી સંતોષ માની લેતા. એમાં કોઈ દગધડો દેખાતો નહિ. હંદનું અંધારણ અને પ્રાસ એ બાબતમાં કેવળ શિયિલતા દાખવતા. દલપનરામ, નર્મદાસંકર અને બીજા ઘણાઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી પદરચનાની આ શિયિલતા જોઈ હતી, પણ દલપનરામ અને બીજા એક-એ અપવાદ ગ્રાહ કરનાં આપણા કોઈ આધુનિક કવિએ પણ ગુજરાતી પદરચનાને સુધઃ ને

સર્જન અને નિષ્ક્રિયતા

માનસી

સંસ્કારી ને મુંદર ખતાવવાનો પરિશ્રમ લીધો હોય કે વૃત્ત ને પ્રાસને અદોષ ખનાવવા માટે અથવા શબ્દોનું સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ ને જોડણી જળવાઈ રહે તે માટે કાળજી લીધી હોય તો તે જનસામાન્ય નથી. મને લાગે છે કે પ્રાચીન કવિઓ તરફથી આપણને જે વારસો મળ્યો છે તેને પરિણામે ગુજરાતના વિદ્વાનોના જ્ઞાનને કંઈકે અસર થઈ ગઈ છે, અને તેથી ઉર્દૂ કે મરાઠી જેવી ભાષામાં ચલાવી શેવામાં ન આવે એવી અવ્યવસ્થા ગુજરાતી કવિતામાં નિરાંતે ચાલે છે. એથી કોઈ ને કશું લાગતું નથી. છંદને ખાતર દુસ્વદીર્ઘની વધુપડતી છટ, તાત્કાલીનતા આણેલા પ્રાસ અથવા પ્રાસનો આભાસ ઉત્પન્ન કરવાના અણુઘટ પ્રચલનો : આ બધું આપણા કવિઓ અથવા વાચકોના જ્ઞાનને ખૂંચતું નથી. દાખલા તરીકે મણિલાલ નવુભાઈ, નાનાલાલ વગેરે સમા વિદ્વાનો ને કવિઓ 'પ્રીતિ' ને કવિતામાં 'પ્રિતી' ખતાવે છે. 'ઉત્તરરામચરિત'ના બાળાંનંદમાં મણિલાલે લખ્યું છે, 'પ્રિતીબીની વૃત્તી', 'પ્રિતી ચોખી શુદ્ધ', 'પ્રિતી ધારે તે શું', 'પ્રિતી એવી ડાંડી' અને એથી થે ખરાબ, 'પ્રીતિ-ગીત' ને 'પ્રિતીગિત' ખનાવ્યું છે, 'ગિરિમયુર' ને 'ગિરીમયુર' ખનાવ્યો છે. 'પ્રિતી ધારે તે શું', ચિદમ્બર વિર બાહુ ઉછળનો' એ એક પંક્તિમાં 'પ્રીતિ' ને 'પ્રિતી' ને 'વીર' ને 'વિર' ખનાવ્યાં છે. બીજી એક લીટીમાં—'એવાં ને જે પુનિત તાનચરીત જાણે'માં પુનીતનું 'પુનિત' ને 'ચરિત'નું 'ચરીત' ક્યું છે. મુંદર પંક્તિઓ તરીકે રામનારાયણ પાંડે 'સાહિત્યચિમર્શ'માં નાનાલાલની નીચેની લીટીઓ ઉતારી છે :

કંઈ શ્રુતિકદુ હોય એવું જાગતું નથી. એમ નહોત, તો ગુજરાતમાં આજે પિંગળશાસ્ત્રના પેતે એકના એક નિષ્ણાન હોવાનો દાવો કરતા ખબરદાર જેવા ગેય કાવ્યના અનુભવી લેખક ‘અંધાર’ ને ‘અત્યાંક’ એ શબ્દોનો દ્વિતીય વર્ણ દીર્ઘ ને ભારવાળો છે તેને મારીમચડીને ભાર ચિનાતો ને લઘુ બનાવીને પ્રયોગ કરતી કાવ્યપંક્તિઓને છંદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ મનાવવા માટે પ્રયત્ન કરત નહિ, અથવા ‘મદાહંદ’ જેવી નિયમહીન ને વિલક્ષણ રચનાતી શોધ કરી તેનો પ્રયોગ કરવા માટે અભિમાન ધારત નહિ; હન્દુલાલ ગાંધીના વસન્તતિલકામાં (પ્રકૃતિ તત્ત્વ પ્રગટે) ‘પ્રકૃતિ’ના પહેલા એ વર્ણને યુરુ તરીકે ગણી ‘પ્રકૃતિ’ એમ વાંચવાની જરૂર પડત નહિ. (‘નમાવી હિમાશી-ખરચરણથી શેષ જગતી’ એ પંક્તિમાં ‘હિ’ તથા ‘શિ’ને યુરુ બનાવવાનો તેમ જ હિમાશી-ખરચરણથી એમ યતિભંગના દોષનો પ્રસંગ આવત નહિ. આમ કરવાથી તો વિપ્લુને ને પૃથ્વીને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી રહેલા માનનીય નાગરાજનું અપમાન થાય છે. પિંગળશાસ્ત્રના આરંક અધ્યક્ષી ને કવિતાની દુઃસાધ્ય ભાષાંતરકલામાં નિષ્ણાન તરીકે પંકાયેલા કેશવલાલ મુવ પણ અકૈતં મુલદુઃસ્વેચ્છાનુગુણ એ ભવભૂતિના અત્યુત્તમ શ્લોકના ભાષાંતરમાં એક જ પંક્તિમાં ‘હ્યુ’ કે શબ્દના જુદી જુદી રીતે ચાર જાતના પ્રયોગ ક્યો છે: ‘આ હ્યુ ચિરલં જ, ધન્ય જિત્યુ આ, હ્યુ જિત્યુ હ્યુ આ.’ એટલે કે એ યુરુ તરીકે, એ લઘુ તરીકે, પહેલા લઘુ ને બીજા યુરુ એ રીતે ને પહેલા યુરુ ને બીજા લઘુ એ રીતે ! ‘ઉચ્ચારમાધુર્ય’ના મહત્ત્વનો હિમાશંકર જ્ઞેશી સ્વીકાર કરે છે, છતાં ‘અમિત ઉદ્ધી-શાં મેદાને જતો બકતો જ હું’ એવી યતિદોષવાળા હરિણીની પંક્તિનો એ પ્રયોગ કરે છે. જરાક મહેનત કરી એ પંક્તિને બદલે ‘અમિત જલ શાં મેદાનોમાં-’ હ્યુ હોત તો એ યતિભંગનો દોષ નિવારી શકાયો હોત તથા ‘ઉદ્ધિ’માંના ‘ધિ’ ને યુરુ પણ ન કરવો પડત. કદાચ કોઈને જાગશે કે આ તો બહુ નજીવી વાતો છે ને હું નકામો દધિમાંથી છ કાઠી રજો છું. પરંતુ હું માનું છું કે કલાકારે પોતાની કલાનું મહત્ત્વ બરાબર સમજ લેવું જરૂરનું છે; ખાસ કરીને ‘ઉચ્ચારમાધુર્ય’ને મહત્ત્વ આપનારે તો આંતરી ત્રીણી જાગત તરફ પણ લક્ષ આપવાની, અને પોતાને અભાષ્ટ એવું માધુર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અને તેટલો પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે.

પિંગળજ્ઞાનનો અભાવ

પિંગળ વિશેના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપણા સારામાં સારા કવિઓ તથા વિવેચકોમાં જોઈએ તેટલું જણાતું નથી એમ મારે સંબેદ થયેલું પડે છે. કવિઓ પિંગળશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હોવા જ જોઈએ એમ નથી. પરંતુ આપણા કવિઓને ખાસ કરીને એ વિષયની સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા કરનારાઓમાં, પિંગળ-નું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જાણી જોઈએ છે. અરેશર ખચરદારે પિંગળ વિશે જે ભ્રમભૂલક સિદ્ધાન્તો રજૂ કર્યા છે તે જાણત હું અહીં કંઈ નહિ કહું. મેં એ વિશે ‘કૌમુદી,’ ‘માનસી’ અને ‘ગુજરાતી’માં વિસ્તારથી લખ્યું છે. અહીં હું એમણે એક વિચિત્ર વિધાન કર્યું છે તેનો જ ઉલ્લેખ કરીશ. એઓ કહે છે કે અંગ્રેજી સોનેટ એ ગ્રેક કાવ્ય છે અને અંગ્રેજી iamb (એટલે એક લઘુ ને એક ગુરુ એમ બે અક્ષરનો ગણ) ચાર માત્રાનો છે! બીજા એક કવિ ઉમાશંકર જોશી, ‘સોનેટ’ ઉપર વિસ્તૃત નિબંધ લખે છે ને તેમાં જણાવે છે કે trochee (એટલે પહેલો ગુરુ ને બીજો લઘુ એવા બે અક્ષરનો ગણ) ત્રિવર્ણી છે.—‘ત્રણ શ્રુતિના ગણવાળો ટ્રોચી.’ ઋગ્વેદ ઉપરના પોતાના પુસ્તકમાં વિજયરાય વૈદ જણાવે છે કે જગતી ને ત્રિબુલ એ વૈદિકકાંડો ને ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા અને વંશરથ એ સંસ્કૃત કાંડો માત્રામેળ કાંડો છે. ૧ આ બધું જોઈને ખેદ થાય છે. અને ઠાકોર તથા રામનારાયણ સમા પ્રૌઢ વિદ્વાનોની પણ પિંગળમીમાંસામાં કૅટલીક વાર ક્ષતિ રહી જાય છે તે જોઈને તો વિશેષ ખેદ થાય છે. ‘આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિ’માં ‘કલાપી’ની ‘રાઈ ન કાં એ રાહમાં, બાકી રહીને એકસો ? આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની,—’ એ પંક્તિ ઉપર ટીકા કરતાં ઠાકોર લખે છે; “‘રાહદારી’—વટેમાર્ગ. આ શબ્દમાં કવિની શરતચૂક થઈ હોય કે નક્ક હોવારનારની ભૂલ પણ હોય. અહીં જોઈએ ‘રાહદારી’—ભોમિયાપણું.” ખુદ આ બે પંક્તિઓ પોતે જ—એમાં કૃત્તવું મિથણ થઈ ગયું છે એ જાણ્યે રાખીએ તો પણ,—એટલી અર્થહીન છે કે એના પર ટિપ્પણ લખી એને વધારે અર્થહીન બનાવવાની ક્ષમી જરૂર નથી. રાહદારીનો અર્થ વટેમાર્ગ થઈ શકે નહિ. એ અર્થમાં એ શબ્દ કદી વપરાયો નથી. ‘આપની’ એ નારીજાતિવાચક શબ્દ પરથી સમગ્રય છે કે ‘રાહદારી’ શબ્દનો જે કોઈ અર્થ અહીં થતો હોય તો તે ‘દાણ ચૂકવવા’નો

૧. હવે તો એ સ્મૃતિદોષ સુધારાઈ ચૂક્યો પણ છે, આ પત્રના જુન ૧૯૪૨ ના અંકમાં (પૃ. ૧૨૬).—સં. માનસી

થાય છે અને કવિ એ અશુદ્ધારા ચૂકવે છે. પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે હાકોર એમ માને છે કે 'રાહદારી' (ગુરુ, લઘુ, ગુરુ ને ગુરુ) ને રથાને 'રાહબરી' (ગુરુ, લઘુ, લઘુ ને ગુરુ) મૂકી શકાય. એ વૃત્તની દૃષ્ટિએ ખિન્નકુલ ચાલી શકે એમ નથી. કદાચ 'રાહબરી' ને બદલે 'રાહબરી' વાંગવું એમ એઓ કહે તો તે જુદી વાત છે. બીજું એક ઉદાહરણ નોંધે એ. 'દિલના અબોલ બોલ' નામના લલિતના કાવ્ય પર ટીકા કરતાં હાકોર લખે છે: 'કરીનું પહેલું દિલ્લ સાખી છે, બીજું દિલ્લો પણ પિંગલદૃષ્ટિએ ૨૩+૧૧ ની પંક્તિનાં છે. ' 'સાખી' હાકોર કોને કહે છે તે હું ખરાબર સમજી શકતો નથી. પણ એઓ લે મરાઠી 'સાહી'ની વાત કરતાં હોય તો 'દિલના અબોલ બોલ' કીલતાં બતાવો કેઈ' એ 'સાહી' નથી એમ કહેવું નોંધે એ. અતે 'પ્રણય અને પ્રિયજન પ્રભુદિલ વસનારાં દેવ-' એ તો ચોખ્ખા હોદરા ન છે.

પિંગલશાસ્ત્ર વિષેની આ ચર્ચા સમેટતાં પહેલાં અહીં હું, અર્વાચીન કવિ-ઓએ જોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે-જો કે અત્યારે એનો પ્રચાર ઓછો થયો છે-એવા બે છંદો વિશે ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે જે ભ્રમભર્યા વિચારો પ્રચલીત રહ્યા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. એ બે છંદો ગીતિ તથા દિંદી. ગીતિની વાચનમાં તો એટલી અમર્યાદ છૂટ ભૂતકાળમાં લેવામાં આવી છે અને અત્યારે એ લેવા એ જાય છે કે ગુજરાતમાં એનો શુદ્ધ રૂપે કેઈ પણ દિવસ પ્રયોગ થયો એવી મને આશા રહેતી નથી. પદ્મીસ વર્ષ પૂર્વે સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ સાથે 'વસન્ત'માં ચાલેલી ચર્ચામાં ગુજરાતી કવિઓ પડે લખાયેલી ગીતિમાં કેટલા ગરબગોટાળા ચાલી રહ્યા છે તે મેં 'અનાર્થ' તરીકે દર્શાવ્યું હતું.

મરાઠી પરથી આજેલા દિંદી વિશે કેશવલાલે, ગુજરાતી કવિઓએ એનો જે રૂપે પ્રયોગ કર્યો છે તેના આધારે લખ્યું છે: 'દિંદીના ચરણમાં દાસ સંધિની પાંચ આવૃત્તિ પડી બે ગુરુ સિદ્ધ થાય છે. એમાંનો ઉપાન્ય ગુરુ પ્ણુ છે.' નરસિંહરાવે પણ આજ માપની દિંદીઓ લખી છે. ૧૯૧૬માં એ વિષે મેં એમને લખીને, આ માપની દિંદી એ મરાઠી છંદનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં કેમ નિષ્ફળ જાય છે તે જણાવ્યું હતું. મરાઠીમાં દિતીય સંધિ કદી પણ છદી માત્રાએ પૂરા થતો નથી, સાતમીએ ન થાય છે. દાખલા તરીકે (૧) નિયધરાજા નઠ (૨) ચીંચુગીનેં જરિ (૩) મહાસેનાચા (૪) નઠા મેમા જરિ-દત્યાદિ દિંદીની આરંભની પંક્તિઓ પરથી દેખાશે કે ગાત્ર

ગાલ્લ ગાલ્લ અથવા દાલ દાલ દાલના ડોઈ પણ પ્રકારમાં એ આવી શકે એમ નથી. ખરી રીતે જોતાં કેશવજીએ દર્શાવેલા એકવિધ ને સરળ રૂપના કરતાં દિંદીનું સ્વરૂપ ઘણું જ ગૂંચવાડાભર્યું છે. અને છેક અત્યાર સુધી મરાઠી પિંગળશાસ્ત્રીઓમાં પણ એની સાચી વ્યાખ્યા પરવે મનભેદ રહ્યો છે. ગુજરાતીમાં જાણીતી એકવિધ રચના કરતાં એનો લય વિગ્રહણ અને ઘણું વૈવિધ્યવાળો છે. એમાં ત્રીજી, પાંચમી, સાતમી, નવમી, બારમી અને પંદરમી માત્રા પછી અણુસરખા વિરામો આવે છે. દિંદીનું સાચું માપ આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ :

દાલ	દા	દા	દા	દાલ	દાલ	ગાડગા
લદા				લદા	લદા	

અને જ્યારે એ ગાથામાં આવે છે ત્યારે છેલ્લા એ ગુરુ પાંચ નદિ, પણ લગભગ છ માત્રા જેટલો સમય રોકે છે.

પરસાહિત્યમાંથી આણેલો બીજો છંદ તે ગજલ છે. એમાં પણ આપણા ગુજરાતી કવિઓને બહુ સફળતા મળી હોય એમ લાગતું નથી. અલગ્નત ગજલ જુદી જુદી જાતના છંદોમાં રચી શકાય છે. પરંતુ ગુજરાતમાં, હાદિજની ‘અગર આં તુર્કે શિરાઝી બદસ્ત આરદ દિલે મારા’ એ પ્રખ્યાત ગજલમાં વપરાયેલો છંદ જ વિશેષ પ્રચલિત છે. મણિલાલ નલુભાઈ, ગોવર્ધનરામ, બાલાશંકર કંથારિયા, દેરાસરી ને બીજા અનેકે આ છંદના પ્રયોગો કરી જોયા છે; પરંતુ, કોણ જાણે કેમ, એક પણ કવિ એને સંપૂર્ણ નિર્દોષ રૂપે લખી શક્યો નથી. કેવળ છંદોરચનાની દૃષ્ટિએ જ નહિ, પણ એમાં વર્ણવેલી વસ્તુ જોતાં પણ ગુજરાતી ગજલો બહુ કુદ્ર દેખાય છે.

‘પૃથ્વી’ વિષયક ભ્રમણા

અંતમાં, ‘અર્થઘન’ કવિતાના ઉપાસકોએ જેની ખૂબ ઉપાસના કરી છે તે પૃથ્વી છંદ વિશે થોડુંક કહીને આ ચર્ચા પૂરી કરીશ. આ છંદ અજેય છે એવી ભ્રમણા ઘણાના મનમાં હોય એમ લાગે છે. સંગીતની ડોઈ જાણીતી તાલરચનામાં એ બેસી શકે એમ નથી તેથી જ એને અજેય ગણવામાં આવે છે, એમ નપાસ કરતાં મને જણાયું છે. સંગીતની તાલરચનાથી નિરપેક્ષ રીતે, ડોઈ પણ જાતના તાલમાં બેસે કે ન બેસે તો યે કવિતા-છંદમાં રચાયેલી કવિતા-ગાઈ શકાય છે, અથવા લલકારી શકાય છે. તેમ જ ગુરુને હ્રસ્વ, હ્રસ્વને ગુરુ ગણી જોવાનો જે અધિકાર સંગીતને મળ્યો છે તે અધિકાર છંદને પણ છે

એવો દાવો આપણા અર્વાચીન પદ્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. એટલે ૨૪ માત્રાની પૃથ્વીની પંક્તિ ૨૫ માત્રાની શિખરિણીની અથવા ૩૫ માત્રાની સમ્બરા પંક્તિ કરતાં ઓછી ગેય શી રીતે છે તે હું સમજી શકતો નથી. અથવા બીજી રીતે જોતાં, બીજા કોઈ છંદ-શાસ્ત્રલવિકીડિત કે સમ્બરા જેવા ગાવા જ પડે એમ શા માટે? એ પણ માત્ર વાંચી કે લલકારી ન શકાય? ગમે તે કારણે પણ, અંગ્રેજીના પ્રવાહી iambic મુક્ત છંદની નજીકમાં નજીક આવી શકે એવો ને શાસ્ત્રલવિકીડિત અથવા સમ્બરા જેવા છંદમાં રહેલી એકવિધતાથી મુક્ત એવો કોઈ છંદ હોય તો તે પૃથ્વી છે એમ મનાય છે. રામનારાયણ પાદક તો એથી થે આગળ વધીને દાવો કરે છે કે અંગ્રેજી મુક્ત-છંદ કરતાં પણ પૃથ્વીમાં એકવિધતા ઓછી છે. પરંતુ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત જેવી પ્રયત્ન (accent) વિનાની અને સ્વરના દૃઢ માપવાળા (strictly quantitative) ભાષા અને અંગ્રેજી જેવી દૃઢ પ્રયત્નવાળા ને વર્ણના દૃઢ માપથી રહિત (unquantitative) એવી ભાષાનાં ઉચ્ચારણ પરત્વે જે તાત્ત્વિક ને અત્યંત ભેદ રહેશે છે તે રામનારાયણે લક્ષમાં નથી લીધો એ એમની દલીલમાં રહેશે. મુખ્ય હેતુભાસ છે. પ્રાસનો પરિત્યાગ, એકથી બીજી પંક્તિ કે એક કડીથી બીજી કડી સુધીનો અર્થવિસ્તાર, અથવા કડી-ઓનો ત્યાગ કરી કંડિકાઓ લંબાવ્યા જવી: આ બધી રીતો આપણા કવિઓ અજમાવી રહ્યા છે, પણ તે વડે પૃથ્વીનો જાણે બીજામાં ઉતાર્યો હોય એવો દૃઢ બંધ છે તેને પ્રવાહી બનાવવો અથવા એ જગતની એકવિધતા ઓછી કરવી એ શક્ય નથી. Iambic pentametre માં લખાયેલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ અંગ્રેજી કવિતા ગદ્ય પેઠે વાંચી શકાય, પૃથ્વી છંદમાં લખાયેલી ગુજરાતી કવિતા એમ વાંચી શકાય નહિ, કારણ કે લઘુગુરુની સુનિશ્ચિત ગણતરી પર રચાયેલી એની દેહધટનાને એના અન્તર્ગત લયની છાપથી મુક્ત કરી શકાય એમ નથી.

પુરાણા કાવ્યવિષયોનો ત્યાગ કરી કવિતાનાં વિષય ને દેહધટનામાં ફેરફાર કરી આધુનિક જીવનની જરૂરિયાતો માટે, આ બિર્મિલીન ચંત્રયુગને અનુકૂળ થાય એ રીતે, તેમાં ફેરફાર કરવાની વાત કરવી તે ભૂલભરેલું છે. સમયની સાથે ભાષા અને શબ્દપ્રયોગો બદલાય, વિચારસરણી બદલાય, રુચિતંત્ર બદલાય; પરંતુ જીવન ને મૃત્યુ, હર્ષ ને શોક, રાગ ને દ્વેષ, તૃષ્ણા ને વૃત્તિ, જ્ઞાને ને પરાજ્ઞા, સૌન્દર્ય ને વિરૂપતા પ્રત્યેનાં આકર્ષણ ને જીવન-સા-

જીવનના આ સહજ ભાવો, અચળ છે, ને માનવસ્વભાવની માનવતા રહેશે ત્યાં સુધી અચળ જ રહેશે. છેલ્લા ત્રીણ સૈકાઓમાં રચાયેલી કવિતાએ યુગે યુગે સહજ્યોને આકર્ષ્યા છે ને તેમને આનંદસમાધિમાં લીન કર્યા છે એ હપ્તીકેન જ, નિરંતર પરિવર્તન પામતી આ દુનિયામાં અને સામાજિક, ધાર્મિક તથા આર્થિક વિચારણાના નિરંતર અદલાતા જતા પ્રવાહની વચ્ચે, વાહન્યની અદલાતી જતી પ્રણાલિકાઓ છતાં, માનવસ્વભાવમાં રહેલા આ સાતત્ય ને એકરૂપતાના અચૂક પ્રમાણરૂપ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ શબ્દના અર્થ કરતાં પણ તેનો ધ્વનિ વધારે મહત્વનો છે, એ જ કલાત્મક અસર ઉપજાવી શકે છે. પાંદક ‘સ્વસ્વ્યંજનમાધુર્ય’ પર ભાર મૂકે છે તે યોગ્ય જ છે. એ હાકોરના ‘ભણકાર’માંથી એ આખતનું ઉદાહરણ દોષીને એ જણાવે છે: “અર્થના આગ્રહી પ્રા. હાકોરે પોતાનાં કાવ્યોમાં એ (સ્વસ્વ્યંજનમાધુર્ય) આણેલ છે. એ સર્વપરિચિત દાખલો:—

ને ખીટલાં કમલમહિ બંધાઈ સૌન્દર્યધેસો,
ડાલે લોટિ અલિ ખટપટે, વાય આ વાયુ તેવો,—

.....આખી પંક્તિ કોઈ અદ્ભુત કર્ણુરસાયન નિષ્પન્ન કરે છે.” આ પંક્તિઓ જે સાચે જ કક્ષારસ-કર્ણુરસાયન-ઉત્પન્ન કરતી હોય તો એણે એનું કાર્ય ખરાબર કર્યું છે એમ કહેવું જોઈએ, જે કે કમલમાં બંધાએલો અલિ એ તો સંસ્કૃત કવિઓની જૂની ને જાણીતી કલ્પના છે. કોઈ વધારે પડતો કડક વિવેચક કદાચ આ ઉપમામાં ઔચિત્ય ન પણ જુએ ને કમલનાં સૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવા અલિ તેની પાસે નથી જતો એ કારણે ‘સૌન્દર્યધેસો’ એ વિશેષણ પણ એને ઔચિત્ય વિનાનું લાગે. અંગ્રેજી કવિતામાં એવી તો કેટલીયે પંક્તિઓ છે, જેમાં અર્થનું કંઈ મહત્વ નથી, જેમાંથી કંઈ સ્પષ્ટ અર્થ નિષ્પન્ન પણ થઈ શકતો નથી અને છતાં યુગો થયાં સુંદર શબ્દોની કલામય રચનાને લીધે, કર્ણુરસાયન નિષ્પન્ન કરનારા સ્વસ્વ્યંજનમાધુર્યને પરિણામે એ પંક્તિઓ વાચકને આનંદસમાધિનો અનુભવ કરાવી રહી છે. કાન્તની પ્રસિદ્ધ કવિતા ‘વત્સલનાં નયનો’ આના ઉદાહરણરૂપ છે.

ગદ્ય એ જીવનમાં જરૂરિયાતની વસ્તુ છે, અને મોટામાં મોટા ઉપદેશક અને આચાર્યો શુદ્ધાં સૌને માટેના વિચારવિનિમયનું વાહન છે. પરંતુ કવિતા એ નો કેવળ કલાકારનું સર્જન છે, આનંદ માટેની ઉત્તમ વિલાસસામગ્રી માત્ર છે. અને તેથી જ મહાન કવિતા, એ મહાન કલાકૃતિ હોવાના કારણે, મનુષ્યોની

જિહ્વાએ વસી શનકો સુધી ઝવન્ત રહે છે. ગાતી ગાતી એ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે અને સહૃદય ને સમભાવી વાચકોને માટે દુઃખને પ્રસંગે ‘પરમ આશ્વાસનરૂપ’ બની રહે છે—પણ તે ઉપદેશ કે બોધ આપીને નહિ, પરંતુ આ લૌકિક જગતની નિષ્કુર ને નગ્ન વાસ્તવિકતાની એથે છુપાઈ રહેલાં સૌન્દર્ય—આધ્યાત્મિક, માનસિક ને બૌદ્ધિક સૌન્દર્ય—ની અઘૌકિક સૃષ્ટિનાં દર્શન ને સાક્ષાત્કાર કરાવીને. આવી કવિતાનું દાન જે આપણને કરે છે તેમને માટે આભાર વ્યક્ત કરતાં વડ્ઞવર્થની સાથે આપણે કહીએ:—

Blessings be with them and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,—
The poets, who on earth have made us heirs
Of truth and pure delight by heavenly lays!

પૃ. ૧૫ થી આશુ:

સંતોષ માનવો પડતો.

પાક્ષીતાણુમાં પણ શેત્રૂન્ન હુંગર સુધી જવાનું થયું લાંબું હતું એટલે હું થોડી વાર ગયેલો. હુંગર ઉપર તો પછી ડોળામાં જતાં. આ જને ટેવ મને હતી છે. વિક્ટોરિયામાં સાથે જે સ્ત્રીઓ હોય તો મારી રિથિતિ કંદોડી થઈ જાય છે. હાં તો મારે મોંમાં લવિંગ કે તજ રાખીને સહન કરવું, હાં તો મારે મારી વધતી જતી લંબરનું અને નળળી તળિયતનું જહાનું કાઢીને, ‘એટિકેટ’ ને અગમી રાખીને એમાંથી એક સ્ત્રીને સામે બેસાડવી પડે.

પૃ. ૩૦ થી આશુ:

સ્વપ્નામાં એને ગિરિધરલાલજીએ કહ્યું ત્યારે આપી.

વળા એક ખીજે પ્રસંગ પણ પ્રસિદ્ધ છે. મીરાંના પડોશમાં એક બાળાના લગ્ન હતાં. કેવળ નિર્દોષ અને સરસહૃદય મીરાંને આ વરકન્યા અને લગ્ન-વિધિ વગેરે જોઈ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. એણે એની માને પૂછ્યું, “ત્યારે મારો વર કોણ?” માએ કહ્યું, “તારો વર ગિરિધર ગોપાળ.” બસ ત્યારથી ખરા અંતઃકરણથી મીરાં ગિરિધરલાલજીને જ પોતાના પતિ માનવા લાગ્યાં.

જો કે આ જન્મે પ્રસંગો માટે ઐતિહાસિક આધાર નથી છતાં એમાં અસંભવિત જેવું કંઈ નથી. એટલું જ નહિ પણ એ એના આરિત્ય ઘનરને અનુરૂપ હોઈ ઉદ્ભવેખનીય છે. (અપૂર્ણ)

આથમતે અજવાળે

પ્રકરણ પાંચમું

[ખંડ પહેલો : 'કાઠિયાવાડ' (સપ્ટે. '૪૨ના અંકથી આદ્ય)]

મરા જન્મ પહેલાં, કાકાજી ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જતા ત્યારે કુટુંબને સાથે લઈ જતા પણ મારા જન્મ્યા પછી, બાળકોની સંખ્યા ઘણી થવાથી એ કાર્યક્રમ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. પરિણામે એ મુસાફરીમાં કેવી મજા પડતી તેનાં વર્ણનો જયસુખબાઈ કરતા તે ઉપરથી જ મારે સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. ધણુખરુ આવી મુસાફરીઓ ગાડાંમાં થતી. કાકાજી અને બા સગરામમાં બેસનાં પણ છોદરાંઓ ઢોળાવવાળાં ગાડાંમાં નીચે સામાન હોય અને ઉપર તળાઈઓ પાથરી હોય તેમાં બેસતાં અને રાતે આકાશના તારા ગણુતાં ગણુતાં ઊંઘી જતાં. એવાં ગાડાંમાં મેં લાંબી મુસાફરી કરી જ નથી. એટલે કાઠિયાવાડનાં ઘણાં ગામો હું જોવા પામ્યો નથી. એક વાર લખતર ગયેલો એવું યાદ છે. અને ત્યાં એક ઊંટ ગાંડું થઈ ગયેલું અને હું નોકરાની સોડમાં બિભો બિભો ધ્રુજતો હતો તે મને યાદ છે. ત્યાર પછી વર્ષો સુધી ઊંટને જોતાં મને ખીંક લાગતી.

ઉનાળામાં કેઈ વખત વાંકાનેર જતાં અને કેઈ વાર રાજકોટ જતાં. વાંકાનેર હોય એ ત્યારે ત્યાંની પ્રખ્યાત વાડીઓમાં ફરવાની અને જડેશ્વર ઉત્ખણીએ જવાની મજા પડતી. રાજકોટમાં ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી વગેરે સ્ટેટોમાંથી કેઈ સ્ટેટના ઉતારામાં અમે રહેતાં. રાજકોટનો એક પ્રસંગ મને યાદ છે: એક કહેવત મેં તરતની સાંભળેલી એટલે હું મોટા અવાજે હંમેશાં ગાયા કરતો. એક પરાણા અમારે ત્યાં આવેલા તે સાંભળી શકે એમ મેં પેલી કહેવત ઉપાડી— 'પહેલે દહાડે પરાણો, બીજો દહાડે પાઈ, ત્રીજો દહાડે રહે તેની અદ્ધત્ત ગઈ.'

કાકાજીએ તે સાંભળી અને મારો ખાખરો ફાટી નાખ્યો. ત્યાં એક બીજા પરોણા આવ્યા હતા તેમને મંદાગિનો રોગ એટલો સખત થયેલો કે જમવા બેસે ત્યારે પોતે તો બહુ ઓછું ખાય એટલું જ નહિ પણ સાથે બેસનારને કોઈ પીરસવા આવે તો પોતે ના કહીને વચમાં હાથ ધરી દે. એ રાગકોટના પ્રસિદ્ધ વકીલ સ્વ. કેવળરામ દવે.

વઢવાણમાં રહેતા ચિત્રકાર વિનાયકરાવ ઓઠતું નામમૂચ્ચત હું અગાઉ કરી ગયો છું. તે કાકાજીના પરમ મિત્ર હતા અને સ્વભાવની ઉમતામાં કાકાને સહેલાઈથી ટક્કર મારે તેવા હતા-તેમના એક પુત્ર મિ. ઓઠ અત્યારે ઓળે આર્ટ સોસાયટીના મંત્રી છે. એક વખત એક ચાંડિયો એમને ત્યાં ગયો અને આડીતેડી વાત કરતાં બોલ્યો કે કૃષ્ણકાશભાઈ તમને ગાળ દેતા હતા! વિનાયકરાવે બહુ સાંભળી લીધું અને પછી કહ્યું. ‘હરામખોર, કૃષ્ણકાશ મારે માટે-એમ કહે જ નહિ. પણ ધારો કે એમણે એમ કહ્યું તો એમનો એમ કહેવાને અધિકાર હતો. તું શા માટે વચમાં પડે છે?’ આટલું બોલીને તેને ગળચીમાંથી પકડીને દાદર નીચે ગળકાવી પાડ્યો!

કાકાજીના ધાર્મિક વિચારો વિચિત્ર હતા તે વિશે મેં અગાઉ ધરાવે કર્યો છે. કર્મકાંડમાં એમને ઘણી ઓછી શ્રદ્ધા હતી. મહારાજજીઓ પ્રત્યે એમને સખત ચીડ હતી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા ઉપર એઓ ખાસ ભાર મૂકતા. પરિણામે અમે મંદિરોમાં કોઈક વખત જ જતાં. વઢવાણમાં લાલજીતું મંદિર હતું તેમાં એક વૃદ્ધ મુખિયાજી અને તેનાં ઘણિયાણી ત્યાં મુઢી હતાં ત્યાં મુઢી અમે વારતહેવારે જતાં અને હાંડોળાની મોસમમાં એકાદ દિવસનો હાંડોળાનો ખર્ચ પણ આપતાં. પણ તે મુખિયાજી મૃત્યુ પામ્યા અને તેની જગ્યાએ એક પ્રમાણમાં જુવાન તથા શાખીન મુખિયાજી આવ્યા અને અમારું જવાનું ખંધ થઈ ગયું.

ત્યાં એક દત્તાત્રેયનું મંદિર હતું. મંદિર અને તેમાંની મૂર્તિ ઉભય બહુ મુંદર હતાં અને હજી મને સંભરે છે કે અમે ત્યાં ઘણી વાર જતાં. કાકાજી તથા અન્ય ગૃહસ્થો ત્યાં સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ કરતા. વઢવાણથી જરા આવે કાટકિયા ગણપતિનું સ્થાન હતું. જંગલમાં એક ખંડિયેર મંદિરમાં સ્થપાયેલ આ મૂર્તિ જોનારને બય ઉત્પત્ત કરતી અને આસપાસનું વાતાવરણ તે બયમાં વૃદ્ધિ કરતું હતું. મારું માનસ છેક ખાલપણથી વિપાદભર્યું અને એકાંતને ચાહનાર હતું એટલે મને એ જગ્યા માટે, ત્યાં જતાં મારું હૃદય કંપતું છતાં,

ખાસ પક્ષપાત હતો.

ઘરમાં લાલછની જે નાની મૂર્તિ હતી, જે આજે પણ અમારે ત્યાં છે, તેની પૂજનમાં જયસુખલાલ પણ ઘણી વાર ભાગ લેતા. તે સમયે ધર્મ સંબંધી મારા વિચાર બંધાયેલા તે આટલે વર્ષે પણ ફેરવાયા નથી. જયસુખલાલભાઈ એ મારે માટે લખ્યું છે કે “ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પ્રીતિ નથી” (માનસી: સપ્ટે. ૧૯૪૦). એ વાત ખરી છે કારણ કે કાકાજીની અસરથી જે સિદ્ધાંતો મારા હૃદયમાં ફસી ગયા છે તેમાં ફેરફાર કરવાની મને જરૂર લાગી નથી. વઢવાણથી જે રીતે, સુખમાં હોઈ-કે દુઃખમાં હોઈ, શ્રીકૃષ્ણનું નામ રટતો, હું લાલછની મૂર્તિને આંખ આગળ લાવતો અને અવારનવાર માળા પણ ફેરવતો તે આજ પણ એ જ પ્રમાણે કરું છું. કર્મકાંડમાં મને જરા શ્રદ્ધા નથી એટલું જ નહિ પણ જાહેર સમૂહપ્રાર્થનાઓમાં પણ પંચાણું ટકા જેટલાં માનવી-ઓનું ધ્યાન ખીજવામાં હોય છે એવી માન્યતા હોવાથી મને એ ગમતી નથી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા જે આપણે જાળવી શકીએ-દૂંકમાં gentleman થઈ શકીએ-તો પણ બસ છે. આટલા સહેલા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું એ ઘણું સરળ કાર્ય લાગે છે છતાં દુનિયામાં કેટલા ટકા માનવી એનું પાલન કરે છે?

વઢવાણમાં ખીજાં મંદિરો હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી. પાલીતાણામાં રાગ માતૃસિંહજી ભૈરવનાથના બક્ષત હતા અને તેનું તેમણે બવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાંની ભૈરવનાથની કાળા સંગેમરમરની મૂર્તિ પ્રચંડ-લગભગ એ માથોડાં જેવડી, અને જ્વેનારના હૃદયમાં સાદર બધ ઉપગ્રસ્તે તેવી હતી. પાલીતાણાનાં શેત્રુંજીનાં જૈન મંદિરો પણ મેં ઘણી વાર જોયેલાં અને ત્યાંના ધૂપ, સુખડ વગેરેની સુવાસ હૃદયને શાંતિ અર્પતી જણાતી હતી. સૂરતમાં લાલજી અને લલ્લુજી એમ બેનાં મંદિર મેં જોયેલાં. મુંગઈમાં એક પણ મંદિરમાં હું ગયો હોઈ એમ લાગતું નથી.

આ વિષયે વિચારતાં મને લાગે છે કે હિંદુઓનાં મંદિરોનું વાતાવરણ આપણા સામાન્ય જીવનનાં અન્ય સ્થાનોના વાતાવરણ કરતાં કોઈ પણ રીતે જુદું લાગતું નથી, જ્યારે સુસલમાન મસ્જિદોમાં કે ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં આપણે પગ મૂકીએ કે તરત આપણને કોઈ જુદા જ પ્રકારનું વાતાવરણ ઘેરી લે છે. મસ્જિદોમાં શાંતિ ઉપરાંત રક્તપ્રપૂર્ણ અને મનુષ્યોના હૃદયની તોફાની વૃત્તિઓના દાવાનળને જાણે કોઈ જળાશ્લેષથી દાખી દેતું હોય તેવું વાતાવરણ

આપણને સ્પર્શે છે અને દેવાસથોમાં માત્ર શાંતિ-પરમ શાંતિ જણાય છે. પણ આમ શાંતિ થાય છે-મને એકલાને જ થાય છે કે બીજાઓને પણ આવી જ શિમિઓ થાય છે એ હું કહી શકતો નથી.

અમે બહારનાં છોકરાં જોડે બગીચા શકતાં નહિ એટલે પાકેશીના એ ત્રણ છોકરાઓ બાદ કરતાં અમારે પરસ્પરમાં જ રમવું પડતું; અને એથી અમારી રમતના પ્રકારને પણ અનેક મર્યાદાઓ હતી. કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે સંતાકૂકડી, છાપાદાવ અને બાઈબાઈ ચારણી અમે રમતાં. ઘરમાં પાસાથી રમાતી ચોપટમાં છક્કસ, નવરસ, રાણી રાણી, દાથીધોડા વગેરે રમતા હું શીખી ગયેલો. પાનામાં લોરેન્સ, ગધ્ધી અને બિજિક આવડતાં. બિજ રમનાર અમારી અંદરે ન ચલે એથી આજ દિવસ સુધી મને એ આવડી નથી અને હવે નવું શીખવાની હિંમત ચાલતી નથી. વધારે નહિ તો મિત્રમંડળના મર્યાદિત વર્તુલમાં તો નિષ્ણાત ગણાવું જ જોઈએ એવું માનસ હોવાથી, હું મારી શક્તિઓ અને સંજોગો ધ્યાનમાં લઈને જ નવું શીખવા તૈયાર થાઉ છું. ઘણી મોટી વયે હું ટેનિસ ટેનિસ (આ તે વખતમાં પિંગ-પોંગ નામથી જાણીતી હતી.) બેડમિન્ટન અને ટેનિસ શીખેલો. એક તો તબિયત નબળી અને બીજું પાછી કોડીએ કાના ન ચડે એ રીતે હું સારો રમનાર નહોતો થયો પણ અમારા નાના વર્તુલમાં તો હું જહુ સારો ખેલાડી ગણાઈ શક્યો હતો. હું બિજિક રમતો તે વખતે મારી ઉમર સાત વર્ષથી વધારે ન હતી છતાં કાકાજીને પોતાના રમનારાઓમાંથી એક રમનાર ખૂટતો તો મારાં બીજાં બાઈબિહેનોને જાહેર મને રમવા બોલાવતા. બમરડા, ગિલ્લીદંડા અને લખોટાની રમતો ઉપર કાકાજીને કાણ જાણે શાંતિ ચીક હતી એટલે હું નાનપણમાં એ જાણતો જ ન હતો. કાકાજીના મૃત્યુ પછી, નાનાં છોકરાં રમતાં એની સાથે હું બમરડા ફેરવતાં શીખેલો પણ વીસ વરસે લખોટા અને ગિલ્લીદંડા આવજા જ નહિ. બમરડામાં પણ હાથજાળા લેતાં મને ન આવડી. પાકેશીનાણામાં તો કોઈ પણ રમત હું રમ્યો જ ન હતો.

મારા ક્રિકેટના શોખ સંબંધી એ આગળ લખ્યું છે પણ તેમાં પણ તબિયત અને સંજોગો આડે આવ્યાં અને હજી પણ એ રમત પાછળ હું ગોડો છું જ્યાં એ વિશેનો મારો રસ પ્રાયઃ ‘ધીઅરેટિક્સ’ રહ્યો છે.

પાકેશીનાણામાં તો વાડો જહુ નાનો હતો એટલે ક્રિકેટ રમાય એમ હતું નહિ પણ વડવાણમાં કોઈ કોઈ વાર હું અને જયમુખલાલ ક્રિકેટ રમતા-જો

એને ક્રિકેટ કહી શકાય તો. વિકેટ તરીકે ઘાસફેદના ડબ્બા, ઈંટ, પથ્થર વગેરેમાંથી, હાજર સો હજાર, ગમે તે આવતું. બેટમાં લુગડાં ધોવાના ધોઢણાથી માંડીને ગમે તે પાટિયું ઉપયોગમાં લેવાતું. પાછળથી એક સુધારે અમને ફ્રેંચ પોલિશ લગાડીને એક બેટ તૈયાર કરી આપ્યું હતું એનાથી અમે વર્ષો લગી ક્રિકેટ રમેલા. એને માટે ખાસ બેટની જરૂર છે એવું અમને લાગેલું નહિ. બોલમાં કહ્યું રઅરના 'કમ્પોઝિશન'ની નાનાભોટા કદની દડી અમે ઉપયોગમાં લેતા. રમત રમવાના નિયમો જ્યસુખલાલે ઘોડા એટલે જ્યારે જ્યારે પણ અમે રમતનો આરંભ કરતા ત્યારે ત્યારે મોટાભાઈનો દાવ પહેલો આવતો. પછી જ્યારે પણ એ આઉટ થતા ત્યારે બોલ ક્યાં તો 'તો બોલ' ગણાતો કે ક્યાં તો 'દાયલ બોલ' ગણાતો ! પરિણામે, જ્યારે હું દડા નાખી નાખીને કંટાળી જતો અને ખુલ્લો બળવો જાહેર કરતો ત્યારે મને દાવ મળતો. હું તેમ જ મોટાભાઈ એવરહેડ બોલિંગ શીખી શક્યા નહિ એટલે અમે અંડરહેડ જ કરતા. પાલીતાણામાં નહિ રમેલા પણ સૂરતમાં ત્રીજો માળે અથવા પાછળના વાડામાં મેં, મારા નાનાભાઈએ અને બીજાં એકાદ બે છોકરા અને છોકરીઓએ આ જ પ્રકારની રમત શરૂ કરેલી પણ કાકાજીના હુકમને લઈને માત્ર ટેનિસના બોલનો જ તેમાં ઉપયોગ થતો. સૂરતમાં ક્રિકેટનું સાહિત્ય વાંચવાનો મેં આરંભ કરી દીધેલો અને રણજિતસિંહ, શ્રેષ્ઠ, દ્રંપર, કાઈ વગેરેનાં પરાક્રમેના તાત્કાલિક અહેવાલ હું રજૂ અને એવાં પત્રોમાં ખૂબ વાંચતો; પણ રમવામાં તો, જ્યાં સુધી હું સૂરત રહ્યો ત્યાં સુધી-એટલે કે ૧૯૦૮ સુધી, પાછલા વાડામાં કે ત્રીજો માળે મેં ક્રિકેટ તરીકે મારું જીવન ગાળેલું.

વઢવાણની અમારી રહેણાક દરમ્યાન અમે મારી બે મોટી બહેનો નનુગવરી અને તારાગવરીના લગ્ન માટે સૂરત ગયેલાં તે વખતે હું પાંચેક વર્ષનો હોઈશ પણ એ લગ્નની અમુક ખાબતો અને દસ્થો હજી મને સ્પષ્ટ સાંભરે છે.

કાઠિયાવાડથી અમે સૂરત કોઈ કોઈ વેળા જતાં. તે વખતે જૂનું ઘર હતું જેને માત્ર પાછળ વાડો હતો. શુજરાત મેલમાં જઈએ એટલે સૂરત રાતના અઢીએક વાગે પહોંચાતું. અમે અર્ધ નિદ્રાવશ, ગલીને નાકે પહોંચીએ. અમારી ગલીમાં ટાંગેા જઈ શકતો જ નહિ. ત્યાંથી ઊતરીને બારે માસ કાદવવાળી ગલીમાં પગલાં પાડતાં બારણા આગળ પહોંચીએ. ઘાંટાઘાંટ થાય. બે-ત્રણ પડોશી બારીએ ડોકાઈને એ ઘાંટાઘાટમાં બાગ લે. બારણાનો મોટો

ગજ ઉપરે માળેથી અચાજ સાથે ઉચ્ચકાય અને અમે ઉપર ચડીએ. બેત્રણ પુખ્ત ઉંમરનાં ઔરં હાથમાં ફગફગિયો દીવો લઈને અમને સત્કારે. સુરતમાં એ વખતમાં એ દીવા પણ મૌલિક યોગતાપુર:સર ગતાવવામાં આવ્યા હતા. જૂની દાહનવોટરની શીશીમાં ઘાસલેટ હોય અને બૂચને બદલે પતરાંનું મોદિયું અને તેમાંથી લાંબી દિવેટ !

એ ગ્રાંખા પ્રકાશમાં અમને બધાંને વારાફરતી બોલાવાય. અમારાં સગાંના જગ્યામાં કાકાજી સૌથી પૈસાદાર ગણાતા એટલે અમને સત્કાર પણ સારો મળતો. પથારીઓ તૈયાર હોય તેમાં અમે પડીએ તે વહેલી પડે સવાર.

એ જૂના ધરમાં પાછલા વાડામાં માંડવો બંધાયેલો. માંડવાની એક બાજુ વાંકાનેર નાટક મંડળીના બે મોટા જૂના પડદા ટાંગીને એ તરફની આખી ભીંત ભરી દેવામાં આવી હતી. બીજી ભીંતે બે મોટા આરસા અને રવિવર્માનાં બેત્રણ ચિત્રો-ઘણું કરીને તો મોહિની, ત્રિશ્વામિત્ર અને મેનકા અને શકુંતલા-પત્રક્ષેપન હતાં-ટાંગેલાં. મહંતના મૂની અરધી રહેલ દેરીના પથ્થરોની સદાપતાયી રચેલી મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આ પડદાથી અનેક પરિવર્તનો થયાં, અમુક નવા રંગો પુરાયા; મોટા દંડના નાટકના પડદા ઉપર ચીતરેલ ચિત્રો અડુ પાસેથી જોઈએ તો કેવાં લાગે એનો ખ્યાલ ઘણાંને હશે. 'ઇપ્રેશનિસ્ટ' કે 'દ્રુયુરિસ્ટ' જેવી એ અર્થ વગરની આકૃતિઓ અને રંગના લપેડામાંથી મેં કોઈ અહબુન સૃષ્ટિ રચેલી. કલાકોના કલાક સુધી મેં એ પડદાઓ પાસે બિબા રહીને ધારીધારીને જોયા હશે. અને દરેક વખતે, પેલું સંસ્કૃતમાં વાક્ય છે તેમ ક્ષણે ક્ષણે મને એમાંથી નવાં રૂપરંગ, નવી આકૃતિઓ, નવું સૌંદર્ય મળતું. એ જ વાડામાં અને એ જ માંડવામાં ઈંદનનો કે પછી કોઈ બીજી રામજીણીનો નાચમુજરો થયેલો. તે જ પ્રમાણે મોટી બહેનને સાસરે પણ એક નાચ થયેલો તે જાને મને હજી યાદ છે. અમારે ત્યાંના નાચમાં એક પ્રસંગ જાતી ગયેલો તેને લઈને એ તો વધારે રુષ્ટ છે. મારા એક જુવાન સગાએ આ નાચના ઉન્માદભયો ધેનમાં એક મોટો ફૂલનો હાર લઈને રામજીણીને પહેરાવી દીધો. તે વખતે જ, કાકાજી બહાર હતા તે એ જગ્યાએ આવ્યા અને તેમણે આ દ્રશ્ય જોયું. અખાડાખાડ, રનાયુજ્ઞ શરીરના જમણા હાથનો એક બયાનક તમાચો એ જુવાનને ગાંધે પણો 'હરામખોર ! આ ધંધા ?' આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે એ જુવાન પછી ક્યાં ભરાઈ ગયો અને લખના બાકીના કાર્યક્રમમાં હાજર

રહેલો કે નહિ એ મને યાદ નથી. આ સિવાય મને લગ્ન સંબંધી અન્ય પ્રસંગો સાંભરતા નથી.

લગ્ન પછી અમે વડવાણુ આવ્યાં એટલે કાકાજીએ એમના ખાસ જ્ઞેશીને મળીને આ વાત કરી. જ્ઞેશી બહુ વિદ્વાન હતા અને કાકાજીને એમના ઉપર શ્રદ્ધા પણ ઘણી હતી. બાવિના વિચિત્ર નિર્માણથી જે પુરુષ નાનામાં નાની બાળનમાં આ જ્ઞેશીને પૂછીને કામ કરે તે જ પુરુષ લગ્ન જેવી ગંભીર બાળનમાં, જ્ઞેશી જનવાએ ગયેલા એથી, એમને પૂછ્યા વગર લગ્ન કરી આવે છે અને પછી પૂછે છે ! જ્ઞેશીએ કહ્યું કે હવે શોય કરવો નકામો છે પણ તારાગવરીના પતિનું મૃત્યુ ફક્ત એ વખતે છે અને તે કોઈ પણ રીતે ટાળી શકાય એમ નથી. અને બન્યું પણ તેમ જ.

એ જ્ઞેશી કપાળની રેખાઓ ઉપરથી ગણતરી કરીને જન્મનો સમય કહી સકતા હતા એ તો મારા અનુભવની વાત છે. એમને વિશે ઘણી વાતો કાકાજી કહેતા. જ્ઞેશીની છોકરીને પુત્ર અવતર્યો. એમનો છોકરો દોડતો દોડતો બાપાજી પાસે ગયો અને બોલ્યો, ‘બાપાજી, બહેનને બાણિયો આવ્યો.’ બાપાજીએ કુંડળી માંડી અને એજ્ઞાનક અવાજે કહ્યું, ‘દીકરા, બાણિયો આવ્યો છે તે તો બહેનને લેવા. ફક્ત એ દિવસે બાણિયો જશે અને પછી આટલા દિવસે બહેન જશે. ઇશ્વરેચ્છા!’ એક વખત એમનો મોટો પુત્ર ઉમ્મણીએ જવાની રત્ન માગવા આવ્યો. જ્ઞેશીએ કહ્યું, ‘દીકરા, જવું હોય તો જાઓ, પણ ન જાઓ તો સારું. નાનાભાઈ આજે રાત્રે અગિયાર વાગે પ્રભુ પાસે જવાનો છે.’

મોટો પુત્ર તો સડક જ થઈ ગયો. ‘બાપાજી, આ તમે શું બોલો છો! એ પદાર જેવો ફસરતી જુવાન જેના નખમાં પણ રોગ નથી તેને મારે આમ કહે છે!’ એ બોલી ઊઠ્યો. બાપાજીએ ટાકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું, ‘એ ગમે તે હોય પણ બાવિ પાછું કેલાવું નથી.’

સાંજના સાત વાગે નાનો પુત્ર અખાડામાંથી તાવ લઈને આવ્યો અને અગિયાર વાગે મૃત્યુ પામ્યો.

એ અરસામાં, હું સાત-આઠ વર્ષનો હોઈશ. તે વેળા અમે અમદાવાદ કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાને ત્યાં ગયેલાં. કૃષ્ણમુખરામ તે વેળા અમદાવાદમાં રમોલ કોઝીજ કોર્ટના જજ હતા. ત્યાં તે વેળા વાંકાનેર નાટક કંપની હતી જેના માધેકો મોટા અંગકલાક અને નાના અંગકલાકને અને

અમારા કાકાજી તેમ જ કૃષ્ણમુખરામને બહુ સારું હતું. અમે એમનું
'શરવીર શિવાજી' નાટક જોવા ગયાં. રઘુનાથ અને ચંદ્રાવનું કંડ્યુદ્ધ,
રઘુનાથ અને સરયુતો પ્રેમ-પ્રસંગ,

ફરે છે શું બહેની ફરે છે શું ?

રઘુનાથજીનું નામ જ લેતાં,

અર્ચિતું આમ કેમ થયું છે શું ?

એ ગીતની કડી મારાથી હજી પણ લુલાતી નથી. પણ મને એ નાટક
જોતાં મૂળ અસર એ જાણ પ્રસંગો કરતાં એમાં લગભગ છ માણસો મરી ગય
છે તેની થઈ. ઘેર આવીને મોટાભાઈએ અને કૃષ્ણમુખરામ કાકાજીના નાના
પુત્ર ત્રિયમુખે મને એમ હસાવ્યું કે જ્યાં સાચાં જ મરી ગય છે અને દર
પ્રયોગે છ-છ માણસો મરવાને તૈયાર થતાં નથી એટલે દરરોજ 'શરવીર
શિવાજી' ભજવી શકાતું નથી. મને સાથે કંઈ જવો પડતો એમાં એમને
કંટાળો આવતો હોય તેથી આમ મને સમજાવ્યો હોય કે પછી માત્ર હાસ્યરસ
ખાતર હાસ્યરસ એમણે પીરસ્યો હોય; પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને
એથી બહુ ગ્લાનિ થઈ અને મોટાભાઈ જીજ્ઞા નાટકો જોઈ આવ્યા પણ મેં
સાથે જવાની સાફ ના પાડી એટલું જ નહિ પણ નાટકો જોવાં એ ઘાનકી છે
એમ પણ મેં જણાવી દીધું! લાંબે કાળે એ જમ દૂર થયો અને પછી દેઃ
સૂરતમાં મેં જીવું નાટક જોયેલું.

મારામાં અસહ્ય જો વિચિત્ર ખાસિયત હતી જેને લીધે મારે ઘણું સહન
કરવું પડ્યું છે. ત્યારથી હું સમજણો થયો ત્યારથી આ ખાસિયત મને યાદ
છે: એક તો ગંદા સેધરકલોથની વાસ મારાથી સહન થતી નથી અને જીજ્ઞા,
વાદન જે દિશામાં જઈ હોય તે દિશા તરફ મોં ફરીને જોયું નહિ તો મને ફેર
ચડે! તે વખતે દાદિયાવાડમાં ઘણુંખરું જળદના સગરામમાં જ જ્યા આવવાનું
હોય અને તે સગરામને એ ગંદા સેધરકલોથની જ મારી અને પડદા હોય. કોઈ
સારો સગરામ હોય તો તેમાં પણ માનની સીટ મને કોણ જોસવા દે? એટલે
મારે તો જ્યાં પણ જઈ હોય ત્યાં પગે ચાલતા જ જવું પડે.

વડનાણામાં આકાસિદંડના કુંવરી મયાળા સારું અંગ્રેજી ભણેલાં હતાં અને
એમની ખૂબસૂરતીનાં વખાણ પણ મેં ઘણાં સાંભળેલાં. પણ જાની સાથે
સગરામમાં હું જઈ શકું નહિ અને દરઆરગઢ મુઝી ખરે તડકે મને નોકર જોડે
કોઈ આજવા દે નહિ એટલે મયાળા વિશે મારી બહેનો વાત કરે એનાથી મારે
[પૃ. ૫૬ મા ૫૨ આહ]

મીરાંબાઈ

ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યસાહિત્યમાં મીરાંતું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. મીરાં ગુજરાતમાં જન્મી નથી છતાં આપણે ગુજરાતીઓ એને ‘આપણી’ ગણવામાં ગૌરવ લઈએ છીએ. હિન્દી સાહિત્યજગતમાં એનું સ્થાન અનોખું હોઈ હિન્દી ભાષા બોલનારા એને ‘એમની’ ગણે એમાં તવાઈ નથી. અને એમ તો આખું ભારતવર્ષ મીરાંને પોતાની ગણે છે. ભારતના ત્યાગી સંતમહાત્માઓ, ભાવિક ભક્તો કે વિદ્વાન કવિઓથી માંડીને છેક ગામડાના નાનામાં નાના નિરક્ષર પ્રજાજનના હૃદયમાં મીરાંતું સ્થાન છે. મારવાડમાં જન્મી મીરાં મારવાડની નથી રહી. મેવાડમાં પરણી મીરાં મેવાડની જ ન રહી. એણે પશ્ચિમ તરફ મીટ માંડી. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના એ દેવધરમાં-છંદ ચરણે મીરાંએ એનાં પ્રેમચારિ વહેવડાવ્યાં. ચચ્યાર શનાષ્ટીઓ થયાં હજુ પણ પશ્ચિમનો એ સાગરકાંઠો મીરાંના દુરુણ છતાં ભવ્યજીવનની કથનીને અને એના પ્રેમપૂર્ણ મંજુલ સંગીતને અંસીધરના અંસીસૂર ભેગો આર્યાવર્તને ચારે કાંઠે ફેલાવ્યે જાય છે. મીરાંની ભક્તિએ, એનાં મુગેય પદોએ, એના અનુભૂત પ્રેમોન્માદે જગતને નિર્મળ અને ઉચ્ચ પ્રેમનું બાન કરાવ્યું છે. એના સરસ અને વિશુદ્ધ જીવને, એ પરિણીતા અને વિધવા હોવા છતાં, નિર્મલ અને સરસચિત કુમારિકાઓને, “આ તો મીરાંબાઈ જેવી છે” એમ શોડોને સરખામણી કરવા લક્ષ્યાન્વા છે. વિચાર કરતાં, સરસ્વતીના અવતાર સમી મીરાંની પવિત્ર અને સૌમ્ય મૂર્તિ આંખ આગળ ખેડી યાય છે.

આમ એના જીવનને ચર્ચાને, એનાં પદો ગાઈને, એના પ્રેમથી ભીંજાઈને આપણે એને યાદ કરીએ છીએ. મદાન વ્યક્તિઓનું રમારક જાળવવાની ભારતવર્ષની આ જુગજૂની રીત છે. ભારત ગુણપૂર્ણ નથી એમ નહિ પણ

એની ગુણપૂર્ણ ઇતિહાસને પાને નથી ચઢી; એથી લાભ અને ગેરલાભ બન્ને થયા છે. સો ટકનું સુનું હોય તે જ ટકી રહે; બાકી બધાં વીસરાઈ જાય. પરંતુ ભારત શ્રદ્ધાપ્રધાન દેશ હોવાથી અને ઇતિહાસ સાચવવાની એની બેદરકારીને લીધે મહાન વ્યક્તિઓના જીવનની આગુપ્રાગુ લોકોક્તિનાં ગડાં પણ અંધારાં જાય છે અને એમાં લૌકિક વ્યક્તિનાં લૌકિક જીવન અને કાર્યો એટલાં બધાં અલૌકિકતા તરફ ઘસડાઈ જાય છે કે સામાન્ય જીવન માટે એ આદર્શ દૂરનો થઈ જઈ ઉપયોગનો રહેતો નથી.

આખરે ત્યાં ઇતિહાસને નામે જે સાહિત્ય જનતા આગળ ધરવામાં આવે છે તેનો ઘણો આધાર પરદેશીઓની નોંધો પર રહેલો છે અને એમાં રાજકારણ મુખ્ય છે. મીરાં રાજકન્યા અને રાજકુલવધૂ હોવા છતાં એણે રાજકીય ખટપટમાં માથું માથું નથી કે હથિયારો ખખડાવ્યાં નથી એટલે પશ્ચિમી કે આંદોળીઓની મારફત ઇતિહાસકારોના ક્ષેત્રમાં એને સ્થાન મળ્યું નથી. મીરાંનો રાફ જુદો હતો.

મીરાં નારીરત્ન હતી છતાં ય નારી હતી અને એમાં ય વિધવા હતી ! રણવાસના ડોઈ અંધારા ખૂણામાં પડી રહી, જીવઈ ખાઈ જિંદગી પૂરી કરવાનો એનો ધર્મ, ભારતીય સમાજે નિર્ણીત કર્યો હતો. એને એ ધર્મ માન્ય ન હતો. એણે એની ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે એ સામે માથું જિંઝક્યું હતું. તે સમયના રાજ્યકર્તા સાથે એને સખત વિરોધ બઢ્યો હતો. એનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, ઉત્કટ ભક્તિ અને બાવોર્મિપૂર્ણ કાવ્યકલાની નોંધ મેટે અક્ષરે અને વિગતવાર રખાવી જોઈતી હતી પણ આવી પરિસ્થિતિમાં એની કદર કોણ કરે ? મીરાં જેવી વ્યક્તિ ડોઈ પશ્ચિમના દેશમાં જન્મી હોત તો એની કદર જુદી જ રીતે થાત. એનું રમારક જનજીવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા હોત; જગતની તમામ ભાષાઓમાં એનું જીવન અને કવન વહેતાં મુદ્રાયાં હોત !

મીરાં ભક્ત ડોઈ ભક્તસાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યું છે અને હવે ધીમે ધીમે સાહિત્યગતિને અંગે પ્રાચીન ભક્તિસાહિત્ય ઉપરથી મીરાં માટે ઘણું અન્વેષણ થવા માંડ્યાં છે.

ચરિત્રસામગ્રી

આઈને અકબરી અને જહાંગીરનામામાંથી એના બન્ને પક્ષના કુટુંબનો રાજકીય ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે, નાબાજકૃત ભક્તમાળ અને તે ઉપર પ્રિયાદાસની દીક્ષા મીરાં સંબંધી પ્રાચીન સાહિત્યમાં મુખ્ય છે પણ એનું

ઐતિહાસિક મૂલ્ય ગણવામાં આવતું નથી. મૂલ્ય ગોસાંધ્યિરિત, અને વૈષ્ણવોની વાર્તામાં મીરાંનું નામ છે. બીજા પણ ઘણા, જૂના ગુજરાતી કવિઓએ મીરાં વિશે કંઈ નહિ ને કંઈ લખ્યું તો છે પણ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પ્રમાણભૂત ન ગણાય.

અર્વાચીન સાહિત્યમાં કર્નલ ટોડ, શિવસિંહ, પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝા, શ્રી સામગદાસ, શ્રી હરિબિલાસ શારદા, મુનશી દેવીપ્રસાદ, મુદણેત નૈવ્યસી, રવ. ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્ર, શ્રી બાંકેબિહારી વગેરેના લેખો ઉપરથી મીરાંબાઈ સંબંધી ઘણું જાણવાનું મળે છે. અક્ષાયાદના બેસ્વેડિયર પ્રેસ તરફથી મીરાબાઈકી શબ્દાવલિ બહાર પડી છે તેમાં એનું જીવન પણ આપવામાં આવ્યું છે અને શ્રી શ્યામપતિ પાંડેયનો લેખ ઇન્દોરની મધ્યભારત હિંદી સાહિત્યસમિતિ તરફથી બહાર પડ્યો છે તેમાં એનાં જીવન અને જીવન સંબંધી યાદુ મુંદર અને અબ્યાસપૂર્ણ આલેખન છે.

આપણે ત્યાં પણ મુ. રવ. તનમુખરામબાઈ, શ્રી બાનુમુખરામબાઈ, શ્રી નરપરજાણ જાંબુસરિયા વગેરેએ મીરાં સંબંધી ઐતિહાસિક અન્વેષણ કરવામાં સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. રવ. ગોવર્ધનરામબાઈએ એમના સાહિત્ય-પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકેના બાળકમાં મીરાંનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આચાર્ય આનંદશંકરબાઈએ “એ ત્વાત્તાઓ ક્યાંથી પ્રકટી?” એ શીર્ષકનીચેના એમના લેખમાં (‘કાવ્યનત્તવિચાર’ પૃ. ૨૫૬) મીરાંના જીવન પર કોની અસર હતી એ જણાવ્યું છે. શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીનું ‘મીરાંબાઈ, એક દૃષ્ટિ’ લેખા નેવું છે. મુ. કૃષ્ણજ્ઞાણ મોહનજ્ઞાણ ઝવેરીએ Milestones in Gujarati Literatureમાં મીરાંબાઈ સંબંધી ટૂંકમાં લખ્યું છે અને શ્રી ક. મા. મુનશીએ Gujarati and its Literatureમાં મીરાંબાઈનાં કાવ્યો સંબંધી ટૂંકું પણ રસિક વર્ણન કર્યું છે. કવિ નાનાલાલે પણ મીરાંબાઈ સંબંધી લખ્યું છે. આપણા આગતા કવિઓમાં દયારામ અને નર્મદાશંકર મીરાંને જાણ્યા નથી. દયાબાઈ. ધનાબગન વગેરે ઘણાંએ મીરાંને યાદ કરી છે. રા. મ. ન. પટેલકૃત બક્તપ્રકાશ અને સતીમંડળમાં (કતો વિ. કે. ત્રિવેદી) પણ મીરાંનું જીવન ચર્ચ્યું છે. આ સિવાય એની પ્રિસાંદ તથા અન્ય અંગ્રેજ લેખકોના લેખો પણ તત્સંબંધી મળી આવે છે.^૧

૧. આ યાદીમાં હવે પં. કેસવરામ કે. શાસ્ત્રીકૃત ‘કવિચરિત’ (ભા. ૧) માંનું માહિતીમયું નવું મીરાંચરિત પણ ઉમેરી શકાય. સં. માનસી

આટલી અથવા આથી પણ વિશેષ ચરિત્રસામગ્રી આપણી સમક્ષ હોવા છતાં મીરાંબાઈનાં પોતાનાં પદો, બાટોનાં કવિતો, ભક્તોની નામાવલિ વગેરેમાંથી મીરાંબાઈના ઇંચનની વીગત લઈ, એ રાજપૂતોના ઇતિહાસ સાથે મેળવી થોડી કે વધારે કલ્પના અથવા અનુમાનનો ઉપયોગ કરી દરેક લેખકને લખવું પડ્યું છે. મીરાંએ પોતે તો પોતાને માટે લખ્યું જ નથી. 'નાચુંગી મેં નાચુંગી,' 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ,' 'વિખના પ્યાલા રાણે મોહ્યા,' 'સાંઘવાળા સાંઘ શણુગારને,' વગેરે પદો ઉપરથી લક્ષ્યકતને પુષ્ટિ મળે છે પણ એ હકીકત અન્યને જણાવવાની દૃષ્ટિથી એ ઓછી જ ઉચ્ચરી છે? જે પ્રસંગો રૂઢ થયા તે સહજે એનાથી ઓછાયા છે. ગોસ્વામી પુલસીદાસજી માફક,

स्वान्तमुखाय तुलसी रघुनाथगाथा ।

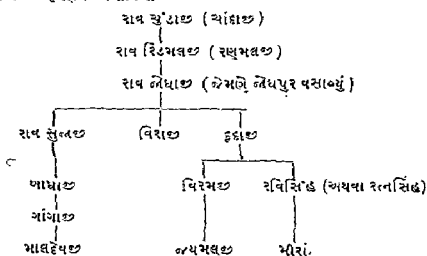
भाषानिवन्धमतिमंजुलमाकरोति ॥

મીરાંએ પોતાના આત્માની શાંતિ અર્થે જ ગાયું છે.

પિતૃકુલ; બાલ્યાવસ્થા

મીરાં જોધપુર શાખાના રાઠોડવંશી સુપ્રસિદ્ધ રાવ દ્વંદ્વાજના પુત્ર રત્નસિંહની પુત્રી હતી. એનો જન્મ અજમેર પાસે મેડતા પરગણાના કુડકી નામના નાના ગામમાં થયો હતો. મેડતાનું જૂનું નામ માંધાતપુર અથવા મેડતંદ છે.

મીરાંના પિતૃપક્ષની વંશાવળી:—

કેટલાક મીરાંને જયમલ રાઠોડની દીકરી કહે છે અને એ સંબંધી 'જયમલ

રાડાઈની દીકરી' એવું દયારામના 'મીરાં ચરિત્ર'ના આરંભે આવે પણ છે. વળી 'દુદાઈની દીકરી' એમ મીરાંએ પોતે ગાયું છે. મીરાં દુદાઈની પુત્રી નહિ પણ પૌત્રી થતી હતી. પણ મીરાંનાં માતા એની નાની ઉમ્મરમાં જ મુજરી ગયેલાં હોવાથી મીરાં દાદાનાં જ લાડ પામી હતી. અને દાદાઈનાં દીકરી તો કહેવાય પણ જયમલજીનાં તો એ કાકાની દીકરી અહેન થતાં હતાં. જયમલ કરતાં એ વયે પણ મોટાં હતાં. અને બાઈ અહેનને સારું ગતવું હતું. એ જણુ ધણી વખત સાથે રહ્યાં હતાં. અને શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપાસક હતાં. બાઈ હજુ આજે પણ મામા, કાકાની અહેનો, દીકરીઓને, કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં 'નિમાણી' 'ધી' એમ કહેવાનો રિવાજ છે. એ રીતે એ કુટુંબની દીકરી તો ખરીજ ને !

મીરાંના જન્મ વિશે કોઈ ચોક્કસ તિથિ જણાવી શકતું નથી. એને માટે બિન્ન બિન્ન મનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કબીર અને નાનકની પહેલાં મીરાં થઈ ગયાં એવો કેટલાકનો મત છે. શ્રી બાનુસુખરામબાઈ લગબગ કબીરના સમયમાં એ હતાં એમ અનુમાન કરે છે. કેટલાક નરસિંહ મહેતા અને મીરાં સમકાલીન હતાં એમ માને છે. કેટલાક એના જન્મની ચોક્કસ સાલ સન ૧૪૧૯થી ૧૪૨૪ આપે છે. શ્રી ક. મા. મુનશી સન ૧૫૦૦ની સાલ આપે છે. શ્રી નરવરલાલ જંજુસરિયા સન ૧૫૦૩-૫ કહે છે. એલ્વેડિયર પ્રેસ સન ૧૪૯૯-થી ૧૫૦૪ નો આશરો આપે છે. શ્રી શ્યામાપતિ પાંડેય સન ૧૫૦૨થી ૧૫૦૭ નો ગાળો ગણાવે છે. મુનશી દેવીપ્રસાદ સન ૧૫૧૭ કહે છે, ત્યારે એક મત ૧૬૦૯નો પણ છે.

આમ પહેલા અને છેલ્લા મત વચ્ચે કેટલું અંતર છે ? દુદાઈનો જન્મ સન ૧૪૪૦માં થયો હતો અને સન ૧૪૬૧માં એમણે મેડતામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું એમ શ્રીયુત પાંડેય જણાવે છે તો તે પહેલાં તો મીરાંનો જન્મ ન જ હોઈ શકે. અને એમના નાના બાઈ જયમલનો જન્મ સન ૧૫૦૭માં થયો છે. એમના પતિ બોજ લગબગ સન ૧૫૦૦થી ૧૫૦૨ની વચ્ચેમાં જન્મ્યા છે. મીરાંબાઈ એમનાથી એકાદ વર્ષ નાનાં હતાં એટલે સન ૧૫૦૦ પછી અને સન ૧૫૦૭ની પહેલાં મીરાંનો જન્મ થયો હશે ; અને ઘણાંનો એ મત છે.

મીરાંના બાળપણની એક વાત એવી કહેવાય છે કે એને ત્યાં એક પ્રસંગે એક સંત આવી અલ્યા. એમની પાસે એક ગિરિધર ગોપાળની મુંદર મૂર્તિ હતી મીરાંએ જોઈ. એ એને ખુબ ગમી. એણે એ માંગી. પણ સંતને પોતાના ઉપાસ્ય દેવની પ્રતિમા આપવી ગમી નહિ પણ છેવટે રાતના

[૫. ૫૩ મા ૫૨ વાદ]

વાસરિકા

[સપ્ટે. '૪૨-અંકમાંની વાસરિકાને અન્તે સુચવાયલી, ત્યારે મુદતવેલી એ, આ નોંધો બાહ્ય દૃષ્ટિએ જેક 'વાસી' લાગે પણ એનું અન્તરતત્ત્વ એનું નથી એ સમજી, ફરફારી વાચકો નેઈ શકશે.]

જૂના-નવા શબ્દો : ૧

તા. ૨૭ જૂન ૧૯૪૨ : એક દેશવાળા જાણને કોશોનનો ઘાણ વાળે તો ખીજા દેશવાળા કેન્ટરબરીનાં પ્રાચીન સ્થળોનો ધ્વંસ કરે, એવા અર્વાચીનતમ કાળમાં તમે સર્વની જેમ રહેતો હોવા છતાં સાથે સાથે મધ્યકાલમાં પણ હમણાં રહેવાનું થાય છે; એટલે, એ કાલના ગુજરાતી સાહિત્યમાં. એ પ્રવૃત્તિને પરિણામે કેટલીક આ પૃષ્ઠોમાં થયેલી શબ્દચર્યાને લંઘાવવાનો-ક્યાંક આગણું લખેલું સુધારી લેવાનો તો ક્યાંક એવા લખાણને ટેકવવાનો પણ-પ્રસંગ આવતો રહે છે, તે અતિસંક્ષેપે નોંધું છું. (૧) 'અન્યજ' ને આપણે (ડિસે. '૪૧; પૃ. ૩૪૫) નર્મદ નેટસો જૂનો દરાવેલો પણ એ તો અખામાં યં (છાપો હમો) છે જ ને? "આભડછેટ અન્યજની જાણી...". (૨) ત્યાર પહેલાં એ વર્ષે (ડિસે. '૩૯; પૃ. ૩૫૩-૫૪) 'લાં' પારસી ગુજરાતીના છતાં આપણા સમકાલીન કવિને પણ કામનો છે વગેરે સોદાહરણ નોંધેલું. પણ, શામળ ક્યાં પારસી હતો? ને છતાં, 'ભદ્રાભામિની'માં (જુ. કા. દોહન, ભા. ૨જે; આ. ૩૭, ૧૯૧૩; પૃ. ૪૨૩) આ લીટી છે: "ઉપર ઉજળો ને મેલો માંચ, ઘેર ઘેર છે લાં ને ત્યાં ય." (૩) હમણાં જ (માર્ચ '૪૨; પૃ. ૩૪૫.) 'અનુવાદ'નો જે ખરો અર્થ (એટલે કે ભાષાન્તર નહિ પણ મૂળનો સાર કે જિન્દુઓ લઈ, તે જ ભાષામાં કે બીજી ભાષામાં નવા સખનારે પોનાના શબ્દોમાં લખેલું લખાણ)-અર્થ દરાવવા યત્ન કર્યો હતો તેને અમુક રીતનો ટેકો સાહિત્યકાર ત્રેમાનન્દ-અંકમાંથી (પૃ. ૧૩૮૫) મળે છે કેમ કે ત્યાં

‘બાપાન્તર નહિ પણ અનુવાદ’ એવા મથાળા હેઠળ પ્રા. મંજુલાત મજમુદારે “કેટલીક કથા પડતી મૂડી, રૂપાન્તર કરી, નવી કથાઓ અને પ્રસંગો ઉમેરીને કરેલાં પ્રાકૃત અવતરણો અને શોધપ્રિય આકૃત્તિઓ” એવી વ્યાખ્યા ‘અનુવાદ’ શબ્દની આપી છે. (૪) પણ તેમણે જ એ પાનાં રહીને કરેલું બીજું ‘આગવનું’ કથન આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવું છે કેમ કે ત્યાં મહાભારત ને રામાયણને તો કીક, પણ બાગવતને ય તેમણે ‘મહાકાવ્ય’ કહી નાંખ્યું છે. એનો માયનો ‘મહાન કાવ્ય’ એટલો જ લેવાનો હોય તો સારું, ‘આક્રી’ તો બાગવતમાં કોણે બાળ્યાં છે ‘સ્થુવંશ’નાં યા તો (‘એપિક’=‘મહાકાવ્ય’ એ પદ્ધતિ પછી ગવનું હોય તો) શાદનામા ને ધ્રુવચંદનાં ગુણુલક્ષણો?

એ ‘મહાન’ શબ્દ વાદ અપાવે છે કે આજે મજેલા આ માસના ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ એક પેટામથાળામાં ‘મહાનતા’ (પૃ. ૩૨૮) વપરાવા દીધો છે. સંસ્કૃતનાં અવિદ્વાન સૌ. લીલાગદેનના કોઈક લખાણમાં મેં એ પહેલી વાર વળી પર વાંચ્યો ત્યારે મોં માત્ર મલકેલું—આજે એ ‘શિ. સા.’માં વાંચી, મયકોડાયું; સારી જો, બાપા માટે અન્યથા ને ગદ્યધા (હમેશ નહિ કેમ કે ‘દયનીય’ જેવાની બહામણ પણ એ જ પાનાંઓમાં થાય છે.) કાળજી ગળનાર પડતો એ બાપાકાવ્ય (આ શબ્દ ખરો હશે? મેં તો કે. ડા. શાસ્ત્રી જેવા બાપાપંડિતના લખાણમાંથી કોચક્યો છે; તેમને તો ‘સાહિત્યકાવ્ય’ યોગ્યતાની તકર પણ લાગી છે; એ ખોટો નથી?)—બાપાકાવ્ય રવચ્છંદ સફેદે લઈ ચલાવાય તેવો નથી. ...આ વખતના જ ‘દરિદ્રનર્મધુ’માં એક સારા સંસ્કૃત ‘અનિચ્છનીય’ જેવો શબ્દ વાપરી નાંખે છે. એ ખરો છે? ‘અનેચ્છનીય’ સાચું રૂપ નથી? ને એમાં વેદિયાપાત્રું કે વૃથા પાંડિત્ય લાગતું હોય તો ‘નહિ દરુહવાન્તગ’ એમ લાંબું લંગર ચલાવોને; કારણ, દરિદ્રનર્મધુ એ શબ્દ પડે જ ક્યાં એક અક્ષર-લંગર નથી?

પાર્શ્વભૂમિ વગેરે માત્ર તરંગભૂમિયા કરનાં વધારે સારો ને તેથી અપનાવવા જેવો લાગે છે.

થોડાં (૨૫, ૩૦ કે ૩૫) વર્ષના ગાળાને માટે યુગ વાપરવો કેટલાકને કીક નથી લાગતો. એ બાબત ટકોર પ્રા. કાકોરે ‘માધુરી’ માં (જાણમાં, એના બીજા અંકમાં) તેમજ ‘આ. ક. સમૃદ્ધિ’ ની ૧લી આવૃત્તિના પૃ. ૧૩મે, પ્રવેશ-કની ટીપમાં કરી, ગોવર્ધનયુગને બદલે ગોવર્ધનપેટી વગેરે સૂચવેલા. પણ યુગ લાખો વર્ષનો જ હોય એ સમજ અચાચર નથી; વેદાંગત્યોત્તિપાનુસાર, “વેદકાળમાં પાંચ વર્ષનો યુગ ગણાતો હતો.” (જેવું ‘સયાજી સાહિત્યમાળા’ માંના ‘આપણું રાજ્યનંદન’ નું પૃ. ૨૩મું.). વળી ‘શાકુન્તલ’ માં તો ‘યુગ’ પ્રદરના અર્થમાં (અં. ૪) છે.

‘હ. જ. બંધુ’ના એ જ લેખનું પહેલું વાક્ય “મુંબઈના કેટલાક ધનિક મિત્રોએ ઉદારતાભર્યો જવાબ ન વાળ્યો હોત તો ...” વગેરે છે. એમાંના પાંચમાથી ત્રમ મા સુધીના શબ્દો મૂળમાં “Had not generously responded to.....” હશે એમ ધારું છું. એમ હોય તો સૂચવવું ચોખ્ખુ લાગે છે કે ‘to respond’ કે ‘response’ નું ખરું ગુજરાતી આપણે ‘અનુભાવ દર્શાવવો (કે પ્રગટ કરવો)’ ને નામ તરીકે માત્ર ‘અનુભાવ’ વાપરી કરતા થઈએ તો સારું. (‘અનુવૃત્તિ’ કે ‘અનુવર્ત’ પણ સાથે એમ ધારું છું.); કારણ, આ અર્થમાં ‘જવાબ વાળવો (કે દેવો)’ નીરસ ને અદ્યપૂર્વ જતી જાય છે,.....એ જ પાના પર એક બીજા લેખમાં (‘વિકેન્દ્રીય’ જેવો શુદ્ધ તત્સમ વાપરનારે) ‘સ્વ-શિસ્ત’ વાપર્યો છે, self-disciplineના ગુજરાતી તરીકે. એ છેક નિરર્થક બાપાસંકર નથી? એ રથાને ‘સ્વ-નિયમન’ શા માટે ન લખાય?

આરોથી જ ન્યાયાધીશ

તા. સદર: એ છેલ્લું જિન્દુ, ‘દ્યનીય’ ને ‘પુલનીય’ સરખાં અભિનય સર્જતો જેનાં સંકરાબરણ છે તે, ઉપર હમણાં જ યાદ કરેલા, ‘શિ. સા.’ ની પુનર્પાદ (આ મારું એવું સર્જન પણ એના જ માનમાં, નોંધ એના એક પરાક્રમ વિશે લખાતી હોવાથી જ.)-પુનર્પાદ આપે છે. એના એ જ અંકમાંથી (પૃ. ૩૫૬) જોઈ શકાય છે કે પોતાનો અહિંસાધર્મ ચૂકી જતા બદલ તેનો જ્ઞાન આમળતાર હું એકલો નથી, મારા વિદ્વાન મિત્ર (વેદવિષયમાં તો મારાથી વિદ્વાન મિત્ર) ડૉ. મણિલાલ પટેલ પણ છે. ‘શિ. સા.’ને તથા મારા વાચકોને આ આખી અણગમતી વાત હમણાં ને

રીતનો કાણુસ્વીકાર કર્યો છે.

એક બેધારી તરવાર

તા. ૬ઠ્ઠી જૂન : આ બાવ-નગર, તેનું ઉપ-નગર, એટલે કૃષ્ણ-નગર : આવા ત્રેવડા નગરનો નાગરિક હોવા છતાં, આ મકાન એવે સ્થળે છે કે મને નાગરિકને બદલે વનવાસી કહેવો પડે. આ અમુક રીતે દુઃખદ સ્થિતિ બીજી રીતે સુખદ છે કેમ કે હવનભર કેટલીય કાળગુથી ને સારા જોવા ખર્ચથી બેથું કરેથું ને પુસ્તકાલય આ એકાંત ઘરમાં છે, જેને સૂરત લઈ જવાનું સાદસ કરું તો ત્યાં ઘરબાકું ય એવકું (૧૯૪૨=૩૮) બરથું પડે, તેનો અહીં ઉનાળુ રાતઓમાં થોડોથોડો પણ ઉપયોગ કરી શકું છું...આને એવી રીતે વાંચતાં આકડસ હકરતીનો નિબંધસંગ્રહ 'દુ દોટ યુ વિલ' હાથમાં આપ્યો ને તેમાંના આ વાક્યે ખાસ ધ્યાન જોવ્યું : " The consistent thinker, the consistently moral man, is either a walking mummy or else, if he has not succeeded in stifling all his vitality, a fanatical monomaniac. " ફ્રેંચ વિચારક પારકલ વિશે (=વિરુદ્ધ) અપાયશે એ અભિપ્રાય બેધારી તરવાર જોવો કહી શકાય; એક ધાર, ઉપર પહેલી જૂનની મોંઘમાં (સપ્ટે. '૪૨ના અંકમાંની વાસરિકાની પહેલી મોંઘ ' મનના વિચાર ') યાદ કરેલા મારા જોવાના ટીકા-કારોને હણવા કામ લાગે તેવી; ને બીજી, ' કન્સિસ્ટન્ટલી મોરલ મેન ' અને તેથી ' ફેનેટિકલ મેનોમેનિયેક ' કહેવા પડે તેવા ન્હાનાકાકા કવિનાં રમણલાલ-અભિનંદનગ્રંથમાંનાં નિરર્થકપણે અતિહિત મુનશી-વિરોધી વચનોને હણી નાંખનારી....(આ વાંચીને કોઈકે હકરતીને જાણ કરે તો સાદું કે તેણે અનાયાસે કેવું સરસ પુણ્યકાર્ય કર્યું છે.)

શિષ્ટાશિષ્ટની મર્યાદા

તા. ૧લી ઓક્ટો. ' ૪૨ : હમણું જ આવેલા ૧૧મી જુલાઈના ટાઈમ્સ સિટી સર્કિલ ના અગ્રજેબમાં અંગ્રજીચિત્રચર્ચાને અંગે લખ્યું છે કે શિષ્ટ સમાજમાં એવી વ્યક્તિઓનો વર્ગ પણ હોય છે કે જે અસ્વીક કે બીભત્સવત્ મસ્કરીઓ મિત્રમંડળમાં થાય તેમાં રસ લઈ શકે પણ એવી જ મસ્કરી, પ્રસંગો વગેરે પોતાનાં લખાણમાં આવવા દેતો નથી ને બીજાંનાંમાં નિભાવી લેતો નથી. એ કાલની વાત. ત્યાર પહેલાં બેત્રણ દિવસે નવા (મે ૧૯૪૨ના) અંગ્રેજી ' ભારતીય વિદ્યા ' માં રા. મુનશીએ લખેલું એવા બાવાર્થનું વાંચ્યું હતું કે

અસર થાય છે.

આ મતદર્શન મારેનાં હિદાયરણો આપણા સમકાલીન સાહિત્યમાં મળી રહે તેમ છે; એ કાર્ય કોઈકે કોઈ વાર અભ્યાસદષ્ટિએ કરવા જેવું છે.

નેપથ્યે નલિકાને (પૃ. ૮૧ માનું ચાલુ)

- મૃગે ચડી તરલ માંસતરંગના ત્વાં
'હું છું!' 'હું છું!' વડી રહ્યો તવ સૌમ્ય આત્મા.
૨૬. શું નૃત્ય કાઢે ન સમાજ સમીપ બ્યર્થ,
જે રથાપવા સુઝય વિશ્વ વિશે સમર્થ?
જો, જો, રચી સંતવ લાગ્ય સુગાંતરોથી
નર્તાતી આઘજનની જગમગલોની.
૩૦. પ્રત્યેક તાલ ગતિ, ગાત્ર ત્રિભંજ પોયે
સંવાદતત્ત્વે વિધમે અહીં વિશ્વકાયે,
ને એમ આ બહિર મંદ જગત્ કમેથી,
જો એકરાગ બન્યું, તો તવ શા શ્રમેથી.
૩૧. જોડો સુધીર! અધરે રિમત રમ્ય ધારી,
શ્રી આત્મની નિજ પદે ધરી દો દુલારી;
જોડો રચો રમણરામ રસાંગણે દો!
ધીરે જગત્ જવનિકા કપડે પાણે જો.

૧૨-૩-૧૯૪૨

નેપથ્યે નર્તિકાને

[આશુ' આ દાખલી આંખો—નાચો જગનથી નમે
ત્યારે રંગરથલે એક, ખીલ નેપથ્યમાં રમે.]

૧. ધીરે સ્વાસો, હૃદય છે સુકુમાર, ધીરે :
છાડો હવે હરભૂકાળ; ન પારથી રે
છે કિંતુ દાવ્યકલનિર્ઝર આ તમારી
પ્રકે, સુખો કટિ અને નયનો સમારી.
૨. હેરા રહ્યા જામનના કરનાર ફર,
સૌ માંસલક્ષઃ જયા રહી ફર; ફર
ને નેત્રની અળીથી દેહ પરિવતાર,
તારે, કુણા હૃદય, જેથી પડ્યાં પનારાં.
૩. હો સ્વસ્થ, શાન્ત, જરી શીતલ વારિ પી લે,
ને કેવું જે કવનનિર્ઝરમાં તું ઝીલે,
વિશ્વખ ધે ધડીક ટોલ, મળી અમેલ,
નેપથ્યની જગતજંગલમાં બખોલ.
૪. પાછાં વળી અહીંથી બહાર જવાનું તો છે,
કે લોલ લોચનનું લક્ષ્ય થવાનું તો છે.
તો ને કાણાર્ધ, કાણુ વા, મળી આંતરાલ,
તેમાં ઘટે ભુલી જાવી જગરંગબલ.
૫. તે રંગમુખિ પર આ પડદા નમ્યા છે,
તાલીરવરે જગનગુબજ ને સમ્યા છે;
તે જેમ સિંધુરવ મંડ સુફર તીરે
ગુંજે; સ્વાસો ધડીક તો અવ દેવિ ધીરે.

૬. ધીરે, અધીર કર, ના ધડકાર આવા
વિશ્વાંચલે સરસતાથી કહી સમાવા,
અંગાંગથી જગલિયાં મદતાં ઉભોને
વંદોળ આમ જ તણાઈ રવયં જશે કે ?
૭. ને નૃત્યની ધુમરીઓ પર નાચતું જે,
આકાશના ઉડુસુધુમ્મશું રાચતું જે,
તે ચક્ષુધુમ્મ સહસ્રા ખગ કે વિપક્ષ
પરે પડયું ઢળી મુખે કશું ગ્લાનિદક્ષ :
૮. શાની અધૂરપ તને, કરજોરતા શા ?
કે પ્રાણુની વણપુરાઈ દુરન્ત આશા ?
તું હીલયા જગત જે હડરોલનારી,
તેને શું કોઈ શકતું હઈ કે જ, નારી ?
૯. શા એ હતા અભિનયો, રસરસંદનો એ,
કાકંપ એ રુધિરના, કરસંદનો એ,
મુદ્રા મનોહર, અતુષ્ટ અંગહાર,
ચારી સમે રુચિર તે કટિભંજનાર :
૧૦. પૂછેન્દુની વિચિત્રલે વિલસે કલાઓ,
ને ગુંજ રહે અવતિની કલમેખલાઓ,
એવી જગે સુરવ તે ભરતી નચાવી,
મરતી વિલોલ પ્રતિચિત્ત મહીં મચાવી.
૧૧. અંગાગના સુભગ ભંગ દહે દગોમાં,
જંઝા ચગે જરીક જંઘતિથી કરોમાં.
રોમાંચકારિ નમણા તહીં નેત્રપાત,
ને સ્તમ્બતા વિતરતા મુખભાવ માત્ર.
૧૨. પૃથ્વી કાણેક ધુમધાનું જતી જ ખૂલી,
લે પૂમડી અધુકડી જરી ત્યાં તું ફૂલી.
ને ઉછળા ઉછળા છાતી પરેથી નીચે
તારા, અને મનુજનેન ઉંચેકે હીંચે
૧૩. તારા અરે પગતલે હમકાર માત્ર
દેયાં તણાં. કંઈ જતાં હુકરાઈ પાત્ર..

- કાંઠા સુધી બની જતાં છલકાઈ કોઈ :
જેણે સુખેથી ચરણે તવ જાત ખોલી
૧૪. ધીરે, હજી ય રતનકંપન દેખિ ! ધીરે
પ્રેરે નહિ મદિહતા અદકી સમીરે
ને ખોલવા મૃદુલ એ દલસોચનો જો,
સંસારને કંઈક સાન્વનદાયિ હો જો.
૧૫. આ એ જ લોચન, જગન્ બુમરાવનારાં !
ક્યાં નેત્ર તે સદય દિવ્ય સુહાગીં તારાં ?
આ તો અરે કુટિલ કાચ કૃતાન્તકાયા,
આનંદઅશ્રુતણી ક્યાં ગઈ ઊડી ઝાંચા ?
૧૬. આ સાચવી જગન્ કાગ હતાં શું રાખ્યાં ?
કે એ જ જે વદન તેં જગને ય ઝાંખ્યાં ?
લીલા વિકાસી સખિ ! તે રસલોચનોની
સામે જગે વિલસી કાચતણાં કહોની.
૧૭. હા મેં ય તે ધડીક કાચ લઈ ઉછીના
નિર્દોષ અંતરથી દેખી તને સુદીના :
પામી રહે હૃદયના લય દુરખીન ?
કે ચંત્ર શાં નયન જે લયદૃષ્ટિહીન ?
૧૮. શું દૃષ્ટિહીન દગમાં દનરંગ ટોળી,
કે રિઝિધૂળ મહીં નૃત્યની ગંગ રોળી,
કંપી ઉઠ્યો, હજી ય કંપી રહ્યો, રસાલ
તારો સુધાધવલ પ્રાણુતણો મરાલ ?
૧૯. ગાત્રત્રિભંગ તણી રેલમછેલ લીલા,
નેત્રચ્છદા, રમજટો રસની રસીલા,
લેખે હરો નહિ શું વા સહુ એહ લાગી ?
—એ શંકતાં હૃદય કંપી કહ્યું અભાગી ?
૨૦. એકે દીઠાં નયન ને રતનભાર અન્યે,
આણે મુખચ્છવિ, વળી કટિ તે સુધન્યે,
આત્મા દીઠો લયવિલાસી ન, એહ દાહો
છાની રહે ચડતી તવ, નર્તિકા હે ?

૨૧. પૂર્વે અનેક તવ દર્શકજીવંદ એવાં
હોળે ભલે, વળી ભવિષ્ય વિશે હશે વા;
આજે ન શૂન્ય હતું જીવંદ, હતી પધારી
જોવા તને રસિક પૂર્વજની સપારી.
૨૨. તારે પદે પદે, સુમંગલ તાલ તાલે
ને વક્ષ ને રજુરણ, સુપ્રભભાવ ગાલે
આભા જરી ગઈ નવીન છતાં પુરાણી
રંભા અને મદલરી વળી મેનકાની.
૨૩. ને કોણ ત્યાં જરફટારી પિયે સુધાની ?
ગાયત્રીગાયક ઋષિ મુજ પોપચાંની
પીતા સુઅંજલિ રચી શતધાર સ્રોત,
ને દેવ કોટિક વસી મુજ ચક્ષુજ્યોત.
૨૪. દીકી કલા વિલસતી વળી ઉર્વશીની,
જે બહી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મોહમીલ્લી
મોહી ગઈ પુરુષવા-પુરુષે-ધરા, ઓ !
ધન્યા, જહીં મનુજ વાંછતી અપ્સરાઓ.
૨૫. દેવો દીકા અભિનયે તવ વીતધૈર્ય,
ઈન્દ્રાસનો ડગમગ્યાં ધરતાં જ રથૈર્ય,
ને ભવ્ય ભારતકલાંકુરની જ નેતા
કેદો દીકો હંગમ એક સુનતને ત્યાં.
૨૬. જોવા મળ્યા મુજ ફગે સુનિમાનવો તે,
ઉન્મેષમાં રજુરી નિમેષથી નય પોતે,
જોનાર નૈક, વળી નર્તનહાર નૈક,
શું સંવિધાન રચ્યું તે હતું એ કાલૈક !
૨૭. ને એમ દષ્ટિ રમતાં તવ અંગ અંગે—
અંગાંગમાં રમી રહ્યા તવ આત્મ સંગે—
જોતી છટા અજબ સુંદર જે સુતેરી
રવો મહીં લસી અદ્રપ તણી અનેરી.
૨૮. અંગાંગથી—અધરથી, કટિભારથી વા,
હું અ રતનામ થકી, લોચનધારથી વા,
[પ. ૭૭ માં પર ચાલુ]

બુદ્ધિપ્રધાન નાટક

ઘરફેકડી : ઉમેશ કવિ (૧૯૪૨ : આર. આર. રોકની કં. મુંબઈ; ૩. ૧-૧૦-૦).

‘નૃત્ત’ અને ‘નૃત્ય’ના ભેદ સમજતા, નાટ્યશાસ્ત્રથી પરિચિત સંસ્કૃત નાટ્યકારોનો અને નટ-નટીઓનો જમાનો તો હવે આપણે યાદ કરવાનો જ રહ્યો. આજે તો એ નાટ્યકૃતિઓને આયોજનની દૃષ્ટિએ સમજનારાઓની સંખ્યા પણ ગણીમાંડી હશે. (દા. ત. કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીયમ’માં પ્રથમ અંકમાં ઉર્વશી અને બીજી અપ્સરાઓ સર્વાઃ સગન્ધર્વા ॥ આકાશોત્પત્તનં રૂપયતિ, કે સહેજ આગળ ઉર્વશી ઉત્પત્તનમન્તં રૂપયિત્વા, કે વળી આગળ ચિત્રલેખા મોચનં માટયતિ; આમાં હપયતિ અને નાટયતિ થી જે સૂચન થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણે ‘નાટક’ ‘ભજવતી’ વખતે ભરતનાટ્યનો આધાર લીધા વિના ચાલે કે કેમ એ સવાલ ઊઠે છે). આ નાટકોને કાંઈક ‘બેસે’, કાંઈક ‘ઓપેરા’, કાંઈક ‘ડ્રામા’ એવા એના સાચા સ્વરૂપમાં આજે ભજવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો હિંદુશંકરથી માંડી ચંદ્રવદન સુધીની પ્રતિભાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતાં પણ કદાચ સફળતા ન મળે.

સૈદ્ધાંતિકથી પાછો આપણે સાહિત્યના નાટક તરીકે ઓળખાતા અંગમાં રસ લેવા માંજો છે. સંસ્કૃત નાટકોથી માંડી ઓરકર વાઈલ્ડ અને પ્લીન્ડ શોની રીતને ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં સમજીને કે સમજ્યા વગર ઉતારવાનો પ્રયત્ન આપણે જાણેઅજાણે કરતા આવ્યા છીએ. એમાં વળી ધંધાદારી અને બિનધંધાદારી રંગભૂમિના માર્ગ જુદા પડ્યા. એકંદરે કાંઈક એવું બન્યું કે આપણા આજના નાટ્યસાહિત્યમાં અને આપણી રંગભૂમિમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિની જાણેઅજાણે અસરનું પ્રમાણ વધારે બાવ્યું, અને સમયપ્રવાહને ઝીલી એને અપનાવી કળાનું સ્વરૂપ આપી, એને આપણી સંસ્કૃતિને તથા રહીસહી, રડીખડી પ્રતિભાને અનુરૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન

પ્રમાણમાં એછો થયો. આમાં વાંક હોય તો એ આપણા સુશિક્ષિત વર્ગનો, વાંચકોનો, શ્રોતાગ્રનોનો અને લેખકોનો-સૌનો.

આવી રીતિમાં, અને રંગભૂમિની-સગભગ અસ્તિત્વમાં જ ન હોય એવી-રામાડોળ હાલતમાં જે કંઈ નવું લખાય કે ભજવાય એની કિંમત ખરી. કંઈકે પ્રયોગો થાય અને એમાંથી કંઈકે માર્ગ જડી આવે એવી આશા રાખ્યા સિવાય હમણાં તો આશો નથી. આવા પ્રયોગો પરબ્રાંત કરતાં ગુજરાતમાં એછા થાય છે.

મૂળે ગુજરાતી ભાષામાં આજની રંગભૂમિ પર સફળતાથી ભજવી શકાય એવાં નાટકો થોડાં છે. તેમાં આ કંઈ સારો જેવો વધારો કરતું હશે એમ ધારી થી. હિમેશ કવિનું 'ધરકૂકડી' હાથમાં લીધું.

ધંધાદારી નાટકોમાં જે ખૂટ અને ખૂંચેય છે તેમ બિનધંધાદારીઓમાં જે વૂટે-થૂટે છે તે બન્ને વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવા સિવાય ગુર્જર રંગભૂમિને ફરક નથી તેવી સમજણપૂર્વક "ધરકૂકડી" લખી નાખ્યું છે.

'પ્રાસ્તાવિક' માંના લેખકના આ શબ્દોએ અને પ્રવેશકને અંતે રામ-નારાયણબાઈના શબ્દોએ 'હું' માનું છું કે એ ભજતી પણ શકાય એવું છે' આશા પ્રેરી. પણ આખું નાટક વાંચી ગયા પછી શંકા ઊડે છે કે આજે આપણી-ધંધાદારી કે બિનધંધાદારી-રંગભૂમિ પર આ નાટક સફળતાથી ભજવી શકાય ખરું?

સ્ત્રીપાત્રની મુશ્કેલી તો છે જ; અને આમાં પણ સ્ત્રીપાત્રો આવે છે. પણ એ બાબતોએ મૂઝાએ તો ય આ નાટકમાં એવાં તત્ત્વો થોડાં છે કે જેથી તખ્તા પર આ 'ખોખું' પ્રાણુમય બની રહે. (ભજવવા માટે લખાયેલા નાટકને એના છાપેલા રૂપમાં 'ખોખું' જ માની લેવું ઘટે; અને આ નાટક ભજવવા સર્જાયું હોય એમ માની લઈએ તો જ આ શબ્દપ્રયોગ યોગ્ય ગણાય.) એનો આત્મા અને એની શૈલી ગદ્યમય છે એટલે 'સંગીત' કે નૃત્યની દૃષ્ટિથી એને વિચારવાનો સવાલ ઊઠતો નથી. નાટક બુદ્ધિપ્રધાન છે. એમાં ક્રિયાતત્ત્વ ઓછું છે અને સંભાષણનો ભાગ પુષ્કળ છે. ભાષામાં પણ વધુપડતી કિતખટતા આવે છે. કેટલાંક પાત્રો બોલે છે એનો અર્થ એકદમ સ્પષ્ટ નથી થતો. (બધાં બાણી-જોઈને અર્થ અસ્પષ્ટ રાખ્યો છે ત્યાં સિવાય પણ આમ બને છે.) અને એક જ વાર સાધારણ ઝડપથી તખ્તા પર બોલાઈ જતા શબ્દોનો અર્થ શ્રોતાગ્રનોને તરત સમજાય તો જ કંઈ સાર.

ગુજરાતી શ્રોતાગ્નનો (કે વાચકો પણ) હજી આવાં બુદ્ધિપ્રધાન નાટકોથી ટેવાયા નથી એ એક મોટી મુશ્કેલી છે. નવો ચીસો પાડનારને—સાહિત્યમાં નવું તત્ત્વ, નવું તંત્ર દાખલ કરનારને—આ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. ઘણી વાર આને પરિણામે એને સહન પણ કરવું પડે છે. પણ એટલા જ માટે એ ખાસ જરૂરનું છે કે આવો લેખક આ મુશ્કેલી સમજીને વાચક કે શ્રોતાગ્ન પાસે જોછામાં જોછું ભાગે અને એના પર કિંદ્રિષ્ટ ભાષાનો કે વધુ-પડતી ચર્ચાનો એાળે ન લાદે.

નાટકમાં ઘટનાઓને ખૂબીથી ગૂંથી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તો ય રસ બરાબર જામતો નથી કે જામે છે તો ટકી રહેતો નથી. કોઈ કોઈ વાર ‘સંવાદ’ જીવંત બની જોડે છે. અંત સરસ છે પણ એકંદરે ‘સંવાદ’માં જોઈએ એટલી ઝગડ નથી થોડાક કુશળ પાત્રલેખન છતાં ય પાત્રોનું પણ એકંદરે એવું જ. પહેલેથી લગભગ છેવટ સુધી “ભાંગના તશા” માં નાનાલાલ શૈલીમાં ગાંધુધેનું વિદ્વતાબધુ” લખ્યા કરતા અવનનું પાત્ર મુશ્કેલીમાં અને છેવટે કાંઈકે હીક છે. પણ વચ્ચે કંટાળો આવે એવું (તખ્તા પર) બનવાનો સંભવ છે. કદાચ (કાપકૂપ કરી) કોઈ કુશળ નટના હાથમાં એ પાત્ર ઝબકી પણ જોડે. નાટકમાં એને ભાગે બોલવાનું પણ પુષ્ટજ આવે છે. કોઈ કોઈ વાર એના શબ્દોમાં ત્રીક નાટકોના કોરસ જેવો ધ્વનિ આવે છે. દા. ત. :

...ક્યાં અમારા અધોગતિની ગર્તમાં પડેલાં અર્થ, દેતુ કે આશાવિદોષાં નિષ્ક્રિય જીવન. મનસા, વાચા અને કમોલનાં મનુજસરવોએ એકતાનતા લોપી છે, માર્ગમર્યાદા ઉપાપી છે; એવાં દુઃખેળિયાં બોદાં સાજ દ્વારા તે જીવનની બસુર અને બતાલ તર્ત આલાપી છે; માનવચત્ત તે તારે હાથે જ તારી ધાર બોરી નાખી છે.

પણ એકંદરે એની કિંદ્રિષ્ટ વિદ્વતાભરી વાણી શ્રોતાગ્નને કંટાળાભરી લાગવાનો સંભવ ધણો છે. જીવંત પાત્ર તરીકે તો મુનીમનું પાત્ર વધારે સફળ બને. ઈન્સનની ‘ડોન્સ દાઉસ’ (રિંગલી) માંની ‘ડોરા’ની યાદ આપતું ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં નવી બાત પાડતું દુર્ગાનું પાત્ર પણ તખ્તા પર જીવંત બની શકે.

૧. આ નામે એ નાટક ૨. પ્રાગ્જીવન વિ. પાડે ગુજરાતીમાં ક્તાયુ” છે. —સં. માનસી

લેખક બહુશ્રુત છે. વરાહમિહિર અને વિદુષી લીલાવતીથી માંડી બર્નાર્ડ શો અને ઇન્સન સુધીનો આપણને એ પરિચય દરાવે છે. સંસ્કૃત નાટકોથી પણ તે પરિચિત છે. નાટકનો અર્થ મરત્તવાક્યમ્ થી આણે છે. પણ આ બહુશ્રુતતા જ લેખકને આ નાટકમાં આડે આવી હોય એવું લાગે છે. શૌનાં નાટકોમાં આવે છે એવી લાંબી ચર્ચાઓથી આ નાટક ભરપૂર છે. પણ શૌમાં જે ઝમક, નર્મ, કટાક્ષ અને પ્રહસનનું રંગનાત્મક તત્ત્વ આવે છે તે અહીં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. શૌનાં નાટકોમાં બુદ્ધિમય ચર્ચાનો ભાર પ્રહસન ખેંચે છે. અહીં એવું બનતું નથી. કદાચ જાનને તપ્તા પર લાવવામાં આવી હોત તો કાંઈ વધારે રંગન માણી શકાત. પણ તો વસ્તુ લગભગ દુર્ઘટ (unmanageable), હાથમાં ન રહે તેવું થઈ જત અને મૂળ વાત પરથી લક્ષ ખસી જવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાત. ચાર યુગોને એક રચણે ભેગાં કરવામાં લેખકે ખૂબી વાપરી છે ખરી. એ રીતે લેખકે 'એકરથકાંકી' નાટક. (પ્રાચીન પરિભાષા વાપરીએ તો, 'અંક') લખી ગુજરાતીમાં નવી ભાત પાડી છે. (બજવાનારાઓનો માર્ગ પણ સહેલો કરી આપ્યો છે). એક જ નાટકમાં, એક જ રચણે (મહેર ધર્મશાળામાં) લગ્ન જેવા મહત્ત્વના વિષય પર ચર્ચા ગોઠવી, જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી લેખકે ગુજરાતી સાહિત્યને સારો ફાળો આપ્યો છે.

આ નાટક વાંચી શ્રી. ઉમાશંકર જોષીને જે 'ખુશાલી થઈ' તેમાં આ ચર્ચાનો પણ ફાળો હશે કદાચ. આ ચર્ચા દરમિયાન પાત્રોનું માનસ પણ કાંઈ કાંઈ રચણે રપટ દેખાઈ આવે છે. દા. ત. :

દુર્ગા

તમે જ્ઞતા જમાનાની ધરેડના માણસ હો, એટલે જાનદાનીનો અર્થ ન સમજો! આ આસ્તિકાઈને પછો. એ તમને સમજવશે.

મુનીમ

એમાં શો માલ છે? જ્ઞતા જમાનામાં જાનદાની ન હોય એવું કાંઈ ચોક્કસ છે?

આસ્તિક

(સૌંદર્યોક્તાધીનતાનું સુખ અને જ્ઞાનપ્રદર્શનની તક મળતાં મુનીમને સમજવની બે) કુલાબિમાન માટે માણસે જન પણ કુરખાન કરવો એ બરાબર પણ, આબરૂના એક કે ડરથી માણસે અજુગતું સહન કર્યા કરવું એમાં નિર્જનતા છે. તમે તેવું પોતાનું હોય પણ એના નિષ્પ્રાણ શબને કાંઈ સાચવી રાખતું નથી. સત્યના ઇવ વચરની નસતાળ જૂડી, કાંઈના નરદમ સ્વર્થ માટેની કેવળ વાહિયાત જેની પ્રતિષ્ઠા એ એક એવું જ શબ છે.

સુનીમ

(એક કાને સાંભળી બીજેથી કાઢી નાખતાં) આપણે એવી વસ્તુમાં ન સમજીએ. મુદ્દે ખાનદાની ઈ ખાનદાની. બાઈડીની ખાનદાની એનો ધણી સાચવવામાં. ઓહયો બિચારો અધર જીવે પાછળ પાછળ બઠકે ઈ એની ખાનદાનીમાં. એને લાગી આવે તો જ આવે ને.

'ડુર્ગા'

(દાઢમાં) ખડું છે ! લાગી તો આવે જ. સમાજ જેને સંસ્કારી, વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત ગણે તેવા બાહોશ પુરુષ, પોતાની વ્રણ બદામની ઊંચી સાચવી ન શકે એ આશ્ચર્ય સરમજનક છે ? આખરેને બટો લાગતાં કંઈ વાર ?

ગૌરી

(આત્મચત જેવું) બાઈ તું તો જળરી નીકળી !

લેખકે ઉપાડેલી લગ્નમીમાંસા પણ ચર્ચા માગી લે છે. સંસ્કારી સંસ્કાયુ-વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતો (સમજ શકાય એવો) લેખકનો આર્યલગ્નભાવના પ્રત્યેનો પક્ષપાત એને કોઈકે વાર (પાત્રો દ્વારા) તદ્દન બીજી હદ સુધી ઘસડી બપ છે. છતાં ય વાચકને કે શ્રોતાજનને 'સુધારા'ના જડ શબ્દરટણની નંદ્રામાંથી જગાડી વિચાર કરતો કરી મૂકે છે એટલે અંશે એ ઇચ્છવા જેવું છે. દા. ત. સારડા એક્ટને બાળુએ મૂકી જાનૈયાએએ રાતોરાત ઉપાડેલાં લગ્નનો બચાવ કરતાં ચ્યવન કહે છે :

તેમ જે અવસ્થાને આપણે વૃદ્ધ કહી વગોવવા માંડી છે તે ઉમર ધણુ દાખલામાં સાચી જવાબદાર જિંદગીનો બાગ હોય છે. આપણે હિન્દીઓ હાથે કરીને આપણું આયુષ્યપ્રમાણ ઘટાડવા બેઠા છીએ. સાઠ વર્ષનો હિન્દી વચ્ચર, આગાખાન કે શૈક્તચલી પરણે છે ત્યાં કોઈ ફરકતું નથી. પણ આમ ગરીબોના કાન આમળવા એકસામટું વૂઠી પડે છે. આઘેટ અવસ્થામાં ગેવા કે સંતાનની કુદરની હાજતનાં માર્યાં પરણનાર અને પવિત્રપણે એને વડાદાર રહેનાર એવાં લગ્નની સાચી ભાવનાવાળા પ્રમાણિક માણસોને આપણે ધુતકારીએ છીએ. ને રોકેટરી, ટાઈપિસ્ટ, નર્સ કે બીજા હજાર રાખધૂળ રરતે પોતાની વાસના પૂરી કરનારાઓના દંબી સ્ત્રીસન્માનને બિરદાવીએ છીએ. સંતતિનિયમનને નામે, કાવતી શરતોવાળાં સીધો-સોધો વ્યભિચાર શોધતા, સ્ત્રીજીવનને ઉધાડેછેાજ હલકું પાડનારા માનસ-વિકૃતિઓથી અદબદતાઓના લગ્નમંડપો શોભાવીએ છીએ. છાકરાંવાળી જીવતીને પડતી મૂંઝી પ્રેમને નામે એના ઉપર બીજી ધરમાં ધાલનારા કે, આંખમાં ધૂળ નાખી સિક્કતથી પરણી જાય ત્યાં સમસમી રહીએ છીએ કે પરણ્યા વગર નિર્બંધ પ્રેમ-પાત્રો અદલ્યે જનારાઓને ઓળખવાના અખાડા કરીએ છીએ.

આ બધું જ્યાં આ નાટકમાંથી આશા રાખીએ એટલું નથી મળતું. અને તોય એટલું તો મળી રહે છે કે જેથી આ લેખક પાસેથી વધુ મેળવવાનું મન થાય. ગુજરાતી રંગભૂમિનો દી' પણ નવા નાટ્યપ્રયોગોથી ઊઘડવાનો સંભવ છે. એમાં, અહીં ઉપાડેલ જેવા પ્રશ્નથી, દુર્ગાના પાત્રથી અને કંઈક કેટલેક અંશે સંસ્કૃત નાટકોની યાદ કરાવતી એની રીતથી આ એકસ્થલાંકી બુદ્ધિપ્રધાન નાટક ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપતું જાય છે અને લેખક પાસે બિવિધમાં વધુ સફળ 'પ્રયોગ' મળે એવી આશા જગવતું જાય છે.

હીરાલાલ ગોદીવાળા

અનોખું પુસ્તક

અલ્લદેશ : લેખક. શ્રી દમોદરાય રંજનાય ઔતમ, વડોદરા.
૫. ૨૨૪+૧૨ કિં. ૧-૨-૦. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૭૮મું.

આગળના રાજકીય મંથનકાળમાં જગનના જુદા જુદા પ્રદેશો પર કંટપના ચીજ જાય એવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ જનતી આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. તેમાં સાખપાડોશી અલ્લદેશનું પતન દરેક ભારતવાસીને જાણે કોઈ સ્વજનનું મૃત્યુ ન થયું હોય તેવું લાગે. હિંદવાસીઓના અને અલ્લદેશના સંબંધો આજે સૈકાઓથી ક્રમશઃ ગાઢતર જનતા આવ્યા છે. આવા દેશના રાજકીય, સામાજિક, અને સાંસ્કારિક ઘડતરનો અભ્યાસ જે રીતે લેખકે આપ્યો છે તે જોતાં આપણા સાહિત્યમાં આ વિષયમાં ખીજું કોઈ આથી વધારે સામગ્રી આપતું પુસ્તક જદાર ન પડે ત્યાં સુધી આ પુસ્તકનું સ્થાન અનોખું જ રહેવાનું. લેખક પોતે આરંભ વૃત્તવિવેચક (' જર્નાલિસ્ટ ') હોઈને અને અલ્લદેશમાં તેમનો દોઢ દસકા જેટલો લાંબો વસવાટ પણ થયો હોઈને તેમણે જે કાંઈ વિગતો અહીં મૂકી છે તેમાં અભ્યાસ તો છે જ પરંતુ વિગતોની સત્યાસત્યના તપાસવાની ચીવટ પણ જણાઈ આવે છે. પ્રથમ ખંડનું વાચન એ દેશના રાજત્વશીના ઉદય અને અસ્તની કથાઓ પૂરી પાડે છે. ક્યારેક વાચક એ લડાઈઓના અને અલ્લી નામોના ધમજમાં અટવાઈ પડે એવું લાગે છે ત્યાં તો ખીજા ખંડમાંની અલ્લદેશની સંસ્કારિતાની કથાસામગ્રી, ત્યાંનાં આરસી જેવાં પ્રદેશવર્ણનો, મંદિરો, હિલ્સવો અને રીતરસઓ વગેરેની રસપ્રદ વિગતો એનો પ્રથમ ખંડનો વાચનખેદ તો દૂર કરે છે જ પરંતુ એ દેશ વિશેની એની દૃષ્ટિને પણ સ્વચ્છ કરે છે અને એ સાખપાડોશી દેશ પ્રત્યે એક

નીન પ્રશ્નનું મમત્વનું આગામું ડાહ્યું કરે છે. લેખકની સૌથી આગવી
 અને પ્રવાહી છે. પ્રશ્નગોત્રી એકતાનતાના ખેલને દૂર કર્યા એમણે નર્મવૃત્તિનો
 આશ્રય લઈ વાચકના ચિત્તને પોનાના તરફ ધડોભર વાગા એક પ્રકારની
 મુક્તિનો અનુભવ આપ્યા છો. શોધનપત્રો (પ્રશ્નો) કાળગુપ્તવંદ દેવાયાં
 હોત તો આવા ઉત્તમ પુસ્તકનો મુદ્રણદોષોથી મુક્ત રાખી રાક્ષાપું હોત. સૂચી જે
 હવે અભ્યાસપ્રધોની એક અપરિહાર્ય વસ્તુ બની ગઈ છે તેને ય લેખકે પરિ-
 હાર્ય ગણી અભ્યાસીઓની મીઠી પણ મૂંઝવણ તો ઊભી કરી જ છે. આવા
 પુસ્તકના પ્રકાશન માટે લેખક તેમજ પ્રકાશનસંસ્થા યોગ્ય ગર્વ લઈ શકે.

ભાઈનો અસામાન્ય શીક્ષણવાચ પ્રગતીય શીક્ષના વિકાસનું “ વધારે સજીવન સાધન નીવડે ” એવા સ્વભાવસિદ્ધ સામર્થ્યવાળો હતો. તેમના “ વિચારવ્યવસાયોની રેખાઓ ” અસામાન્ય વિશદતાથી તથા સ્થિર હાથે દોરતું પ્રા. કોરેનું એ પુસ્તક એક રીતે તો આ લેખસંગ્રહ બીજી રીતે વર્તમાન તેમ બાવિ મુન્દરાનને, પ્રાન્તની ઘણી લાક્ષણિકતાના ધારક એવા, એ મહાન પુરુષના જીવન તથા કાર્યમાંથી જોયો ચારિત્રવિકાસ તથા મર્મગામી વિચારપદ્ધતિ શીખવશે એમાં સંશય નથી. સંગ્રહનાં બધાં મળી ૬૨૫ થી ૬૫૦ પાનાંનો મુખ્ય ભાગ અંગ્રાજાકાલભાઈનાં (આઠ ખંડ ને પુરવણીનાં મળી પચાસેક, રાજકીયથી માંડી વ્યક્તિગુણસંકીર્તનકારી શુધીનાં; ને વિચારવૈશદ્ય તેમ શૈલી-સારક્યના નમનારૂપ) લખાણોને અપાયો છે; પરિશિષ્ટમાં એમને લગતાં આપણા કેટલાક અગ્રિમ વિચારકોનાં સંસ્મરણાદિ છે; અને શરૂઆતમાં રા. નરહરિ દા. પરીખે ૬૨ પાનાંની વિસ્તૃત ચરિત્રરેખા લખી, સાથે અન્યવિષયનો કાર્યપરિચય આપ્યો છે. આ સર્વ સામગ્રી, એમનું મોટું ચરિત્ર લખાય કે નહિ તો પણ, એમના વ્યક્તિત્વ તથા વિચારમિનારના અર્થગ્રહણ માટે અત્યન્ન કીમતી છે અને પ્રગ્નને એ સુલભ કર્યા બદલ તે, સંગ્રહક તથા પ્રકાશકની ઘણી તેમ જ હમેશની ઋણી છે.

ડેવેલપમેંટ ઓફ ગુજ. લિટરેચર : દા. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી. (૧૯૪૧ : એન. એમ. ત્રિપાઠી એંડ કં. મુંબઈ; રા. ?).—૧૯૦૭-૩૮ નાં બત્રીસ વર્ષો (એટલે, સંપાદક પ્રા. મંજુલાલ ર. મજમુદારના અભિનવ પ્રયોગાનુસાર, the “ Thirties ”) દરમ્યાન ફર્નાંએ મોડર્ન રીવ્યુમાં, ૫૫૦ જેટલા લેખકનાં સારાં-સાધારણ મળીને ૯૦૦ જેટલાં પુસ્તકો પર લખેલી મોટી નાની અવલોકનરૂપ કે પરિચાયક નોંધોનો આ કુલ સરવાળો આશરે સવાસાતસો પાનાંનો સંગ્રહ, એ ગાળાની કેટલીક મુખ્ય લેખનપ્રવૃત્તિની અત્યંત ઉપયોગી નોંધવહી તરીકે હમેશ વપરાતો રહેશે. તેમાં કેટલીક કીમતી

૧. હવે અગારી વળ પ્રમાણે એ જ ગીણ લખાણ અસંગૃહીત રહે છે (૧૯૧૨-૧૫નાં એ છે) : “ મિતાદાર ને લીધાંયુધ્ય ” (પુષ્કિપ્રકાશમાં); અને “ અમદા-વાદમાં બાળકોનું મરણપ્રમાણ ” (સુન્દરીસુબોધમાં).

૨. એમ જ, તેમણે, એતરને પણ ગોખલો કોઈ શકતો હોય તેણે (પ્રસ્તા. પ. ૬) દર્શાવ લખ્યું છે. સાચો પ્રયોગ (Niche in the Temple...) મૂળ મંચને બારમે પાને છે તે પણ વ્યાન બહાર રહ્યો !

માદિની છે તેમ દરેક વિવેચન પણ છે. સંપાદકનો પ્રવેશક પણ ગઈ બે પેઢીની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો ફીક ખ્યાલ આપે છે. તેમનો પરિશ્રમ ને ચોક્કસાઈ વખાણવાલાયક છે. વર્ગીકરણ ને બે વર્ણાનુક્રમણીથી ઉપયોગિતા સારી રીતે વધે છે.

વિવેચન : મોહનલાલ પા. દવે, સૂરત (૧૯૪૧ : ૩૧. ૧૧).—સ્થાવી અગત્ય અને તાત્કાલિક હેતુસાધકતાના ગુણોવાળા, બધા મળીને આ ચૌદ, ક્ષેત્રોમાંના પાંચને અભ્યાસીઓ સાનન્દ આપકારશે : યોગ્ય રીતે જ પહેલું સ્થાન પામેલા ‘અન્યવિવેચનનું સાહિત્ય’માં વિવેચનાદર્શ વિચારપૂર્વક ચર્ચાઓ છે; ‘સ્મરણસંદિપા’ વિશેનો ત્રીજો ક્ષેત્ર એ ચિરંજીવ કાવ્યઅન્ય પરનાં થોડાં જ મુદ્દમ વિવેચનોમાંનું એક છે; એની પછીના બે મૂલ્યવાન સ્વાધ્યાયક્ષેત્રોમાં કવિ ગોવર્ધનરામ તથા કલાપીના એક સાચા રસજનો પરિચય આપણને થાય છે; અને ‘રંગનરંગના ઋષ્ટા’ પર વિવેકપુરઃસર, મર્મગામિનાથી, એ મનોરંજનમય પુસ્તકને મોખની શૈલીમાં લખાયું છે. જપાની કેળવણીપદ્ધતિ વિશેનું ૩૦ વર્ષ પરનું માદિનીબચું અવલોકનરૂપ લખાણ, ક્ષેત્રકના એવા ઉદ્દેશ વિના, આજે કરુણાજનક લાગે છે. પ્રા. દૂરકાળનાં બે પુસ્તકો પરની નોંધોમાં પણ સુવિવેચકની કોઈ ને કોઈ ખૂબી વર્તીઈ આવે છે.

ચન્દ્રશંકરનાં કાવ્યો : ચન્દ્રશંકર ન. પંજા (૧૯૪૨ : એન. એમ. ત્રિપાઠી એડ કં. મુબાઈ; ૩૧. ૨૧).—ત્રિમાસિક-વાચકોએ ગયા સપ્ટેમ્બરના જ અંકમાં ‘કવિતામાં ચન્દ્રશંકર’ (પ્રા. વિ. ૨. ત્રિવેદી) એ આ પુસ્તકનો ખીજો પ્રવેશક વાંચતાં જોયું હશે કે તેમાં મમતા તેમ તાત્કાલિકપૂર્વક વિવેચાયલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક, અત્ર ઘણાં છે તેમ, સ્થાવી સંગ્રહને પાત્ર છે. પહેલો પ્રવેશક પ્રાધ્યાપક કાન્તિલાલ ઇ. પંજાએ લખી કવિના મિત્રમંડલ, વ્યક્તિમત્તા તથા કાવ્યગુણોનું સુભગ દર્શન યોગ્ય વિસ્તારથી કરાવ્યું છે. તેમણે કહ્યું છે તેમ, આ કાવ્યો (કાવ્યનાં છતાં) આજનાં જ છે, કેમ કે “સરળ સચોટતા” તથા નિરાડંબર “સંસ્કારિતામાં માનવભાવનું માર્મિક આલેખન” એમાં છે; ઉપરાંત, કાવ્યોમાં વારંવાર આપણા જ “દિલની બે ચાર વાતો જાણે સામી આવડી” મળે છે—જે સિદ્ધિ થોડા જ અર્થોચીન કવિઓ સાથી શક્યા છે.

કલાન્ત કવિ ગાત્રાશંકરની કાવ્યકૃતિઓ : ગાત્રાશંકર ઉ. કંથારિયા (૧૯૪૨ : ગુજ. સા. સભા, અમદાવાદ; ૩૧. ૨૧).—આવા પુસ્તકનું પ્રકાશન નો કાવ્યમાન તથા બાળસંદિપનો સમારંભ યોજીને કરવું ઘટે : એટલી મુન્દર એમાંની ઘણીખરી (કુલ ૧૦૦થી પણ વધુ) કાવ્યરચનાઓ છે, એવું શાસ્ત્રીય

અર્થઘોતનવાળું એવું સંપાદન રા. ઉમાશંકર ત્રેપાઝે, કાવ્યોપદારપ્રવેશક-
ટિપ્પણાદિસહ, 'માત્ર કાળછથી નહિ-ગીડા અનુરાગથી ક્યું' છે. તેમણે
કવિચરિત્ર લખવાનો જે મનોરથ જાહેર કર્યો છે તે સિદ્ધ થવા સાથે, આ
સંગ્રહથી પુનરુદ્ધિમાન કવિશીર્ષિનો મધ્યાહ્ન નપશે એમાં શંકા નથી. માનાર્દ
રીને મસ્ત એવા કવિ બાતની "વરેલી વીણા સમારાર્થ" હોવા બદલ પ્રકાશન-
સંસ્થાએ વ્યક્ત કરેલો પરમ સંતોષ પણ સર્વથા રચાને છે.

મધુકર (મરાઠીમાંથી ભાષાન્તર) : વિનોબા ભાવે (૧૯૪૧ : નવજીવન
કાર્યા. અમદાવાદ ; રા. ૨).—આપણી ભાષાનો પણ કાયમી વારસો બનવાની
ગંભી યોગ્યતાવાળો સહઅન્ય. વિવિધ જીવનઅંગો વિશેના એના પાંસડ લેખોમાં
જીવનવિધાયકતાનું જેટલું જળ બહુ છે તેટલું મુન્નરાતી તો થોડા ગ્રન્થોમાં
મળે તેમ છે. આચારપરાયણ સાધુજીવનનું આ સમૃદ્ધ ચિન્તન જેમ એક પક્ષે
ઉમદા સરળતાવાળી શૈલીમાં તેમ બીજે પક્ષે રસિક દૃષ્ટાન્ત કે અંધખેસના
દુચ્છા, ઉચિત અવતરણ, કવચિત્ મર્મોળા કટાક્ષ દર્શાવે જેવા સર્ગનતા
સુશુભોએ મંડિત છે. આ તેની વિશેષતા, જ્યુ લખાણ શાસ્ત્રીય વાસ્તવ્યનું
હોવા છતાં, શૂંષ્કતાના રણમાં એને છોડી મૂકતી નથી એટલે તે એક વાર વાંચતાં
તો આનન્દ મળે જ છે. પણ, ફરીફરીને પણ વાંચવાથી ગંભીરભારી વાચક
તેમાંથી હરવખને નવું પ્રાણપ્રદ જીવનપાર્થિય પામી શકે તેમ છે.

ગુજ. સા. સલાતી કાર્યવહી : ૧૯૪૧-૪૨ ; અમદાવાદ (રા. ૨).
—એક પુસ્તકમાં બે પુસ્તક ; એટલે હવેથી પહેલું, વર્ષવાસ્તવ્યની સમીક્ષાનું,
જુદું છપારાય તો ઉપયોગદૃષ્ટિએ સગવડ વધે. સવાસોથી પણ વધારે કીક-કીક
મોટાં પાનાંની રાત્ર્યધીઓ 'મુન્દરમ્' ચ. શુક્લ. ધ. ફરી લખેલી '૪૧ની
અવરથ સગમ દર્શનબુદ્ધિયુક્ત સમીક્ષામાંનો પ્રત્યારગુણ નિભાવી લેવા
લાયક એ રીતે છે કે સામયિકોમાંથી ઘણાંખરાં ગ્રન્થપરીક્ષાવિષયમાં દળદરી
(ને તે, એક દરતાં વિશેષ અર્થમાં) અન્યો છે તેવે વખતે પ્રત્યેક અગત્યનું
પ્રકાશન આ સમીક્ષામાં અનુ- કે પ્રતિ-કૃપા પણ યથાયોગ્ય વિચારણા પામે છે
એ સમીક્ષકો ને સંસ્થા, ઉભયનું વિવેચનપ્રેમીઓ પરનું ઝાણ મોટું છે.
પિંગલગ્રાન્થચર્ચાપ્રેમીઓ બીજા વિભાગમાંના પ્રા. પાઠના, (અહીં અનુ-
ક્રમણીમાં પ્રોફેસરપદ પામી જતા) રા. ચુનીલાલ વર્ધમાનના તથા પં. કે. કા.
શાસ્ત્રીના ત્રિવિધ પિંગલવિમર્શથી ધન્ય આનન્દશે. જર્મ સોં પન્નું અંગ્રેજી
વ્યાખ્યાન (ડો. જી.નનદર), ગુજ. સંસ્કૃત નાટકો (રા. સાંડેસરા), પ્રેમાનંદીય

વસ્તુ (પ્રા. નવસરામ). તથા, રા. જ્યોતીન્દ્ર દવેને ખાતે મુખ્ય તરીકે ઉધારાનો ૪૦ પાનાનો આખો ત્રીજો વિભાગ : આમાંના કેઈમાં જાનવી, કેઈમાં માહિતીની, તો કેઈ કેઈમાં વિવાદ ને હાસ્યના રમોતી જે સ્વાદોત્તેજ્ય વાતોઓ પીરસાઈ છે તે સર્વ સાચા અભ્યાસરસિકોની રુચિને પોપે-સંતોષે તેવી સત્કારપાત્ર છે.

દીવડિયા : ‘ પ્ર. ’ (૧૯૪૨ : શંકરજ્ઞાન ના. દવે, નવસારી ; ૩૮. ૧૧૮).— આ શાસ્ત્રસંગ્રહ વિચારતાં ગ્જાતિ થાય તેવું છે, કેમ કે એના પ્રકાશન પછી થોડે જ વર્ષને તીપજેલું કવિનું અદ્વાજ મૃત્યુ પ્રત્યેક રચનાને ઘેરા શોકરંગે રંગે છે. એમાંની કેટલીક ગેય (તેમને ‘ ધરતી જાયા.....ભજનિક કવિ ’ કહેવાયે ની ગુણાંકિત) નથા બીજી થોડી રચનાઓ એમના સ્વપ્રીય દર્શન અને સરળ અભિવ્યક્તિની સાક્ષી પડે છે. ‘ દશાવતાર ’ અમુક દષ્ટિએ સંગ્રહનું સૌથી સારું શાસ્ત્ર છે. ‘ અપવાગી મહાત્માને ’ જુદી દષ્ટિએ સરસ છે. સમગ્રાલીન કવિતાની, અમુક અંશે ખરી, દુર્ભોધતા વિનાનાં આ શાસ્ત્રો અને મુપલોમાંનાં જે ગેય છે (‘ ત્રીસત્રીસ વર્ષ. ’ એમાંની બીજી ‘ પ્રાર્થના ’ વગેરે કેટલાંક), તે “ પ્રામગ્ન્યતાને કદે પણ વધી જાય તેમ છે. ”

સહયોગીઓ

રશ્મિના (સે. એચ. દોશ્વજ; ગુજ. મંડળ) નવમા વાર્ષિકમાં સૌથી વિશેષ ધ્યાન ' કુત્સિતદર્શનમ્ ' એ ખીભત્સવિષયક સંસ્કૃત-ગુજરાતી પ્રયોગ, ' સુન્દરગિરિના સાધુજનની જીવનભાવના ' (પ્રા. ગ્રાંથ) તથા કાવ્ય : ધરતીને ખોળે ' (' આદરાયણ ') ખેંચે છે. કે ને કે અમૃતકૃતિ કે તાજગી-વાળા વિદ્યાર્થીઓની રચનાઓમાંથી, ' ધૂમકેતુ ' તથા ' વસુધા ' દાર વિશેનો વિવેચન અધિક મર્મદર્શી ને અભ્યાસવાળાં છે. પારસી વિદ્યાર્થીઓના લખાણની શુદ્ધતા પણ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

આચાર્યેદ જગત (મંત્રી વૈ. પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ) આ નવું પાલિક એના વિષયના શાસ્ત્રીય પાસાને જે સારી રીતે સાચવે છે તે તેના ' રાજદારણુ ' (એટલે સંઘટના, સદર્થે પ્રચારકતા વગેરે) વડે નો સવિશેષ દસીલું અને છે. વિષયના પત્રકારત્વનો પણ સરસ આદર્શ રજૂ કરે છે. આવા શુભારંભ માટે અભિનંદન આપી દીધાંયુ માટે પ્રાર્થના જ કરવાની હોય; એ દરીએ ધીએ.

પ્રકૃતિ : ગયે વર્ષે (માચ' ૪૨ના અંકમાં) અવલોકાધિપતિ આ રસિક શાસ્ત્રીય ત્રેમાસિક પોપટદહના અંકથી આદરેલા ખીજ વર્ષના પહેલા અંકમાં આપણા તરુણ પ્રત્નતત્ત્વવિદ રા. અમૃતલાલ વ. પંજાનો પ્રાંતિજની ઓખ નદી વિશેનો લેખ સૌથી વધુ જગ્યા લેવા સાથે સૌથી મોટું આદર્શણ પણ અને છે. આપણાં જગલાં ને સાપ, કચ્છનો ધરતીકંપ, અકંગ વનરપતિશાસ્ત્રી દ્વંદ્વ-આ વિષયો પણ દરેક શિક્ષિતને વાંચવા ગમે તેવા છે. વિશિષ્ટ વિષયના સામયિકનું પત્રકારત્વ કેવું હોય તેના જૂજ ગુજરાતી નમૂનાઓમાંનું એક આ પત્ર છે એમ તેના પાંચે અંકોએ ખતાવી આપ્યું છે. પ્રકૃતિમંડળની પ્રજ્વલિના જ્વાલોનો પણ પાટી આગ્રા આપે છે કે જતે દહાડે આ સંમાન્ય કાર્યકરો અધિકાધિક જગદવાના જ છે.

કેસંદ : મુરુના મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીમંડળના આ વાર્ષિક પત્રના ૧૯૪૨ના અંકના ગુજ. વિભાગમાંનાં ઉત્સાહભર્યાં લખાણોમાંથી મેસર્સ કોદિલ, દરગાહવાલા ને દાદાભાઈએ ગુજરાત, ઇકજ્જાલ તથા ઉર્દૂ પત્રો વિશે જે જાણવાન્તેગ આપ્યું છે તે ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે. અન્ય સામયિકોમાં પણ દેખા દેતા તેના સુવાન તંત્રી રા. દૈનુજ્જાભાઈના સાહિત્યપ્રેમ તથા ઉમંગના આ શુદ્ધમાં શોભે તેવી બાપાશુદ્ધિ ઘણાંખરાં લખાણમાં છે એ જોઈને

આનન્દ થાય છે.

અભિરુચિ (મરાઠી) : ફેબ્રુઆરીથી નીકળેલા, અન્ય પત્રોમાંથી મુખ્યત્વે સંચયરૂપ આ નાના સરખા માસિક પત્રમાં જે નવીનતા, તરવરાટ ને સેવાભાવ છે તે એને ચિરંજીવ કરવામાં સાહાય આપશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ.

થિઓસોફિકલ મુવમેન્ટ : નામથી વિપય સૂચવતી આ યુનાઇટેડ લોજની (મુઆઈ) પવિત્રતા ગયા ડિસેમ્બરથી માંડી ચાર અંકો સુધી એક અમેરિકન થિઓસોફિકલના શેક્સપીઅર પરના ચાર લેખો એ વિપય પરના વિવેચનમાં ગૂઢવિદ્યાનુસારી મનોવ્યાપારશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જે અભિનવ પ્રસ્થાન કરે છે તે સાહિત્યપ્રેમીઓએ અવશ્ય વાચનપાત્ર છે.

મહારાષ્ટ્રમાં તત્ત્વવિચાર (કેસરી : ૯-૨-૪૩)

એ વિચાર વાદવિવેચનમાલાનાં આ ૧૩ સાધકબાધક ચર્ચાસુક્ત પુસ્તકોમાં થયો છે : હિંદુવાદ, જડવાદ (અનીશ્વરવાદ); લોકશાહી, સામ્રાજ્યશાહી ; રાષ્ટ્રવાદ, વિશ્વકુટુમ્બવાદ (‘ કોમ્યુનિઝમ ’); ફેસિઝમ (સંઘટિત બંડોળ-શાહી કે ધનવાદ કે પૃથ્વીવાદ કે મૂડીવાદ); શુક્લ સમાજવાદ ; ભૌતિકવાદ ; ગાંધીવાદ ; અરાજ્યવાદ (કોપોલિટનપ્રણીત ‘ એનાર્કિઝમ ’); હિંદુત્વવાદ ; અને માર્ક્સકૃત ‘ ક્રેપિટલ ’ નો, ૮૭૫ પાનાંનો સારઅન્ય. પરસ્પરવિરોધી જેવા આમાંના કેટલાક વાદ છે પણ પુસ્તકોમાંની ચર્ચા અધિકારી વિચારકોએ એવી રીતે કરી છે કે પ્રત્યેક વાદઅનુ પ્રશ્નની મૂળ ભૂમિકા સમજી લેવાનું શુક્લ સાધન જિજ્ઞાસુ વાંચનારને મળે અને તે પોતે પરીક્ષકશુદ્ધિપૂર્વક પોતાનો નિર્ણય કરી શકે. કેસરીકાર જ. સ. કરંદીકરે હિંદુત્વ વિશે લખેલા પુસ્તકમાં હિંદુધર્મને જ માનવધર્મ તરીકે એટલા માટે ઓળખાવ્યો છે કે એનું તત્ત્વ આ પ્રકારની આજ્ઞા પર નિર્ભર છે : “ બીજને સુખી કરીને તેના સુખે તું સુખી થા; બીજને નિર્ભય કરીને તું પોતે નિર્ભય થા; બીજની કીર્તિ વધારીને તું પોતે કીર્તિમાન થા. ”

અવસ્થાનોંધ-પૂર્તિ : સુધીર તેટલા જ સાહસિક પ્રેસમાલિક ને પત્રકાર, બાવનવરના આનન્દ પ્રેસના રચાપક, ‘ જ્ઞેન ’ ના તંત્રી તથા આ પત્રની તેમ જ આમારી પ્રત્યે કંડી મમતા ધરાવતા સ દેવચંદ્રભાઈના ગયા ડિસેમ્બરમાં નીપજેલા દુઃખદ અવસ્થાનની નોંધે ધન્યા ખેદ સહિત લઈએ છીએ.—વિ. ક. વે.

નહિ મરવાનાં કારણો

મુખ્યત્વે સ્થૂણ એવી આર્થિક દૃષ્ટિએ જ જોઈએ તો, હમણાં જે દેશકાળ આપણી સૌની પર દયાણુ ચલાવે છે તેને વશ થઈને, ગયા (એટલે સાતમા વર્ષના છેલ્લા) અંકથી 'માનસી' એ દુઃખપૂર્વક પ્રાણત્યાગ કરી દેવાની પૂરી જરૂર હતી ; પરંતુ, વિશ્વપ્રકૃતિમાંના (તેથી મનુષ્યપ્રકૃતિમાંના) તમેાગુણની સત્તાનું ભોગ તેને એમ, મુકાબલે સહેલાઈથી, થવા દેવા જેટલો ખરાબ વખત (આર્થિક દૃષ્ટિએ આવી ચૂક્યો હોવા છતાં હજી નૈતિક દૃષ્ટિએ) આવ્યો નથી એમ અમને વારંવાર લાગતું હોવાથી આ અંકથી આપ્ત વર્ષ હરિનું નામ લઈને આરંભીએ છીએ.

એ નૈતિક દૃષ્ટિ દ્વંદ્વામાં આટલું કહીને રમૂ કરી શકાય કે વાઙ્મય દ્વારા સંસ્કારના પોપણ અને સંવર્ધનના પ્રત્યેક પ્રયાસને ટકાવી રાખવાની જરૂર આ દિવસોમાં-ને તે, વાઙ્મયવિમુખ જેવા ગુજરાતમાં તો સૌથી વિશેષ-એટલા માટે છે કે આપણે સૌ જે ખાનપાન હવે સુસ્કેલી વચ્ચે પણ પામીએ તો છીએ જ તેમાં આપણું સમગ્ર જીવન-એટલે સુદૃઢ જીવન પણ-પરિસમાપ્ત થતું માની લઈએ તો માણસ નામને જ અપાત્ર થઈ જવાના. એવું અધઃપતન અટકાવવા સંસ્કારપ્રગતિના મોટા પ્રયાસોની જો ભારે જરૂર છે તો આવા નાના છતાં નિષ્કાણુ પ્રયાસ પણ નકામા તો નથી. ખીજું, ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખવાની આપણા સંસ્કાર અને સાહિત્યની પરંપરાનું શું ? માત્ર આ કક્ષાનાં સામયિકોનો જ ઉદ્દેશ કરીએ તો ગઈ વીસીમાં એક પછી એક, 'સમાસોચક' ગયું ને 'વસન્ત' ગયું, 'કૌમુદી' ગયું, 'માધુરી' ગયું, ટકવા લાયક 'પૂણી' 'કુસુમ' તથા 'સુવાસ' પણ લાંબું ન જ ટક્યાં. આ પ્રકારની ખોટા અને તેનાથી થતી મોટી હાનિ વહેવારુ ગુજરાતીઓનો સવાઈ વહેવારુ શિષ્ટ વર્ગ જોઈ શકતો નથી એ તો ખરી રીતે પ્રાન્તની પ્રજાસમસ્તનું મોટું દુર્ભાગ્ય છે,

કેમ કે ઘરેલુ વર્ગો પણ કે હાલની જેમ હમેશના અશિક્ષિત કે અધ્યશિક્ષિત કે અર્ધદ્વ્ય રહેવાના નથી—ન રહે તેવા યત્નો તો આપણે કરવાના જ છે; અને, એ યત્નો સફળ થશે તેમ તેમ, પર્ય વાચન પુસ્તકો તેમ સામયિકોને રૂપે આપણે એને આપતા રહેવાનું જ છે. ત્રીજું, જે થોડાં સામયિકો હવતાં છે તેમાંનાં કેટલાં આજે ‘માનસી’ના વિશિષ્ટ ધ્યેયાનુસાર થતા કાર્યને એ કે એવા રૂપે કરવા માંડવા ને વિકસાવવાની જવાબદારી કોણ તૈયાર છે?—એક પણ નહિ. અમારા અંકોની વિશિષ્ટતા અમારે જ ગાર્હ બતાવવાની હોય ખરી? તમે એમાંનાં અમુક અમુક પાનાંને કોઈક ને કોઈક દૃષ્ટિએ દોષયુક્ત દેશની છો, ત્યાર પછી પણ એમાં શું એવું લખાણ નથી રહેતું જેમાંનું કેટલુંક આજે તેમ કેટલુંક ભવિષ્યમાં પણ, આગળના આપણા ઉત્તમમાંના કેટલાક સર્જક-ચિન્તકોએ લખેલું, ગુજરાતી ભાષા ભોલનાર ને બહુનાર ને લખનારને ઉપયોગી નીવડવાનું જ છે? અને જે, ‘માનસી’ ન હોય તો કદી લખાવા છપાવાનું જ નહોતું? એવી ઉપયોગિતા પ્રત્યેક જવાબદાર વાચકે સ્વીકારવી પડે તેમ છે, તો પછી, આપણે સૌએ જ—ત્રિમાસિકનો કેટલોક ભાગ જેમને અગમ્ય રહેતો હોય તેવા ધનવાન પણ નાગરિકધર્મના સમજનાર, ગુજરાતીને સ્વભાષા તરીકે તો જેમણે માન્ય રાખતી ને વાપરવી પડે છે તેવા, બીજી રીતે સંસ્કારી, શ્રીમન્તોએ સુદ્ધાં-સૌએ જ, ‘માનસી’ જેવા પ્રયાસનું આર્થિક હિત પણ સાધવાની વાત કરવાની હોય કે એને ગળે ટુંપો દેવાની?

આમ સંસ્કારિતા, પરંપરા તથા વિશિષ્ટતાની દૃષ્ટિએ જે જે વાક્યમય-મેવા આપણે ત્યાં થતી હોય તે સર્વને—તેથી, ભક્તે એક વ્યક્તિ દ્વારા પણ આખા ય શિષ્ટ વર્ગ માટેના જ કાર્ય તરીકે થતી આ સેવાને પણ—હમણાંની જેમ પારકી નહિ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ માનીને પ્રત્યેક સંસ્કારી ગુજરાતીએ—મદદક થઈને જાહેરાત આપીને કે અન્ય રીતે વિશેષ મદદ મોકલીને—પોતાની જોઈએ. તેમણે સમજવું જોઈએ કે ‘માનસી’ જેવું પત્ર સ્વેચ્છાથી અપાયલાં માત્ર લવાજમો—જાહેરાતોની આવકમાંથી ખર્ચ કાઢે એ આ જમાનામાં બનવાનું નથી; તેમ જ આ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે ખોટનો ભાર દેવે તંત્રીની (અને અર્થોમાં) એવડ વળતી જતી કમ્મર ખમી શકે તેમ નથી એટલે તેને એ રિથિનિમાં રાખ્યા કરવામાં, માસિક રૂ. ૧૫૦-૨૦૦ કે અધિકની આવકવાળા આ પ્રાન્તના પ્રાધ્યાપકો ને હેડમાસ્ટરો, વકીલો, ડોક્ટરો, ઇન્જનેરો, સરકારી અમલદારો, દરજારી

રાજસેવકો, વેપારઉદ્યોગમાં ગએલા જુવાન ને પ્રૌઢ ઐન્યુએટો—આ આપણા આખા સંસ્કારી વર્ગની શોભા નથી પણ મોટી શરમ છે. વળી, એ વર્ગમાં સારી સંખ્યા એવાની છે જેમને આ લડાઈએ લાખો કે લગ્નરો રૂપિયા કમાવી આપ્યા છે; એ મુંઝાઈના, સૂરતના, વડોદરાના, અમદાવાદના, કાઠિયાવાડી શહેરોના સંપત્તિમાનોને વિનવી-વિનવીને અમારા તે તે શહેરોના શુભેચ્છકો પણ ધારે તો આજુ તેમ જ આવતાં અમુક વર્ગોની ખોટના પાંચલગ્નર રૂપિયા તો કશા ચે વધુપડતા પરિશ્રમ વિના મેળવી આપી શકે. આપનાર અને અપાવનારના એ ઉભય વર્ગોમાં જનગૃતિ આવે છે કે નહિ તેની રાહ જોતાં જોતાં, જરૂર પડશે તો ફરી પાછું ઝણચુકત થઈ ને પણ ‘માનસી’ની તૈયારી તો, દેશની જગડેલ રિથિતિ છેક જગડી જશે નહિ તો, જીવવાની જ છે—મરવાની નહિ.

(૨૮-૩-૧૯૪૩)

વિ. ક. વૈ.

દર્શનકાર કહી શકાય ?

“પરંતુ આ છતાં, આ વિવિધ અને સંગીન સેવા છતાં આનંદશંકરને દર્શનકાર, તત્ત્વચિંત્યાર, નીતિચિંત્યાર કે ધર્મચિંત્યારમાં અશેષ નિરૂપણ કરનાર કિસમુદ્ધ કહી શકાય ? મારો અધીન મન છે, ના. એ શુભરાતની કમનસીબી છે; એ આનંદશંકરના જીવનનો દુરુણ અંશ છે. મદ્રાસની ફિલોસોફિકલ કોન્ગ્રેસમાં વખતે સ્વતંત્ર નવીન પ્રસ્થાન કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીની જાંખી થાય છે, પણ કશુંક જ.” (પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી) ૨

આશરે સવા વર્ષ પરના આ અભિપ્રાયના જાણે હિતરૂપ હોય તેમ હમણાં થોડાં અઘવાડિયાં પર જ પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘આપણો ધર્મ’ની ત્રીજી આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાનને અન્તે પ્રા. રામનારાયણ વિ. પાઠક, સ્વ. આચાર્યશ્રીને કેં વેદાન્તની નવી શાખા સ્થાપવી નહોતી, શાંકર વેદાન્તને શ્રદ્ધ ને અર્વાચીન સ્વરૂપ આપવું હતું, એ રીતે એ વેદાન્તને તેમણે પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી તથા ભૌતિકશાસ્ત્રના (‘સાયન્સ’ના) વિચારો સાથે સંગત કરી બતાવ્યું છે દરવાદિ ખુલાસો કર્યા પછી કહે છે:

“તેમના સમગ્ર કાર્યને દૂંઢામાં દૂંઢી રીતે વર્ણવવું હોય તો તે શાંકર વેદાન્તનો

૧. એ હમણાં સુધી આપણને દુર્લભ હતું પણ ત્રીજી આવૃત્તિમાં છપાયું હોઈ હવે સુલભ બન્યું છે.

૨. ભુદ્ધિપ્રકાશમાંની (વ. ૮૯, અ. ૧; જન્યુ. માર્ચ ૪૨) પત્રિકા ‘આચાર્ય આનંદશંકરનું ધર્મચિન્તન’નું પૃ. ૧૭મું.

પરિષ્કાર અને પરિપૂર્તિ એમ કહી શકાય. નવું દર્શન રચાયે તેને જ બે દિલસૂક કહેવો હોય તો તે દિલસૂક નહોતા, પણ સાથે સાથે સ્મરણમાં રાખવું જોઈ એ કે એમના જેવા વેદાન્તના નિષ્ણાન પશ્ચિમમાં તો કોઈ નહોતા, પણ આપણે ત્યાં હિન્દમાં પણ નહોતા.”

પછી ઉપોદ્ધાનકારે એવા બાવાર્યનું ઉમેરું છે કે દિલસૂકી એ ખરી રીતે અમુક મનતન્ત્ર નથી પણ અમુક ઇવનદષ્ટિ છે અને આચાર્યશ્રીની તેવી દષ્ટિ “બૃહદ્ દાર્શનિક અને મૂલપર્યન્તગામી હતી.”

સ્વ. આનંદશંકરને વિશિષ્ટ અર્થમાં દર્શનકાર કહેવાય કે નહિ એ ચર્ચારપદ વિષય વિશેના આપણા બે અધિકારી વિચારકોના આ અભિપ્રાયો જોટલા પરસ્પરવિરોધી પહેલી તજરે લાગે છે તેટલા હકીકતે નથી; દારણ, પ્રા. પાઠક એમની જે બૃહદાદિ ગુણવતી દષ્ટિ પ્રત્યે વાંચનારનું લક્ષ્ય એ-એ છે તેનો પ્રા. ત્રિવેદી રૂપાન્તરે પણ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરે છે એ ત્રીયેના અવતરણમાંના ઉત્તરાર્ધથી સ્પષ્ટ થાય છે-તેમ. એનો પૂર્વાર્ધ તેમની પ્રકૃત વિષય અંગેની આખી ટીકાને પણ સમાવી લે છે:

“આચાર્ય આનંદશંકરે સર્વાંગી આત્મીક્ષિકી [અધ્યાત્મવિદ્યા] આપી નથી, પણ સર્વ વિષયને સ્પર્શતી નવી દષ્ટિ આપી છે.” (વ્યાખ્યાનપૃષ્ઠ ૧૭૫; બે શબ્દને ઘટ્ટ અમે છાપ્યા છે, મૂળમાં એમ નથી.)

આમ આચાર્યશ્રીના દષ્ટિવૈશિષ્ટ્ય વિશે તો, તત્ત્વતઃ, અને વિદ્વાનોનું ઐકમ્ય છે; એટલે પ્રશ્ન એ જ રહ્યો. કે એમનામાં દર્શનવૈશિષ્ટ્ય દતું કે નહિ. આ પણ અમુક રીતનું દતું એમ પ્રા. ત્રિવેદીએ આ જ પ્રશ્નનો સ્પર્શ વ્યાખ્યાનના એક આગલા ભાગમાં (૫. ૭) કરનાં સ્વીકાર્યું છે કે

“[મદ્રાસવાળા] બાપણમાં સ્વતંત્ર દિલસૂકની કમથી વેદાન્તમાં નવું પ્રસ્થાન કરતા હોય તેમ આધુનિક યુરોપી આત્મીક્ષિકીનું વિવેચન કરે છે. મને લાગે છે કે એમના એ તૃતીય જન્મનો પુરુષાર્થ એમના આત્મામાં સિદ્ધ થયો હશે પણ વાહ્મયમાં સિદ્ધ ના થયો એ સુમરનાનું જનબાગ્ય છે.” (અહીં પણ ચારે શબ્દનું ઘટ્ટીકરણ અમારું છે.)

તાત્પર્ય કે જે ઘટના આન્તરઘ્યવનગન દશે તે વાહ્મયગન થઈ શકી નહિ; જે થઈ હોય તો તેમણે “પરદેશી દિલસૂકીના પદાર્થોને આપણને

૧. તેમ જ, એમના વેદાન્તવિષયક અસાધારણ નિષ્ણાતપણા વિશેનું પ્રા. પાઠકનું વિધાન પ્રા. ત્રિવેદીને માન્ય દશે જ એમ સમજવામાં પણ વાંધા નથી.

પરિચિત્ત પરિભાષા, ૩૫૬ આદિ દ્વારા (પ્રા. ત્રિવેદી, પૃ. ૧૭) સમજાવવાનો જે રેખાત્મક પ્રયાસ પરિમિત ક્ષેત્રમાં મદ્રાસના અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનમાં કર્યો, તેની રીતે પણ અખંડ ચિત્રદર્શન કરાવીને ગુજરાતીમાં વિસ્તૃત નિઘન્યોમાં કર્યો હોત; અને એ નિઘન્યો પણ સંપ્રદાતાં, હીરામૂલનો છે તે ‘આપણો ધર્મ’ રેડિયમ-મૂલનો સહેજે બન્યો હોત. આવો વિશાલક્ષેત્ર મહાપ્રયત્ન તેમને હાથે થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો, હિંદ અને ગુજરાત સાંપ્રતકાલમાં તો જેની કદરશનારી છવ જેવા પ્રમાણમાં ન કરી શક્ય હોત તેવું અભિનવ ને છવનન્યાપી વેદાન્તદર્શન જગતને ગુજરાતના એ ચિન્તકવર કરાવી શક્યા હોત—એવી તેમની સમન્વયશીલ પ્રતિભા હતી, એટલું જોડું અને આત્મસાત્ કરેલું તેમનું પાશ્ચાત્ય નત્વદર્શનો તથા બૌતિકશાસ્ત્રોનું અધ્યાયત્ જ્ઞાન હતું. એવું કર્તવ્ય બ્રહ્મચરાર વાઙ્મયવીર, આપણે સમજવું બેઠું એ કે, “વેદાન્તની કોઈ નવી શાખા” સ્થાપનાર ગણાવાનો મહત્ત્વાકાંક્ષી (આ શબ્દના પ્રાકૃતભાવી અર્થમાં) નહિ પણ પોતે સ્વાભાવિકપણે સર કરેલા તેજસ્મય ચિન્તનપ્રદેશોને લોકસંપ્રદાર્થ ખુલ્લા અને યુગમ કરી આપનાર હોય છે. એવી શક્તિઓ અને એટલી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ આ. આતન્દશંકરમાં હતી તો પણ કોઈ કારણે એવું નવ-પ્રધાન તેમને હાથે થઈ શક્યું નહિ એ જ ગુજરાતની કમનસીબી, એ જ તેનું શિતભાગ્ય.

વિ. ક. યે.

અભીપ્રચિન્તન

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી

આજની ઊગતી પેઢીને તો સુખ્યત્વે ગુજરાતી સાહિત્યના જૂનાનવા માર્ગમુચક રત્નોના માનનીય દર્શાવનાર તરીકે એ વિષયનાં બે પુસ્તકોથી જાણીતા પણ ખરી રીતે અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બંનેનાં મળાને ત્રીશેક નાનાંમોટાં પુસ્તકોના સેખક, તેમ જ, મોતર્ધનરામ તથા એમના યુગના અંકોડરૂપ માત્ર બે વિદ્યમાન વયોવૃદ્ધ સાહિત્યસેવકોમાંના એક, દીવાનજહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીને આ વર્ષે ‘જપ્ત વર્ષ’ (જન્મતારીખ ૩૦-૧૨-૧૮૬૮ દોઢ) સાથે છે તે નિમિત્તે એમની પોણી સતાબ્દી ‘હોજવવાનું’ અને એ

૧. આ પદ ‘પોણી સતાબ્દી’ પ્રથમ દષ્ટિએ વિચિત્ર લાગશે; પણ, ૨૫. આ. આતન્દશંકર એના પહેલા જોગનાર છે અને તેમણે એના ખુલાસામાં ‘પાદોન સતાબ્દી-પંચોતેર વર્ષની વર્ષઅન્થિ-’ એમ પણ કમેથું છે (સાહિત્યવિચાર, પૃ. ૪૪૧-૪૪૨) એ હકાલ્તો ધ્યાનમાં આવતાં વિચિત્ર લાગશે નહિ એમ માનીએ છીએ.

પ્રસંગની યાદમાં બંડોળ કરી એ દ્વારા સાહિત્યવિકાસના કાર્યને ઉત્તેજવાનું આદરણીય પગલું સમસ્ત શિષ્ટ ગુજરાતની વતી સાહિત્યસંસદ બરે છે, ઉત્સવસમારંભની તારીખ એપ્રિલની ૧૧મી જાહેર પણ ચર્ચ છે, એ દષ્ટાંતોની નોંધ લેતાં અમને આનન્દ થાય છે. વળી ૧૯૨૪માં 'કૌમુદી' શરૂ થયું ત્યારથી માંડીને આજની ઘડી સુધી તેમણે આ લખનારની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને વાત્સલ્યથી પિછાની, પોષી તથા પોષાવી છે, તેથી તો આ શુભ પ્રસંગે માનપૂર્વક એમનું અભાષિતચિન્તન કરનાં અમને અધિક આનન્દ થાય છે. ગયા ચારપાંચ દસકાના આપણા-વિશેષે કરી ગુજરાતી મુંબાર્ઝના-સંસ્કાર-દ્રવ્યનાં વિવિધ પાસાં સંભાળવામાં સંવર્ધવામાં, અને રિથર રાખવામાં આ મિત્રબાપી ને સમતોલચિત્ત, સ્વભાવે વ્યવહારપ્રિય છતાં અધીરા ભાવનાપ્રિયોને સમજવે સમર્થ વિદ્વાને જે ભાગ-ને તે ઘણી વાર તો પ્રકટ નહિ તેટલો પ્રગટ્ત રૂપે-ભર્યો છે તે જાણનાર સૌ કોઈ આ પ્રસંગનું ઔચિત્ય સ્વીકારી તેમાં હૃદયપૂર્વક સાથ આપશે જ એવી અમારી ખાતરી છે.

દી. જી. કૃષ્ણકાશભાઈનાં એ કુખ્ય પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ તો ઉપર આવી ગયો. એ ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં ત્યાર પહેલાં પણ, અસલ રૂપે, આપણા સળંગ સાહિત્યેતિદાસનાં અનુનીય પ્રકાશનો લાંબા વખત સુધી દતાં અને હજુ પણ-ખાસ કરી 'માઈક્રોસ્કોપ'ની બીજી આવૃત્તિ (અંગ્રેજીમાં)-વિષયને લગતી પ્રમાણુભૂત દષ્ટાંતોના સંક્ષિપ્ત ને વપરાશ-શુલ્ભ સંગ્રહ તરીકે તેમ જ મુરુચ વિવેચનના કીમતી નમૂના તરીકે અજોડ છે. આ સિવાય 'કૃષ્ણચરિત્ર' (અંકિમકૃત) તથા 'મિરાને અદમરી' (દાર્શનિકાંથી) એ બાપાન્તરો દ્વારા તેમણે છુદ્ધિલક્ષી ધર્મજ્ઞાન તથા ગુજરાતના ઇતિહાસ અંગે પણ યાદગાર મેચા કરી છે. પુસ્તિકા 'દયારામ અને હાફેજ' પણ અભ્યાસકક્ષ અને અભ્યાસપાત્ર નાનું શું રસવિવેચન છે. ૧

પોતે પોતાના જમાનાને અનુસરીને સાહિત્યકાર્યનું માધ્યમ ફેરલેક અંગે અંગ્રેજીને જ રાખ્યું તેનો લાભ ગુજરાતને એ થયો છે કે જેમ 'માઈક્રોસ્કોપ' દ્વારા આપણા મધ્યકાલીન ને અર્ધગ્રીક તેમ 'મોડર્ન રીવ્યુ' દ્વારા સમકાલીન સાહિત્યની જ્ઞાણપિછાન તેમણે એ વિષયમાં દસ લેનાર હંતર-પ્રાન્તીયોને ધૈર્ય પૂર્વક, સાદાત્મક દસકાથી ય અધિક સમય સુધી કરાવી છે

૧. દયાનન્દ, મોહનિની વગેરે વિદ્વાનો પુસ્તકો જોઈ શકાયાં નથી એટલે તેને યાદ કરીને જ વિરગતું પડે છે.

ને કરાવે છે. આ પ્રસંગે વિશેષ સંતોષની વાત એ છે કે હવે તો એ લખાણો (આ અંકમાં અન્યત્ર નોંધાયા મુજબ) અન્યાકારે પણ હમેશ માટે સચવાઈને અભ્યારીઓને સુગમ થયાં છે.

વિદ્યાર્થી-અવરથામાં પોતે દસકો (૧૮૭૮-૧૮૮૮) બાવનગરમાં વડીલ-અન્ધુ (એ રાત્ર્યમાં એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર) રવ. મોતીલાલ મો. જવેરી પાસે ગાળ્યો હતો. ગંગાબાઈસાહેબનું એ બાવનગર કોઈ એક ચીજ હતું. એ ગાળામાં તળ ગુજરાતના સમર્થ સંસ્કારી સજ્જનો વિદ્યારામભાઈ ને કનૈયાલાલ દ્રુવ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ ત્રિવેદી, કરકુનજી દસ્તુર, કોટકરો અરબેરજી ને શિવનાથ વગેરે પણ ત્યાં હતા; પછી, ૧૮૯૩થી પાંચ છ વર્ષ તો પોતે ગોવર્ધનરામના કનિષ્ઠ ('જુનિયર') વ્યવસાયઅન્ધુ જ હતા; અને ત્યાર પછી ઉચ્ચતર પદવીએ ચઢતાં જેમ વ્યવસાયપક્ષે હાર્દિકેટ જવળી તેમ વાસ્તવપક્ષે ટ્રોન્સ સભા ને સાહિત્યપરિષદની પ્રમુખપદવી-જેમ, યુનિવર્સિટીમાં પણ ગુજરાતીના અગ્ર પ્રતિનિધિ તરીકે મહત્ત્વભર્યું સ્થાન-ઈશ્વરકૃપાથી પામ્યા. આંત્રી વિવિધ અને વિશિષ્ટ અનુકૂળતાવાળા કારકિર્દી, વાચક અમારી સાથે સંમત થશે કે, એક ઊંચી કોટિના સંસ્કરણઅન્ધુ માટે પૂરતી બહુકે અણુમૂલ સામગ્રીથી ભરપૂર જ હોય. ગુજરાત એ પામશે? એમના છૂટક લેખોમાંથી પણ-ગોવર્ધનરામ વિશેના (સમારક-અંકોમાંના) ચાર તથા જુદા જુદા વિષયો પરના અન્ય-કેટલાક તો ખરેખર હાંખા વખત સુધી ઉપયોગી થશે તેવા હોઈ, એ અન્ય તેમ જ 'કર્ધર માર્કિસ્ટોન્સ'ની અદ્યતન આગતિ પણ ગુજરાત દૂંક મુદતમાં શું ન પામે?

આજને દહાડે સમસ્ત સંસ્કારી ગુજરાતની સાથે અમારી પણ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે ચુકર્તવ્યપૂર્ણ પ્રવૃત્તિપરાયણતામાં જ જીવનસાક્ષ્ય માનના આ સમર્થ અને અથાક ગુજરાત સેવક અન્ય તેમ આ સેવાઓ કરવા પણ સંપૂર્ણ આરોગ્યપૂર્વક દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે.

વિ. ક. વૈ.

પ્રા. વામન મ. જોશી

મહારાષ્ટ્રના શુભિખ્યાત સાહિત્યકાર અને વિવેચક શ્રી. વામન મહ્દાર જોશીએ ગયા જાનેવારી મહિનામાં પોતાની જિંદગીનાં સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં.

૧. એ લેખોમાંના અંગ્રેજીમાં, ઉપર્યુલ્ટ હુચકો દંડમાં અસરકારક રીતે લેવાની તેમની શક્તિ બેતલુ રથજે જોઈએ છીએ; આ જ છે સાબિતી, તેઓ સાચા સંસ્કરણકાર થઈ શકશે તેની.

આ આનંદદાયી સમાચારની નોંધ લેતાં અમને ઘણો સંતોષ થાય છે. એવા શુભ પ્રસંગે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ અને હજુ ઘણા લાંબા વખત સુધી તેઓ ઉત્કૃષ્ટ શરીરસ્વાસ્થ્યમાં અને સુખમાં હોવે અને મરાઠી વાઙ્મયસંપત્તિમાં પોતાના જ્ઞાનધનનો વધારો કરતા જાય એવી હાર્દિક ઇચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ.

યુવાવસ્થામાં જ વામનરાવજી પર લોકમાન્ય ટિળક જેવા મહાપુરુષના વ્યક્તિત્વની અને તત્ત્વજ્ઞાનની છાપ પડી હતી. ટિળકે નિર્માણ કરેલા પ્રખર અને સ્વાતંત્ર્યોન્મુખ રાજકારણમાં તેઓ ઊંડો રસ લેવા લાગ્યા હતા. ખી. એ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી “વિશ્વવ્રત” નામના તે વખતના જ્ઞવંત માસિકના તંત્રીમંડળમાં તેઓ જોડાયા. ૧૯૦૮-૦૯નાં પ્રચંડ રાષ્ટ્રીય આંદોલન દરમ્યાન “વિશ્વવ્રત” જેવા નિર્ભય અને દેશભિમાની માસિક પર નોકરશાહી સરકારની અવકૃપા થતાં વાર લાગી નહિ અને વામનરાવજીને અઢી વર્ષનો કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડ્યો.

જંદોવાસમાંથી મુક્ત થયા પછી વામનરાવજીના વાઙ્મયવિદારનો પ્રારંભ થયો અને ત્યારથી આજ સુધીના લગભગ ત્રીસ વર્ષ જેટલા કાલાવધિમાં નવલકથા, નિબંધ, તત્ત્વવિવેચન, ગ્રંથપરીક્ષણ છત્યાદિ સાહિત્યદેવીના વિવિધ ખંડોમાં તેમની પ્રતિભાશાહી લેખની વિલાસ કરતી રહી છે. પૂનામાં ક્વે-યુનિવર્સિટી સ્થાપન થયા પછી ત્યાંના કન્યામહાવિદ્યાલયમાં વામનરાવજી પ્રાધ્યાપક તરીકે આશરે પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં જોડાયા અને અને આજે તે જ વિદ્યાલયના આચાર્યપદ પર તેઓ વિરાજે છે.

મરાઠી સાહિત્યકારોમાં વામનરાવજીનું સ્થાન અત્યંત આદરણીય ગણાય છે. તદ્દન નિરબિમાન અને કોમલ સ્વભાવ, સ્વાર્થી આગ્રહી (aggressive) પ્રતિનો અથવા વૃથા દંભનો સંપૂર્ણ અભાવ, જન્મજનત અને હૃદય કેટિનું સૌજન્ય, અનીતિની સામે સાર્વિક સંતાપ, પ્રસિદ્ધિપરાડ્મુખતા છત્યાદિ સદૃશ્યોને લીધે વામનરાવજી અગ્નનશત્રુ થઈ ગયા છે. તેઓ માત્ર સાહિત્યકાર અથવા બાપાપંડિત નથી પણ તર્કપ્રધાન વ્યાસંગી વિદ્વાન છે, અતૃપ્ત અને અખંડ અભ્યારી સંશયાત્મા છે. સુદ્ધિપ્રામાણ્યમાં તેઓ નિખાલસ રીતે માને છે છતાં તેમની બાવનાશક્તિ અને રસિકતા પણ ઘણી તીવ્ર છે. સદિપ્ત્યુતા તો તેમના હૃદયનો આત્મા કહેવાય. મદારાપ્દના જ્યેષ્ઠ (‘રીનિયર’) વાઙ્મયોપાસકોમાં એમના જેટલું પૂજ્ય સ્થાન શ્રી નરસિંહ ચિંતામણ કેળકર

સિવાય બાકે જ બીજા કોઈ એ મેળવ્યું હશે.

‘રાગિણી,’ ‘નસિની,’ ‘આશ્રમદારિણી,’ ‘સુસીત્રેયા દેવ,’ ‘બન્દુ કાળે અને સરલા ભોળે’ એવી નવસકથાઓ વામનરાવણએ લખી છે. ‘નવપુષ્પ-કરંડક’ અને ‘વિચારવિલાસ’ નામના તેમના નિબંધસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમ જ ‘નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ’ નામનો તેમનો અંથ વળો ઉપયુક્ત અને વિદ્વાતપ્રચુર ગણાય છે. આ સિવાય, વખતોવખત મરાઠી નિયતકાલિકોમાં અંધનિરીક્ષણાત્મક અનેક વિવેકપૂર્ણ કોના તેમની અભિજ્ઞત લેખનીમાંથી જીત્યાં છે. આ લેખોમાં વામનરાવણનો વિશ્વાસ અને ચિદ્રિતસક દૃષ્ટિકોણ, તેમની આદર્શ પ્રવૃત્તિ, ન્યાયપ્રિયતા અને નિષ્પક્ષપાનીપાત્રું સુંદર રીતે પ્રકટ થયાં છે.

‘રાગિણી’ નવસકથાનું વર્ણન વામનરાવણએ પોતે “કાવ્યશાસ્ત્ર-વિનોદ” એમ ક્યું છે. આ ત્રણ શબ્દોમાં તેમની વિદ્યાભિરુચિનું અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું ચિત્રણ પણ સારી રીતે થાય છે. કોઈ પણ પ્રશ્નની એક નહિ પણ અનેક સૂક્ષ્મ બાબતોમાં તેમનાં ધ્યાનમાં તુરત જ આવી વ્તય છે. સત્યાન્વેષણના પ્રામાણિક પ્રયાસમાં અનુદેશ-પ્રતિદેશ વિવેચન કરતી વખત તેઓ પોતાની દલીલો સાથે એટલા તાદાત્મ્ય પામે છે કે એવી પરસ્પરવિરોધી દરેક દલીલ વાંચતી વખત વાચકને તેનું સત્ય અગાધિત અને અવિવાદ્ય છે એવો આભાસમય વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘વિચારવિલાસ’માંના કેટલાક નિબંધો અથવા તેમની નવસકથાઓમાં આવતા કેટલાક સંવાદો વાંચતી વખત ખરા ઔદિક આનંદનો આસ્વાદ સહેજે મળે છે.

અતિશય વિચારને આધીન થયા હોવાથી કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપર વામનરાવણ અંતિમ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી અને એવા સતત વિચાર-પરિભ્રમણને લીધે તેમની કાર્યપ્રવણતા ઓછી થઈ ગઈ છે એવું સૂચન તેમના ટીકાકાર જ નહીં પણ નિકટવર્તી સુહૃદ પણ કરે છે. આ સૂચનમાં સત્ય હશે. તથાપિ વામનરાવણ જેવા સહૃદય મુરુષો કેવળ જ્ઞાનની આરાધનામાં જ સમાધાન માને છે. સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યા પછી પણ જો નિર્ણય કરવાની માનસિક રિયતિમાં તેઓ નહિ આવ્યા હોય તો વિપરીત નિર્ણય કરવા કરતાં અનિર્ણયમાં જ રહેવું તેઓ અધિક પસંદ કરે છે.

આ ચર્ચે વામનરાવણ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદસંસ્થાના અધ્યક્ષ ચૂંટાયા છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ એ સંસ્થાના કાર્યાધ્યક્ષ હતા. અધ્યક્ષપદનું

પ્રાપ્ત કરશે.”

પણ સામાન્ય માનવ તો, (પ્રશ્નોત્તરી ૧૯૩૨-૩૩માં થઈ તેના કરતાં પણ આજે તો અધિક અંશે), દિવ્ય કે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ કે વસ્તુનો સંપર્ક થતાં જ મુસ્સે થાય છે ને એની વિરુદ્ધ બળવો કરી જોડે છે. માનવે ભગવાનનો સ્વીકાર કરવામાં માનવની અનેકવિધ અવંતા આમ આડી આવે છે એ આપણા-માંથી જેને આ વિષયની વાતચીત કે ચર્ચાના પ્રસંગો આવે છે તે કયાં નથી બાળતા? આપણી સામે પ્રતિવાદ કરનાર આવે વખતે ભુદ્ધિવાદ, ધનવાદ, ભૂખમરા-વાદ, યુદ્ધપ્રત્યયવાદ, બોમ્બવર્ષાવાદ, હડતાળ-વાદ, સામ્રાજ્યવાદ, સામ્યવાદ, કોંગ્રેસવાદ, લીગવાદ, મદાસભાવાદ વગેરે લાવી મૂકે છે. લાવનારને ખચર નથી ને તેણે શીખવું-સમજવું નથી કે પોતાની ભગવાનવિમુખતા જ તેનાં તથા આપણાં બધાં દુઃખોત્તર તથા મૂંઝવણિયા વાદાવાદી અને શબ્દગ્નજોતું ખરું કારણ છે. આપણામાં સજ્જ મનસે એ અવિદ્યા કેમ ટળે?—આમ : “ભગવાનના આધિભાવને પરિણામે માનવગતિ ક્ષેત્ર પણ લાભ ઉઠાવવા માગતી હોય તો તેનામાં [તેની સમગ્ર ચેતનામાં] ઘણું ઘણું રૂપાન્તર થવાની જરૂર છે.” સુખશાન્તિ આ રીતે પામવી એ માનવના જ હાથની વાત છે; પણ, એની સાંપ્રત સ્થિતિ જોતાં તો, “બહુ આશા હોય એમ દેખાતું નથી.”

ભુલાયલું ચમત્કારદર્શન

તા. ૧૨મી માર્ચ : દરિયાક કુવનું એક નાટક ‘આર્યોત્કર્ષક’ આજે એક પુસ્તકાલયમાં પાછું આપી દેવું હતું એટલે તેના પ્રારંભમાં આપેલો લેખ ‘સ્વદેશવતસતનું ચમત્કારદર્શન’ ફરીથી વાંચી લીધું. એ કોઈ માસિક-ત્રિમાસિક છાપવા જેવું છે; એમ કોઈ વાર છપાશે તો ૧૮૮૮માં બીજી આવૃત્તિ પામેલા એ લેખ પરથી આજના દરકોઈ વાંચનારને, ૧૦૧ ટકા સ્વતંત્રપણે જ લખાઈ હશે તે ‘ભારતીની આત્મકથા’ (દમણાં એ વરસથી ફરિદ્વરમાં શીખવું છું એ ‘સ્વખાદ્ય’માંની) યાદ આપ્યા વિના નહિ રહે; કારણ કે એ પ્રકરણમાં તેમ દ. દ. કુવના લેખમાં પણ કોઈ એક નિર્જન સુંદર પ્રદેશમાં એક દેશભક્તને દિંદમાનાનું આત્મકથારૂપ, ઐતિહાસિક, દુઃખસુખાત્મક, પ્રેરણાક્ષમ અહ્મત દર્શન થાય છે; વધુમાં, એ લેખ તો ગદ્યપદ્યાત્મક છે.

એ શબ્દોત્તર પહેરું (જી. ન. શબ્દો : ૨)

૨૪મી માર્ચ : સંશોધનશાસ્ત્રના સારા નમૂનારૂપ રા. બાઈ ઉમાશંકરનું આજે આવેશું ‘કલાન્ત કવિ’ જોતો હતો ત્યાં એનાં ટિપ્પણમાં (પૃ. ૩૦૮)

‘દંગપ્રધાન’ પરથી સંયોજીએ ને એ ‘રોમાન્ડિક’ માટે સંમાન્ય લેખકોને પણ સ્વીકારપાત્ર લાગ્યો છે એ જોઈ આત્મસંતોષ અનુભવાય એ સદ્ગ છે.

અક્ષરશ્રાદ્ધનો યુગ

તા. સદર : ઋગયજુર્વેદોથી માંડીને આજના વિદ્વાનો સુધીનાં પ્રમાણો વિચારતાં, એક યુગ એક પહોરનો, મહિનાનો આવર્ષ (એટલે લગભગ એક વર્ષ) કે આખા વર્ષનો પણ હોઈ શકે છે તો એ છ માસનો પણ ઠોઈવાર જરૂર પડે શા માટે ન ગણાય ? એ રીતે ગણતાં આપણા વાઙ્મયમાં ગંયા ઓક્ટોબરના પહેલા અઠવાડિયાથી (એટલે, શ્રાદ્ધપક્ષ દશ ચાતુર્થ) ત્યારથી જ) અક્ષરશ્રાદ્ધનો યુગ ખેડે છે, સાહિત્યસેવકોએ જુલાયલા કે જુલાઈ જ જાત તેવા પોતાના વાઙ્મયિક પૂર્વજોને, “ શ્રાદ્ધી સંભારવા ગંભીર થઈ ગુણીજન” એ નવસોંકિતને અનુસરતાં ‘શુદ્ધિશુદ્ધિસાધન’ એવું એમનું રમરણરૂપ શ્રાદ્ધ પૂજ્યભાવે ને જુદી જુદી રીતે સારવા માંડ્યું છે, એમ કહી શકાય. એ રીતે થએલા પાંચ પ્રયાસોને કાલક્રમે લેતાં, ઓક્ટોબરમાં નર્મદયુગીન કેટલાક પત્રકારો, કેળવણીકારો વગેરેનું દાય એ યુગ વિશેના વીસ નિબંધોની એક નાની ચોપડીમાં એના વાંચનારને મળ્યું. પછીનાં જાને પુસ્તક મોટાં છે ને સર્વિશેષ માનનીય છે : નવેમ્બરમાં દી. બ. અંબાલાલનાં લખાણો ને ચરિત્રસામગ્રીનો સંગ્રહ, ધૂર્ણવત્ નવા સંસ્કરણરૂપે; અને, ‘આપણો ધર્મ’-ની પણ ઉપોદ્ધાન સહિતની સંવર્ધિત આવૃત્તિ : આગળ ચાલતાં, છેલ્લાં જાને પ્રકાશન તો આ મહિનાનાં જ છે : પ્રથમ પંક્તિના બે પ્રવેશકોવાળું મુસોપાદન ‘અન્દશંકરનાં કાવ્યો’ તથા જે આજન્મ કવિ સિદ્ધહસ્ત સંશોધક પણ જનના જાન્ય છે તે ઉમાશંકરે સંશોધિત, મરતકવિ આલાશંકરને આપણા કાવ્યમન્દિરે ‘અચલપ્રતિષ્ઠ :’ કરતો એ કવિનો સંપૂર્ણ કાવ્યસંગ્રહ-કાવ્યોપદાર, ઉત્સાદભર્યા તેટલા જ વિચારવન્ત પ્રવેશક તથા ‘આજનન્દિની’ એવા કવિત્વમય નામનાં દીકાટિપ્પણ સદ્વર્તમાન.

યુગો તો આમ ગણાય

તા. સદર : ઉપલી નોંધની શરૂઆતમાં યુગોની ગણના સંબંધી જે લખ્યું છે, તેને ‘ધ પતા ઓરિએન્ટલિસ્ટ’ના ૧૯૪૨ના એક અંકમાંના (પુ. ૬, અંક ૩ ને ૪) આ કોશનો આધાર છે :

૧. કાલિદાસ	પ્રમાણે યુગ	એક પહોરનો.
૨. રિણક	“ “	“ માસનો.

૩.	૧૧	..	..	વર્ષથી જરા ઓછો કાલવિભાગ
૪.	શરમશાસ્ત્રી	..	..	એક વર્ષનો.
૫.	૧૧	..	..	ચાર ..
૬.	વેદાંગજ્યોતિષ	..	..	પાંચ ..
૭.	એસ. બી. દીક્ષિત	..	..	દસ ..
૮.	અથર્વ વેદ	..	..	એકસો ..
૯.	૧૧	..	..	હજાર ..
૧૦.	૧૧	..	..	દસ હજાર ..

આમાંના નં. ૫ને ઋગ્વેદનો પણ આધાર છે. આ કોડો જેમાંથી ઉતાર્યો છે તે લેખ પ્રા. કાલરાય માંડવો છે, તેમના બંધુકૃત્યથી મને મળી શક્યો છે અને તેમાં કૃતાદિ ચાંદ્ર યુગો તથા આપણી યુગગણનાપદ્ધતિ વિશે બીજી કેટલીક રસપ્રદ માહિતી મળે છે. એનો લાભ એ વિષયના રસિકો લેશે જ. આપણે માંડવિ રસ લેવા જેવી વાત ઉપલી પ્રમાણભૂત વિગતો જનપયા પછી એ છે કે યુગની ગણના ઉત્તમ એવા સંસ્કૃત વાક્યમયમાં બે એક પહોરથી માંડી ૧૦,૦૦૦ વર્ષના કાલાવધિ સુધી થઈ શકે તેમ છે અલગે થઈ જ છે, તો ગુરુતર વાક્યમયવિકાસના (નર્મદયુગ વગેરે) યુગ આપણે ૨૦ કે ૨૫ કે ૩૦-૪૦ વર્ષના પાડીએ તેમાં અવગણું નથી કર્યું જ.

એ જ વિદ્વાનના મતે ૧૦-૧૧ વર્ષમાં સંશોધનનાં જુદાં જુદાં પત્રોમાં પ્રગટેલા અંગ્રેજ લેખોમાં ઉત્તર ઋગ્વેદકાલમાં નાટક જેવા દૃશ્યપ્રયોગની સંભાવ્યતા તથા સોરડી બોલી વિશેના છે, તેમ, સંસ્કૃત સાહિત્ય ને આર્ય ઇતિહાસના કોઈ ને કોઈ અંગ કે ૨૫૩૫ વિશેના છે. એ આદાર પડે ને તુરત એનો સારાંશાત્મક પરિચય આપવાનો રિવાજ (એક રથજે થોડે અંશે દત્તા છે તે વિશેષ પ્રમાણમાં) આપણી બંને વિદ્યાસેવી સંસ્થાઓનાં ત્રિમાસિકો રાખે તો, ગુરુતર પંડિતમુનું થયું છે એ મહેબૂબ બોટાપાણું પરખાઈ આવે; ને તો પછી, મારા જેવા બાર્નીયવિદ્યાવિલાસીને આપણા વિદ્વાનોના આ પ્રકારના કાર્યની જાણ, પ્રસંગોપાત્ત, વર્ષો ને વર્ષો પછી નદિ પાળુ વેળાસર થાય.

પાલન' એ સંહારશ્વ

તા. સદર: એ છેલ્લા વાક્યમંત્રો એક ગ્રન્થ સંભારી આપે છે કે માંડવ ઋગ્વેદવિદ્યાપીયું ગુરુતર સાહિત્યસભાના સમીક્ષકને બાબતું નથી—અથવા, બાબતું છે અને નથી: અને તેની સાચિની એની એકનાજીવી સમીક્ષાના

ત્રિમૂર્તિ-કર્તૃઓમાંથી વિષ્ણુભગવાનની સર્જેલી વિવેચનકૃતિમાંથી મળે છે. એ અભિનવ વિષ્ણુએ પાત્રનધર્મની સાથે સંહારધર્મ પણ અનવ્યો છે. હોય. ફરિયાદ સંહારની સામે નહિ પણ આ બાબત અંગે છે: છેલ્લી એ કંડિકામાં જે શૈલીદોષ અધીરવિચારણાપૂર્વક બતાવવાનો ચત્ત છે તે સાચા હોય તો પછી એ પુસ્તક નહ. જી. સં. દીકારને કોઈ પણ અર્થમાં કે સંદર્ભમાં “ધણું ગમી ગયું” હોય, ‘રસભરિત’ હોય, ‘નાયોચિત’ તેમ જ ‘આલં-કારિક’ શૈલીનું હોઈ “ગુણતા હરે” તેવા ગુણવાણું હોય-એ બધું શી રીતે બન્યું? બીજું, ધર્મ વગેરેનાં ત્રણ પ્રકરણોને એક જ શ્રાસે વખાણ્યાં ને વખોડ્યાં છે એ કેવું વિવેચન? ત્રીજું, ‘અપ્રસ્તાવના’ગત ઘણા રમણ ખુલાસા બતાવે, કર્તાએ પુસ્તકરૂપનમાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિમાં ભૂલો કાઢવી વાગતી છે? હશે. મારે જ કાળવું પડ્યું એ ખરી રીતે તો વિષય તથા કાર્યને થએલા અન્યાય સામે, એક જગના વિવેચકમિત્ર સામે નહિ.

આટલું ગુજ. સા.સભાને

ગુજરાત સાહિત્યસભાને આજે સંભારી જ છે તો એને એક-એ મુચનાએ કરવાની તક પણ ‘સહ છું’: (૧) પ્રત્યેક વર્ષની સમીક્ષા એકસરખી જાતી ભૂમિકાની લખાવાય (૨૯, ૩૩, ૩૬, ૩૭, ૩૮ના જેવી) એ તો હાલની રિયતિમાં શક્ય નથી, પણ, આ વાર્ષિક સાહિત્ય-સરવૈયાંએ જે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે તે બેનાં, કામ બ્યારે મુકાયલે કનિષ્ઠ (‘જુનિયર:’ ઉમરે તેમ અનુભવે નાના) વિવેચકોને સોંપાયું હોય ત્યારે સભાના કાર્યવાહકોમાંના અધિક વિદ્વાન ને અનુભવી સભ્યોએ નિઃસંકેપવર્તક એ તપાસી, આવશ્યક લાગે ત્યાં પુનર્વિચાર, કાપકપ વગેરે વિવેચક પાસે કરાવી લીધા પછી જ પ્રગ્ન પાસે એ મુકાવું જોઈએ. આ ફરજ તો જ્યેષ્ઠો (‘સીનિયર્સ’) કહેવા જેવા ૩૫ તથા ૩૮ના સમીક્ષકોની બાબતમાં પણ અનવરવી જરૂરી હતી; કારણ, એમાંની પહેલી સમીક્ષા કેટલેક અંશે ઘણે ભાગે સમાજવાદ-અશિષ્ટી દૂષિત બનેલી; બીજામાં, પહેલાં પચીસ પાનાંમાંનો અતિવિસ્તાર પાંચેકના પ્રસ્તુત સારમાં ખુદાથી સમાવાયો હોત. આ પ્રકારની છૂટ પોતાને રહેશે એવું સભાએ એ પ્રત્યેક વિવેચકને પહેલેથી જ રમણ કરવું જોઈએ એટલે મત કે વાણીના સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન અંગે પાછળથી મુસ્કેલી જીભ ચાલ નહિ. (હમણાં પણ અંગતભાવી દીકા પર પ્રતિબંધ મુકાય જ છે ને?) (૨) જોતી પ્રતિની સમીક્ષા લખી શકે તેવા સમીક્ષકોની હવે ખોટ વર્ષે વર્ષે વધારે પ્રમાણમાં પડવાનો ભય છે-એ પડવા માંડી પણ ગણાય; તો,

શ્વિરકૃપાથી સારી રીતે ધનવાન ને મનુષ્યકૃપાથી અતિઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાવાન છે, તેમને પણ લાગુ નથી પડતી? એમને ક્યા સ્વાર્થ માટે, હોય તો રાજ્યપ્રકરણમાં જ હોય તેવી, પક્ષનિયમનને (‘પાર્ટી-ડિસિપ્લિન’ને) નામે સાહિત્યની પરિપદમાં અજમાવાયલી, ઉછાંછળી ચામુકગિરી આટલી જાંધી વહાલી લાગી હશે?

સિતારો અદતો છે એમ કહીને પ્રગ્નકીય જીવનક્ષેત્રનો કોઈ પણ સેવક પ્રગ્નસેવા કરે છે શું? એવી ઉદારસીનતા આપણે કેળવીએ છીએ તેથી જ ઘણાં સત્કર્મો, એ બીજી રીતે મનુષ્યચત્તથી સિદ્ધ થાય તેવાં હોવા છતાં, વણકર્મો પછાં રહે છે ને એથી છે પ્રગ્નને જ નુકસાન. અને દડવાશ? સાર્વજનીન પ્રવૃત્તિને અંગે સામે માણસ કે પક્ષ રિથિતિ જ એવી કરી મૂકે કે કામ કરવું ને આગળ વધારવું હોય તો અંગતભાવી મીઠાશખીઠાશ શક્ય જ ન હોય—મતલબ, લડાઈ નમારા માથામાં મારવામાં આવી હોય, ત્યારે પણ તમે પત્રકારનું મતસ્વાતંત્ર્યનું પવિત્ર ધન ભાંગીને, દડવાસની વાતો શા સુખે કરો છો? અથવા, કાયદાની પણ? પરિપદની દશા જેવી થઈ છે—અને તે વીસેક વરસથી—તેવીને જરાગર સમજે તો શું એમ નથી લાગતું કે એ ગોઝારા જંધારણાસુરનો નાશ નો નિર્દયપણે અસંખ્ય ટેકો એની પર વર્ષો લગી ધસાવ્યા પછી જ થાય તેમ છે?

એટલે, તાત્કાલિક કાયદાની આશા વિના, જે કોઈ ગુજરાતનો સાહિત્યપ્રેમી હોય ને હાલ મિથ્યાચારી રીતે ગુજરાતની મનાવાય—છે તે સાહિત્યપરિપદ (ગોવર્ધનરામ, રણજિતરામ, રમણભાઈ સરખા સાસ્ત્રિક પુરુષોનો કર્મયોગ જેના મૂળમાં છે તે પરિપદ) પાસેથી શક્ય તે શુદ્ધતમ ને ઉચ્ચતમ કામ મેળવવા ઇચ્છેનો હોય તેને માટે ખરો મંત્ર તો આ જ: ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત ।

અવનનું રાહતકંડ

૨૨મી માર્ચ : એ વિશેષણ એટલા માટે કે રાહત પંસા નહિ પણ માર્ક આપી દઈને—હકે હોય કે નહિ છતાં—આપવાની હોય છે. આ પરીક્ષાઋતુનો એ મહિમા. પરીક્ષાર્થીએ હડતાળ—અડતાળ પાડી હોય, બીજાં કારણે પણ અબ્યાસ કરી શક્યો ન હોય, એ ગુનો બાળે તેના પરીક્ષકનો હોય તેવી રીતે તેણે માર્કની ખેરાત કરવાની હોય છે. માગણી, “તેણે આપનો ચેપર તો સારો લખ્યો છે પણ” અહીં બીજા વિષયનું નામ આવે “એમાં એને જરા બય છે એટલે આપના ચેપરમાં જરા રાહતની જરૂર છે.” એ રીતે થાય છે.

મનસગ, પારકા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આ પરીક્ષકે અધિક પાપ કરીને કરવાનું !

પુણ્યત્રિપુટી

૩૬મી માર્ચ : કાખાણ છાપવા મોકલી દેવાનો આ છેલ્લો દિવસ ને આ પાનું પણ છેલ્લું. એમાં તો એટલું જ અર્થ શેકે કે કાકું લખવું બાકી છે પણ એમાંથી થોડાં બાળી જ આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય કરી લેવું : (૧) 'ગુનરાત્રી' ના ગયા દિવાળી-અંકમાં, ૧૦થી પણ વધુ વર્ષ પડના 'સ્વતંત્રતા' માંથી ઉતારા અપાયા છે તે આપણા પવકારત્વના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી હોઈ અજાણીઓ ના વાપરશે જ પણ ખીમ્મ શિક્ષિતોએ પણ તેનો પરિચય સાધવા જોવો છે. (૨) 'કવિતા' ના ગયા ત્રણ (ગન-ધુ, ફેલુ, માર્ચ) અંકમાં ગ્રાહ્યાપકો રાવળ ને વિશ્વપ્રસાદે, અનુક્રમે, કવિતાના રસારવાદન તથા કલિન વાદ્મયની ઉપયોગિતા વિશે જેવું લખ્યું છે તેવું ગ્રીણવટ ને સમજદારીભર્યું એ વિષયો પર આપણે ત્યાં થોડું જ કાખાણું હશે. (૩) આપણા થોડા સાચા યુવાન કવિઓમાંના એક રા. ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટના માયાણુ સદકારથી 'ધ ધિઓસો-ફિસ્ટ' નો (ઓગસ્ટ-૪૦) પોસ્ટ-અંક મળી શક્યો છે. પાને પાને સમુજ્જવલ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમે જળાકૃતા એ અંકમાં રાજદ્રાવ ને સર્વસામાન્ય પણ રાષ્ટ્રીય લેખો છે તેમ પોસ્ટ-અંક સંગીત, સંગીતકાર ચોપિન તથા એ દેશની સંસ્કારિતા ને ચારિત્ર વિશેના પણ છે. રસાવ પ્રગ્નઓના ભવ્ય-ભાવનાશીલ કવિશ્રેષ્ઠ મિત્રીવિયનું (૧૭૬૮-૧૮૫૫) અપૂર્ણ પણ સુંદર કાવ્ય 'ઇમ્પ્રોવાઈઝેશન' નો આખું ઉતારું જ છું :

Alone ! Ah, men ! And who of you, divining
My spirit, grasps the meaning of its song ?
Whose eye will see the radiance of its shining ?
Alas, who toils to sing for men, toils long !
What need hast thou, my song, of human ears ?
Flow in the secret recesses of my heart,
Gleam on its heights, inviolate, apart,
Like sunken streams, like stars beyond the spheres.
Then heed me, God and nature, for my song
Is worthy you, worthy to echo long—

A master I !

આ હિંગારો જેમ આવા મદાન કવિની કવિતા પરત્વે તેમ હરકોઈ સમર્થ ચિન્તક કે શોકોત્તર કર્મવીરના કાર્ય પરત્વે પણ સાચા નથી ?

વિ. ક. વૈ.

મન્દિર-વૃત્ત

૧. ગતોંક પછી વિશેષ મદદ તરીકે કે જા મળ્યું નથી એ વાતની સંખત નોંધ લઈ એ છોએ. એવી મદદ શુભેચ્છકો મેળવીને અમને અમુક વર્ગો માટે કરી રીતે ચિન્તામુક્ત કરી શકે તેની સૂચના આ વખતની પહેલી 'ધ્વનિ' નોંધમાં કરી છે તે ધ્યાન પર લેવાય તો સારું.

૨. બીજું એ ચર્ચા શકે કે તંત્રીનાં જે ચાર પુસ્તકોની (નાચુક સવારી, મૂર્ધ અને કેતકી, મહાવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ, લીલાંસુકાં પાનની) આવક ત્રેમાસિકને મળનાર છે તેના ભેગા 'સટ' જોડી કિંમતે મળી શકશે; એ ખપાવવાના સંગીત વ્યવસ્થિત પ્રયાસો વર્ષના અમુક સમયે કે દિવસે મિત્રો કરે તો એવા સો 'સટ' ખપનાં રૂ. ૭૦૦ તો ઝાઝી મહેનત વિના શિભા કરી શકાય.

૩. સર્વ 'માનસી' પ્રેમીઓની જેમ અમારી પણ આશા હતી કે ૧૯૪૨ની શરૂઆતમાં 'મુણુમુક્ત થએલું' 'માનસી' ફરીથી મુણુમુક્ત નહિ થાય; પણ, તેવામાં કાગળની મોંઘવારી જ હતી તે હવે કેટલાક વખતથી કાળા મોંઘવારી બની છે; એ કાળાશ ઘેરી ને ઘેરી પણ બનવાની, મુણુ ને બાંધણી અંગેના ખર્ચો પણ વધ્યા છે એ જાણીતું છે. આ કારણોએ, ૧૯૪૨ના અંકો પછી ખોટ ફરીથી ચદેલાં, વણુભરાયાં પ્રેસપ્રિન્સોરપે આવી ઊભી ને આ સાક્ષમાં વધવાની. એમાં જે થોડી રાહત મળશે તે ગયા અંકમાં જાહેર કરેલી રકમ કોઈકે દહાડો હાથમાં આવવાથી; રાહતને 'થોડી' એટલા સારુ કહી છે કે આહોકોની કીક કીક સંખ્યા આ વર્ષે કમી થવાનો ભય દેખીતાં કારણે છે. સામી બાજુ, લવાજમ તો વધાર્યું નથી—વધારાય તેમ નથી. આ સંઘળું ધ્યાનમાં જોઈને લેવું હોય તે લે ને જાતી જાંઘી જ મદદ આપે તથા અપાવે.

વિ. ક. વૈદ્ય

સૂરત : ૩૧-૩-૪૩

સંચાલક માનસી

શ્રી પરા પૂજા

પૂરણ બ્રહ્મ પરમાત્મ કેરું	આવાહન હું કેમ કરું	
જગદ્ધારને આસન કાગે	લાયક વસ્તુ શું યે ધરું.	૧
સ્વચ્છને પાદ જ અર્ધ્ય જ કેવાં,	આયમન શુદ્ધને શાને ધરું	
સદા શુદ્ધ નિર્મલ તનુ તેને	સ્નાનવિધિ હું શું આદરું.	૨
વિરાટવિશ્વ ઉદરમાં તેના	વસ્ત્રે શું લાલું કપડું	
નિરાક્ષંબને ઉપવીત કયાંથી	નિર્વાસે શું ફૂલ ધરું.	૩
યુવા ચન્દન અખીર અરગમ	નિર્લેપને કયમ લેપ કરું	
સદા રમ્ય મનોહર મૂર્તિ	ભૂપણુ તેને શું યે ધરું.	૪
સદા તૃપ્ત ને આનંદી જે	તેને શેના ભોગ ધરું	
અનંત અનાદિની પરિક્રમાનાં	કેવી રીતે ડગ હું ભરું.	૫
સોઠહમ્ ભાવે જુદો નહિ જો	તો કોને હું નમન કરું	
નિર્વેદ નિરંજન નટવર નરની	સ્તુતિ વાણીથી કેમ કરું.	૬
સ્વચંબ્યોત ને શુદ્ધ શુશોભિત	તેની આરતી શીઘ્ર આપરું	
બહિરંતર સચળેથી પૂરણ	ઉદાસન કેમ જ આપરું.	૭
નારાયણ નરવર ધનસુંદર-	થી મોહન આગમન ભૂયું	
જ્યાં જોઉં ત્યાં તેજ દીસતો	શા માટે હું તીરથ કરું.	૮

મો. પ્ર. વૈ.

(અનુસંધાન ૫. ૮નું ચાલુ)

દેવનિ

નહિ મરવાનાં કારણો (વિ. ક. વૈ.)	...	...	૬૫
દર્શનકાર કહી શકાય ? (, ,)	...	...	૬૭
અભીષિચિન્તાન : દી. બ. ઝવેરી; પ્રા. વામનરાવ જોષી (વિ. ક. વૈ; મ. રા. પા.)	...	...	૬૬
સાહિત્યપરિષદ (વિ. ક. વૈ.)	...	...	૧૦૪
અવસાનનોંધ : સ્વ. પ્રા. ચાપેકર...	...	...	૧૦૫
વાસવિકા : ૨; મંદિર-વૃત્ત (વિ. ક. વૈ.)	...	...	૧૦૬, ૧૧૫
પરા પૂજા : ગ્રેય પદ્યભાષાન્તર	...	...	૧૧૬

પ્રેમનું સૌન્દર્ય અને સૌન્દર્યના પ્રેમ—

ની

દૃષ્ટિ અને દર્દભરી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની

સોળ ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

卐 કુમકુમ 卐

૩૨૮ પાનાં : પચિની જેવાં રૂપરંગ અઢી રૂપિયા

શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડાના જેવી રચનાઓ વાચવામાં આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આ એના વર્ણન, આ એની ચેટિ, આ એની માનસશાસ્ત્રી સાયદિલીએ અને આ એના રૂઝાણા પાત્રની કુમારો છતી નય છે. —મી. બી. ડ. ઠાકોર

બહારના રૂપરંગની જેમ આંતરસૌન્દર્યે પણ પચિનીના વર્ગના આ નવલિકા-સંગ્રહ જેવા અથવા આને મળતા ઊંચા ગુણો ગુણરાતી નવલિકાસાહિત્યમાં વિરલ છે. —મી. વિજયરાય વૈય

જેમણે જીવન જીવ્યું છે, માણ્યું છે, નિંદ્રીમાં તેજાયાની સંતાડકડી બેલી છે; નૃત્ય, સંગીત, સૌન્દર્યનો મહિરા કરતા પણ બલવત્તર નરો અનુભવ્યો છે એવા નવલિકાકારોના વર્ગમાં શ્રી. કિશનસિંહનું સ્થાન છે. ‘કુમકુમ’ જીવાળે ચડેલી નિંદ્રામાં થતી વેદનાનું રૂપ છે. —શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં કદાચ ‘કુમકુમ’ના અપવાદ સિવાય પાત્ર, રચણ અને પ્રસંગોનું આટલું ચેવિધ્ય બીજા કોઈ પણ વાર્તાકારના એક પુસ્તકમાં ન મળે. આ ચેવિધ્ય એ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની વિશિષ્ટતા છે એ તો ચાકસ. —શ્રી ગુલાબદાસ ધોલકર

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકબેલ્ડર્સ : પબ્લિકેશન્સ : : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ.

સાધના પ્રેસ : રાનપુરા, વડોદરા.

માન રા

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૮ અંક ૨

જુન ૧૯૪૩

પૂર્ણસંખ્યા ૩૦

સ આલક

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદ્ય

પ્રકાશનસ્થાન : આનંદ પ્રેમ : ગ્રેશનરોડ : ભાવનગર.

લાંબું આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુશં કેસરી જીવન

વાપરે
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અબ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુશં હાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુબઇ નં. ૧૪

લાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની દુ. આંબાચોક

મરાઠા જાન, માસ અને
મિલકતની સજામતી માટે
'ઇન્ડિયન ગ્લોબ'ની
વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ
પ્રકારનું કામકાજ
૧૦૦% સ્વદેશી
અને

સહર

જ

ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

અગત્ય પ્રાંચ
અગત્ય પ્રાંચ

૩૧૪/૩૨૧ દોનખી રોડ
ગેર, મુંબઈ

અમદાવાદ પ્રાંચ
દરેક વ્યક્તિની કમીસી રહી

શાખા અને એજન્સી ઓફીસો અગત્યના દરેક સ્થળોએ છે.

રૂસ્તમ કે. મેસમેન

ચેન્ટર અને હાઉસ-ડોકોરેટર
કુખાશ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,
એપોલો બંદર
મુંબાઈ નં. ૧
ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે જનાવીએ છીએ છ. આઈ. ને ડબલ્યુ. આઈ.

બેન્ડ્ઝ અને નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કોમ-
પ્લેટ્ડ શાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

ભાવો, કોમ્પ્રીટિવ : આજે જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુંબાઈ ૭.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

ધમારતને લખતા લોખંડના સામાન જેવા

દ. એંગલ, દીઝ, રેલ્ડસ્ટીલબીમ

ગેલવેનાઈઝડ અને પ્લેનશીટસ

વગેરે માલ પૂરો પાડવાના અને

તે બેસાડી આપવાના

કંટ્રાક્ટર

નં. ૧૨૩. ટેકસ્ટ્રીટ : ————— મુંબઈ ૮.

“ ધી હોમિઓપેથિક આઉટલૂક ”

બોમ્બે હોમિઓપેથિક એસોસિયેશનનું મુખપત્ર

તંત્રી : એન. સી. વકીલ

જ્યોત પ્રાણકોષ પર સખલ અસર કરતી નવીન ચિકિત્સાપદ્ધતિ હોમિયો-
પેથિનું પશ્ચિમ દિશનું પ્રથમ અંગ્રેજી માસિક, જેમાં ગતકાલીન માર્ગદ્રશ-
ઓના વિચારો પુનઃ પ્રગટ છે, તથા સમકાલીન વિદ્વાનોની સ્ફુરણાઓ ખીણે
છે. યુરોપ તથા અમેરિકાના આચાર્યોનાં બુદ્ધિશ્વ વિશ્લાષ છે, તેમજ ભરત-
ખંડના વિદ્વાનોના ઉત્તમ લેખોનું દર્શન ગાય છે. વિચાર, આચાર તથા
પ્રવર્તનનું તાદરસ સ્વરૂપ રજૂ કરતું વિશુદ્ધ હોમિઓપેથિનું આ સામયિક
પ્રત્યેક મૃદમાં હોયું બેઠ્યું.

વાર્ષિક રૂ. ૨૫ માસિક આના ૪ નમૂનાની નકલ મળી શકશે.

લખો : શ્રી મનોહર રોય

બરમા બિર્લોગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, LAHORE.

ઓગસ્ટમાં પ્રગટશે

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ રત્ન

દર્શી

પ્રા. વિજયરાય દલ્યાણરાય વેદ

પાનાં આશરે ૪૦૦ : કિંમત રૂ. પોણા બે

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨.

વિષય દર્શન

વ. ૮, અ. ૨ :

પૂર્ણસંખ્યા ૩૦

જુન ૧૯૪૩

સર્જન અને નિબંધો

‘ મહાશે ત્રિય મહિષ ’ (‘ કાન્તમાલા ’ માંથી)	
રામરામ રા. સાસ્ત્રી...	...૧૧૭
પ્રવેશક સુખલેખ (નર્મદ-સ્મરણોત્તુ આમુખ)	
રામરામ રા. સાસ્ત્રી ...	...૧૧૮
રાણુકાકા (બે સંસ્મરણો)	
મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ ...	...૧૨૧
શ્રી રામરામ રા. સાસ્ત્રી (ચરિત્રલેખ)	
નિરંજન રા. સાસ્ત્રી ...	...૧૨૩
ખાલ રાહુલ (કાવ્ય)	
લમાચંકર ભે. ભેળી ...	...૧૪૯
ખોટું ઠરાવેલું ‘ સાચું નાણું ’ (કલ્પનાચિત્ર)	
‘ મ ’ મ ’ ...	...૧૫૯
આથમતે અજવાળે (આત્મકથા)	
ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા ...	...૧૬૨
અંધાર પલને ઝોળાળો (કાવ્ય)	
સુધાંશુ ...	...૧૭૩
દ્રેસપાસ (વિનોદાત્મક રેડિયો-સંભાષણ)	
નવનીતલાલ અ. વકીલ ...	...૧૭૪
મીરંબાઈ (કવિચરિત્ર)	
શ્રી પદ્માવલેન દેસાઈ ...	...૧૮૦
દય (પૂનલાલ); આબોહવા એમની (પારાશર્ય) : કાવ્યો ...	...૧૮૭
નિકપા: સ્વીકાર ને નોંધ (વિ. ક. વે.) ...	...૧૮૮
દયનિ: ભારતીયઇતિહાસ; વાસરિકા (વિ. ક. વે.), મંદિર-વૃત્ત (સં. માનસી.)	૧૯૦-૬૩
માનસી અંબેજી; સંચાલક વિ. ક. વૈદ્ય દરજી મહોલો; નાનપરા:	
સૂરત લવાળમ: શ. પુ દેસાવર શ. વુ; છટક, શ. શા. શાખાઓ: (૧)	
મુંબાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ પ્રિન્સેસ રડીઝ. (૨)	
સૂરત: પ્રતાપ પ્રેસ, કમ્પીઠ. (૩) વડોદરા: સાધના પ્રેસ, રાવપુરા. (૪)	
પોરબંદર: રા. દામોદર કે. ભટ્ટ. રામટેકરી. (૫) ભાવનગર આનંદ પ્રેસ,	
રેડસન રોડ,	

‘માનસી’નો મદદગાર

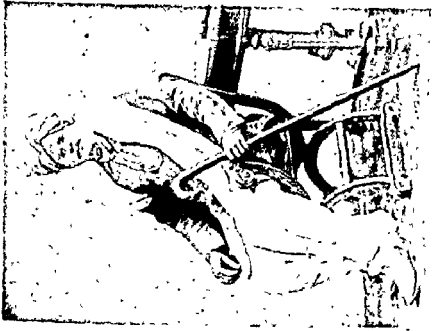
દરેક શિક્ષિત ગુજરાતી, જેમ તેનો ગ્રાહક થઈને તેમ
આ સુંદર પુસ્તકો ખાસ સસ્તા ભાવે ખરીદીને પણ
થઈ શકે : આ પુસ્તકોની આવક ‘માનસી’ની
વધતી જતી ખોટ ભરવામાં વપરાય છે.

૧. નાણુક સવારી (રૂ. ૧૫)
૨. ગૂંઈ અને કેતકી (રૂ. ૨૫)
૩. ઋગ્વેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ (રૂ. ૨)
૪. લીલાંસૂકાં પાન (રૂ. ૨)

‘માનસી’કારનાં આ રૂ. ૮) નાં પુસ્તકો એક
સાથે મંગાવનારને રૂ. સાતમાં, ૮. ખ.
માફ કરી મોકલાશે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ નં. ૨.

श्री राजनराम रा. सावर्कर
सन् १९०० सुगादे, इलहाबाद

श्री राजनराम रा. सावर्कर
वागप्रसाधन मण्डले सन् १९२३. मुंबाई

પ્રવેશક મુખલેખ

[મુળાઈના ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસે પ્રકાશિત ઉત્તર નર્મદચરિત્રમા 'સમય-વીર કવિ નર્મદનાં સ્મરણો' નામે એ મહત્વપૂર્ણ દીર્ઘ 'સંસ્મરણલેખ' છે તેના પ્રવેશક તરીકે એ 'સંસ્મરણોના લેખક સ્વ. રામરામ રા. રાસ્ટ્રીએ લખેલા ને હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ એવો આ લેખ (મૂળની ભેડણી પ્રમાણે) અહીં પહેલી વાર છપાય છે. વાચનાર ભઈ રાકશે કે સંસ્મરણોની ભૂમિકા તરીકે આ લેખની ઉપયોગિતા સારી રીતે છે જ. સ્વ. રાસ્ટ્રીજીના પુત્ર રા. નિરંજન રા. રાસ્ટ્રીના મૂલ્યવાન સહકારથી અમને એ મળી શક્યો છે. (જે સ્થળે ખૂણ્યા કાઢે મમા હમેશા સ્પષ્ટતા માટે અમે કહેલા છે.)—સં. માનસી]

કામં વદન્તિ વિષુધા નયશાસ્ત્રસિદ્ધન્
 “ કાલસ્ય કારણમહો નૃપતિઃ સર્વૈવ । ”
 દૃષ્ટિસ્તુ લોપયતિ “ લોકસમૂહસાથ—
 માતૃમૌજસા નયતિ કોઽપિ હિ કાલવીરઃ ॥ ”

Time, they say, is ever changing
 From the hoary ages ranging,
 None can vouch, though, with certainty,
 Who dares changes, Time or We ?
 If Time changes : How and Where ?
 If we . then say who goads us there ?
 Experience knows and doth proclaim :—
 The Hero makes the Time; Nay all.

51 સી હુદ્દિની વ્યાખ્યાવસ્થામા લેયલાં રથાનો, અનુભવેલા પ્રસંગો, અત્રે તેવી જ ખીણ રિયતિઓ. મનુષ્યના મર્યાદા, પણ વ્યવહારના ખીળા દોષોથી નિર્મુક્ત મન પર એવી કોઈક અલૌકિક સચોટતાથી દિવ્ય પ્રતિમારૂપ પ્રતિબિંબ પામે છે કે તેનું વર્ણન કરવા જતાં પ્રયાસ સર્વથા કાંપો વાગે છે; મન તૃપ્ત થતું નથી અંતરના ઉત્સાહમય ઊમરને

પર્યાપ્તિ મળતી નથી; આ વાત થોડે કે ઘણે અંશે વ્યક્તિમાનને કણ્ણે-
 કણ્ણે પ્રતીત થાય છે. એવા સમયમાં જે મુલ્લક જેવા ગામડામાં પણ
 આપણે રહ્યા હોઈએ, રમતગમત કરી હોય-સગાં મિત્રો સાથે અનેક
 વ્યવહારના પ્રસંગોમાં આનંદ કે અનુભવ લીધા હોય, એ બધાંનું, તેજ
 રચાન મોટી વયે જોતાની સાથે જ ફરી રમરણ થઈ અમુક હેદયનાદ
 ઉદ્ભવે છે-તેવો સામાને, આપણા કહેવા છતાં, કેમ ઉદ્ભવતો નથી તેથી
 ખેદ ને આશ્ચર્ય થાય છે, તેજ સૌંદર્ય તેમાં બીજાને કેમ દેખાતું નથી
 એવું ઉદ્ભવમય બાન-મનને દુઃખી કરે છે, ઇલાદિ વાત દરેક જણના
 અનુભવની છે. તેજ પ્રમાણે, ઇ. સ. ૧૮૭૨માં મહારી સાત વર્ષની વયે
 મેં 'પ્રથમ વિષ્ણુજાવા શ્રદ્ધાચારીને સુરત છત્વામાં આવેલા મારા વતનના
 "દિહેણુ" ગામમાં જોયાં. મારા કેલાસવાસી તીર્થરૂપ રામશંકરનું વય
 તે વખતે ૩૪ વર્ષનું હતું, અને મહારાં માતૃથી મને તથા એક ત્રણ
 વર્ષની બહેનને મૂઠી આ વખતની પહેલાં એ વર્ષ પર દેહાવસાન પામ્યાં
 હોવાથી, મુંબઈની કન્યાશાળાના મુખ્ય શિક્ષકનું કામ છોડીને મારા
 પિતા શાંતિની ઇચ્છાથી અહીંજ આવીને રહ્યા હતા. તે પૂર્વે પૂતાતમા
 શ્રી વિષ્ણુજાવા સાથે મુંબઈમાં ઘણા નિકટ રતેહસંગંધ એમને યયલો,
 અને મારા પિતાતૃત્ય કવિ [નર્મદાશંકર] સાથે તો તેની પણ પૂર્વે બંને
 વીશવીશ વર્ષના હતા ત્યારથી રાંદેરમાં જ યયલો એમ મહારા સદ્ગત
 તીર્થરૂપના કહેવાથી હું જાણું છું. નિરંતર સત્સંગની ઉત્કટ ઇચ્છા-
 વાળા હોવાથી મહારા પિતાને મુંબઈ છોડ્યા પછી સાધુ નિર્મળદાસ
 સાથે જહુ રતેહ થયો, અને આ દુઃખના સમયમાં તેમને ધૈર્ય, આશ્વા-
 સન અને શાંતિ રહે એવા હેતુથી એ મહાત્મા સાધુ પણ પોતાની શ્રુત
 દિહેણુમાં ઘણા વખત સુધી લઈ આવી વારંવાર નિવાસ કરતા-તેવામાં
 આ તેજસ્વી ઇશ્વરાંશ વિષ્ણુજાવા પણ કાંઈક આવાજ ઉદ્દેશથી દિહેણુ
 આવ્યા. આશરે પંદર વીશ દિવસ સુધી મોટાઓને આનંદ થાય એવી
 ગાનચર્ચા તથા છતર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી આ નાનકડું ગામ ઉત્તેજિત થઈ
 રહ્યું-મારા જેવા બાળકને "સ્વર્ગ આથી સુંદર રસમય નહીં હોય" એવું
 આભાસરૂપ બાન થયું-એટલામાં સુરતથી કવિના એક માણસે આવી પત્ર
 સાથે સંદેશો કલ્પો કે "વિષ્ણુજાવાને લઈ મારા પિતાએ સુરત જવું."
 એક દિવસમાં તૈયારી કરી; મહારી ત્રણ વર્ષની બહેનને પિતાના મોસાળમાં

મોકલાવી; અને મને સાથે રાખી વિષ્ણુભાવા તથા મદારા પિતા સુરત આવ્યા. મદારી સાંભરતી સ્થિતિમાં મેં આ વખત પ્રથમજ સુરત જોયું, અને કવિને પણ પ્રથમ જ જોયા ! નાના ગામડામાંથી સુરત આવ્યો—સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબમાંથી કવિ જોવાના ધરમાં—કુટુંબમાં એકરૂપ થયો. ભાગીરથીતુલ્ય દિવ્યાંશી ઝાઝીગોરીએ મને પુત્રવાત્સલ્યથી પોતાની છાયામાં લઇ લીધો—તે સમયના કવિના ગૃહકુટુંબની મારા મનમાં જે છાપ પડી તે મોઢા મોટા મદારાજના મેહેલની કે કુટુંબની છાપને ઝાંખી પાડે એવી હતી—અઘાપિ છે—મારા જીવનના બહુ મોડા ભાગમાં છેક પાછળથી મેં જાણ્યું કે તે વખત તો કવિ કાણી દત્તા—પૈસે ટકે કુઃખી દત્તા, અને પૂર્વના મુંબઈના વખત સાથે સરખાવતાં ઉભયમાં આકાશ પાતાળ જેટલો અંતર હતો ! આવા સુખમાં અને દિવ્ય રનેદમાં હું માતૃવિયોગી કુઃખી બાળક પંદરેક દહાડા રહ્યો. પૂતાતમા, વિષ્ણુભાવા કોઈ તીર્થયાત્રાએ ગયા ને હું તથા મદારા પિતા સારપછી એક જો દિવસે રહેર આવ્યા. આ સમયે કવિને કાંઈ પ્રજા ન હતી—મને તેઓ પુત્રપ્રેમથી ઘણી વાર પાસે બેસાડી રમત કરાવતા—ખવરાવતા ને દૂધ પાતા. ધરમાં સામસામા મળી જતા તો ઊંચકી લેતા ને રનેદચુંબન કરત—આ બધું એક બાળકના સીધાપ્રધાન જીવનપટ પર પડેલું ચિત્ર આજ સુધી પણ તેવી જ ચમક સાથે સુદૃઢ છે. આ સમય પછી આશરે બે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૭૫માં) આપણા દેવરૂપ માયાજૂ મદારાજ આઠમા એકવર્ડ “ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ”ને નામરૂપે મુંબઈ પધાર્યો; અને એજ સંધિમાં કવિનું કુટુંબ મુંબઈમાં વસવાને આવ્યું, અને મદારા પિતા પણ મદારા વિદ્યાભ્યાસને ખાતર મને લઇને મુંબઈ આવ્યા. આ વખતે મદારૂં વય દશ વર્ષનું હતું—અને કવિને (સુભદ્રાગોરી નામથી વિશેષ ઓળખાતાં) નર્મદાગોરીથી ન્યસંકર નામનો દોઢેક વર્ષનો પુત્ર હતો. કાલ્યાદેવીના રરતા પર રામવાડીના નાકા પર ત્રણ રરતાને મોખરે “ લક્ષ્મી ભગત ” નામના ગૃહસ્થનું ઘર હતું. તેનો રહેલો માળ કવિએ રાખ્યો હતો, અને તેની સામેજ “ શાહી-વાળાનો માળો ” જે આજ પણ ત્યાં છેજ, તેમાં રહેલો માળો મદારા તીર્થરૂપે એક ઓરડો રાખ્યો. હું તો લગભગ બધો વખત કવિની પાસે જ રહેતો—ખાતો—પીતો અને સૂતો. મને પાસે જ આવેલી “ બુદ્ધિ-વર્ધક ” રુલમાં પાંચમી ચોપડીમાં દાખલ કરાવ્યો. આ સમય

તે સહજત સાક્ષર નવલરામભાઈએ ['નર્મકવિતા'માં] લખેલા કવિજીવનને ૪૫મું પાને છે તેજ છે. થોડા જ વખતમાં કવિની આમપાસ મુંબઈમાં વસતા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી તેમજ બીજા વર્ણના મુદરથોનું ને વિદ્વજ્ઞનોનું મંડળ વિસ્તરતું બેઠું થતું ગયું. નિયમિત સવાર સાંજના સત્ર ગોઠવાઈ ગયા, અને મને ઘણું જ જોવાનું તથા શીખવાનું મળવાના બાળ્યોદયના સમયનો આરંભ થયો. આ સમયથી તે ઇ. સ. ૧૮૮૬માં એમનો દેહાવસાન થયો ત્યાં સુધી હું પ્રસંગવશાત્ મહારા તીર્થરૂપથી છૂટો પડ્યો હોઈશ, પણ કવિની તેજપુંજ પૂર્તિ આગળથી લાંબો વખત ખસ્યો નથી. એ સમયમાં મેં જે જે જોયું-અનુભવ્યું-અને મારા જીવનમાં ઘટાવ્યું, તેનો કાંઈક બાસ આ લેખદ્વારા મારા અનેક મિત્રોના આગ્રહથી-કાંઈક કર્તવ્યપરાયણ જુદીથી-અચકાતાં ખેંચાતા મનથી હું ગુજરાતની વિવેકી ને રનેહાળ પ્રજા આગળ મૂકવાની કૃષ્ટતા કે અવિનય કરું છું; છતાં જે પૂજાજુદિનો મારો ઇષ્ટ હેતુ એમાં અંતર્ભૂત છે તે અદ્વૈતે પણ એથી સફળ થાય તો હું હિપ્પલા દાવમાંથી મુક્ત થઈ પોતાને કૃતકૃત્ય માનીશ, ઇતિ શિવમ.

સંવત ૧૯૭૧ કાર્તિક

મુંબઈ, ગિરમામ

શુકલ પક્ષ પ્રતિપદા, સોમ

વિધાયક^૨

સુનિમુખાર મહિરોડર લાટ

રા જુ કા કા

બે સંસ્મરણો

મ. રા પિતાના વડોદરાના જીવન અને પ્રવૃત્તિના અમે કામ સીધા સાક્ષીઓ નથી. ૨૧. રાગરામ સમયકર શાસ્ત્રી સાથે અમારા કુટુંબનો પરિચય વધ્યો તે વડોદરામાં જ. વડોદરામાં જૂતડીને ઝાંપે એક

૧. આ અનુલક્ષણ ચાહુ (૧૯૧૪વાળી) આવૃત્તિનું છે.-સં. માનસી.

૨. એટલે, સંસ્મરણલેખના વિધાયક: આ સહી મૂળ લખાણમાં જ આ રીતે છે. સં. મા.

ઘરમાં અમારો વાસ થયો હતો; ત્યાં અમારા નિકટનાં પડોશી શ્રી. જગન્નાથ મંજારામ પાઠક હતા અને તેઓ રાજ્યકાકાના રનેલી તેમ જ સંબંધી થાય. મારા જન્મ પછી પણ કેટલોક કાળ અમે ત્યાં વસેલા. પણ પછી મારા બાપુએ ભાવનગરની નોકરી સ્વીકારી અને વડોદરાના મારા પિતાના સંબંધીઓથી જુદું અમારું જીવન વહેવા માંડ્યું. અમારા ઘરના આદ્યમમાં અને કલાભવનના ફોટોગ્રાફોમાં દક્ષિણી પાંચડી પહેરેલી રાજ્ય કાકાની છબી છે, અને તે ઉપરથી હું ધજા વખત સુધી રાજ્ય કાકા દક્ષિણી હશે એમ માન્યા કરતો હતો.

પણ કાન્તની પ્રવૃત્તિઓમાં રાજ્યકાકાની અસર બે જગ્યાએ ન જૂનાય તેવી પડી છે. રાજ્યકાકા સંગીતના શોખીન હતા. તેમનો અવાજ ઘણો મધુર હતો અને સરસ ગાતા. તે વખતે મરાઠી નાટક કંપનીનાં 'સૌભદ્ર' વગેરે નાટકો ઘણાં પ્રખ્યાત થયાં હતાં અને રાજ્યકાકા ઉપર એ નાટકો, એ સંગીત અને તેના એક એકટર ભાઉ કાલ્હટકરની જાડી અસર પડી હતી. એમાંના એક નાટકમાં શંકરાભરણ રાગની એક સુંદર મીજ ગવાતી હતી તે રાજ્યકાકાની માનીતી હતી અને પોતાના 'નાગાનન્દ' નાટકમાં તેમણે એ રાહ ઉતાર્યો. 'નાગાનન્દ'માંની એ લીટીઓ મને સ્મરણ છે ત્યાંસુધી આ રીતે શરૂ થાય છે.

આત્મજીવિત થકી અન્ય રક્ષણ કરી,

આદ્યું તે બહુ સ્તુત્ય કાર્ય.

અને તે જ લયમાં સ્વ. કાન્તે પોતાનું 'સાગર અને શશી' એ કાવ્ય લખ્યું અને એ કાવ્ય લખાયા પછી રાજ્યકાકાએ અનેક વાર પોતાના મધુર કંઠે ગાયું છે.

અમારા ભાવનગરનિવાસ પછી રાજ્યકાકાએ અનેક વાર આવવાનો વિચાર કરેલો પણ તે બર આવ્યો જ નહિ. પણ અમે ભાવનગરમાં અમારું મકાન લીધું ત્યાર પછી તરત જ એટલે કે ૧૯૧૪-૧૫ની

૧. અહીં વર્ણવાયો છે એ રીતે ભેતાં, આ પ્રસંગ 'કાન્ત'ના વડોદરા નિવાસ (૧૮૯૦-૯૮) દરમિયાનનો હોય. પણ એ નાટક, સાચીજની રચના થયે (૧૮૮૭ આસપાસ) રચાયલું જણાય છે; એટલે, ભેરાહનો ઉલ્લેખ અહીં છે તે પાછળથી નાટકમાં ભેરાયો હશે એમ અનુમાન કરવું વાસ્તવિક લાગે છે— સં. માનસી.

સાતમાં રાજુકાકા સહકુટુંબ અમારે ઘેર આવ્યા, અને આઠેક દિવસ રહ્યા. તે વખતે ચિ. નિરંજન સાથે હતા. અને મારા નાના બન્ધુ સ્વ. અનિતકુમારને એમના સહવાસથી એટલો આનંદ પડેલો કે તેમના ગયા પછી એ બધાંની ધણીક વાતો એ વારંવાર ક્યાં જ કરતો. બાવનગરના નિવાસ દરમિયાન રાજુકાકાએ એક વ્યાખ્યાન કરેલું અને આખા મંડલ સમક્ષ 'નામાનન્દ' વાંચી સંભળાવ્યું હતું અને શ્રીતાવર્ગ તેનાથી મુગ્ધ બની ગયો હતો. તેમાંથી એક ચીજ તો મને હજી એ યાદ રહી ગઈ છે.

મૂખને કરા છટા લાંબા ને કૃષ્ણ જે
સિન્દૂરે દિગ્ધ બણે કરી અંગે રક્તને
આયાસે આલસાંગી ચન્દનના આ વને
ગાઓ સહ નાગ નારી શુભ તારી કીર્તિને

છેવટના વખતમાં રાજુકાકાએ મુંબઈમાં નિવાસ કર્યો હતો. તે ચંદા રામજી કન્યાશાળાં સામે રહેતા હતા અને તે દરમિયાન બે ચાર જ વખત હું તેમને મળવા જઈ શક્યો હતો અને માત્ર એક જ વાર થોડો વખત તેઓ મારે ઘેર દાડીશેઠ અગ્યારી લેનમાં (વજીરામ મિલડોંગ, ચીરા બજાર બાજુ, 'મૂણાડું' મકાન) આવ્યા હતા.

નિરંજન રાજરામ શાસ્ત્રી

શ્રી રાજરામ રામશંકર શાસ્ત્રી

ૐ આ યુગના આ મહાનુભાવનો પરિચય આપતાં મને હર્ષ તથા ક્ષેમની મિશ્રિત એવી એક અવસ્થાનીય લાગણી થાય છે. હર્ષ એટલા પૂરતો કે કદાચ એ દ્વારા હું કેંક અંશે પિતૃસેવા કરી શકીશ. ક્ષેમ યવાનાં બે કારણ છે. એક એ કે એમની સાથેનો મારો અંગત અને નિકટનો સંબંધ, એમના પ્રત્યેનાં પૂજ્ય-ભાવ અને સન્માન અને એમના પરના મારા સ્વાભાવિક પ્રેમને લીધે કદાચ સામાન્ય પ્રસંગો કે લક્ષણોમાં હું અસાધારણતાથી આરોપણ કરું. બીજું કારણ, મારો જન્મ એમના જીવનના ઉત્તર-

ઠાળમાં થયો હોવાથી એમના જીવનના પ્રધાન ભાગનો મારો વાર્તાત્મક રીતે અદ્ય પરિચય અને મારી બાપાની તથા આવડતની અત્યંત સાધારણતાને લઈને મારા અંગીકૃત કાર્યને કદાચ હું યથાર્થ ન્યાય ન આપી શકું, એ છે. રમેહને વશવર્તીને ઉપાડેલા આ કાર્યની ક્ષતિઓ વાચકવર્ગ ઉદારતાથી નિભાવી લે.

સ્વ. રામરામ રામશંકર શાસ્ત્રીનો જન્મ સૂરત જિલ્લાના દિહેણ ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬માં થયો હતો. એમનાં માતૃશ્રી એમની સાત વર્ષની વયે એમને તથા એક ત્રણ વર્ષ બહેનને મૃત્યુને શુભરી ગયાં ત્યારે તેમના પિતા મુંબઈની એક કન્યાશાળામાં મુખ્ય શિક્ષક હતા અને આ મહદુઃખ ન સહન થઈ શકવાથી તેમણે બન્ને બાળકોને લઈને મુંબઈની નોકરી છોડી, દિહેણ આવતા રહ્યા. ત્યાં સદ્ગત વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી જેવા સંતના સતસંગથી આ દુઃખના દિવસોમાં શાંતિ મળી અને એ દરમિયાન સ્વ. રામરામ શાસ્ત્રી પ્રથમ કવિ નર્મદના પરિચયમાં આવ્યા. આ સર્વ હકીકત શાસ્ત્રીજીના “સમયવીર” નામના નિબંધના (‘માનસી’ના આ અંકમાં છપાયેલા) પ્રવેશકમાંથી મળે છે.

નર્મદની છાયામાં

મુંબઈમાં એઓ કવિ નર્મદનાં છાયામાં જ જીંછ્યાં અને એમની એ સંસ્કારમાહી વયમાં કવિની ઉદારતા, દૃઢતા, રસિકતા, પ્રામાણિકતા તથા વિદ્વતાના જે સંસ્કાર એમના પર પડ્યા તેનાથી જ તેમના જીવનના પ્રત્યેક કરુણ કે ઉન્નવલ પ્રસંગોનું નિયમન થયું છે.

એમના અંગ્રેજ ચોથીપાંચમી સુધીના અભ્યાસકાળના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મેળવવાનાં આપણી પાસે સાધન નથી. કેવળ એક પ્રસંગ પ્લાન ખેંચે છે. એમની દશેક વર્ષની વયે એમણે કવિ નર્મદને ત્યાં જાયફળ ચાખ્યું; જીમને સ્વાદ લાગતાં વધારે માંગ્યું. પરંતુ નડે એટલા માટે સૌ ડાહીગૌરી(કવિનાં પત્ની)એ ન આપ્યું. એવામાં દિવાળી આવી અને એમના પિતાએ એમને વાપરવા માટે એક રૂપિયો આપ્યો, એટલે જાયફળ ખાવાની દબાવી રાખેલી ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવાની સગવડ મળી. બપોરમાં જઈ થયેરજ જાયફળ ખાધું, થોડી વારમાં કંઈ સૂકાવા માંજ્યો અને ઘેન ચઢવા લાગ્યું. જેમ તેમ કરી ઘેર આવીને સૂઈ ગયા. એમના પિતા બહારે ગયા હતા ત્યાંથી પાછા ફર્યા એટલામાં

તો રિશ્તિ ખૂબ ગંભીર થઈ ગયેલી. તુરત જ કવિએ પોતાના ઓળખીતા વૈદ્યને ઓલાખ્યા અને એમના ઉપચારથી માંડમાંડ સાર-પાંચ દિવસે સ્વસ્થ થયા પણ આ પ્રસંગ પછી શરીર દિવસે દિવસે ગળતું ગયું. એક દિવસ કવિને ત્યાં ભૂલેશ્વરના અખાડાવાળા કિસનદાસ બાવા આવેલા. તેમણે એમને જોઈ કવિને કહ્યું કે આ બાળકને મારા અખાડામાં મોકલો, હું એને શક્તિમન્ત બનાવી આપીશ. ત્યારથી શાસ્ત્રીજીએ અખાડો શરૂ કર્યો અને તે કોલેજના અભ્યાસકાળના અંત સુધી નિયમિતપણે ચાલુ રહ્યા. ધીમે ધીમે શરીર નીરોગી થયું એટલું જ નહિ પણ જેટલું મન બળવાન હતું તેટલું જ શરીર પણ બળવાન બન્યું.

હાઇસ્કૂલના અભ્યાસ માટે એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને સાથે સાથે પંડિત ગદુલાલજી વિદ્યાવ્રક્ષમી પાઠશાળામાં કૌમુદી, કાવ્ય, નાટકાદિકનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો તથા મ. મ. રાજરામ શાસ્ત્રી બોડસ પાસે સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ આદર્યો. કવિ નર્મદ સાથેના સતત સહવાસથી એમના વિદ્યાભ્યાસંગને અનુકૂળ વાતાવરણ મળી ગયું અને કવિના નિકટ મિત્રોનું એઓ પોતાની છુદ્ધિચમત્કૃતિથી પ્રેમબાજન થઈ પડ્યા.

સાક્ષર મણિલાલ નજીમાઈ દેવામાં મુંબઈની શાળાઓમાં ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા અને તેમણે તાજેતરમાં જ “ હિત્તરરામચરિત ” છપાવી તેમ જ ‘ કાન્તા ’ નાટક લખી પ્રેક્ષકોમાં મોકલ્યું હતું. આ નાટકનો ખાનગી પ્રયોગ કરવામાં, એનાં મુખ્ય પાત્રોમાંના એક સુરસેનની ભૂમિકા માટે એમણે શાસ્ત્રીજીનો ઉપયોગ કરવા કવિ પાસે અનુમતિ માંગી, અને તે મળતાં મણિલાલે એ ભૂમિકાને માટે શાસ્ત્રીજીને તૈયાર કરવા રોજ સાંજે પોતાને ઘેર લઈ જવાનો ક્રમ રાખ્યો. આમ એ સફળતા સાક્ષરનો શાસ્ત્રીજીને પ્રથમ નિકટ પરિચય થયો અને એમની જ પ્રેરણાથી એમણે ૧૮૮૪માં અઢાર વર્ષની તરુણવસ્થામાં શ્રીહર્ષના ‘ નાગાનન્દ ’ નાટકનું બાપાન્તર કરવાનો આરંભ કર્યો. એ વયમાં સદજ એવા બીરત્વથી એમણે પ્રથમ આ શ્રમ જ રાખ્યું અને અનુવાદ સંપૂર્ણ થયા બાદ પણ કવિને બતાવવાની દિમ્મત કરી શક્યા નહિ. રા. મણિલાલે જ ઉચ્ચે આ બાબત કવિને જણાવી

૧. વાચકોને યાદ દરી જ કે આ બાબતની જ સાથે કવિ નર્મદસંકર

જન્મનાયજીને પદ્મરવ જાહેલા. સાય આપવાની સુધારકોની દિમ્મત ચાલી નહોતી.

અને કવિએ જ્યારે એ માંગીને વાંચ્યું ત્યારે આવી ઊગતી વયમાં કરેલા આ પ્રથમ પ્રયાસના પ્રૌઢવથી તે ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અલગત, એમાંના દોષોનું પણ સાથે સાથે દર્શન કરાવ્યું પણ કવિ તરફથી થયેલી એ પ્રશંસાથી એમને અત્યંત સંતોષ થયો. આ પછી તો એમના અભ્યાસમાં કવિએ ઘણો રસ લેવા માંડ્યો, અને એમની આર્થિક તંગીના કાળમાં પણ શાસ્ત્રીજીની સ્કૂલ-શી તથા પાઠ્ય પુસ્તકોના ખર્ચમાં જનતી મદદ કરતા.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતનો સુંદર અભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યારે ઈતર વિષયો તરફ પણ તેટલું જ લક્ષ અપાતું હતું. એલિફન્ટન હાઈસ્કૂલમાંના એમના શિક્ષક સ્વ. જમશેદજી દલાલને^૧ (જેઓ પાછળથી વડોદરા રાજ્યમાં વિદ્યાધિકારી થયા હતા તેમને) એમના તરફ ખાસ પક્ષપાત હતો. એ ગૃહસ્થ એમના વડોદરેથી લખેલા તા. પત્રો ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૯ના પત્રમાં લખે છે: "I had the pleasure of seeing him carrying 100 out of 100 marks."

૧૮૮૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષાનાં ઘણે જાએ નંબરે પાસ થયા ત્યાર પછી જ ખરી આર્થિક મુશ્કેલીનો સમય શરૂ થયો. પણ આ દુર્ગમ સંધિમાં પણ કવિએ જ એમને સહાયતા કરી. એ સહાયતા વિના એમના-થી કોલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કરવાની હામ બીકત જ નહિ. તે સમયમાં કોલેજનાં સન્ને જન્યુઆરીથી શરૂ થતાં. ૧૮૮૫ના જન્યુઆરીમાં તેઓ કવિના આગ્રહથી અને એમની જ સાહાયથી એલિફન્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા. પ્રથમ સત્રની શી તથા પુસ્તકોના ખર્ચની વ્યવસ્થા કવિએ જ કરી.

આ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસથી કવિની પ્રકૃતિ શિથિલ થવા લાગી. શેઠ ગો. તે. બોર્ડિંગ સ્કૂલની યોજના ઘડવામાં ત્યારે કવિ ગૂંથાએલા હતા અને એ કાર્યમાં એઓ અત્યંત શ્રમ લેતા. આને લીધે દિવસે દિવસે એમની તબિયત વધારે ને વધારે જગડતી ગઈ. ડૉ. બાલચંદ્ર ત્યારે મુંબઈમાં સારા નામાંકિત ડોક્ટર હતા અને કવિના અનેક પ્રશંસકોમાંના એક હતા. એમની ચિકિત્સા શરૂ થઈ. એમણે પણ અનેક ઉપાયો અજમાવી બેઠા પરંતુ કવિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ અશક્ત થતા ગયા. જાહતાં બેસતાં

૧. આ સમયે ગુજરાતી કેળવણીકાર સાથેની ડી. બ. અ'બાલાલ સા. દેસાઈ વિશેની પ્રશ્નોત્તરી ડી. બ.નાં બાબણે-લેખોની નવી (ગતાંકમાં પરિચયિત) આવૃત્તિમાં (પૃ. ૪૬૦-૫૦૦) વાંચવા જેવી છે.—સં. માનસી.

પણ ચક્કર આવે, અજ લેવાય નહિ, થોડું પણ ચાલતાં થાકી જવાય એવી રિયતિ થઈ ગઈ. આ સંજોગમાં શાસ્ત્રીજીનું ચિત્ત અભ્યાસ પર ચોંટ્યું નહિ. એઓ લગભગ બધો જ વખત કવિની સારવારમાં રહેતા. કોલેજમાં હિનાબાની રજા પડ્યા પછી જ્યારે એમને આખો દિવસ પોતાની પરિચર્યામાં રાકાયલા કવિએ જોયા ત્યારે થોડા દિવસ બહારગામ (રોંદર) જઈ આવવા આગ્રહ કર્યો અને જ્યારે કવિએ 'હું પણ થોડા દિવસમાં હજારે હવાફેર માટે આવવાનો છું.' એમ કહી રજા આપી ત્યારે જ તેઓ રોંદર આવ્યા. કવિની રિયતિ તો ઉત્તરોત્તર બગડતી ગઈ અને હજારે હવાફેર જવાને બદલે એ મહિનાની આખરે કવિનાં પત્ની ડાહીગૌરીએ શાસ્ત્રીજીને પત્ર લખી મુંબઈ જોલાવી લીધા. ત્યાર પછી તેમનો બધો જ સમય કવિની પરિચર્યામાં જવા લાગ્યો અને કોલેજમાં બીજા સત્રમાં દાખલ ન થઈ શક્યા. ૧૮૮૬ના આરંભમાં (તા. ૨૫-૨-૧૮૮૬) કવિ અવસાન પામ્યા. આ દરમ્યાન આગળ અભ્યાસ કરવાની અત્યંત ઈત્કંઠા હોવા છતાં આર્થિક સંજોગોને વશ થઈને એમને કોલેજના અભ્યાસને તત્કાળ પૂરતો બંધ રાખીને મને કમને મુંબઈની "A. M. (American Mission ?) High School"માં અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃતના શિક્ષક તરીકે નોકરી લઈ લેવી પડી વરસેક દિવસ આ શાળામાં કામ કર્યું અને તેટલા સમયમાં પગાર તથા ખાનગી શિક્ષક તરીકેની આવકમાંથી ('ટ્યૂશન્સ'માંથી) કોલેજની ફી તથા પુસ્તકોપૂરતા પૈસા ખચાવી લીધા. ૧૮૮૭ના જન્યુઆરીમાં કોલેજમાં ફરીથી દાખલ થયા અને એ શાળાની નોકરી છોડી. એમની એ તરુણ અવરયામાં પણ એમની શિક્ષણપદ્ધતિ અને જ્ઞાનથી એ શાળાના પ્રિન્સિપલ મિ. [સમ્પસન પ્રસન્ન થયા હતા. તેઓ એમના પ્રમાણપત્રમાં લખે છે:—His excellant knowledge of English & Sanskrit proved highly useful to our institution.]

પીટર્સનના પ્રિય શિષ્ય

સારે નસીએ કોલેજમાં દાખલ થતાંની સાથે શેઠ જો. તે. બોર્ડિંગમાં પણ રહેવાની સગવડ-કવિના સમયના તેના સંચાલકો સાથેના પરિચયને લીધે-થઈ ગઈ. એ સમયે એફિન્સ્ટન કોલેજમાં સંસ્કૃતનો વિષય પ્રા. પીટર પીટર્સન તથા મહામહોપાધ્યાય રાજરામ શાસ્ત્રી બોડસ શિખ-

વતા. પ્રો. મેકમિલન લૉજિક અને મૉરલ ફિલોસોફીના અધ્યાપક હતા, અને પ્રો. બેરેટ અંગ્રેજી સાહિત્ય લેતા. એ સમયમાં અંગ્રેજ અધ્યાપકો સિધ્ધાંતના સામાન્ય જીવનમાં પણ રસ લેતા અને તેમની સાથે ગાઢ સંપર્ક રાખતા.^૧ શાસ્ત્રીજી તો પોતાનો રસિક વિનોદી સ્વભાવ, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને અભ્યાસપરાયણતાથી સૌને પ્રથમથી જ પ્રિય થઈ પડ્યા. લૉજિકના પ્રોફેસર પ્રો. મેકમિલન તો એમના પર ખૂબ પ્રેમ રાખતા અને એમના એક પ્રશ્નપત્રમાં ૭૦ ટકા ગુણ આપી ‘Champion of Logic’ એવી નોંધ કરે છે. એ કાળમાં કેટલીક વારં ઉપસા અને નીચલા વર્ગોમાં સાથે જ અમુક વિષયો શિખવવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે. અભિજ્ઞાન શાકુંન્તલરના “વિદ્યે નિવેશ્ય પરિકલ્પિતસત્ત્વયોગ” એ શ્લોક ઉપરના એક પ્રશ્નપત્ર પર પ્રો. પીટર્સને સ્વહસ્તે “Really fine scholar-like; my students of the M. A. class could not see so clearly through the verse” એવી નોંધ કરી છે. એ જ શૃદ્ધયે શાસ્ત્રીજીને આપેલા પ્રમાણપત્રમાં “x x x x his Sanskrit powers are wonderfully great. The difficult commentaries of Raghav and such others he would enter with ease,” વગેરે લખી એમના પ્રત્યેનો સહભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. પ્રો. બેરેટનો પણ એમના પર ખૂબ રનેહ હતો અને એમના અંગ્રેજી સાહિત્યના સરસ જ્ઞાન તથા એ બાવા પરના અદ્ભુત કાબૂથી મુગ્ધ થઈ લખે છે: ‘During my several years’ teaching experience in Indian Colleges, I have not seen any other native student, who could write and speak that really genuine English that I have always seen

૧. એ સુસ્તિવિનુ એક કારનુ એ હશે કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા થોડી ને તેઓ ખરા વિદ્યાર્થી હતા, રહી શકતા; ખીલુ, યુરોપી પ્રાધ્યાપકો, પછીના જમાનાના તેમના અનુયાયીઓ કરતાં, જ્યોત્ષ્ણી પંક્તિના વિદ્વાનો ને અભિનવ શૃદ્ધયો હતાં; ખીલુ, મિટિરા માનસ દિંદ પ્રત્યે અધિકાધિક સામ્રાજ્યવાદી થતા માણ્યુ તે આ સમવાવધિ પછી, એટલે ગુરુશિષ્ય વચ્ચે એકરાજ, પછીને મુકાબલે, સ્વાભાવિકપણે જ અધિક હતો ને રહેતો.—સ. માનસી.

૨. એ નાટક એ સમયે હન્ડરના વર્ગમાં શિખવાનું દોવાનો સંભવ છે.—નિ.

in the case of my pupil Mr. Raja Ram Bhatt.'

‘કાન્ત’ની સાથે મૈત્રીના આરંભ

કોલેજમાં એમના સદાધ્યાયીઓમાં પણ એ બહુ પ્રિય હતા અને ત્યાં અભ્યાસ દરમિયાન તેમ જ ગોકળદાસ તેજવાળા બોડિંગ સ્કૂલમાંના સહ-વાસથી તેમને સ્વ. કાન્ત (મથિશંકર રતનજી બટ) સાથે મૈત્રી થઈ. આ સહવાસ દરમિયાનનો એક સમૂહ પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે. એક વખત ચોમાસામાં મિત્રમંડળમાં કામળા નામે ઓળખાતા ચોમાસામાં પાકતા જંતુઓ વિશે ચર્ચા નીકળી. ઠાંધકે કહ્યું કે કામળાના વાળ ઝેરી હોય છે. કાન્તને ગળે આ વાત ન ગિતરી. અને એક દિવસ એકાન્તમાં પોતાના આરંભમાં એક કામળો લાવી તેના વાળ કાતરી, પાણીમાં મેળવી પી ગયા. પછી વિષ ચઢે છે કે કેમ તેની સહ જોતા બેઠા. બીજો દિવસે જ્યારે કાંઈ અસર ન થઈ એટલે શાસ્ત્રીજીને તથા બીજા મિત્રોને પોતાના અનુભવની વાત કહી. બધા હસ્યા પરંતુ શાસ્ત્રીજીએ તો એમને આપું સાહસ કરવા બદલ ખૂબ દુષ્કા આપ્યો. આ પ્રસંગ કાન્તની પ્રયોગપરાયણતા ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે એટલાપૂરતો જ અહીં ટાંક્યો છે.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા કરતા મુંબઈમાં નવા આવનાર અંગ્રેજ મિશનરીઓને ગુજરાતી શિક્ષકવાનું કામ અંગ્રેજ પ્રેક્ટિસર દ્વારા મળી રહેતું અને એમ કરીને શાસ્ત્રીજી પોતાના રાંદેરમાંના કુટુંબના નિભાવની સમગત કરતા. પોતે તો બોડિંગમાં રહેતા એટલે ઝાઝો ખર્ચ આવતો નહિ. આમ બેએક વર્ષ અભ્યાસ ચાલ્યો.

‘નાગાનન્દ’નું પ્રકાશન

૧૮૮૯ના ઉનાળાની રજામાં એમના જીવન પર વિધિનો પ્રથમ વજ્રપ્રહાર થયો. એઓ રાંદેર આવેલા અને ત્યાં એમના પિતા એકાએક થોડા જ દિવસની મદદગી પછી ગુજરી ગયા. જસ, સંસારનો સમગ્ર બોળો એમના ઉપર આવી પડ્યો. વિદ્યાર્થીજીવનના એમના અતિ ઉત્તમ વય એ કાળ પદ દેવે અંધારપિછોડો નાંખ્યો. ઉત્તરક્રિયા વગેરેથી પરવાયો પછી કોલેજમાં જવાની અત્યંત હિતકંદ હોવા છતાં અનેક કારણોને લીધે એમને એ વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો અને એમના વિદ્યાભ્યાસ પર વિદ્વાપીહનો અંતિમ યશકલશ ન થઈયો. કુટુંબનું ભરણપોષણ અને

પાલન કરવાનો આર્થિક તથા વ્યાવહારિક ભાર એમણે ઉઠાવી લેવો પડ્યો. અને મનેકમને મૂરત મિશન તથા ઝનાના હાઈસ્કૂલોમાં અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત શીખવવાનું શરૂ કર્યું. અહીં નોકરી કરતા હતા તે સમયમાં એમણે શ્રીહર્ષના “નાગાનન્દ” નાટકનું એમની અઢાર વર્ષની વયે હરેનું બાપાન્તર ઘોડાક મુધારાવધારા સાથે સને ૧૮૯૦માં પોતાની પત્નીસની વયે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તે વખતના વિદ્વદ્વર્ગમાં એ ઘણું વખણાયું. એમનો યુવાનવયમાં રચાયેલા એ બાપાન્તરનો ન્યાયા ધણી સમૃદ્ધ છે. એમાંના મધુર કંઠથી એમાં શ્લોકો ગાતા એમને સાંભળતાં એમના મિત્રો-અને ખાસ કરીને રવ. કાન્ત-કદી ધરાતા નહિ. એમના મૃત્યુ બાદ પ્રસિદ્ધ થયેલા રા. રમણિક દસાવના એ જ નાટકના ૧૯૨૭માં પ્રકટ થયેલા બાપાન્તરનો પ્રવેશક સખતાં સાક્ષરવર્ગ બળવંતરાય ક. હાઠેર શાસ્ત્રીજી ॥ બાપાન્તરનો ઉદ્દેશ કરતાં જણાવે છે કે

થયા અને શાસ્ત્રીજી પાસે વારંવાર એમાંના પ્રશ્નોઠો જવરાવતા અને એની પ્રશંસા કરતાં હિપર ઠહું તેમ ધરાતા નહિ.

સયાજી લાયબ્રેરીના ગ્રંથપાલ

મિશન હાઈસ્કૂલનું કામ આશરે વરસ સવાવરસથી વધુ ચાલ્યું નહિ. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કેંક વિશેષ પચ્ચો હશે અને એમણે એ નોકરી છોડી દેવા નિશ્ચય કર્યો. એ અરસામાં પ્રો. ટી. કે. ગજજર વડોદરામાં કલામવન રથાપવાના પ્રયાસમાં હતા, અને શ્રી. કાન્ત તેમને એ કાર્યમાં મદદ કરતા હતા. શ્રીમન્ત સયાજીરાવ મહારાજે શ્રી. સયાજી લાયબ્રેરી નામની એક સારી લાયબ્રેરીની શરૂઆત કરેલી અને તેને માટે થોડાં એવા કોષ જલ્દીથી લાયબ્રેરીઅનની તપાસ કરવાનું કામ શ્રીમન્ત ગણપતરાવ ગાયકવાડને સોંપેલું. કાન્ત વારંવાર શાસ્ત્રીજીને વડોદરે તેડાવતા, અને એવે એક પ્રસંગે શ્રીમન્ત ગણપતરાવ ગાયકવાડ સાથે શાસ્ત્રીજીની મુલાકાત થઈ. એમણે એમને લાયબ્રેરીનું કામ સંભાળી લેવા આગ્રહ કર્યો, અને જીજ્ઞા મિત્રાના પણ આગ્રહથી મિશન હાઈસ્કૂલ છોડી શ્રી સયાજી લાયબ્રેરીના ગ્રંથપાલનું કામ એમણે સ્વીકાર્યું. આ કામ એમને ખૂબ ગમી ગયું, અને અહીં એમને પોતાને વિદ્યારસ પ્રજ્ઞા વિકસાવવાની તક મળી. એ હિપરાંત સાક્ષરરત્ન મણિલાલ નજુભાઈ દિવેદી તે સમયે વડોદરામાં પ્રાચીન જ્ઞેનગ્રંથોનું અન્વેષણ કરતા હતા તેમની સાથેનો કવિ નર્મદના સમયનો રત્નસંજ્ઞા કરીતી તાલ્લે યયો અને દહતર યયો. એમના પ્રિય મિત્ર કાન્ત તો ત્યાં હતા જ અને પ્રો. ગજજર સાથે પણ મૈત્રી જામવા માંડી.

પ્રો. ગજજર સાથે કલામવનમાં

આમ એમને વડોદરામાં ફીક ગોડી ગયું. અહીં એમણે પુટાકેનાં જીવનચરિતોમાંથી જુલિયસ સીઝર, અને એલેક્ઝાન્ડર ધ ગ્રેટનાં ચરિતોનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો, અને "રેખાત્મક યથાદર્શન ચિત્ર-વિદ્યા" (linear perspective) નામનું પુસ્તક લખ્યું, જે ગાન-મંજુષા ગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયું. એ હિપરાંત એમણે મરાઠી ભાષાનો પણ તત્તરપણી અભ્યાસ અહીં કર્યો. કોષ પણ ભાષાનું સર્વોચ્ચપૂર્ણ જ્ઞાન અપસમયમાં મેળવી લેવાની એમની શક્તિ આશ્ચર્યકારક હતી. ગૂજરાતી,

સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉપર તેા ઘણા મુંઝર કાબૂ હતો જ; પરંતુ શ્રી સયાજી લાયબ્રેરીમાં કામ કરતાં કરતાં, તથા વડોદરામાંના તત્કાલીન મરાઠી ભાષાના વિદ્વાનોના સહવાસથી એમણે એ ભાષાનો તથા તેના સાહિત્યનો પણ ઉઠા અને સર્વતોભદ્ર અભ્યાસ કરી લીધો; એટલે સુધી કે જે એ મરાઠીમાં વાત કરતા હોય તેા કોઈ દક્ષિણી ગૃહસ્થ પણ એઓ ગૂજરાતી છે, એમ એમના ઉચ્ચારો પરથી પારખી શકે નહિ.

કલાભવનની સ્થાપનાના એ કાળમાં વડોદરામાં (એના ઇતિહાસનો ને સુવિદિત છે તેમ), ગૂજરાતી અને દક્ષિણી એમ એ સગળ પક્ષો નિરંતર પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા અને તેને લીધે કોઈ પણ રચનાત્મક કાર્ય સંતોષકારક રીતે થઈ શકતું નહિ. પ્રો. ગજનર જેવા એક ગૂજરાતીના હાથમાં કલાભવન જેવી અસામાન્ય યોજનાનું સુકાન સોંપાય એ દક્ષિણી વિદ્વાનો તથા રાજકર્મચારીઓના વિશાળ વર્ગને ન રુચ્યું. એ લોકોએ રીધો નહિ પણ આડકતરો વિરોધ આપ્યો. કોઈ પણ કાર્યમાં સાથ આપવાને બદલે તેમાં વિરોધ નાંખવામાં, એ નિષ્ક્રિય અથવા એવા સંજોગો ઉપસ્થિત કરવામાં, એ સર્વ કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગ્યા.

પ્રો. ગજનરને રથાને એ સંસ્થાનો કોઈ બીજો સાધારણ કણધાર હોત તેા કલાભવનની નીકા બરદરિયામાં પહોંચતાં પહેલાં જ નાશ પામત. પરંતુ સ્વવિષયમાં અત્યંત પારંગત તથા વ્યવહારદક્ષ ગજનરસાહેબે પોતાની આસપાસ તે કાળમાં પ્રાપ્ત એવા ઉત્તમોત્તમ ગૂજરાતીઓને અબોલ દુર્ગ રચ્યો. પોતે વિજ્ઞાનનો વિષય લેતા. સ્વ. ઠાન્ત શિક્ષણનો ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી સાહિત્ય વગેરે શિખવતા, પણ મરાઠી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય પર વ્યાખ્યાન આપનાર એક ગૂજરાતીની સંસ્થાને ખૂબ જરૂર જણાઈ, એટલે એ બન્ને સગળનોએ શાસ્ત્રીજી સાથે મસલત કરી અને અંતે શાસ્ત્રીજીએ લાયબ્રેરીનું કામ મૂકી દઈ કલાભવનમાં ગૂજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી અને સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય પર વ્યાખ્યાન આપવાં એમ ઇચ્છું. આ યોજનાનુસાર સન ૧૮૯૪માં શાસ્ત્રીજી કલાભવનમાં જોડાયા. એ વર્ષના કલાભવનના વાર્ષિક અહેવાલમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ છે.

પોતાના સ્વીકૃત વિષયોનું પાકું જ્ઞાન, શિક્ષણની મનોહર શૈલી, સંસ્કૃત

અને વિનોદી સ્વભાવ, પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વ અને સુમધુર કંઠથી થોડા જ સમયમાં એ શિષ્યવર્ગમાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા. સંસ્કૃત અને ખાસ કરીને મરાઠી ભાષાના દક્ષિણીઓએ માની લીધેલા ખોતાના જ વિષય પર એક ગૂજરાતી ગૃહસ્થ વ્યાખ્યાન આપે અને તે પણ વડોદરા જેવા તેમના ખોતાના ક્ષેત્રમાં એ જિના અમુક દક્ષિણી વિદ્વદ્વર્ગમાં અસહ્ય થઈ પડી; પરંતુ શાસ્ત્રીજીના એ વિષયોના સંપૂર્ણ કાળૂને લીધે એ લોકો કંઈ વાંધો છતાંની શક્યા નહિ. ૧૮૯૫ના કલામવનના વાર્ષિક અહેવાલમાં શ્રી. ગજનરસાહેબ લખે છે:—

“ Mr. Rajaram Bhatt Sastri was taken up as lecturer for English, Sanskrit, Gujarati and Marathi Languages for the Training College Section of the Institution. His perfect knowledge of the grammar and constitution of these Languages and thorough acquaintance with their literatures as well as his winning manners soon made him favourite among the grown-up students of different classes. ”

શાસ્ત્રીજીના જીવનના ધન્યમાં ધન્ય દિવસો એ આ વડોદરામાં ગાળેલો સમય. ૨૨. કાન્ત જેવા પ્રિય મિત્રનો સુખદ સદ્વાસ, રા. મણિલાલ ન. દિવેદી જેવા વિદ્વાન સાથે કલાકો ને કલાકો સુધી વાર્તાલાપ કરવાની તથા સાહિત્ય કે તરવચ્ચાન જેવા વિષયો પર ચર્ચા કરવાની સગવડ, ખોતાના સ્વભાવ તથા રુચિને અનુરૂપ એવું સાહિત્યશિક્ષણનું કામ તથા શ્રી સયાજી લાયબ્રેરી જેવા સરસ જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવાની અનુપમ તક: આ સર્વ અને એનાં અનેક કારણોને લીધે એમને વડોદરામાં એટલું બધું ગમી ગયું કે જીવનના અંતકાળ સુધી એ સુખદ દિવસોને 'તે દિ નો દિવસા ગતાઃ' જેવે ભાવે યાદ કરતાં આંખો ડલકાઈ જતી. મણિ, રાજુ અને ગજનરની એ યુગમાં અન્યેય ત્રિપુરી મણ્ડાતી.

પરંતુ દૈવને આ સુખ બહુ દિવસ ગમ્યું નહિ. એકાએક થોડા દિવસની જિભારી બોગવી શાસ્ત્રીજીનો પાંચેક વર્ષનો એકમાત્ર પુત્ર વડોદરામાં અવસાન પામ્યો. આ જાળક અસાધારણ શુદ્ધિશાળી અને

ચંચળ હતો અને ઉભય પતિપત્નીને એના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. એના મૃત્યુથી બંને જણાં વિહવળ થઈ ગયાં. વડોદરાનું વાતાવરણ દુઃસહ થઈ પડ્યું. ખાસ કરીને એમનાં પત્નીની માનસિક સ્થિરતા જોખમમાં આવી પડી. શ્રી. કાન્ત, તેમનાં પત્ની તથા ગજજરસાહેબનાં માતૃશ્રી લગભગ આખો દિવસ અવારનવાર એમની પાસે જ રહેતાં અને એમનો શોકમાર હળવો કરવા પ્રયત્ન કરતાં, પરંતુ આખરે સૌને એમ લાગ્યું કે એ બંનેએ થોડા દિવસ વડોદરા છોડી બહારગામ જઈ આવવું જોઈએ. આથી કલાભવનમાંથી થોડા દિવસની રજા લઈ શાસ્ત્રીજી એમનાં પત્ની સાથે રાંદેર આવ્યા. ત્યાં ગયા બાદ અચાનક તાપી નદીમાં સખત પૂર આવ્યું અને તેથી નદી પાર કરી, સુરત આવી, વડોદરે પાછા ફરવામાં ધારવા કરતાં વિશેષ વિલંબ થયો.

સ્વભાવ અત્યંત માની

હવે અહીં શાસ્ત્રીજીના સ્વભાવનો થોડો પરિચય આપવો જરૂરી છે, કે જેથી હવે પછીનો પ્રસંગ બરાબર સમજાય.

સાધારણ રીતે તો એઓ બહુ વિનોદી અને હસમુખા હતા. બાષ્પ પરના અસાધારણ કાબૂને લીધે વાર્તાલાપ પણ બહુ રસપ્રદ કરતા અને ઠાંધ પણ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતા હોય ત્યારે તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર શ્રોતા-વર્ગની સમક્ષ દ્રશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકતા. પોતાની ઉત્કટ સંવેદનશક્તિથી કાળોમાંના ઉચ્ચતમ રસોનું પોતે સર્વોંશે આસ્વાદન કરતા. એટલું જ નહિ પણ સામાન્યમાં સામાન્ય ઠાંટિના માણસને પણ એ ભાવ સર્વોંશે સમજાવી શકતા. ઠાંધ પણ કાવ્ય કે કથામાંનો કરણ પ્રસંગ આવતાં એ સ્વસ્થ ચિત્તથી વાંચી શકતા જ નહિ. ગોદડરિમથનું કાવ્ય ‘ડેઝર્ટડ વિલેજ’ મને સમજાવતા પોતાના જન્મસ્થાન દિહેણગામની પહેલાંની જાહોજલાલી અને એની અત્યારની પડતી એ કવિના ‘સ્વીટ ઓર્ગન’ સાથે સરખાવી પ્રસંગે પ્રસંગે અશ્રુપાત કરતા. ઠાંધ પણ કાંઈ ઉપાડ્યા પછી તે પૂરું કહે જ જાંપતા અને તેમ કરવામાં અથાક પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે તો તેની પણ પરવા કરતા નહિ. મૈત્રી બહુ થોડાની કરતા પરંતુ એક વખત મૈત્રી બાંધ્યા પછી એને અંગે અનેક વજ-પ્રહારો થાય તો પણ તે તૂટતી નહિ. વળી પોતે સુરત સનાતની હતા. ધર્મ વિરુદ્ધનું યત્નિચિત પણ આમરણ

સહી શકતા નહિ. એમ કરનાર અત્યંત નિકટનો સ્વજન કે પરમ મિત્ર હોય તો તેને પણ તે જ વખતે સખત શબ્દોમાં ઝાટકી નાખતા. “કાન્ત” એમના પરમ મિત્ર હતા. છતાં પણ જ્યારે સ્વીડનબોર્ગની ફિલસૂફીથી મુગ્ધ થઈ એમણે ધર્માન્તર કયું ત્યારે એમની સાથેનો સંબંધ, એ મહાન સત્યશોધકનાં સ્વજનથી માંડી ઘણાંનો તેમ શાસ્ત્રીજીનો પણ, થોડો વખત બગડેલો. વડોદરા પ્રત્યે અણુગમે ઉત્પન્ન થવામાં આ પણ એક કારણ હતું. એમની નૈતિક હિંમત અપ્રતિમ હતી. પોતાનાં મંતવ્યો ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેની વિરુદ્ધ આચરણ કોઈ કરતું હોય તો તે કોણ છે તેની લેશમાત્ર પણ દરકાર ક્યો વિના તેનો વિરોધ કરવા જેટલું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ હતું. કોઈ દુર્વૃત્તો જોવા હતા અને કોઈ પણ કારણસર પોતાની માનહાનિ થાય છે એવી ગંધ પણ આવે તો તેમ કરનારને શિક્ષા કરતા અથવા તેને પોતાની માનહાનિ કરવા દેવાનો પ્રસંગ જ આવતા હતા નહિ. આવા અત્યંત માની સ્વભાવને લીધે એમને વારંવાર આર્થિક તુકસાન ભોગવવું પડતું તેમ જ અકારણ વિરોધીઓ ઉત્પન્ન થતા પરંતુ એ કદી પણ તેમને સાલતું નહિ. અનેક સારી સારી નોકરીઓ અને માનનાં રચાનો એમને આવા કારણસર છોડવા પડતાં પરંતુ એ નિભાવવા ખાતર કદી પણ કોઈની ખુશામત કરતા નહિ કે અપમાન સહી લેતા નહિ; તેમ જ આમ જતા કરેલા લાભોને માટે એમણે ક્યારે પણ પરતાવો ક્યો નથી.

—તેથી નોકરીનું રાજનામું

હવે પ્રસ્તુત પ્રસંગ પર આવીએ. એમના પુત્રના મૃત્યુ બાદ સંદેર ગયેલા અને સાંથી પાછા ફરતાં અનિવાર્ય સંજોગમાં એમને વિલબ થયો એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. વડોદરા પાછા ફર્યા બાદ એમને “આ વાત ગજનરસાહેબને નથી ગમી અને તેથી તેઓ જરા નારાજ થયા છે” એમ કાંઈક ખબર મળી—કાંઈક વહેમ પડ્યો. ખરી વસ્તુરિયત શું હતી તે જાણવાનું આજે અશક્ય છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે ગજનર-સાહેબનું વર્તન સાધારણ રીતે જ જરા અમલદારશાહી બરેલું રહેલું. તે સ્વ. કાન્તને તો જરૂર પડ્યે સીધો દુપકો જ આપતા. શાસ્ત્રીજીના અતિશય સ્વતંત્ર સ્વભાવનો એમને કોલેજના સમયથી પરિચય, એટલે એમને સીધે-સીધું કાંઈ ન કહેતા પણ આકસ્તરી રીતે સૂચન મળે એટલું તો જોતા જ. આ પ્રસંગમાં પણ એવું જ કાંઈ બન્યું હશે એમ અનુમાન કરીએ. વળી

પ્રસંગ જરા નાજુક હતો એટલે પણ શાસ્ત્રીજીને વધારે લાગ્યું. એ જ અરસા-
માં કે ત્યાર બાદ થોડા વખતમાં સમયપત્રોની પુનર્ધટના થઈ અને
તેમાં શાસ્ત્રીજીને ફાળે કામનો સમય પહેલાં કરતાં કાંઈક વધ્યો. એમનું
અત્યાર સુધીનું કામ ખૂબ સતોષકારક અને અદ્યયવત્ જ્ઞાનવાળું હતું.
વિદ્યાર્થીઓ તો સારી રીતે સંતુષ્ટ હતા એટલે આમ થવાનું પ્રયોજન શું
તે એમને ન સમજાયું અને આ પેલી મોડા આવ્યાને લીધે થયેલી છતરાજીને
પરિણામે હશે એમ એમણે માન્યું. એમણે વિરોધ કર્યો ત્યારે “ આ તો
તાત્કાલિક છે; અમુક વખત પછી પાછું બધું પૂર્વવત્ થઈ જશે ” એમ
કે એવું કાંઈક સમજાવવામાં આવ્યું. આ રીતે એ વાત તે વખતપૂરતી
થાજે પડી ગઈ. આ સઘળી ખટપટના સમય દરમ્યાન ગજજરસાહેબ સાથેના
અંગત સંબંધમાં તો જરા યે આંચ નહોતી આવી અને તેથી તો શાસ્ત્રીજીને
ઊલટું વિશેષ આશ્ચર્ય થતું. મનમાં કાંઈક હોય અને વર્તનમાં તો ખીજું, એ
સંભવે જ કેમ, એ એમના ખ્યાલમાં આવતું નહિ. ગજજરસાહેબના
ઘરમાં એમનાં માજીતો તો શાસ્ત્રીજી પર ખૂબ રતેહ હતો અને કુટુંબમાં
અથવા ખાસ કરીને માજી પાસે કાંઈક કામ હોય, કાંઈ ન માનતાં હોય
અને સમજાવવાનું હોય તો તે કરવાનો બાર શાસ્ત્રીજી પર જ આવતો.
આવો એક પ્રસંગ સાંભળ્યો છે. ગજજરસાહેબ પ્રિન્સિપલ થયા પછી
એમને ઘેર અનેક નાનાંમોટાં માણસોની અવરજવર વધી પડી. હવે,
માજીને ગજજરસાહેબ નાના હતા સારથી જ નેમને ‘ તિલો ’ (એમના નામ
ત્રિજીવન પરથી) કહીને જોલાવવાની ટેવ હતી; એટલે બહારનાંની હાજરીમાં
પણ તે તો એમના રિવાજ મુજબ ‘ તિલા ! ’ કહીને જ જોલાવતાં. આ
ગજજરસાહેબને બિલકુલ નહોતું ગમતું. પણ માજીને એ વાત સુકિતપુર-
સર સમજાવે કોણ ? છેવટે શાસ્ત્રીજીને એ કામ સોંપાયું અને માજીને ગળે
એ વાત એમણે ઉતારી પણ ખરી.

આવો નિકટ સંબંધ હોવા છતાં પણ જ્યારે ઓફિસના કામકાજના
સંબંધમાં ગજજરસાહેબ અમલદારશાહીવાળું વર્તન રાખે છે એમ શાસ્ત્રી-
જીને જણાયું સારથી એમનું દિલ એ નોકરી પરથી ઊતરી ગયું. આગળ
જતાં ખીજી વખત સમયપત્રક રચાયાં ત્યારે પણ એમને ફાળે વધારેલો સમય
જ રહ્યો. એટલે એમને ચોક્કસ લાગ્યું કે આવી નિષ્કારણ કુદેલી કનડગત
હું ચલાવી લઉં એમ નથી એમ ગજજરસાહેબ બાજે છે એટલે મને

દૂર કરવાના હેતુથી જ વસ્તુસ્થિતિ આ રીતની બનાવવામાં આવી છે, આથી નવાં સમયપત્રોની વાત બાબતો એમણે ઘૂરત જ રાજનામું લખી નાંખ્યું અને ઘેર જતાં પહેલાં ગજગરસાહેબ પર મોકલી દીધું. રામજી મંદિરની પોળમાં “કાન્ત” અને શાસ્ત્રીજી પાસે પાસે જ ઘર રાખીને રહેલા હતા અને સવારસાંજ ઘણા વખત સાથે જ ગાળતા છતાં પણ પોતાના કરેલા નિર્ણય પર કોઈની સલાહ ન લેવાના આગ્રહી સ્વભાવને લીધે પોતે એ સન્મિત્રને પણ આ રાજનામાની વાત કરી નહિ. ખીજે દિવસે સવારે ગજગરસાહેબે શ્રી. કાન્તને ઘેર બોલાવી વાત કરી ત્યારે જ તેમને પણ પ્રથમ ખજાર પડી.

આ પછી તો રાજનામું પાછું એંચાવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા “તને વાંધો હોય તે દૂર કરીએ.” “મણિ, રાજી અને ગજગરની આપણી ત્રિપુટી તૂટી જાય છે.” “દક્ષિણીએને રાજ થવા જેવું થશે” વગેરે અનેક રીતે, આપણું રાજનામું પાછું એંચાવવા સમગ્રવ્યા પણ એમણે માન્યું નહિ અને આ રીતે એ સુખદ જીવનકાલનો અંત આવ્યો.

ગાદી વધે કાશીની જ્ઞાનયાત્રા

શાસ્ત્રીજીને લાંબા વખતથી એમ લાગ્યા કેરવું હતું કે આર્ય તત્ત્વ-જ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રોનો યથારિચિત અભ્યાસ કરવાને કેવળ સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનોના તે તે વિષયો પરના અંધોતું અવલોકન પૂરતું નથી. એને ગાટે તેર કાશી જેવાં વિદ્યાધામની શારદાપીઠમાં જ્યાં દર્શનોનો વિધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો ધટે. પરંતુ કોલેજ છોડીને સંસાર શરૂ કર્યા પછી આવો પ્રસંગ મળવો ખુસુમવત્ લાગ્યા કરતો હતો. ગજગરસાહેબ સાથેના પ્રસંગથી અને પોતાના પ્રિય પુત્રના અવસાનથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા ચિત્તને શાંતિની પણ જરૂર હતી એટલે વડોદરાના નિવાસ દરમ્યાન જે કાંઈ થોડું દ્રવ્ય બચ્યું હતું તે પોતાનાં પત્નીને નિભાવાથે આપીને ફક્ત ગાડીબાકું તથા તાત્કાલિક ખર્ચપૂરતું સાથે લઈ એઓ પોતાની આશરે ત્રીશની વયે કાશી જવા નીકળ્યા અને એમના વિદ્યાર્થી-જીવનનો ત્રીજો અને અંતિમ તથાજો શરૂ થયો. કાશીમાં એઓ ક્યાં રહ્યા અને કેવી રીતે નિભાવ થયો તે બાબતો આપણી પાસે સાધન નથી પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે એમણે એમના યુરુનો ગ્રેમ પોતાની તેજસ્વી અને સર્વમાર્ગી ભુદ્ધિ અને અભ્યાસપરાયણતાથી જીતી લીધા; તે એટલે સુધી કે સમગ્ર દર્શનોનો અભ્યાસ નિયત કરેલા કરતાં અદ્ય સમયમાં

કરી રહ્યા બાદ જ્યારે એમણે પુનઃ સ્વદેશ આવવા રજા માગી ત્યારે યુરોપે એમને કાશીમાં જ રિયર થઈ રહેવા ઘણો આગ્રહ કર્યો. કાશીમાં એકંદર બે-અઢી વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. ત્યાંના એમના તત્કાલીન મિત્રોમાં મહામહોપાધ્યાય પદ્મનાભ બટાચાર્ય મુખ્ય હતા.

બિ. એ. ટોબેકો કંપનીમાં

ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષો એઓ કલકત્તામાં બ્રિટિશ અમેરિકન ટોબેકો કંપનીમાં (જે અસારે ઇમ્પીરીઅલ ટોબેકો કંપનીને નામે કામ કરે છે તેમાં) એકાઉન્ટન્ટ તરીકે રહ્યા અહીં કેટલાક સમયથી ‘કરટમ્સ’ની બાબતમાં કાંઈક શૂલ થયા કરતી હતી અને તેને લીધે કંપનીને અમુક આર્થિક તુકસાન જતું હતું. શાસ્ત્રીજીએ આ બાબત પકડી અને તેના પ્રત્યે કંપનીના મેનેજર મિ. ઇ. એ. વુડવર્ડનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દુરત જ એ સંબંધમાં અમેરિકામાંની હેડ ઓફિસ અને કરટમ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ સાથે પત્રવહેવાર શરૂ થયો અને પરિણામે કંપનીને એક સારી રકમ પાછી બરપાછ તરીકે (‘રોફંડ’) મળી. આથી હેડ ઓફિસવાળાઓ તથા મિ. વુડવર્ડ મૂળ ખુશ થયા અને શાસ્ત્રીજીને એકાઉન્ટન્ટનાંથી એસિસ્ટન્ટ મેનેજરનું સ્થાન મળ્યું, પગારમાં માસિક રૂ. ૫૦) નો વધારો કરવામાં આવ્યો તથા એક મોટી રકમ પારિતોષિક તરીકે આપવામાં આવી.

ઉપર મુજબ નવી જગ્યા મળ્યા પછી અમેરિકાથી આવતા તંબાકુ તથા સિગરેટના કોન્ટ્રાક્ટ દેશી વેપારીઓ સાથે કરવાનું કામ એમને સુપરત થયું. આ બાબતમાં એમના પુરોગામીએ વેપારીઓ પાસે અમુક ટકા કમિશન લેવાનો રિવાજ રાખેલો. એ સમયમાં કલકત્તામાં સિગરેટના દલાલોમાં શેઠ મૂળજી ભાઈદાસ કંપાની મુખ્ય હતા. શાસ્ત્રીજીએ ઉપલું સ્થાન સ્વીકાર્યો બાદ નવો કોન્ટ્રાક્ટ થયો ત્યારે એમના નિયત કરેલા કમિશનની રકમનું કરન્સી નોટનું બંડલ એક પરબીડીઆમાં મૂકી શ્રી. મૂળજીભાઈ એમના ટેબલના ખાનામાં મૂકી ગયા. “એ શું મૂકો છો, મૂળજીશેઠ ?” એમ પૂછતાં મૂળજીભાઈએ આંખથી અણસારો કરી, એ આપને માટે છે એમ સૂચવ્યું. શું છે એ જોવા જ્યારે બંડલ ખોલ્યું ત્યારે અંદરથી સારી રકમની કરન્સી નોટો નીકળી. પ્રથમ તો શાસ્ત્રીજી જરા વિચારમાં પડ્યા, પણ જ્યારે ખરી રિયલિટી સમગ્ર થઈ ત્યારે એ નોટનું બંડલ તથા મૂળજી-શેઠને લઈ પોતે વુડવર્ડસાહેબના એમ્બરમાં ગયા. મિ. વુડવર્ડ આ

રિવાજથી તદ્દન અજાણ્ય તો નહોતા જ, પણ ઠાઠ ખાસ પુરાવો નહોતા મળતા એટલે એને રોડી નહોતા શક્યા. મૂળજીશેઠ તો વિચારમાં જ પડી ગયા. સહેલાઈથી અને ઠાઠ પણ જાતના જોખમ વિના પ્રતિવર્ષ સેંકડો રૂપિયા મળતા હોય તેની ઠાઠ ના પાડે એ રિયલિજ એમણે કદી નહોતી. મિ. વુડવર્ડે મૂળજીશેઠને કશે ઠપકો તો ન આપ્યો, કારણ કે એમાં એમનો ખાસ વાંક નહોતો. એમને તો વેપાર કરવો હતો, અને જૂના એસિ. મેનેજર-સાહેબ દક્ષિણા સીધા સિવાય કોન્ટ્રેક્ટ આપે એમ હતું નહિ, એટલે રિવાજ સ્વાભાવિક ગણી ચાલુ કરેલો; પરંતુ આ પ્રસંગ પછી શાસ્ત્રીજી માટે મિ. વુડવર્ડનું તથા મૂળજીમાઈનું માન ખૂબ વધી ગયું.

‘અસહ્ય’ પોશાકની કહાણી

શાસ્ત્રીજીને વિલાયતી ઢંગના પહેરવેશ પ્રત્યે પ્રથમથી જ સૂગ હતી. કલકત્તાના નિવાસકાળમાં તેમનો નિયમિત પોશાક લાંબો કોટ, ખમિસ, ચારે છેડે ધ્વાજાળી પદ્મતિથી પહેરેલું ધોતિયું તથા માથે ફેટે-એવો હતો. કલાઈવ સ્ટ્રીટમાં આવેલી બ્રિ. અ. ટેબેક્કો કંપનીમાં જવાને રાજ એમને હાવરાનો પુલ ઝાળંગવો પડતો. આ પુલની નીચેથી મોટી સ્ટીમરો પસાર થઈ શકતી નહિ, એટલે એવે પ્રસંગે તેને છૂટો પાડી નાખવામાં આવતો અને તેટલા સમય દરમ્યાન લોકોને એક કિનારેથી બીજે કિનારે મક્ત લઈ જવામાં આવતા. એ બોટમાં અમુક રૂપિયાથી વિશેષ વેતનવાળા અથવા આગદાનીવાળા ગૃહસ્થોને પ્રથમ વર્ગમાં અને બીજાઓને બીજા વર્ગમાં બેસાડવાનો નિયમ હતો. પ્રથમ વર્ગમાં ખાસ કરીને અંગ્રેજ કુટુંબો જતાં, જેમાંનાં અંગ્રેજ બાતુઓને હિંદી પોશાક અને મુખ્યત્વે ધોતિયાં પ્રત્યે અણગમો હતો. એને એ લોકો અસહ્ય ગણતાં. આમ હોવાથી પ્રથમ વર્ગમાં યુરોપિયન ઢંગના પોશાક ન પહેર્યો હોય તેવા ગૃહસ્થને દાખલ ન કરવા એવો કર્ટમ્સ ખાતાએ નિયમ કર્યો હતો. એસિ. મેનેજરની જગ્યા મળવાથી શાસ્ત્રીજીને ઉપલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાનો હક તો મળ્યો, પરંતુ જ્યારે એનો અમલ કરવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો ત્યારે ઉપરકક્લા નિયમને આધારે એમને એ વર્ગમાં જતા રોકવામાં આગ્યા. સામે કિનારે પહોંચી ઓફિસમાં જવાને બદલે એઓ સીધા જ કર્ટમ્સ ઓફિસમાં ગયા, અને ત્યાંના મુખ્ય અમલદારને “મારા પોશાકમાં અસહ્યતાનું લક્ષણ કયું અને ક્યાં છે તે બતાવો જોઈએ,”

એમ પૂછ્યું. એમના વ્યક્તિત્વ અને હિંમતથી એ ગૃહસ્થ અંગયો; “તમારા પોશાકમાં તો એવું કંઈ નથી; પરંતુ આ નિયમ તો તદ્દન બેદરકારીથી પહેરેલાં બંગાળી બદ્દલોકનાં બારીક ધોતિયાં તથા કમ્મરે વીંટાગેલાં મદ્રાસી એટીઓનાં વસ્ત્રો ને લુંગીઓને લીધે જ કરવો પડેલો” એવો એ અમલદારે ખુલાસો બચાવરૂપે કયો. પરિણામે નિયમ રદ ન થયો પણ શાસ્ત્રીજીને તો જે પોશાક તેમનો હતો તે જ પહેરીને પ્રથમ વર્ગમાં એસવાની હેખિત રજા મળી. બાણુ (પછીથી સર) સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને કલકત્તાના તત્કાલીન હતર વિદ્વાનોના સંપર્કમાં ચોતે આ સમયમાં કલકત્તાના વસવાટ દરમ્યાન આવ્યા હતા. સુરેન્દ્રબાણુનો બાલીમાં બંગલો હતો અને ત્યાં શાસ્ત્રીજીને વારંવાર ધર્મવિષયક વ્યાખ્યાનો આપવા નિમંત્રણ મળતું.

‘મસ્ત’-કવિના માનપાત્ર

‘કલાપીનો વિરહ:’ ‘વિભાવરી સ્વપ્ન’ વગેરેના કર્તા કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર જે ‘મસ્ત કવિ’ના હુપનામથી વિખ્યાત છે તેમની સાથે શાસ્ત્રીજી ક્યારે ક્યાં અને કેમ પરિચયમાં આવ્યા તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ કલકત્તામાં એમના પર આવેલા કવિના એક પત્ર પરથી એઓ કવિના પૂર્ણસ્તેહ અને માનવું પાત્ર હતા એમ જણાય છે. એ જ અરસામાં એમણે કવિનાં ભક્તિ-વૈરાગ્યવિષયક કાવ્યોના સંગ્રહ ‘સ્વપ્નપુષ્પાંજલિ’ પર ‘રસાત્મા’ના તખલ્લુસથી ટીકા લખી એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કયો. એ કાવ્યો તથા તેમના પરની શાસ્ત્રીજીની વિદ્વતાપૂર્ણ નોંધના સંબંધમાં સાક્ષરવર્ષ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી લખે છે :

I am much obliged by your kind present of ‘સ્વપ્નપુષ્પાંજલિ’ It is found (to be) a really valuable book for me for knowing more of અદ્વૈત philosophy, especially your commentary; and I hope it will receive the wide circulation it deserves among those of our people who belong to the growing class of religious philosphers. The commentary is indeed full of suggestive matter for the students of comparative philosophy and religion.

૧૯૦૪ની આસપાસ બ્રિટિશ અમેરિકન ટોએકો કંપનીની કલ-

૧. એ પત્રના એક ભાગનો પ્લોક જ આ વખતે છાપી રાકાયો છે. પત્ર હવે માટે ખોવાયો લાગે છે. જરૂરી તો હવે પછી પહેલી તકે છાપીશું-સં. માનસી

કત્તાની શાખાના મેનેજર (ઉપરકહ્યા તે મિ. લુડવર્ડ) લાંબી રજા પર સ્વદેશ ગયા અને તેમને રથાને જે બીજા ગૃહસ્થ આવ્યા તેમની સાથે શાસ્ત્રીજીને ફાવ્યું નહિ. કાંઈક સાધારણ બાળક પર મતભેદ થતાં તેમણે રાજનામું આપી દીધું. પેલા ગૃહસ્થે કદાચ આટલી બધી ઉત્કટ સ્વાભિ-માનવૃત્તિની અપેક્ષા નહિ રાખી હોય. એણે રાજનામું હેડ-ઓફિસ પર સ્વીકારાવાને મોકલી આપ્યું અને સાથે સાથે જોરસમજૂત થવાનાં કારણે પણ લખી મોકલ્યાં. પરિણામે અમેરિકાની ઑફિસે શાસ્ત્રીજીને મુંબઈની શાખામાં મોકલવા એમ દરાવ્યું. આ પ્રમાણે કલકત્તાનો નિવાસ સમાપ્ત થયો.

નોંધપાત્ર નૈતિક હિંમત

મુંબઈમાં આવી કાલબાદેવી રોડ પર પોપટવાડીમાં એક મકાનનો માળ ભાડે રાખ્યો. એએક વર્ષ એમણે અહીં કામ ચલાવ્યું પણ એટલામાં એકબે પ્રસંગે પર અહીંના મેનેજર સાથે પણ અણુરાગ થયો અને એમણે એ નોકરી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ફરીથી અંબલાવવા છોડી. ૧૯૦૪-૦૫-૦૬ના માળાનાં એ દોઢ વર્ષોના ખાસ નોંધવા જેવા પ્રસંગોમાં એક જ અત્યારે યાદ આવે છે. એક વખત આર્યસમાજ તરફથી સભા હતી અને તેમાં શાસ્ત્રીજી સુસ્ત સનાતની હોવા છતાં તેમને નિમંત્રણ આપવા અમુક ગૃહસ્થો આવ્યા. એમણે પોતાની અશક્તિ દર્શાવી પણ પેલા ગૃહસ્થોએ ખાસ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે તેમને કહ્યું “ જીઓ ભાઈઓ, મને લઈ જવાથી તમને લાભ નથી, હાનિ છે. તમે સૌ વેદને માને છો. અક્ષરશઃ માનવાનો દાવો કરો છો. વેદેતર એવી કાંઈ પણ વસ્તુનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા નથી. હવે, વૈદિક ધર્મ અનુસાર ત્રિકાળ સંધ્યાપાસન કરવું જોઈએ. વ્યક્તિમાત્રથી એ આચાર કે નિયમ ન પાળાય એ સમજાય તેવું છે, પરંતુ તમે તો સભા જ એવે સમયે બોલાવી છે કે જેથી સાયંસંધ્યાનો કાળ ચૂકી જવાય. આ જ વાત તમારીસૌની ધર્મ અને ધર્મ ઉપરની આરથા કેટલી પાતળી છે એ દર્શાવવા પૂરતી નથી? આ પ્રકારની વાતો હું સભામાં કહીશ તો નકામી કડવાશ થશે.” એમનું આવું વલણ જોઈને એમને લઈ જવાનો આગ્રહ એ મિત્રોએ ચૂકી દીધો, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. શાસ્ત્રીજી પર બીજા દોષ ભલે ચૂકી શકાય પરંતુ

નૈતિક હિંમતના અભાવનો દોષ તો એમનો દેખી પણ મૂકી શકે તેમ નથી.

ફરીથી શિક્ષણક્ષેત્રમાં

દોષેકેકો કમ્પનીની નોકરી છોડી એવામાં મુંબાઈમાં બાબુ પન્નાલાલ પુનમચંદ જૈન હાઈસ્કૂલ નામની શાળા ચાલુ થતી હતી. તેમાં સંસ્કૃત અંગ્રેજીના શિક્ષક તરીકે ૧૯૦૬ કે '૦૭માં એઓ રહી ગયા. એ શાળાનું સુકાન રા. દત્તાત્રય અનંત તેલંગ જેવા બાહોશ ગૃહસ્થને સોંપાયેલું હતું અને અઘાપિ એમની પાસે જ છે. યોગ: કર્મણ કૌશલમ્. મહાતુભાવોને સુલભ એવી સહૃદયતા અને દક્ષતાથી એ શાળાસંચાલકે પોતાનું કાર્ય ઉપાડ્યું અને મુંબાઈમાંથી બને તેટલા ઉત્તમોત્તમ વિદ્વાનોને એકત્ર કરવાનો બારે અને સફળ પ્રયાસ કર્યો. સંસ્કૃતને માટે એમણે શાસ્ત્રીજી તથા અંગ્રેજી ને ગૂજરાતી માટે પ્રસિદ્ધ વાતાંકાર સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆની નિમણૂક કરી. આ શાળામાં શાસ્ત્રીજીએ કેટલાં વર્ષ કામ કર્યું તે ચોક્કસ ખબર નથી પરંતુ ૧૯૧૨-૧૩ની લગભગ રા. તેલંગ રજા પર હોવાથી એમનો 'ચાર્જ' શાસ્ત્રીજી પાસે હતો એટલું કહી શકાય છે. એ દરમિયાન સંસ્થાના નિધિયો* ('ટ્રસ્ટીઓ') સાથે કાંઈ ધારાધોરણી ('ટેકનિકલ') મતભેદ થવાથી એઓ રાજીનામું આપી છૂટા થયા એવો ખ્યાલ છે. નિધિયોમાં સદ્ગત શેઠ જીવણલાલજી પન્નાલાલજી મુખ્ય હતા. અત્યાર સુધી શાસ્ત્રીજી એમની સાથે સીધા સંપર્કમાં નહોતા આઠમા પરંતુ આ મત-ભેદવાળા પ્રસંગથી એમની સાથે પરિચય થયો અને એમના સ્વાભિમાન તથા નિઃસ્પૃહ વર્તનથી શેઠ તાહેબને એમના પ્રત્યે બહુમાન થયું. ત્યારથી તે શાસ્ત્રીજીના જીવનના અંત સુધી એઓ એમના પરમ મિત્ર રહ્યા.

પરિપદ-નિબંધ સમયવીર

એ નોકરીમાંથી છૂટા થયા બાદ એમણે મુંબાઈના માંડવીલગામાંની શેઠ ચોકલદાસ તેજપાળ સેમીનરીના હેડમાસ્તર તરીકેનું કામ લીધું. ત્યાં હતા તે દરમિયાન એમણે કવિ નર્મદના જીવન સંબંધી 'સમયવીર કવિ નર્મદનાં સંસ્મરણો' નામનો એક નિબંધ લખ્યો અને એમના મિત્રોના આગ્રહથી ૧૯૧૫ની સુરતમાં બરાવલી સાહિત્યપરિષદમાં એ વાંચવો એમ નક્કી કર્યું. ગણ્યા પ્રમાણે સ્વ. રજુજિતરામ વાવાભાઈ એ વખતે પરિષદના મંત્રી હતા. આ નિબંધમાંની હકીકતો શાસ્ત્રીજીએ નર્મદ સાથેના તેમના સહવાસ

* આ શબ્દ મરાઠીમાંથી લીધો છે, -સં. માનસી.

દરમ્યાન જાતે જોએલી-જાણેલી હોવાથી સર્વથા સત્ય હતી, પરન્તુ તે ટેટલીક બાબતમાં શ્રી. નવલરામભાઈએ લખેલા નર્મદાશંકરના કવિજીવનની હકીકતોથી ભિન્ન હોઈ તેને અમુક અંશે ખોટી કે શંકાસ્પદ ઠેરવતી હોવાથી શ્રી. નવલરામભાઈના પ્રશંસકો તરફથી નિબંધમાંની અમુક બાબતો દૂર કરવા શાસ્ત્રીજી પર દબાણ કરવામાં આવ્યું. એમણે તેમ કરવા ચોખ્ખી ના પાડી, અને એ કારણે એમને અને પરિષદના એ વખતે સંચાલકો હતા તેમની વચ્ચે સારી જેવી કડવાશ થઈ. આખરે એ નિબંધ હતો તેમ જ પરિષદમાં વંચાયો અને બહુ વખણાયો. આમ છતાં પરિષદના કાર્યવાહકોએ એના નિબંધસંગ્રહમાં એ સામેલ ન કર્યો. આ સંબંધમાં શ્રી. કાન્તે શાસ્ત્રીજી પર લખેલા પત્રો બહુ સૂચક છે, અને પરિષદના કાર્યવાહકોના માનસ પર સારો પ્રકાશ નાંખે છે. પોતાના તા. ૭-૬-૧૫ના પત્રમાં તેઓ લખે છે:

પરિષદના રિપોર્ટમાં આખો લેખ તો આવશે કે ? આખો નહિ આવે એવું 'ગુજરાતી'માં કયાંક વાંચ્યું, તેથી પૂછવું પડે છે. જો કે પરિષદ એવી ભૂલ કરશે એમ હું ધારતો નથી. રજીસ્ટ્રારમ લેખ મોકલે છે કે નહિ તે જણાવશો. કદાચ પરિષદને દેવરે રાખવાના હોય.

પછી, તા. ૨૬-૬-૧૫ના પત્રમાં :-

“સમયથી” નામનો લેખ પહેલો જ વંચાયો, અને બહુ વખણાયો, એમ દેવશંકર પાસેથી સાંભળી ધણો સંતોષ (યયો છે.).”

અને છેવટ, તા. ૨૪-૭-૧૫ ના પત્રમાં:

“Is the essay returned ? I think, the secretaries would commit a grievous mistake, if they don't include your essay in their report. The position taken up by you is quite proper. They should not be allowed to mutilate your writing.”*

૧. ૨૪. દેવશંકર વેકુંડળ સહ: ભાવનગરના પ્રશ્નોશ નાગર, સમર્થ શિક્ષક તથા લોકસાહિત્યના આદ્ય સંચાલકોમાંના એક—સં. માનસી

* આ પત્રનો બાકીનો ભાગ પણ મહારવનો હોઈ અહીં લેવાયો છે.

“Your intention of exposing the self-styled Aryas deserves to be carried out. You are not fond of controversies and yet they often do a deal of good. Make use of the 'ગુજરાતી' for your articles

હું ધારું છું કે આ અવતરણે આખી વસ્તુસ્થિતિને તદ્દન સ્પષ્ટ કરે છે. એ લેખ પરિષદના અહેવાલ તથા નિબંધસંગ્રહમાં તે ન હોયો પણ 'ગુજરાતી' પત્રમાં ક્રમશઃ પ્રકટ થયો હતો (૧૯૧૫). હમણાં (૧૯૩૯માં) 'ગુજરાતી' પ્રિ. પ્રેસે પ્રકટ કરેલા 'હિતરત્નમંદ્યરિત'માં એ પુનર્મુદ્રિત થયો છે.

આ જ વરસમાં એઓ આર્યસમાજ સાથે 'ગુજરાતી' પત્રમાં ચર્ચા "રસાત્મા"ના તખલ્લુસથી ચલાવતા. એમના એ કાર્યને એમના સ્વ. કાન્ત વગેરે મિત્રો ખૂબ રસપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપતા, એ ઉપર દીપમાં ટાંકેલા એ મિત્રના અંગ્રેજી પત્ર પરથી જણાશે.

ગો. તે. છાત્રાલયના ગૃહપતિ

સને ૧૯૧૬માં ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રા. ઘોડી નામે હતા તે ગિમાર પગ્યા, એટલે તેમની ફરજે સેમીનરીના હેડ-માસ્તરની જગ્યા ઉપરાંત શાસ્ત્રીજીને સોંપાઈ. આ પ્રમાણે જે સંસ્થામાં રહીને એમણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો તેનું જ નિયમન કરવાનું કર્તવ્ય એમને ભાગે આવ્યું. એ સ્થાને હતા તેવામાં એમને સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવામાં આવતી ગુસ્કેલીઓ, જે એમણે એમના એ ભાષા શિખવવાનાં અનેક વર્ષોનાં અનુભવથી જાણેલી તે દૂર કરવા એ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખવાનો લાંબા સમયથી મુલતવી રાખેલો વિચાર અમલમાં મૂકવાની તક મળી, અને એમણે 'રાજમાર્ગ' નામે

And let us hear what you think of those people.

As one grows old, one's respect for truth increases and all sentimental regard for the mere feelings of others decreases. We have but a short time to live. Let us have our say candidly and fully.

Kavi¹ sends his best regards.

yours ever,

Manishankar.

૧. આ ઉદ્દેશ રા. ન્હાનાલાલ દ. કવિ વિશેનો હતો એવું અનુમાન થાય છે. આ પત્ર તેમ જ 'કાન્ત'ના પત્રમાંનાં-ઉપલાં બંને અવતરણ અહીં પહેલી વાર પ્રકટ થાય છે એ અક્યારીઓના ધ્યાનમાં રહેશે જ.-સં. માનસી

ડો. બાંડારકરકૃત 'માગીપદેશિકા' તથા 'મન્દિરાન્તઃપ્રવેશિકા' ની સહ-વાચનપોથી ('કચ્છેનિયત રીડર') તરીકે એ ભાગમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ પર પુસ્તકો લખ્યાં અને તેનો પહેલો ભાગ સને ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયો. તત્કાલીન સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં એને સારો આવકાર મળ્યો. લોકમાન્ય ટિળક એ ગ્રંથ સંબંધે મત દર્શાવતાં લખે છે:

"Your 'Rajamarga' of which you have so kindly sent me a copy, has thrown quite a new light on our acquaintance. I heartily congratulate you on producing such a valuable, clear and quite easy treatise on Sanskrit Grammar. I shall certainly try to see you when I next come to Bombay and shall think myself very fortunate, if I can have a peep at the Mss of the second part of this really fine book."

દિલ્લે ઘા પર ઘા

૧૯૧૭માં કે એ અરસામાં બોડિંગની નોકરી પણ છોડી. એ વખતે એમનું સુદૃઢ શરીર પણ વિધિના એક પછી એક પ્રહારોથી તૂટી ગયું હતું. ૧૯૧૦માં એમનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. ૧૯૧૫માં એમનાં પુત્રી વરસેકે દિવસની બહુ જ કુઃખદ માંદગી ભોગવી ગુજરી ગયાં. ૧૯૧૬માં એમનાં એક બીજા પુત્રી વિધવા થયાં. એ જ અરસામાં એમના એક મિત્ર, ભાવનગરના દેસાઈ કુટુંબના શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદ* કાશીમાં ગુજરી ગયેલા, અને થોડા સમય પર એમના પૂર્વોક્ત પ્રિય મિત્ર ત્રિભુવન પ્રેમ-શંકર કવિ પણ અવસાન પામેલા. આવી અનર્થપરંપરા એમનો રોહાળ આત્મા ન સહી શક્યો, અને એમના શરીરનું સ્વાસ્થ્ય કથળી ગયું. મુંબાઈમાં ત્યારે ડો. રાવ નામે કામેલ તબીબ બહુ પ્રખ્યાત હતા. તેમની ચિકિત્સા, સલાહ વગેરેનો લાભ લીધો પણ સંતોષકારક સુધારો થયો નહિ.

ગજજરસાહેબ સાથે પુનઃ મૈત્રી

આ સમય દરમ્યાન પ્રો. ગજજર સાથેની પૂર્વની મૈત્રી પુનઃ સજીવન

* તેઓ નર્મદના સુપ્રસિદ્ધ આશ્રયદાતા શ્રી. હરિપ્રસાદ દેસાઈના પુત્ર તથા બાર્સી મિલવાળા બહીતા ખાદી-કાર્યકર સ્વ. શ્રી. ચણવંતપ્રસાદ દ. દેસાઈના બંધુ થાય.—સં. માનસી

થઈ અને તે પણ ગજજરસાહેબના પ્રયાસથી જ. શાસ્ત્રીજીનાં પુત્રીના વૈધવ્ય વિષે જાણી એમણે પ્રથમ આશ્વાસનપત્ર લખ્યો. પ્રો. ગજજરે ત્યારે મુંઝાઈમાં “ટકનો-કેમિકલ લેબોરેટરી” પરેલમાં સુંદરવિલાસ પેલેસમાં રથાપેલી. પ્રયોગશાળાના હિંદેશના સંબંધમાં પોતે શાસ્ત્રીજી પરના તા. ૧૭-૮-૧૯૧૬ના પત્રમાં લખે છે:

I am reorganising my laboratory, taking a few research students. I was engaged in very costly experiments in connection with the manufacture of synthetic dye stuff such as were imported by us from Germany in our Kala-bhavan days. I am responsible for their import and when these are not available I must try to manufacture them here. Very large works are being constructed for this purpose and I am taking up a great venture which English people are even not bold enough to take up. I shall try myself to see you within a short time when we shall talk out all these matters.”

આ પ્રમાણે ગજજરસાહેબ સાથે પુનઃ સંબંધ શરૂ થયો. ત્યાર બાદ બે ત્રણ વર્ષે તેઓ કોલાબા પર આવેલા રેડીમન્ટી હાઉસ નામના બૃહદ મકાનમાં રહેતા હતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીને થોડો સમય એમની સાથે રહેવા ખૂબ આગ્રહ કરી તેડી ગયેલા. ગજજરસાહેબની તળિયત એ વખતે ખૂબ લયડી ગયેલી. તેમના પુત્ર પ્રો. કે. ટી. ગજજર દુરંતના જ વિલાપતથી પાછા ફર્યા હતા એવું યાદ છે. તેમની સાથે ગજજરસાહેબને બહુ કાવતું નહિ. ઉપરકહ્યું એ મોટા મકાનમાં પણ એમને માટે અલગ બાગ હતો અને ગજજરસાહેબનાના વિભાગમાં આવવાની એમને રજા નહોતી.

એ રથજે મેં તો ગજજરસાહેબને મારા જીવનમાં પ્રથમ જ જોયા. શરીર તદ્દન કુશ થઈ ગયેલું. એક વિશાળ ખંડની બરાબર વચ્ચે બારણાંની સામે નાના સરખા પલંગ પર થઈ બેઠું સૂઈ રહેતા. બહુ વ્યવ-

સાચ રાખતા નહિ. મોટા મોટા માણસો પણ પ્રથમથી સમય નહી કરીને જ મળવા આવી શકતા અને નિર્ણીત સમયથી મોડા આવે તેમને ગજગરસાહેબ મળતા પણ નહિ. વાતચીત પૂરી થાય કે તુરત પોતે મુલાકાતીને-પછી તે ગમે તે હોય તો પણ-“Now you can go” એમ કહી રજા આપતા મેં જાતે સાંભળ્યા છે.

એ રમૂજ પ્રસંગો

મારી માતાના અવસાન પછી અમારે ત્યાં રસોઇ તથા બીજા ઘરકામ વગેરે માટે ઇડર તરફનાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બાઈ રહેતાં. તેમનું નામ ઉજમ-બહેન હતું. અમે ગજગરસાહેબના મહેમાન હતા ત્યારે પ્રસંગવશાત્ ઉજમ-બહેનની માતાનું નામ જમના હતું એમ ખબર પડી. અમે સૌ ગજગર-સાહેબના પક્ષગતી આસપાસ સોફા વગેરે પર બેઠેલા અને આ વાત નીકળી. ‘જમના’ નામ સાંભળી ગજગરસાહેબ એકદમ હસી પડ્યા અને કહે કે “હેવું વિચિત્ર છે ? તમારી બાતું નામ જમ-ના અને તમારું નામ ‘ઉ-જમ’ [હું જમ]. થોડી વારે એ વાતનો મર્મ અમને સમજાયો ત્યારે અમે બધાં પણ ખૂબ હસી પડ્યાં.

એ ઉજમબહેનનો ગજગરસાહેબના ઘરનો એક બીજો પ્રસંગ પણ રમૂજ આપે તેવો છે. ગજગરસાહેબને ત્યાં ચાનાં ચીની વાસણોના અનેક ‘સેટ’ હતા. ઉજમબહેન ચા બનાવે ત્યારે ‘ચાતું’ કોષ્ટ એક ‘સેટમાંતું’ તો રકાબી કોષ્ટ બીજા જ સેટમાંની, એવી રીતે મૂકતાં. આવે દરેક પ્રસંગે “અરે, ઉજમબહેન ! તમે તો ગણપતિ બનાવ્યા.” કહી ગજગર-સાહેબ ગમ્મત કરતા.

આવા રમૂજ સ્વભાવના ગજગરસાહેબની ઉચ્ચતા જોવાનો લાભ પણ અમને આ વખતે જ મળેલો. રસોઇઆએ કાર્ષિક જૂલ કરી-ઘણું કરીને, દાળ કે સાકમાં મરચું વિશેષ નાખેલું. બસ, ગજગરસાહેબનો ભિખસ ગયો. અને પથારીમાંથી બીડી નેતરની સોટીથી તેને ફટકાર્યો.

કાન્તવિરહ; અને અન્ત

શાસ્ત્રીજીએ બોડિંગ છોડ્યા પછી લગ્નકેલી તળિયત તરૂન ઠેકાણે તો ન જ આવી. ‘આખો’ દિવસ ‘કામ કરવાનું’ તેમનાથી અને એવું ન રહ્યું. આ વાત તેમની આગલી શાળા પન્નાલાલ જેન હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર

રા. તેજંગના જાણવામાં આવી અને એમણે શાસ્ત્રીજીને માત્ર અર્ધો દિવસ આવી ફક્ત સંસ્કૃતના વર્ગો સંભાળવા આમ્રહ કર્યો. શાસ્ત્રીજીને 'રાજ-ભાગ'નો બીજો ભાગ પૂરો કરવાની ઉત્કંઠા તીવ્ર હતી એટલે એમણે એ કામ લઈ લીધું. ત્યારથી તે એમના દેહોત્સર્ગ સુધી એમણે એ જ શાળામાં કામ કર્યું.

૧૯૨૧માં એમનાં એક બીજાં પુત્રી અવસાન પામ્યાં. હવે એમનું મન સંસારથી તદ્દન વિરક્ત થઈ ગયું—અને ૧૯૨૨માં એમણે વાનપ્રસ્થ લીધું. ૧૯૨૪માં સૌથી અસહ્ય આઘાત એમના પર આવ્યો: શ્રી. કાન્તના મૃત્યુના સમાચાર અચાનક આવી પડ્યા. થોડો વખત તો તેમને કશું સૂઝ ન પડ્યું. આ વખત એમની માનસિક સ્થિતિ બહુ જ દયાજનક થઈ ગઈ. 'કાન્તમાલા'ના પ્રકાશકોએ એ પુસ્તકમાં એ સદ્ગત ઈષ્ટમિત્રનાં સંસ્મરણો લખવા એમને બહુ આમ્રહ કર્યો પરંતુ "કાન્તને હું યાદ કરું છું ત્યારે હૈયું બરાબ આવે છે, સ્વપ્ન ચિત્તથી વિચાર જ કરી શકતો નથી. લખી તે શી રીતે શકાય?" એવો જવાબ આપ્યો. એક નાનું સરખું કાવ્ય નિષાપાંજલિરૂપે 'કાન્તમાલા' માટે મોકલી આપ્યું અને તે એમાં છપાયું છે.^૧

આવી માનસિક સ્થિતિમાં એમણે મહામહેનતે 'રાજભાગ'નો બીજો ભાગ સમાપ્ત કર્યો અને ૧૯૨૪માં એ પ્રસિદ્ધ થયો. પણ એ સાલમાં એમનું શરીર તદ્દન નાખાઈ ગયું. બિનાબાની રંગમાં એઓ રાંદેર આવ્યા પણ ફરી "હું મુંઝાઈ આવી શકીશ નહિ" એવી એમને ખાતરી જ થઈ ગઈ હતી. રાંદેરમાં દિનપ્રતિદિન સ્થિતિ વધારે ને વધારે બગડતી ગઈ. છેલ્લા બારેક દિવસ શ્વાસ લેવાની ખૂબ મુશ્કેલી રહી, એટલું જ નહિ પણ સૂઈ પણ શકાતું નહિ. તદ્દન અશક્ત શરીરે પણ એમને સતત ખેસી જ રહેતું પડતું. આવી અસહ્ય દેહયાતનાના સમયમાં પણ એમણે એક નિસાસો નાખ્યો કે ઉલકારો કર્યો નથી. જાણે મૃત્યુની સાહ જ જોતા હોય તેમ એમણે અજળ દૈર્ઘ્ય અને શાંતિથી ૧૯૨૪ના મે માસની ૧૨મી તારીખે બપોરે દેહ છોડ્યો.

૧. એ આ અંકના પ્રથમ પૃષ્ઠે પુનર્પ્રદિત કર્યું છે.—સ. માનસી

બાલ રાહુલ

આનંદ: પૂત્ર્ય, જે પૂત્ર્યતાભાવ હરે રાહુલ બાલને
આપ કાળે દતો, તેથી તદ્યે વધુ આપને.
તે શું પ્રસો, બાલક એહ રાહુલ
મોટો થઈને અજવાળસો ફલ—
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું હજી જે
દૈયે પ્રમુખે વસ્તુ ? કેમ માનીએ ?

પ્રુદ્ધ: આનંદ, તે વાત કહી ચલાય.
તથાપિ ના ત્યાં રજમાત્ર સ્વાર્થ.
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું ન હો રહ્યું,
મહત્ત્વ પૂર્વાશ્રમનું નથી મયું.
લીલા બધી ફૂલની લીન છે ફૂલે,
વધાનિલાસો વિરમે ચરદૂજલે,
વસંતની શ્રી જર આબલે નમે
ને જોધિસત્ત્વો સહુ જુદા થે રમે.
છાયા ન પૂર્વાશ્રમની ય વ્યર્થ,
કે છેક બૂસારી જવા સમર્થ.
આ ચિત્તમાં તો ગુરુ શી પ્રમાણ,
—સાતાત્રું પાતાળ જિહું નવાણ.

૧૦

આનંદ: સંસારના જે રામને રમો છો,
સંસારમાં તે જ બધા રમો છો !
ગુરો ! ગણો છો ગુરુ, કોણ ધન્ય તે ?
જન્મપિતાનો પિતૃ કો અનન્ય તે ?

૨૦

પ્રુદ્ધ: પિતા પિતાનો સુત જે સ્વકીય,
છે સિદ્ધ્ય જેવો ગુરુનો ગુરુ, પ્રિય !
સિદ્ધાર્થ તે રાહુલનો દતો પિતા,
ને એ જ તે રાહુલ જુદનો પિતા.

આનંદ: પિતા ! રચો છો વસમી સગરચા,
ચકે ઉકેલી મુજ ના તપરચા.

બુદ્ધ: કયા સ્મરે, સૌમ્ય, તું બોધિસતતરવની ?
છે ગંધ એના ગૃહત્યાગતવની ?

૩૦

આનંદ: સિદ્ધાર્થ ગાયા, પ્રભુ ? અર્ધ રાત્રિએ
પલાણીને કંથકે ઘેર ચાત્રી એ
ગયો, ગયો, ઉડી પિતાજનેતા
પ્રાસાદકથાનસુખે સુચેતા,
દંડો જરાવ્યાધિ વળી ચ મૃત્યુના
તરી જવા દુઃસહ સૃષ્ટિભૂના.
ગયો, ગયો. દષ્ટિ કરી ન પાછી
કે કેવી ત્યાં નીંદરઘેરી આછી
વિશ્રંભથી સૂતી સખી સમાના
તારુણ્યભારે રકુટ શોભમાના,
ને કાખમા ત્યાં જ લપાઈ કેવો
સૂતો હતો બાલક- દેવ ! દેવો
એ દર્ય સંભારી, નિમેષહીણાં
સંતપ્ત કારે નયણાં ! અહોનાં
અમે ચ તે સાબળી મંદ ભાગ્યનાં
કર્ણપકર્ણ, ક્યમ રાચીએ ના ?
કર્ણપકર્ણ મુણ્યું છે, પ્રભો, કે
ના આપનો કો ગુરુ આહી લોકે.
પૂછ્યું હશે મેં ચ કદી.....

૪૦

બુદ્ધ: મને ના

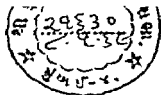
બને: દીધો ઉત્તર મેં તને ના ?
લે હું જ પૂછું, લઈ રાત માથે
સિદ્ધાર્થ નાહો, પણ અધિ સાથે
લેતો ગયો ચિત્ત મહો કહે કરી,
બુદ્ધત્વ આડે વરસો મુધી વસી
જે સ્પર્શ દેતી રહી ચાતનાનો,
બેઠાઈ લેતાં પથ સાંધનાનો ?

૫૦

આનંદ: તે માર્ગના, ભગવન્, અંતભાગે
શું મારસેનાની કરો કયા કે ?

૧. ઘોડાનું નામ. કહે છે કે સિદ્ધાર્થે વિદાય લેતાં તે ફાટી પડ્યો હતો.

ધણો ધણો દેહ દમ્યો, તપો તપ્યાં,
 સેવ્યાં કયાતીરય, મંત્ર કે જપ્યા,
 વિદ્યભજનોને બહુ ધીધ વંદન,
 તો થેં રાખ્યાં લેશ ન આત્મમંથન.
 ને એમ વર્ષો ભ્રમણો મહાં વીત્યાં,
 કેા પુણ્યવ્રતે જ ચડયા જઈ ત્યાં.
 હતી દિશા શૂન્ય, ઘડી નહોત,
 વનાન્ધકારે રજની અધોર.
 અમાસશી એહ અપાઠપૂર્ણિમા,
 નેરંજનાનીર વહે ધીમાં ધીમાં.
 બાણી લઇને પળ થોગ્ય ત્યારે,
 સેના સજ સત્વર સર્વ, મારે
 ચિત્તે કર્યાં આક્રમણો અકલ્પ્ય;
 (‘સમાધિ બેઠું બસ નિર્વિકલ્પ !’)
 પરા કસોટી હતી બોધિસત્તવની,
 પરા ઘડી હૃદયવ્યુહ-તત્તવની,
 ત્યાં પ્રચિઓ ચિત્ત મહાં મુતેલ
 તે વીફરી આખર એક વેળા—
 આળ્યો ધસી માર થઇ મહાજન,
 રો આત્મવાદેન લલચાવતો મન !
 હાયો, ન જપ્યો પણ; થેં ચિકિત્સાન
 ચિત્તે રકુયો હૃદયમ જ્ઞાનલિપ્તો
 ભરેલ કેા પૃથ્થકવેશમાં બલો,
 જરી શિરોધૂનનથી કર્યો પરા.
 આળ્યો ફરી, ફેરવી ૩૫, માર
 કેા વિપ્ર શીલવ્રતન ધારનાર
 બની, શિખા ચણશિખા સમી કરે;
 જિદ્દવા પુનર્જન્મકથાનકે રૂડે
 રમે, મહાઓષ્ઠ પરંપરાનો
 વહાવતી; નેત્ર નમાવી છાનો
 કર્યો. થઈ ત્યાં નયનોત્સવોની
 રોચા, લઈ મંડલિ બાંદિયોની

૧૦

૭૦

૮૦

૯૦

૧ નદીનું નામ છે. જેને તટ બોધિવૃક્ષ છે.
 + દવે એક પછી એક પ્રયોજનો.

- આવે બની માર રવચં યશોધરા...
- ખુદ્ધ: ન બોલ આગે, પ્રિય, ચંબ ને જરા.
લેં ભણી તું મારની પાપકેલિ,
ગા મારની હાર ન બેલીબેલી.
આયુષ્ય છે ત્યાં મુઘી છે જ યુદ્ધ.
કે મૃત્યુ પૂર્વે ન સુપૂર્ણ બુદ્ધ.
હરો ! ભલા, સર્વ પ્રલોભને ત્યાં-
તેં જે કહ્યા, અન્ય અનેક તેમાં-
યશોધરાવેશ ધર્યો જ મારે,
ધરેલ શું રાહુલનેા ય ત્યારે ? ૧૦૦
- આનંદ: આવેલ ના રાહુલ તો સુવચ્ચ, પ્રભો,
તથાપિ ના આપથી છાનું કેં, વિભો !
- ખુદ્ધ: હતો ન ત્યાં રાહુલ, વત્સ !
- આનંદ: .....તો જ
ખીલી રાકયું આપનું ચિત્તરોજ.
ભણું છું અરહંતની શિશ્યપ્રીતિ,
તેથી મ હોરો જ અપત્યપ્રીતિ.
પ્રત્યક્ષ ને યાત કુમાર રાહુલ,
તો ભત સો ધ્યાન મળી જ ધૂળ.
ભલે ન આગ્યો શિશુ એ સુવંચિત !
- ખુદ્ધ: ને કેમ એ આવી રાકે મ કિંચિત ? ૧૧૦
- આનંદ: ન કેમ આવી, ભગવન ! રાકે એ ?
- ખુદ્ધ: રે કેમ આવી જ રાકે કહે, જે
રવચં મને સત્પત્ર બોધનાર,
જે હાય જાલી હડસેલનાર
માયા-યુવા-છંબર-રાજ્ય બહાર ?
- આનંદ: અહો ! કરો એ સુકુમાર, નાય,
જેણે મહાકાચંશું જીડી બાપ !
જાણે કરી ગોકુળ બાણનામિના
સુતંત્રની પૃથ્વી ઉછાળી હોય ના !
કે કો પડયા પિંજર કેસરીને
પતંગ દે મુક્તિ સિમતે સરીને ! ૧૨૦
- ખુદ્ધ: સાચે જ છે ભતક, તાત, કે હતો,
પુરા પડયો પિંજર દિંસ સિંહ કો.
ધસી લખાવે સળિયાથું પંખ;

ભગી હઠે યોગમ બાતિચંદ્રા.
 દીસાં પંકયાં ધૂંટણુ, ને નખો ખડયા,
 ન બારણાં કે સળિયા થ હાખ્યા.
 ત્યાં તો પધાર્યાં તદો બોધિસરવ
 પતંગ રૂંચે સજીને મુદુતવ.
 ભેતાં જ તે હુપ્પ બન્યો જ કેસરી.
 ન્યાં કાલવા બચ, ગયું જ ત્યા સરી;
 ન્યાં કાલવા બચ, જઈ જ તે સરી.
 તરૂંકતો સિંહ રૂંદે, ફરીફરી
 પંજ હજાળે ગરજત ત્રાડે;
 પતંગ ત્યાં તો સળિયાની આડે
 લપાયું દેખી, બળ દાખવી ચૂક્યો
 બધું જ, ને વિદ્યુતવેગ મૂક્યો,
 ફાણાધંમાં પિંજર પાર મૂક્યો.
 મુકતચર્ જે વ્યર્થ મર્યો મથી મથી
 ફાળ્યો જ તે એક મુદુ પ્રતીકથી.
 સિદ્ધાર્થના આસવ જે નૃતા રામ્યા,
 તે બાલને દર્શન સુધ આપમ્યા.
 પેણો હવે સિંહ, જનો કહે છે,
 મુગો તણા રંગ નિહાળી રહે છે.
 સિદ્ધાર્થને સૃષ્ટિ સમસ્ત બાલ
 રવકીય જેવી બની રૂંદે રસાલ.

૧૩૦

૧૪૦

આનંદ: એ એ જ, ભેતા, બગવન, શુભોદયે
 પિતા મુજેથી વચનો સર્પા: “અયે
 નવીન આ બંધનનો સમુદ્ભવ ?”
 ને એ બવામોનિધિ તારતો પ્લવ ?

૧૫૦

બુદ્ધ: આનંદ, સારાંકકરોર વાણી
 પ્રમ્ને સુણીને તવ આજ, છાની
 રામેલી વેણુ મદો જેમ ભર્મિ
 સચેત ધૈ નર્તી જાડે, રહે રમી
 મારે હરે યે સપ્ત સુમ બાવ,
 પામ્યા ન જે છેક જ હુપ્તભાવ.
 નિર્વાણચુંબી મુજ ચિત્તરપંદનો,
 ત્યાં સાંભરે અંતરિયાળ મયનો,

જે બાધિસરવાનુભવે સુભિચાર્યા,
 બુદ્ધત્વ જેનાં નવનીત કીર્તિયાં.
 એ મંથનોની કરવી કરી કયા ?
 તથાપિ તેં આટલી થે કરી તથા
 વચો પછી રાહુલને મળ્યાની
 પ્રસન્નતા ભેઈ મુખે અછાની,
 તો સાંભળી લે થઇને સમાહિત
 આયુષ્યયાત્રાનું રહસ્ય સંચિતઃ
 જે જે થયો પ્રાપ્ત ઉપાધિયોગ,
 બની રહ્યો તે જ સમાધિયોગ.
 પુત્રાગમે થે ક્યું એ જ સિદ્ધ,
 દ્રવી ગયું ચિત્ત ભવાતિવિદ્ધ.

૧૧૦

૧૭૦

આનંદ: પુત્રાગમે ? દેવ, અમે સુલેષ
 કે કેમ સિદ્ધાર્થ રહે ચડેલ,
 માર્ગે જરાજજાર ભેઈ દેહ
 વચ્ચેથી પાછો જ ગયો સ્વમેહ;
 વચ્ચેથી પાછો જ વળ્યો ફરીફરી
 વ્યાધિ અને મૃત્યુની ભેઈ સ્વારી.
 એ વ્યાધિ, એ મૃત્યુ અને જરાએ
 સંસારમાથી જિ રિકંદરા એ
 કુમાર પ્રિયો, મનસાંતિ શોધવા,
 ને સાતિપંથા જગમધ્ય બોધવા.
 પ્રભો ! ગણું ધન્ય જ એ ત્રિપુટિ,
 નિમિત્ત જેને ભવમંથિ ધ્રુવી.

૧૮૦

બુદ્ધ: આનંદ, આનંદહદાર વાણી
 અપાત્ર રહે તવ, ને તું બણી,
 કેવું ઉછરે શિશુ વન્ધ્ય ધાત્રિઆ ?
 અધાંધકારે ભમતાં ત્રિયાત્રીએ
 સ્વયં જરાવ્યાધિકૃતાન્ત, અન્યને
 પ્રધારાધામે લઈ બચ, શેં બને ?
 સ્વયં બયો, નિર્ભયતા ચખાડે ?
 મૃત્યુમદો તે અમૃતો પમાડે ?
 હો નાસ્તિવથે કહી અસ્તિગાથા,
 વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી તો જ રાતા.

૧૯૦

ના, ના, ન નિર્વાણની પ્રેરણા બચે,
કે સૌખ્ય શારીરિકના જ સંશયે.

આનંદઃ અહ્યો અમે, આપ પદે ય સારી
આરોપીએ પામરતા અમારી.
વિલાસનાશે ડરી ભાગતા રહ્યા-
સંસારભીરુ-પ્રભુને અમે લહ્યા !
સંસારનાં જે સુખ તે ન અક્ષય
ને ભોગશક્તિશયનો ય તે ભય,
ને દેહને ભેઈ જ નારાવંત,
લેતા લહ્યા ઘેર અરણ્યપંગ !

શુદ્ધઃ હા, દેહ ભેયો જ સુનારાવંત,
ભેયો સુખોનો અનિવાર્ય અંત.
વિચારતો કે હું તરીશ મન્ય,
હવે ફરી જન્મ ન દેહ અન્ય.
ત્યાં દીપથી દીપ સમેા સુ-અન્ય
મેં દેહ દીપો મુજ દેહઅન્ય.

શું આ શરીરે નવ સૌ સમાયા
કલેશો, અરે કે શ્રેષ્ઠી અન્ય કાયા ?

એ બાલની આર્તિનું મૂલઃ ગર્વ,
દુઃખોતુખો, રાગવિરાગ,-સર્વ,
અવશ્યભાવિ ચિત્કલેશનો શું
બની રહ્યો ઉત્તરદાપિ તે હું ?

સાતાપયે દારુણ ભેઈ વિધન
'બાધા' કહ્યો 'રાહુલ'ને 1^૧ કૃતધન
કેવો હું, આનંદ, નિહાળી જેને
અદ્વંશુદ્ધાથી હું છૂટ્યો જ, તેને
બાધા લહ્યો મેં ! પણ બાલ એ તો
પ્રકુલ મૂઆ વદને કહેતો

કયા કંઈ કોટિક માનવીની,
જેની બચાને નહિ જીભઃ તીણી
મેં એ સુણી બીષણ કલેશગીતા,
પ્રસુપ્ત એ બાલમુખે સુઅંકિતા,
પ્રસુપ્ત પાસે જ યરોધરા તે,
ભલી હું એને, કંઈ વાર રાતે

તાજી રહેતો શિશુનું મુખામુખ,
ધીરો મૃદુ શ્વાસ, મુકોમળા બુજ
લીલાપ્રસારેલ, શુચિ પ્રસન્ન
સ્વપ્નસ્મિતો, ને ઠલી કાન્તિ ખિન્ન,
આહો હઠકારો અધઃપદમાં થતો;
જરીજરીમાં પડખું ફરી જતો,
ને માતૃહેથે મુખ ના પહુંચે,
શો અંગુઠો ઝાલી કરે ધરે મુખે !
એઈ રહું શાંતમનાઃ અરે કે
આવાં ફૂલોને જગજાળ શેકે !
નિર્દોષ આવાં શિશુ કાળ રાખ્યો
ખૂટ ખપે ને ખમતાં જ્યાજ્યો.
લડી રહ્યા સિઝગીઓ માગ્યો
ને માલવો પાટલ સાથ ! આ બધો
રે હોય કે ખાર શિરે મુકોમળે ?
શો વારસો દારુણ બાલને મળે ?
ને એમ સંસાર સમસ્ત કેરું
બની જતો રાહુલ કેન્દ્ર પેરું,
બની જતો વિશ્વ, ન વત્સ માત્ર.

૨૩૦

૨૪૦

આનંદઃ સંસાર છે બાલ યવા ય પાત્ર.

બુદ્ધઃ નહો હું, આનંદ, પિતાની આજ્ઞા,
સંસાર ભેવા ન હતી અનુજ્ઞા.
સંસાર આઠ્યો બની બાલ આગણો.
એ બાલ કાળે જાણી મેં ગણ્યો મને.
ચંદ્રનું શિરે ત્યા જાણ વિશ્વનું ય,
તે ફેડવા બધમ રહ્યો ધણું ય.
ધણું રિખાયો હૃદયે હું ત્યારેઃ
કા કલેશ પામે બહુ લોક આ રે ?

૨૫૦

આનંદઃ એ ધન્યતા લોકની, ચિત્તવે પ્રશુક
ને બાલ એ ધન્ય જ, પ્રેરતો વિશુ.

બુદ્ધઃ સંસારલીક હું બન્યો હતો પૂરો,
બ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી બીતિશરો,
ત્યારે હુંથી ખિન્ન નિહાળી કલેશનું

૧. તે તે પ્રદેશોના નામ.

સુકામણું કેન્દ્ર હું-કારણે બન્યું,
કંપી ભઠ્યું ચિત્ત, જનાનુકંપા
મમી રહું; ત્યારથી શા અજંપા
બગ્યાં કર્યા અંતરમાં ! શર્યા તે
બુદ્ધત્વ પામ્યાની જ પ્રુણ રાતે.
જે બોધિત્રણે પરિણામી પ્રેરણા
તેનો હતો અંકુર બાલજન્મમાં.
સંસારભીરુ હું હતો અપુત્ર,
સંસારભીરુ હું બન્યો સપુત્ર.
આનંદ, ના બીતિની ડાકિણીઓ-
બ્યાધિ-જરા-મૃત્યુની શાકિણીઓ
ભૂતાનુકંપા વહવી ઉરે રાકે;
ફેડાયું જ કારુણ્યનવાણુ બાલકે.
નિર્વાણુ મારે ચ હવે નિષિદ્ધ
એકે ચ હો જ્યાં સુધી જીવ બદ્ધ.

૨૬૦

૨૭૦

આનંદ બહુ પ્રભો ! બાલની, તો, ઉપેક્ષા
યદ ! મળા આઠલી મોડી દીક્ષા !

બુદ્ધઃ કરી ઉપેક્ષા નહિ બાલની કે
તે બાલની માતનો મોક્ષબીડે.
અણે તું પૂરી શૃદ્ધત્યાગવાર્તા
સૂતી હતી ત્યાં જનની સયાર્તા;
—સ્વામીશિરે કે રાતવીતકે તણા
હુઃસ્વપ્નથી જે અબજી, દયામણા
મુખે, રહે ઝાંખતી ભાવિગર્ભમાં,
સૌભાગ્યનો અસ્ત જીવે ક્ષણધર્મમાં—
એ સ્વપ્નવૃતાન્ત તપસ્વિનીનો
મૂંગો ગૂંચો એ કપકો વિધિનો:
'રે કાં હજી તું સપઝાઈ છે રહ્યો ?'
ને એક રાતે હું ભરી ભભો યથો,
ગયો, ગયો ઉજર ખદાર, સાંભર્યા
પિતાકેનેતા, વળા સુપ્ત બાર્યા;
વદ્યે ગયો આગળ, બાલ સાંભર્યો
સ્મિતે ભર્યો; ચંબી મયા પગો, ફર્યો:
'ભેઈ લડ', બાલક એક વાર !'

૨૮૦

૨૯૦

ફરી ફરી ભેડું, ફટે ન દ્વાર;
 રહી રહી ભેડું, ન પામું પાર.
 યધું જરી કે લઈ દ્વારમાં ને
 રમાડી હેલ્યો લઈ લાડીલાને.
 પરંતુ ભે હું જ્યહું જ છું તો,
 માતા તણે પાલવ ઝાલી સૂતો
 જમાડી દે બાલક સદા માતને.
 (છાડાવવો પાલવ તે ય ના જને:
 માતા-દહેળી ટળી બાલ-મસ્તકે
 કહ્યાણના તેજકિરીટશી ઝગે.)
 ભગે કદી ભે જુદિણી, બને ના
 આગે જલું, આખી ય વિપ્રસેના
 ત્યાં ભિમટે. ચિત્ત વિમાસી અ તે
 જતાં પહેલાં જગસાંતિપથે:-
 'જુદત્વ પામી શિશુને મળોશ.
 હરો ધડી ભે સરન્ધ.'-શીષ
 ધરી દીધું એ શિશુપાદપદમાં,
 હેયું દ્રવ્યું જે સુકુમાર સદામાં.
 મડી રહું મસ્તક એમ પાયે;
 ત્યાં દીધ આશિષ યરોધરાએ,
 દહેળી જે વત્સશિરે ઢભેલ
 પાળી એથી શિશુને, હલેલ
 જે હમ્મ જે બિદુધી.-ને પછી પ્રિય,
 જે જે બન્યું તેથી ન અજ્ઞ શ્રોત્રિય.

૩૦૦

૩૧૦

આનંદઃ આજની આ ધડી જેમાં પ્રકાશી જ રાખી બળ,
 વિશ્વવાત્સલ્યદીક્ષાની ધન્ય તે ધડી ને પળ.

માર્ચ અને ઓગસ્ટ : ૪૨

“હું રૂપાં મને ઓળખી ?”

હું ચકિત બનીને એની સામે જોઈ રહ્યો.

“ કેમ વળા હમણાં જ મને જોઈ ને એટલી વારમાં જૂલી ગયા ? ”

વાત સાચી હતી, પણ જૂલ ખાઈ જવાય એવું જ હતું, કારણ કે એ આ દુનિયાથી પર એવી એક નવી જ દુનિયાની રૂપાં હોય એવી હતી. મને તો એ અહીંની દુનિયામાં હમણાં જ “ માનસી ” માં મળ્યા હતી. જોયું તો, એ આકૃતિ અસ્પષ્ટ છતાં માત્ર જોઈ શકાય એવી હતી; સ્પર્શી શકાય એવી નહિ; સાંભળી શકાય એવી હતી; સંભળાવાય એવી નહિ; અને તોય એ પેલી “ માનસી ” વાળા જ રૂપાં હતી એટલી બધી એ તાદૃશ હતી.

“ સાંભળો, મારે તમને ‘આપવીતી’ કહેવી છે. મારે વિશે તમે કંઈક વાંચ્યું, ખરું ? મને મારા સર્જકે પણ પૂરી ઓળખી નહિ એટલે તમે પણ શાના ઓળખો ? કંઈ નહિ, પણ આજ મને સાંભળો. મને કોઈએ ખરી ઓળખી નહિ. નજરે જોતાં જ પૂરી ઓળખી નાંખે એવી શક્તિ ધરાવનાર માણસગત કોઈએ ક્યાંય જોઈ છે ખરી ? કેમ મારી સામે જોઈ રહ્યો છો ? બોલો ! કે પછી તમે પણ મારા સર્જકની જેમ મારા રૂપનો કોઈ બચકર દુરુપયોગ કરવાના વિચારમાં પડ્યા છો ? કંઈ નહિ, હું તો બોલવાની જ છું. મુંઝી રહ્યું તો બારે અનર્થ થાય. આખી રૂપવતી સ્ત્રીજાતિને કલંક લાગે.

“ કોઈ માનશે ખરું કે ગરીબી, અશીષી વર, અસંખ્ય છોકરાંની મા અને એક જ ખોટા રૂપિયો-એટલા ખાતર, વીસમાં પાંચ ઓછા રૂપિયા-નું માત્ર એક જ રૂપિયો વ્યાજ ભરવા ખાતર, દુઝણી મેંસની ધણિયાણી, શરીર વેચવા ચાલી નીકળે ? કોણ ખોડું નાણું ? હું ? મારો ઠોઠાર ? મ્હોટો ? કે પેલો રૂપિયો ? વીસ વીસ વરસનો વહેવાર ચક્ષુઓ, નાનાં-મેટાં દેવાં ક્યાં. અશીષી ધણીને સાચવ્યો, સંખ્યાબંધ બાળકોની માતા બની ત્યારે આજ હું ખોડું નાણું ઠરી ? ”

હડીસંગે જોખરે અવાજે ઠલું: “ના રૂપાં, એમ ન બોલ. તારું ક્યું કાઢયી થાય નહિ. ધણિયાણીને સાચી ઝાળખે એનો ધણી અને ધણીને ખરો ઝાળખે એની ધણિયાણી. અસંખ્ય છોકરાંના બાપને એણે, દમ ચડે છે માટે અકાળે વૃદ્ધત્વ પામેલો કહ્યો તે તારી ઉપર આજ ચડાવવા ખાતર, રૂપાં. દમલેલ બધા કામ જ નહિ કરતા હોય, કાં? આ તું જ મને સુવાળખમાં ને સુવાળખમાં ધરે બેસાડી રાખે છે, બાકી એક રૂપરડી જેટલા વ્યાજપૂરતું તો જરૂર કમાઈ લાવું.....”

“પણ તમે શું કામ આમ આકળા બનો છો? હું ક્યાં એ બધું નથી જાણતી? મારે જ મોંઝે, તમને “નકામા,” “પાછા,” “કમ અછલ,” “બેશરમ,” “એકલપેદા” એવી એવી-મને તો બોલતાં ય ન આવડે એટલી ગાળો બોલાવી છે ત્યારે એને એટલી ય ખબર નહિ પડી હોય કે વીસ વીસ વરસનો તો આપણો ધરવાસ છે; અને છોકરાંએ બિચારાંએ શું બગાડ્યું કે ટાઢો બિનો રોટલો ખાવાની ટેવવાળા પાસે તાજા રોટલાની બધાંની પાસે એકસાથે હઠ પકડાવી?”

“કરિયાદ તે કેટલીક કરું? ગમે તેમ કરીને મને મહોટાને ઘેર મોકલવી હતી. એટલા માટે તો એણે મારે માથે કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. કેટલી આજ ચડાવી છે તે સાંભળવી છે? સાંભળો, કહું:

પહેલી આજ “વીસ વીસ વરસ સુધી જીવનના ધા સહેતાં સહેતાં જીવ કાયર થઈ ગયો હતો. પણ વીસ વીસ વરસે તો દરદ પણ કોઠે પડે તો પછી વીસ વીસ વરસે જ મારો જીવ કાયર શીદ થયો?”

બીજી આજ “પાંચેક આજકાને નાની મોટી ઉંમરે યમને સ્વાધીન કરી નિશ્ચિંત થયેલી. દીડી છે કાઠ જણેતા એવી કે જે પોતાનાં આજકાને યમને સ્વાધીન કરે? અને પછી નિશ્ચિંત બને? રૂપાળી રાક્ષસી હાઈશ ખરું?”

ત્રીજી આજ “રૂપની પ્રશંસા સાંભળવી મને સારી પણ લાગતી અને અશીર્વાદી તરફથી.... ખાસ સુખ ન હતું એટલે... દેહ જામતો ત્યારે... મન ચંચળ બની જતું... આવું લખી નાખતાં લાગી કાંઈ વાર? અને એની એ હું. પાછી ત્યાં ને ત્યાં મારી જતનો સોદો નહિ કરું એમ કહેનારી અને આ સ્વાભિમાનને વીસ વીસ વરસના જીવનમાં જતન કરીને સાચવી રાખનારી! અશીર્વાદી તો મારું માથુંસ! એ છે તો મારો ચાંદલો સુડો છે! આવું આવું કહેનારી પણ હું! અને એક જ રૂપિયો ખોટો

નીકળ્યો એટલે મહોટાને દુઝણી પોંસ છોડી આપવાને બદલે હું ચાલી નીકળી અને દેહને ઢીકરડે ફગાવી દીધો ! શું કામ આવી રીતે તમારી મરજીમાં આવે તેમ અને મરજીમાં આવે ત્યારે મારા રૂપનો અણગમતો હિપયોગ કરો છો ? તમારી કલમમાં સપડાણી માટે ! મારે તો ઈશ્વર માથે જોનાર છે અને ઇશ્વરની મહેરબાની પર શ્રદ્ધા બાંહેડ કરું છું એટલું તો તમારા પોતાથીએ અજબરુ નથી.

“આટલું જ મને તો દુઃખ છે કે મારા સર્જકને બીજું કંઈ ન સમજ્યું તે છેવટે મને મૂંઝવાયેલી કરાવીને અવળે માર્ગે ચડાવી દીધી ?

“ગરાસણીને તો ધરતું દુઃખ કાઠે પડ્યું હોય છે. ગરાસણીને નસીબે અશીષો ઠાકારો જ લખેલા હોય છે. અને ગરાસણીને અખૂટ રૂપ, ખૂલતા ઘડિવણું રંગ, પાણીબરી સહેજ માંજરી આંખો, નમણું નાક, બપોબયો હોઠ, છુંદણાથી સુશોભિત ગાલ, આખા મુખને શુદ્ધતાથી છાંછ દેતી સફેદ દંતપંક્તિ, માંસલ અને ઘાટીલો દેહ, હલકવાળા ચાલ-એ બધું પણ હોય છે પણ કાઠ ગરાસણી આમ દૂંકાં, બાબરાંથી મંડિત, નાની નસોથી તરી આવતા કપાળવાળા, તમાકુના અતિશય સેવનને લદ્દને પીળા પડેલી આંખોવાળા, નળિયા જેવા નાકવાળા, કાળા પડી ગયેલા હોઠવાળા, છારીથી છવાયેલા દાંતવાળા મહોટાને ઘેર ચાલી નીકળી સાંભળી છે ? ખવાસણ કહેવીંતી ને ? આવી રૂપાળા ગરાસણી રસિક જોનારને મુગ્ધ કરે, બત્રીસ તેત્રીસ વરસની, સંખ્યાબંધ છોકરાની મા હિપર યૌવનના ચાર હાથ રથા હોય તો ૫ તેત્રું કાટકાટ થતું રૂપ રસિક જોનારને મુગ્ધ કરવા જતું હોય ત્યારે એવી નજરે જોનારની રસિકતા કેમ લાજી મરતી નથી ?

“હવે સમજ્યા ? આ બધું તો ગરીબીમાં પડેલી રૂપવતી રૂપાંએ પ્રતિકૂળ અને મલિન સંયોગોમાં બ્રષ્ટ થતું જ જોઈએ એવું સાબિત કરવાની અને એ રીતે સ્ત્રી-જાતિના રૂપને હલકા નજરે જોવાની દષ્ટિ, સાહિત્યની દુનિયામાં, ઊભી કરવાની જાળ છે.”

હડીસગથી આ સાંભળીને ચૂપ ન રહેવાયું, “રૂપાં, રૂપાં, રૂપિયા જેવડા રૂપિયો સાચો છે કે ખોટો તે કાકને એટલે મારી પાસે અખડાવ્યો અને તો ૫ એક જીવાનીઓ મને અખડાવી દે તો જ સાચો માનું એટલો બધો આંધળો અને લૂલો મને ગણ્યો ત્યારથી મને તો એટલી બધી રીસ ચડી છે કે અલ્યા, કહેતા બી દિવાના, સુનતા બી દિવાના.....?”

રૂપાં બોલી: “ અરે એણે તો વીસ વીસ વરસના આપણા સંસારમાં મૂળ નાંખી, આજ નાંખી.....”

“ હવ તારી.....” ઠાકાર બોલ્યો.

“ અરે ઠાકાર, હવે ફરી એની કલમે ચકું નહિ. આટલા સાર મારા રૂપનાં વખાણ કર્યાં તો ? આટલા સાર ? આટલા સાર ? આટલા સાર ?.....”

અને એ અકસ્મ રીતે ઊભી થયેલી આકૃતિઓને દૂર-દૂર ઓસરી જતી હું ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો.

પણ એ એક નવી જ દુનિયા હતી.

ધનસુખસાત કુણુલાત મહેતા

આથમતે અજવાળે

ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ

પ્રકરણ છઠું

૧૪ મધી મારી મનોવૃત્તિ વિષાદ પ્રત્યે વળેલી. એમ શા મારે થયેલું તેનું કારણ હું જાણતો નથી. તબિયતને અંગે એ ન હોઈ શકે, કારણ કે મને અકરમાત તો પાલીતાણામાં હું આઠ વર્ષનો હતો સારે થયેલો અને તબિયત તે પછી બગડેલી. એક કારણ હોઈ શકે: કાકાજીને ‘મેલકોલિયા’નો રોગ હ્રમ સ્વરૂપે હતો. તે છોકરાંઓમાં વધતે ઓછે અંશે ઊતર્યો હોય ! પિસતાળીશોક વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી હું તોફાન, મરતી, ધિંગાણું બધાંમાં આનંદ અને હિસાહથી બાગ લેતો એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી કુટુંબીજનોની હિંગણીઓમાં બધાંને આનંદ કરાવવામાં હું અમ બાગ લેતો. હું હાજર ન હોઈ તો બધાં

૧. ‘બોટું’ નાણું’ એ ગયા સપ્ટેમ્બર-અંકમાંની નવલિકા વિરો કેટલેક અંશે નુકું દષ્ટિબિન્દુ રત્ન કરતું આ કલ્પનાચિત્ર વાચકોને ઝમરો એવી આશા છે. ખુલાસો કરવાનો આટલો કે આ લેખક ‘મ’મ’ મૂળ લેખક પર જે દેવારોપણ કરે છે તે મૂળ લેખક સંપ્રસાદપણે નજર સામે રાખેલો દેવ નહોતો એમ અમારો અભિપ્રાય થાય છે. મૂળ નવલિકામાંના આલેખનનાં અંગોમાંજ પરરપર સુસંગત કેટલે અંશે, એ પ્રશ્ન આ કલ્પનાચિત્રનું વિશિષ્ટ ને વિચારણીય અંગ હોવાથી આને પ્રકટ કરવાનું ખાસ કારણ એ જ છે એટલું સ્પષ્ટ કરતું બોધ્યું—સં. માનસી

એટલો આનંદ માણી નહોતાં શકતાં. પણ એ પ્રસંગો પૂરા થઈ રહ્યા હોય અને દુઃખ થતું, હૃદય ગાઢ નિરાશા અનુભવતું, સંસાર અસાર છે એવો સ્મશાનવૈરાગ્ય પણ ઉત્પન્ન થતો.

ગમે તે છોકરાં જોડે ન રમવા દેવાની કાકાજીની પ્રકૃતિને લઈને મારી વિષાદમય મનોવૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યું અને મને છેક બાથવાવરયાથી જ એકાંત વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યું. એ એકાંતને લઈને ઉત્પન્ન થતું ત્રીજું દુઃખ પણ મને એટલું જ પ્રિય લાગતું.

આ ઉપરાંત, મારા વધુપડતા માનસિક વિકાસને લઈને કહો કે ગમે તેને લઈને હો, પણ નાનપણથી મને મારી વયના છોકરાઓ જોડે હરવુંફરવું ગમતું નહિ. મારા સમવયસ્કો જોડે હું બાગ્યે કોઈ વખત ઉગાળીએ કે ફરવા ગયો હોઈશ. વર્ષો સુધી, મારા મિત્રમાં હું માત્ર જયસુખલાલને ગણતો. પોતાનાથી છ વર્ષ નાનો બાઈ આ પ્રમાણે પોતાને જ મિત્ર ગણે અને બીજાઓ જોડે હજે જ નહિ એ જોઈને એમને શી ઊર્મિઓ થઈ હશે તે તો જયસુખલાલ પોતે જ કહી શકે. વઢવાણ અને પાલીતાણામાં, બંને ત્યાંસુધી હું જયસુખલાલ અને એમના મિત્રો જોડે ફરવા અને ઉગાળીએ ગયેલો. જયસુખલાલ ઘણી વાર મારા ઉપર ચીડવાતા પણ હું અડગ રહેતો. એ ઉગાળીઓમાં ખાવાનાંમાં માંદિયા, જલેબી અને લીલા કાંદા તથા મૂળા ખાધેલા તેનો સ્વાદ હજી હું ભૂલ્યો નથી.

હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં જણાવવા માંડ્યું અને દોઢેક વર્ષની મારી ત્યાંની રકૂલની કારકિર્દીમાં મેં ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી. એટલા ટૂંકા માળામાં મેં બહુ પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય એવું યાદ નથી છતાં જેટલાં હાથમાં આવ્યાં તેટલાં અને તે પણ સારા પ્રમાણમાં વાંચેલાં ખરાં. દલપતકાવ્ય, દરામરકંધ વગેરે પણ ત્યાં વાંચેલાં, પણ ત્યાં વાંચેલાં પુસ્તકોમાં મને માત્ર એક જ યાદ છે અને તે વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિ-સંકર ગોવિંદજીએ લખેલ 'અશ્વમેધયજુ'—તે પછી પાલીતાણામાં આંના રાજકવિએ લખેલ 'છપ્પન પરીઓની વાતો' મેં ઘુરત જ વાંચેલી. આ બે વાતોઓએ મારા હૃદયમાં સાહસ અને અદ્ભુત તત્ત્વની ઊર્મિઓ કાંઈ અનન્ય રીતે જગાડી હતી અને એ બેએ ઊભી કરેલ સૃષ્ટિમાં હું

વર્ષો સુધી, કલાકો ને કલાકો સ્વચ્છંદે અને આનંદથી વિહરતો. જાવન વર્ષની ઉમરે પણ-હવે મને સંજોગવશાત્ પહેલાંના જેવું એકાંત મળતું નથી-જે એકાંત મળે તો હજી પણ આ જે પુસ્તકોએ રચેલ મનઃ-સૃષ્ટિમાં હું વિચરી શકું છું અને આનંદ માણી શકું છું. એ જે પુસ્તકો વિશે મેં એક લેખમાં મારાં સ્મરણો ('મારું પ્રિય પુસ્તકઃ' મીડી નજરે માંનો લેખ) આ પ્રમાણે લખ્યાં છે:

રાત હોય; અર્ધ નિદ્રાવશ-અર્ધ નિઃશ્વાસમાં આ દુનિયા મારી પાસેથી સરી જતી. કોઈક વાર હપ્તન પરીઓ અને તેની મુખ્ય નાચિકાની સાથે હું સંવનન કરતો તો કોઈક વાર અશ્વિનથી પણ ચઢીઆતો બાહ્યાવળી બની જતો. અનેકાંત, અન્યત્ર, સપોત્ર, પ્રજ્ઞાત્ર વગેરેના મત્રો મને કોઈ નિષિ લગભગ શીખતી દેતા પણ એ મત્રો મને બરાબર યાદ રહે તે પહેલાં હું પૂરેપૂરો નિઃશ્વાસ થઈ જતો, ગમે તેટલું યાદ કરવા મળે તો પણ પેલા મત્રો મારી પાસેથી સરકી જતા અને હું ખેદ-રોડાના કારથી કચરાતો યુગ આ દુનિયામાં પ્રવેશતો. એ પુસ્તકો પછી એવાઈ ગયેલાં છતાં લાંબા કાળ સુધી મને એ જે પુસ્તકોએ રાતના સ્વર્ગનું સુખ આપી, કિંવદનના દુઃખના દરિયામાં હુલાવી દીધો હતો.

પાલીતાણામાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો અને અંગ્રેજી ત્રીજી ધોરણની પરીક્ષા મેં આપેલી. એ ગામમાં મારું વાંચન ઘણું વધી ગયેલું અને માનસિક વિકાસ પણ ઘણો થયેલો. જેટલાં હાથે ચડતાં ગયાં તેટલાં પુસ્તકો હું વાંચતો ગયો. પણ એમાંના પંચાણું ટકા જેટલાં પુસ્તકોનાં નામ અને તેનું વસ્તુ હું વીસરી ગયો છું. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના જે ભાગ, 'કાન્ત'નાં કેટલાંક કાવ્યો, નરસિંહરાવનાં અને બાલાસંકરનાં કેટલાંક કાવ્યો અને 'શુજરાતી'ની મોટામાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો મેં પાલીતાણામાં વાંચેલાં. તે વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદમાં રણજિતરામને ત્યાં રહીને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. તે અને રણજિતરામ મને અવારનવાર પત્રો લખતા અને તેમાં કાંઈ કોઈ વેળા, એવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાન્તનાં કાવ્યો પણ લખી મોકલતા. દુઃખ, નિરાશા વગેરેથી બરપૂર, ભાવનાવાદી, અસંબદ્ધ વિચારોથી છલોછલ પત્રો હું તેમને જવાબમાં લખતો એમ મને યાદ છે. રાજ્યદારી વિકલેખમાં મેં તે વખતે પ્રવેશ કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'શુજરાતી' વડે. અમે તેના ગ્રાહક હતા એટલે દર અઠવાડિયે, માત્ર અંગ્રેજી કતારો બાદ કરીને, હું પહેલેથી છેડે સુધી એ વાંચી જતો અને તેને આધારે મોટાઓ વાતો કરતા હોય તેમાં અવાર-

નવાર ડાકુ' મારતો. મેં 'ગુજરાતી'નું વાચન પાલીતાણામાં શરૂ કરેલું. એટલે વઢવાણમાં તો લો. તિલકને પહેલી વાર સળ થઈ અને એઓ જેલમાં ગયેલા તે અને આપેકરભાઈઓ ખૂનંતા આરોપસર પકડાયેલા વંગેરેની વાતો મોટાઓ પાસેથી સંભળેલી તે ઉપર જ મારા વિચારો બંધાતા. પણ પાલીતાણામાં 'ગુજરાતી' વાંચીવાંચીને મેં રાન્યદારી વિષયોમાં રસ લેવા માંડ્યો અને એને પરિણામે, રાગ-મહારાગઓ પ્રત્યેની મોંઘી એઠળક વફાદારીના પાયા કાંઈક ઢીલા થવા માંડ્યા.

પણ 'ગુજરાતી'ના સંસારસુધારાની બાબતમાં જૂના વિચારો તો મેં કોઈ પણ દિવસ ગ્રહણ કરેલા જ નહિ, કારણ કે એ બાબતમાં તો મને જયસુખલાલ તથા રણજિતરામ પાસેથી ઉદામ વિચારોની પ્રેરણા જ મળેલી.

થાણું કરીને મેં પાલીતાણામાં જ 'ગુજરાતી'ની ભેટ 'દિલ્હી પર હલ્લો' વાંચેલ. 'અધમેધ યજ્ઞ' અને 'છાપન પરીઓની વાતો' થી તદ્દન જુદી જાતની અસર મને આ પુસ્તક વાંચીને થયેલી. મેં આજ સુધીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં છે પણ આ 'દિલ્હી પર હલ્લો', સદાશિવરાવ ભાઉનો પરાજય વર્ણવતું 'અઢારમી સદીનું હિંદુસ્થાન' અને એળટનું લખેલ 'નેપોલિયન બોનાપાર્ટ' એ ત્રણ પુસ્તક વાંચતાં મારા હૃદયમાં જેવી જાંડી, અસહ્ય વેદના થઈ હતી અને તે પછી જ્યારે જ્યારે પણ મેં એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચવાનો યત્ન કરેલ ત્યારે ત્યારે પણ જે એવી જ જાંડી, અસહ્ય વેદના થયેલી, તેવી જાંડી, અસહ્ય વેદના મને બીજા કોઈ પુસ્તકના વાંચનથી થઈ નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું કે પૃથુરાજ, સદાશિવ ભાઈ અને નેપોલિયન એ બાલપણથી મારા 'હીરો' હતા. વર્ષો પહેલાં વાંચેલ એ 'દિલ્હી પર હલ્લો' માંનો એક પ્રસંગ મને હજી સાંભરે છે અને એ સાંભરવું પણ મને આત્યંત દુઃખકર્તા થઈ પડે છે; જો કે એ પ્રસંગ માત્ર કાલ્પનિક છે એ હું જાણું છું. મારા 'મીડી નજરે'ના સંગ્રહમાં, 'મારું પ્રિય પુસ્તક' એ લેખમાં મેં એ પ્રસંગ ઉતાર્યો છે તે અહીં પુનઃ ઉતારું છું:

શાહપુદિન અને પૃથુરાજનાં યુદ્ધ-છેવટનાં યુદ્ધ-મંડાણાં છે. એ સંગ્રામ આખરનો ફેસલો છે. દેવીભક્ત આમુંડરાય જેને પૃથુરાજને અપમાન આપીને

કાઠી મૂક્યો તે દેવી પાસેથી માત્ર એક ચોથું લઈ આવીને રાજપૂતકુલતિલક મહારાજાધિરાજ પૃથુરાજ પાસે શિર નમાવીને લેભો રહ્યો અને જોડ્યોઃ ‘મહારાજ ! કોને મારું.’

પૃથુરાજ ક્રોધથી આંધળો બનીને ગર્જા છેઃ ‘કોને મારે ? માર માર પેલા કુદ, ચંડાળ, દેરાદ્રોહી હાહુલીરાયને.’

આમુંડ અરજ કરે છેઃ ‘ભારતના મુગ્ધમણિ ! ભરતખંડના શિરવાળ ! વિચાર કરો, દેવીનું ચોથું અક્ષય થવાનું નથી, મારી પાસે ખીનું બાણ નથી, મને મારવા ઘો શાહજુદિન ગારીને !’

પણ ભરતખંડના ભાવિની દુર્દશા એટલી હતી. ભરતખંડનો પડતીનો એ પહેલો દિવસ હતો. પૃથુરાજ પીગળ્યો નહિ. એની આજ્ઞા એની એ જ રહીઃ ‘માર પેલા હાહુલીરાયને !’

ત્યાર કેડે તો ભરતખંડની પડતીના કાંઈ કેટલા દિવસો આવી ગયા. મરાઠાઓનો લાડકવાયો પણ જુવાનીના તોરમાં મત બનેલ, ઉદ્ધત સદાશિવરાવ બાહુ પડ્યો. ૧૮૫૭નો બળવો પણ બની ગયો અને તે પછી પણ ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ અનેકાનેક એવા પડતીના દિવસો તર-બરી રહ્યા હશે ! હવે તો આપણું હૈયાં પણ એ ઝખમો સહીસહી રીઠાં થઈ ગયાં છે.

હું પાલીતાણા હતો સારે બોઅર વોર સર થઈ ગઈ હતી. મારી જિંદગીમાં એ પ્રથમ યુદ્ધ. એનાં વર્ણનો, સામસામા સેનાપતિઓનાં પરાક્રમો વગેરે હું રસથી વાંચતો. પાસા અને સોગટાંની મેં અને જય-સુખલાલે એક નવી રમત ‘લસ્કર-લસ્કર’ શોધી કાઢેલી અને તેમાં જયસુખલાલ પોતાનાં સોગટાંને પ્રેસિડન્ટ કુમર, જનરલો ડી વેટર, ડી બારી, કોન્ને, બોયા, સ્મટસ વગેરે લડવૈયાઓનાં નામ આપતા અને હું મારાં સોગટાંઓને જનરલો સર રેડવર્સ, જુલર, બેડન-પોવેલ, ફ્રેંચ, ક્રિયનર અને ફિફ્ડ માર્શલ અલ્ડ રાઈટર્સ એવાં નામ આપતો. પાલીતાણા છોડ્યા પછી, સૂરતમાં જયસુખલાલ મારી જોડે આવી રમતો બાંચે જ રમતા અને એમને બદલે મેં મારાથી આઠ વર્ષ નાનાબાઈ માધવલાલને તૈયાર કર્યા હતા.

જેનો શોખ મને પાછળથી આટલો વધી ગયેલો તે વચ્ચે અને ખૂટમોળાં વગેરે સંબંધી મારા ખ્યાલ અત્યારે ડોષ બાંચે જ માની

શકે એવા હતો. પાલીતાણામાં હું હતો ત્યાં સુધી મારો ખ્યાલ એવો હતો કે કાં તો એકલાં મોળાં પહેરાય અને કાં તો એકલાં બૂટ પહેરાય. આ ખ્યાલને આધારે, એક વાર મને ત્રણેક જોડ મોળાંની આપવામાં આવી હતી તે ત્રણેજોડ મેં ત્રણ દિવસ ફરી આવીને ફાડી નાખી. એક તો એકલાં મોળાં પહેરીને ચાલવાથી પગમાં કાંકરા વાગ્યા અને બીજું આટલી વહેલી ત્રણે જોડ ખલાસ થઈ ગઈ એટલે મોળાં ઉપરથી મારો મોહ ભ્રી ગયો. આ પ્રયોગ વખતે જયમુખલાલ અમદાવાદ હતા, રજામાં એ પાલીતાણા આવ્યા ત્યારે મેં એમને આ વાત કહી એટલે એમણે મારી ભૂલ સુધારી.

વાળ કપાવતી વખતે હજમ પાસે આગળ કપાળ ઉપર અસ્તરો ફેરવાવવાની અમને ફરજ પડતી. સૂરત આવ્યા પછી, આ પ્રમાણે ચહેરો કરાવવો એ ફેશનની ફેટલું વિરુદ્ધ છે એમ જાણ્યું અને મેં જળવો ઉઠાવી એવી રીતે ચહેરો કરાવવાની ના પાડી દીધી.

વઢવાણના તેમ જ પાલીતાણાના મારા શાળાના જીવન સંબંધી મને ખાસ કશું યાદ નથી. વઢવાણમાં મારી સાથે એક પટાવાળો આવતો; પાલીતાણામાં એક મારું દક્તર પકડતો, બીજો પાણીની શિરોહી ઉપાડતો અને ત્રીજો મને છત્રી ઓઢાડતો, એમ ત્રણ-ત્રણ પટાવાળા મને શાળામાં મૂકવા આવતા. કાકાજીને આવું બધું નહોતું ગમતું અને મને તો એથી શરમ જ આવતી. પણ નાયબ દીવાનને ઘેર અગિયાર પટાવાળાને ભેસવાનો હુકમ એટલે એ પટાવાળાઓ મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારી સાથે આવતા. બને ત્યાં સુધી પોતપોતાનું કામ પોતે જ કરી લેવું જોઈએ એવો આગ્રહ નાનપણથી મને હતો અને હજી પણ છે. એ મારી ટેવને લઈને ધણી રનેહીઓને ત્યાં હું આવકારલાયક પેરાણો ગણાઉં છું. માત્ર થોડાં માણસો એમ માને છે કે આ પ્રમાણે નોકરો પાસે કામ ન લેવાની વૃત્તિ એ ખાન-દાનીની બીજી બતાવે છે.

પાલીતાણામાં જ્યારે જ્યારે મને નિશાળે જવાનું આજસ આવડતું ત્યારે ત્યારે હું પેટમાં દુખવાનું બહાનું કાઢતો. કાકાજી ઝાઝાના રોગથી ધણી ગમરાતા એટલે આમ કહીએ કે તુરત રજા મળી જતી. પણ કોઈ પણ વસ્તુ નિર્મોળ સુખ આપી શકતી નથી. રજા તો મળી પણ એના બદલામાં કાકાજી મને ઝાડો બંધ કરવાની બહુ કડવી દવા

‘જાણુનો અર્ક’ આપી દેતા અને ખાવાની બંધી કરતા. દવા તો કાકાજી પોતે પીવડાવતા એટલે બીજો માર્ગ ન હતો પણ કાકાજી દરબારગઢમાં જાય પછી ખાના કાલાવાલા કરીને અને માધવજીમહારાજની સહાનુ-ભૂતિથી હું થોડુંક બધું ખાવાનું મેળવતો. ઝાડા બંધ નહિ થતા હોય તે મેળા ઝાડા બંધ કરવાની સખત દવા પીવાથી જ મને હજી પણ કબજિ-યાતનો રોગ હશે! પણ એવી રીતે માંદા પડવાના ઢોંગ કરવાની મને પછીથી જરૂર જ રહી નહિ.

પાલીતાણાના ઘરમાં એક ઝોટલાની બાણુમાં બીજો ઝોટલો હતો અને દાદર ઉપર દોરડું હતું જે ઝાલીને દાદર ઉપર જવાનો ધણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. આ દોરડું પકડીને, કૂદકો મારીને હું એક ઝોટલેથી બીજો ઝોટલે જતો. એક વખત દોરડું છટક્યું અને હું ઝોટલા ઉપર, બરાબર નાક ઉપર જ પડ્યો. પુષ્કળ સોહી વધું અને માંડમાંડ તેને અટકાવ્યું. પણ તે પછી તુરત જ હું માંદો પડવા માંડ્યો અને મહિનામાં બેત્રણ વાર તાવ અને ઉધરસના હુમલા આવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હું સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાલ્યું. તે દરમિયાન અમે તરેહતરેહનાં દવાદારુ કર્યો; અનેક દાકતરોની સલાહ લીધી પણ કોઈ ખરું કારણ શોધી શક્યું નહિ. અવારનવાર દાકતરો કહેતા કે ‘છોકરો ક્ષયરોગથી પીડાય છે, બાગ્યે છ મહિના જીવશે.’

સત્તાવીશ વર્ષે મને ઉધરસનો સખત હુમલો આવેલો અને તેને લઈને ડાખા કાનનો પરદો પણ તૂટી ગયેલો. તે મેળા એક વખત હું કોઈ દાકતરને ત્યાં જવા ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારે એક મિત્રે મને અમરથું જ પૂછ્યું: ‘ધનસુખબાઈ, તમે છએ બાઈબિહેનમાં બીજાનાં નાક અણીવાળાં છે અને તારું નાક કેમ આમ બેઠેલું જણાય છે?’ મેં જવાબમાં મારા અકરમાત વિશે કહ્યું એટલે તે તુરત બોલી જીલ્યો. ‘અરે બહા, આઠ વર્ષે અકરમાત થયો અને સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી એ રોગનું કોઈ કારણ જ ન શોધી શક્યું? આ નાકનું જ આ બધું તોફાન છે. બતાવ દાકતર દલાલને.’

બીજો જ દિવસે દલાલને ત્યાં હું ગયો. એમણે જોઈને જ કહી દીધું કે ‘અલ્યા, તું આટલાં વર્ષ જીવ્યો કેમ? તારા નાકના બંને માર્ગ જ બંધ છે. તું તો મોંએથી જ શ્વાસ લે છે!’

પહેલાં માત્ર એક નસકોરામાં 'કોટરાઇઝ' કરાવ્યું. આઠ દિવસ રહીને બીજા નસકોરામાં 'કોટરાઇઝ' કરાવ્યું. પહેલી વખતે જ દાકતર 'કોટરાઇઝ' કરી રહ્યો અને મારી ઉધરસ મટી ગઈ! ત્યાં સુધી મારું વળન કાઈ પણ દિવસ સો રતલથી વધેલું નહિ. કોટરાઇઝ કરાવ્યા પછી વગરદવાએ, મહિનામાં હું દસ રતલ વધ્યો! પણ આઠ વર્ષથી સત્તાવીસ વર્ષ સુધી નાકને બદલે મેંએથી શ્વાસ લેવામાં, મારા શરીરમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં ઓક્સીજન જમ શકેલો નહિ એટલે શરીર બંધાઈ જ નહિ અને આખી જિંદગી માંદા માણસ તરીકે વીતાવવી પડી.

કોલેજમાં જમ અંગ્રેજી ભાષાના પારંગત થવું અને એ ભાષાના જ મહાન લેખક થવાનાં સ્વપ્ન, મોટી પદવીઓ મેળવી અનેક ઇચ્છાઓ અને ઇચ્છવાળેજ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના કાંડ, રમતગમતોમાં કાંઈ રજુનિત-સિંદ કે ધ્યાનચંદ અને અખાડામાં કાંઈ ગામા કે સેડે થવાની ભાવનાઓ—એ સર્વ માત્ર હું દોરડું ચૂકી ગયો. એથી ધૂળમાં મળી ગયું. હું અંગ્રેજી ભાષામાં મહાન લેખક ન થયો, મોટા પદવીધારી ન થયો, અનેક ઇચ્છાઓ અપૂર્ણ જ રહી અને આજે જેવો હું તેવો જ થઈ રહ્યો!

આશરે ઇ. સ. ૧૯૩૪માં હું જીનો કરીને અહીંના મથહર જ્યોતિષી પાસે ગયેલો ત્યારે એણે મારું જીવનનું કહેતાં કહેલું કે તારી આઠ વર્ષની વયે તને નાક ઉધર અકસ્માત થયેલો જેને લઈને તારું આજીવન ફેરવાઈ ગયું છે!

એ સમયે કાઠિયાવાડમાં ઝોઝલ સખ્ત એટલે ખૂબસુરત સ્ત્રીઓ, નાનાં છોકરાંઓને પણ કવચિત જ જણાતી. વઢવાણ અને તેની આસપાસ કુદરતી સૌંદર્ય દશે તો મારી આંખે તે જોયેલું નહિ. હા, વાંકાનેરમાં મોટી વાડીઓ હતી ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં કુદરતી સૌંદર્ય જોયેલ પણ ખરું પણ હૈયું હાલી જીઠે એટલા પ્રમાણમાં તો નહિ જ. પણ હું ત્યારે છ-સાત વર્ષનો હતો ત્યારે મેં નરી સુંદરતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. એ દર્શને મારો સૌંદર્યપારખુ દષ્ટિ ઉઘાડી. તે પછી જ વઢવાણમાં તો ખાસ નહિ પણ પાલીતાણામાં વડારણાનાં સપ્રમાણ શરીર અને જાણે તેમાં રહેલ અનેકવિધ ખૂબીઓ વધુ સ્પષ્ટ રીતે દષ્ટિગોચર કરાવવા જ વસ્ત્ર-પરિધાન કરવામાં આવતાં હોય તે પ્રમાણે એ શરીરની સુંદરતાને ઓર

હીપાવતાં ચુસ્ત કમખા, પછેડા અને ઘેરગંધ ધાધરા અને તેનાં જુદાજુદા રંગનાં કલામિશ્રણ ભારી આંખે ચઢ્યાં. અહીં રાસ અને ગરખામાં આ પ્રકારના પોષાકનાં અનુકરણ થાય છે પણ અર્થ વગરનાં, રસ વગરનાં, નેમ વગરનાં.

એ પ્રથમ દર્શનનું વર્ણન મેં ‘સૌંદર્યદર્શન’ નામે લેખમાં (‘માનસી’ના ડીસેમ્બર, ૧૯૪૧ના અંકમાં) કર્યું હતું. તે અહીં ઉતારું છું. સૂરતથી વઢવાણ જતાં એક રોશને અમારી ટ્રેન ઊભી રહી. અપોરના સખ્ત તડકાથી પૃથ્વી યજ્ઞી રહી હતી. સેકંડ કક્ષાસના ડખામાં હું મારાં કુટુંબીજનો નેડે બેઠાં હતો. બારીમાંથી બહાર જોતો શન્યહૃદયે હું એસી રહ્યો હતો. તે વખતે મોટાં રોશને ટ્રેનો લાંબો સમય ઊભી રહેતી. થોડી વાર થઈ હશે. સામેથી બીજા પાટા ઉપર એક બીજી ટ્રેન આવીને ઊભી રહી. અઠરમાત રીતે એક દેશી રાજ્યનું સલૂન અમારા ડખાની સામે જ ઊભું રહ્યું. સલૂનમાં એક રાજકુમારી અરીસાની સામે ઊભી ઊભી પોતાનાં વાળની લટ ગૂંથતી હતી.

વીસેક વર્ષની આ રાજકુમારી ખરેખર સુંદર હતી? કે સામાન્ય દેખાવની જ હતી? મેં ફરીથી એને જોઈ નથી. એ પ્રસંગને આજે ચુમાલીસેક વર્ષ થઈ ગયાં છતાં આજે પણ એ રાજકુમારીની સૌંદર્યભૂતિ હું જોઈ શકું છું. એના લાંબા, લગભગ સોનેરી વાળ, શ્વેત, સંગેમર-મર જેવી તેની ત્વચા અને તેના અણુએ અણુમાંથી ઝરતું ધૌવન, લગભગ કોણી સુધીની બાંજવાળો તસતસતો અતલસનો કમખો, ઘેરવાળો રેશમી ધાધરો અને ઉપર જામનગરી બાંધણીનો પછેડો. મારી બાળક આંખે આવી નરી સુંદરતા જોયેલી જ નહિ એટલે હો કે બીજાં ગમે તે કારણ હો પણ મારા હૈયામાં કાંઈ અજબ ઉંસાહતું પૂર આવ્યું. ‘સુંદરતા એ જ પવિત્રતા છે અને પવિત્રતા એ જ સુંદરતા છે’ એ વાક્યો તો તે પછી ચારેક વર્ષે મેં વાંચેલાં પણ ન્યારે મેં એ વાંચ્યાં ત્યારે તુરત જ મને આ દશ્યનું સ્મરણ થયું અને એ વાક્યની મધાર્થતા તરત મારે ગળે ઊતરી ગઈ. સૌંદર્યને પવિત્ર બાવનાથી જ નીરખવું જોઈએ, એની બક્તિ પવિત્ર હૃદયે જ કરવી જોઈએ એ વિચાર તે પ્રસંગથી મારા હૃદયમાં ઠોતરાઈ ગયા અને આજ સુધી ન્યારે ન્યારે હું અનુપમ સુંદર-

તાનાં દર્શન કરું છું ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય પવિત્ર ભાવભીની ભર્મિઓ જ અતુલવે છે. બાગ્યે એકાદ મિનિટ મેં આ દશ્ય જોયું હશે પણ એ દશ્ય મારું હૃદય આજ પણ ભૂલ્યું નથી એટલે એની અસર કેટલી જાડી અને બળવાન હશે એ સમજી શકાય એમ છે.

કેટલાં ય વર્ષો પછી રિચર્ડ લ'ગેલિયનની 'ધ પ્રિન્સેસ ઓફ ધ મિરર' નામની નવલિકા વાંચી ત્યારે ક્ષણભર મને એમ લાગ્યું કે મારે એ નવલિકા લખવી જોઈતી હતી; કારણ કે લ'ગેલિયને માત્ર કલ્પનામાંથી રાજકન્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી; મેં તો નજરે જોઈ હતી. આ પ્રસંગને લઈને મને એ નવલિકા પ્રાયે સહજ પક્ષપાત થયેલો અને મેં તેનું બાષાંતર કરીને મારા 'વાર્તાવિહાર' નામના સંગ્રહમાંની 'રાજકન્યા અને બરથરી' નામે વાતો કાંઈ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી. એ બાષાંતર વાંચીને સ્વ. શ્રી સુમતિ લલુભાઈએ એક મોટું કાવ્ય પણ લખેલું.

જુદાં જુદાં મનુષ્યો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ સૌંદર્ય નીરખે છે. મારા હૃદયમાં સુંદરતા અને પવિત્રતા અવિભક્ત સ્વરૂપે વસેલ છે એટલે મારી દૃષ્ટિએ દેખાતી સુંદરતા અન્યને દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સામાન્ય રીતે બ્રૂસૌંદર્ય કરતાં જલસૌંદર્યથી હું વધુ આકર્ષાઈ છું. સિમલાથી દેખાતાં હિમાલયનાં ગિરિશૃંગો કરતાં મને સૂરતની અર્ધનિદ્રાવશ તાપીનાં સ્લિષ્ઠ વધુ સુંદર લાગે છે. સૂરતની તાપી, બરથરી નર્મદા, તોફાને ચડેલી અમદાવાદની સાબરમતી, કુમસ, હજીરા, તીયલ, જુહુ, વેસોવા અને કરાંચીના સમુદ્રો દિવસો ને દિવસો નીરખતાં હૃદય કંટાળતું નથી. દિને દિને નવા પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરતાં એ પાણીના પ્રવાહ મારા હૈયામાં દિને દિને નવનવી ભર્મિઓ જગાડે છે. પણ કુદરતના એક અલ્પાંગ મનુષ્યના સૌંદર્યને નીરખતાં હું ખીજું બધું બૂલી જાઉં છું. કોઈ દુલિપ્સિંહ કે એલ. પી. જાઈની 'એટ્રસમેન-શિપ', કોઈ અમરસિંહની બોલિંગ, કોઈ ખ્યાનચંદની હોકી, કોઈ ટિલડન, કોશે કે રામિયોના ટેનિસના રટ્ટાકસ, કોઈ સેડોનું રનાયુગલ સપ્રમાણ શરીર, હૃદયશકરની રાસલીલા, કોઈ યુવતીનું ગરબા ગવડાવતી વખતનું કે રાસ રમતી વેળાનું અમીઝતું લાવણ્ય મારી સૌંદર્યપિપાસુ નજરે ચડે છે, ત્યારે હું કોઈ નવી જ દુનિયામાં વિચરું છું.

આવી ક્ષણોએ હું એમની પાસે કાંઈ વધારેની આશા રાખતો નથી—હું જોઉં છું એટલાથી જ મને સંતોષ થાય છે; પરંતુ નિકટ પરિચયમાં આવતાં રેહીજનોના આવા બાહ્ય સૌંદર્ય ઉપરાંત એમના આત્માની સુંદરતા નીરખવા મારું મન તલસે છે અને અમુક પ્રમાણમાં જો એ હું નહિ બાળી શકું તો ખિન્ન થઈ જાઉં છું. મારે મન સુંદર એવાં મારાં રેહીજનો કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ હૃદયની કુદ્દલકતા ઉધાડી પાડતું નાનામાં નાતું કાર્ય કરે તો મને સખ્ત આઘાત લાગે છે અને આઘાતે થયેલો ઝખમ લાંબા કાળ સુધી રૂઝાતો નથી.

વઢવાણની સરકારી નોકરી છોડીને પાલીતાણામાં નાંચળ દીવાન તરીકે જવાતું પાલીતાણાના દીવાન ગણપતરાવ લાડના આગ્રહથી કાકાજીએ નક્કી કર્યું તે વેળા અમે બધાં છોકરાં જાણે અદ્ભુત નવી દુનિયામાં જવાનાં હોષ્ટએ એવા આનંદમાં આવી ગયાં હતાં. મોટાં જાણે નહિ એવી રીતે અમે અને અમારા પાડોશીનાં છોકરાંએ કાઠિયાવાડનો નકશો જગીન ઉપર પાથરીને તેમાંથી પાલીતાણા શોધી કાઢી તેની સામે જોવાં કરતાં હતાં. પાસે શેત્રુંજીના કુંગરની નિશાની કરેલી તે ઉપરથી તે પર્વત દેખવાનો યત્ન કરતાં.

પાલીતાણા મયાં પણ ખરાં અને ત્યાં અઢીએક વર્ષ રહીને અચાનક કાકાજીએ રાજીનામું આપ્યું. ઘરમાં સામાન બાંધવાની તડામાર તૈયારી-ઓ ચાલી રહી. ત્રણ દિવસ પછી એક દિવસે સવારે મળરકે શેત્રુંજી નદીના લગભગ સુકાઈ ગયેલા પટ ઉપરથી અમારો ઘોડાનો શગરામ માત્ર પાલીતાણાને નહિ પણ સમગ્ર કાઠિયાવાડને છેલ્લી સલામ કરીને ચાલતો થયો. અરધી જાંઘમાં, ઘડીકમાં દુઃખ પામતું, ઘડીકમાં ઊંજળી કપડાંએ સૂરત જોવાનો યત્ન કરતું, આનંદ પામતું, મારું અગિયાર-બાર વર્ષનું શરીર કાઠિયાવાડ છોડી ગયું.

વધે પછી એક વાર અમદાવાદથી લખતર ત્યાંના કુંવરોના લગ્ન-પ્રસંગે અમે આઠેક દિવસ ગયેલાં. તે સિવાય માત્ર ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શુભવંતરાય આચાર્યનાં પ્રસ્તુત દ્વારા કાઠિયાવાડનાં સ્મરણો આપ્યાં, પાતળાં, ઘેરાં, હૈયામાં ઉદ્ભવે છે અને ધીમે ધીમે પાછાં શમી જાય છે.

ખંડ પહેલો સમાપ્ત

અન્ધાર પલને ઝોળખો*

[નહોં ત્રાપો ને નહોં ઘૂંબડી-એ ઢાળ]

આવન્તી અન્ધાર પલને ઝોળખો,

તિગિરો હાં તેજલગઢની ડેલી છ !

વસેલા વાસોને શીદ વસાવવા ?

સૂનકારે અમરવેલ જડેલી છ !

આવન્તી અન્ધાર પલને ઝોળખો.

નીર નહોં ત્યાં ઠેવી નાવડી ?

હોડી વિના હલેસાં નકામાં છ !

અજંપા વિનાના ઝોયારો સૂના

ડાઝ વિના પ્રાછતના^૧ ઉધામાં છ !

આવન્તી અન્ધાર...

પાપ-ધારાંના ભોરિંડાં ભરો

રામરોમ જગવી રંગા-ઝારી છ !

ખતાના ખાતર પીડને^૨ કાલવો

જિયઠો આતમભોલની ભારી છ !

આવન્તી અન્ધાર...

અબણુ-બરાવી પોથી ક્યાં લગી

ઉકલે ? 'અગસર' મંકોડા છ !

અધરમ-પનામાં છુદા ધરમના

પડે તયેં ઝોપના અંકોડા છ !

આવન્તી અન્ધાર...

અંધારાં જાણેલાં રુદન પ્રેમનાં

પામેલાં, થૂલની છુરાઈએ છ !

કછી પછીની વૃદ્ધિ અમરતી

૧. પ્રાછત=પ્રાયશ્ચિત્ત. ૨. પીડન નામ તરીકે.

* તા. ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૯૪૩ના રોજ બપોરે ૧૨ બજે ઝોલ મંડિયા રેડિયેશન-પ્લોડકારટ કરેલું હતું. યો. જી. રેડિયોના સૌજન્યથી અહીં પ્રકાશિત. . . .

ચાખી એના પ્રાણતની પુનાઇએ છ !
આવન્તી અન્ધાર પલને ઓળખે

સુધાંશુ

“આ ભજન પ્રથમ પંક્તિનું છે, એની લખાવટ સરસ છે. કંઈક અવળ-વાણી જેવી-પણ ધ્વન્યર્થ અચ્છો છે-ચિત્રાત્મક પણ ખરો જ. Phrases-શબ્દચુરો પણ સરસ છે.”—દે. પ

નવનીતલાલ અંબુલાલ વઝીલ
બી. એ. એલએલ. બી, બાર-એટ-લો

ટ્રેસ પાસ^૧

કા યદાની સમજ વિશેની સંભાષણ-શ્રેણીમાં મને “ટ્રેસપાસ”ના વિષય આપવામાં આવ્યો છે તેથી મને આનન્દ અને ખેદ બેઉ થાય છે. આનંદ એટલા માટે કે અત્યાર અમાઉ ચર્ચાએલા અને હવે પછી ચર્ચાનાર બધા ગુનાઓનો ‘ટ્રેસપાસ’ એ શિરોમણિ છે. આની હું થોડી વારમાં જ પ્રતીત કરાવી આપીશ. અને ખેદ એટલા માટે થાય છે કે આ ગુનામાંથી કોઈ પણ છટકી શકે તેમ નથી. તેમાં અપવાદરૂપે રહેવાની આશા વ્યર્થ છે; અને એ પણ હું થોડીવારમાં બતાવી આપીશ.

આરંભમાં એટલું કહી દઉં કે આ શબ્દ ટ્રેસપાસ માટે નાનપણથી જ મને અતિમાન રહેતું છે. મારા મકાનની પાસેના જ એક બંગલાના દરવાજા આગળ લટકાવેલા પાટીઆ પરના શબ્દો મને હજી યાદ છે: “Trespassers will be shot” એટલે કે ગૃહપ્રવેશ ના સ્થળ-પ્રવેશ કરનારને ગંદુકથી હાર કરવામાં આવશે. આંદરને રસ્તે જતાં, આપણા શહેરની વરિષ્ઠ અદાલતના એક ગેર ન્યાયમૂર્તિનું નિવાસસ્થાન આવવું હતું અને કાયદાનું તેમને તો પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોતું જ એમ એમ માની તેમની માલિકીની જમીનથી દૂર રહેવામાં મેં હઠાપણ જ ક્યું હતું એ તમે ઠપ્પૂલ કરશો.

૧. ‘લો ફોર લેમેન’ (કાયદાની સાધારણ સમજ) એ રેડિયો સંભાષણોની શ્રેણીમાં વા. ૧-૪-૪૩ને રોજ આપેલું સંભાષણ; એલ ઇડિયા રેડિયોના સોજન્યથી.

મોટા થતાં આ જાતનાં અનેક પાટીઆં ઠેકઠેકાણે મેં જોયાં છે ને તમે સહુએ પણ જોયાં હશે. “કૂતરાં કે છોકરાં ન લાવવાં” “ફેરી-આમોએ અંદર આવવું નહિ” “રજા સિવાય કોઇએ દાખલ થવું નહિ” “કોઇએ બીડી પીવી નહિ” “ધાસ પર ચાલવું નહિ.” “ફૂલ ચૂંટવાં નહિ” “માછલી પકડવાની મનાઈ છે.” “કોઇએ ગંદકી કરવી નહિ.” “કાગળ ચોંટાડવા નહિ” અને ગ્રીષ્મ ઋતુની આપણી રાજધાનીમાં “ચૂંકદાનીમાં જ ચૂંકો” એવાં ફરમાનોથી કોણ પરિચિત નથી? અમુક રસ્તાઓ પર ચોક્કસ દિશામાં જ જવાનું ફરમાન હોય છે તો બીજામાં દાખલ થવા સામે જ પ્રતિબંધ હોય છે. અરે! હું આ બોલું છું તે ખુદ મકાનમાં જ થોડા વખત અગાઉ એવું ખટીઉં હતું કે “નીચી કક્ષાના નોકરો તથા વજનદાર દાગીના મોટે સિદ્ધ નથી.” આમ બધી બાબતોથી ને બધે રચે આપણી સ્વતંત્ર દિલ્લિયાલ ને આવરી લેતા કાયદાનો ઉપયોગ થાય છે.

પણ આ તો ટ્રેસપાસ માટેનાં સામાન્ય ને તરત મળી આવે તેવાં ઉદાહરણોની વાત થઈ. કવિની માફક જરા ફેરફાર સાથે ઉચ્ચારું તો: “જ્યાં જ્યાં નજર મારી હરે, યાદી ભરી લાં પાપની.” ટ્રેસપાસ એ મોટામાં મોટું પાપ હોય બધે એ જ દીસે છે. કેમ કે ઉપરના પ્રસક્ત જથ્થાત્ ૩૫ ઉપરાન્ત ટ્રેસપાસનાં અનેકાનેક ગૂઢ અને સંસ્કૃત સ્વરૂપો છે જેની રેખાઓ એટલી આછી છે કે હરખે પાપાયરણ કરતા હો એવો તમને વહેમ રહ્યા કરે. દાખલા તરીકે મારે કોઇના ચોરડામાં જવું હોય તો બારણા પર પહેલાં ટકોરા કરવા જોઇએ. શિષ્ટ સમાજ વચ્ચે મને બગાસું આવે કે ખાંસીનું ઠસકું આવે તો તે બદલ માફી માગવી જોઇએ. કોઇની પણ રજા લીધા સિવાય બારી કે બારણું આપણાથી ઉઘાડી કે બંધ કરી શકાય નહિ. રસોડા તરફથી ગરમાગરમ બજીઆં તળાવાની કિત્તેજક સોડમ આવતી હોય પણ ત્યાં જવામાં પૂરેપૂરું જોખમ સમજવું. આપણી બાબુના બગીચામાંથી ચંપા કે મોગરાની ખુશબો આવતી હોય પણ એનો ઉપ-બોગ કરવા બિમા રહ્યા કે પાટોશી તમને “ટીકિતારામ”નો ઇલકાળ આપવાનો. અરે, અમુક ચોક્કસ તારીખે ને પહે મકાનનું બાહુ બધું ન હોય તો તેમાં રહેવાનો તમારો અધિકાર બીડી બધ; અને બહાર બાઈ બહેનો, રેડીઓ રાખવાનાં લાઇસેન્સની તમ લોઠાએ અગાઉથી શી ભરી

નહિ હોય તો તમે પણ મને સાંભળવા જતા હવામાં ટ્રેસપાસ કરવાના ગુનેગાર હરશો !

તમે કહેશો કે આ બધાં બંધનો આપણા પરસ્પરના બાલા સારુ છે, અને તમને કંઈ નુકશાન થાય તો કાપદો તે સામે રાહત અપાવશે. પરંતુ હકીકત શી છે ? એક ઉદાહરણ લો. તમને ખીડી પીવાની આદત હોય પણ ગાડીમાં ને બસમાં એવું નથી બનતું કે ખીડી નહિ પીનારા, ધૂમપાનની મરતી નહિ માણનારા માણસો તમારે માટે ખાસ રખાએલી જગ્યા પથારી પડ્યા હોય અને તેમને માટેની વિપુલ વ્યવસ્થા છેક ખાલી પડી હોય પણ હાથમાંની સળગતી સિગરેટ સાથે તમે ત્યાં જઈ શકશો ? અશક્ય નહિ. ત્યારે અગ્નિની આરાધનાના નારિતકોને પદચ્યુત કરી શકશો ? લેશ પણ નહિ. અરે, બસ કે ટ્રામમાં તમારા બાગની પોણી જગ્યા કાંઈ મહાકાય માનુની રોકી રાખે તો તેની પાસેથી બે ટિકીટ લેવાનું કંડકટરને કહેવાની તમારી હિમ્મત ચાલશે ? એ તો બિલકો સ્ત્રીસન્માનનો હિમાયતી નીવડશે ને તમારે જગ્યા છોડવાવારો આપણે. સિનેમા કે નાટકમાં તમારી ખુરસી આગળ જ કેાઈ જાજરમાન નાજનીન હોય ને તેની “વાંકા વિસ્તાર” વાળા હોટ તમારી દષ્ટિ અને રૂપેરી ચાદર કે રંગભૂમિ વચ્ચેના પ્રદેશને બરી દેતી હોય તો તમે શું કરી શકો ? કાપદો તમને યારી આપશે કે ગુલામી ? અને એવી જ પરિસ્થિતિમાં તમારી બાજુમાં એક યુગલ સાડી-બંગડી-આદિ વિશે અવિરત ખટખટાટ કર્યો કરતું હોય અને તમે ફરિયાદ કરો કે તમને કંઈ સંબળાતું નથી ને પટ્ટાકે જવાબ મળે કે એઓ શી વાત કરે છે તે બાજુવાની તમારે શી નિરખત તો તમારા શા હાલ થાય ? એ તો દાઝયા પર ડામ દઈ તેમાં મીઠું મરચું બરવા સમાન થયું. કંટાળી તમે ધરે જાઓ ને જરા સ્ફૂર્તિ લાવવા ચઢા બનાવવા સારુ દૂધ ગોઠવો ને પડોસીની ગિલાડી આવી તે સફાયત કરી બાય ને તમે મોં વકાસી બેતા હો. ત્યાં જ પેલા પડોસી બાઈ આવી ચઢે, તમારી નજીકથી ગિલાડીને ઝટપટ ઉઠાવી લે ને એવી તો વેધક દષ્ટિ ફેંકે-કેમ જાણે આજે તો તેની ગિલ્લી ને કાલે તેની બેરીને લલચાવી જવાનો આરોપ તે તમારા પર લાવનાર ન હોય !

આગળ વધીને કહું તો આપણી અંગત લાગણી આગળ ટ્રેસપાસની સીમા આવી રહેતી નથી. એ તો આપણી માનેન્દ્રિયો પર પણ આ-

ક્રમણ કરવા સમર્થ છે. આંખ ને કાન પર તો સહેલાઈથી પણ નાકને પણ છોડે તેમ નથી. એક અત્યંત વિકસિત નાકવાળા-આલંકારિક તેમ જ વારતવિક અર્થમાં-મારા પડોશીની ધાણેન્દ્રિય એટલી તીવ્ર છે કે પોતાના ઘરના કચરાની ટોપલી પોતાના જ મકાનમાં રહે એ તેનાથી સહન થતું નથી. એટલે દાંદનાં ફાતરાં, લસણની સુકાએલી કળી, માછલીનાં માથાં, ઢાળોનાં ઢાહેલા પાંન આદિ હિંમત ગંધવાળા પદાર્થોથી ભરેલી તેની ટોપલી મારા સુવાના ઓરડાની બારી નીચે જ રોજ રાતે ગોઠવાવવાની તેને આદત પડી ગઈ હતી. આ રીતે પોતાને જમવામાં શું મળ્યું હતું તે, ગંધ દૂર જવાથી અથવા દુર્ ગંધ જવાથી તે ભૂલી શકતો હતો પણ વિસ્મરણની આવી બેહુદી રીત મને ડીક ન લાગી એટલે કાયદાનો અભક્ષ્ય મેં મારા જ હાથમાં લીધો. શારીરિક ગૃહપ્રવેશ કરી તેના મકાનમાં મારી જાતે ટ્રેસપાસ કરી તેના પ્રવેશદ્વારનાં પગથીયાં ઉપર જ પેલી સુગંધી વાનીઓનો ઢગલો કરી દીધો. ઉમેરવાની જરૂર નથી કે આ પદ્ધતિ અત્યંત સફળ નીવડી ને કાયદાની દૃષ્ટિએ માન્યામાં ન આવે એટલી ટૂંકી હતી.

અહીં એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ જાતના જ્ઞાનેન્દ્રિય પરના ટ્રેસપાસથી કાયદો ફેટલીક વાર તમારું રક્ષણ કરે છે-રક્ષણ કરતો કહેવાય માન છે; કેમ કે એ રાક્ષસ-રચનાં ચક્રોને ગતિમાન કરવામાં શું શું વીતે છે તે જે જાણે છે તે કાયદાનો આશ્રય લેવા બાંધે જ પ્રયત્ન કરશે. દાખલા તરીકે મધરાત પછી જોસમાં આવતાં લગ્નનાં દોલ-ત્રાંસાં, ચરણાઈ ને નાનખટાઈ એંડ સામે રક્ષણ શોધવાની કોને હિમ્મત છે? મોડી રાતે ઠાણ જાણે ક્યાંથી વધી આવતી ફેફસાંની શક્તિથી ગવાતાં ભજનો ને ધૂનો, પોતાની એકલતા ટાળવા મથતા પદાણુનો બેંજો, વહેલી સવારે બસરા બની લલકારતા દૂધવાળા બૈયાના સૂતાલાપ વગેરેમાંથી બચવા ઠાણે કાયદાનો આશરો લેવા હામ બીડી સાંભળી છે? નિદ્રા લેવાના પ્રાથમિક અને જન્મસિદ્ધ અધિકારને દંડાવવા પણ આપણે જાત્રત રહેવા સમર્થ નથી !

આપણા હક્કો પર અન્યોની તરાપને આપણે બકરાંની જેમ સહી લઈએ છીએ, વધારે પડતી સહિષ્ણુતા દાખવીએ છીએ, ને ન સહન કરવા જેવું ધણું ચઢાવી લઈએ છીએ એવો ધણા પરદેશીઓ ને ખાસ કરીને યુરોપવાસીઓ, આપણા પર આક્ષેપ મૂકે છે. કેંક અંશે આ

સાચું હશે પણ તે ટ્રેસપાસના સ્થૂણ તથા નીચી ઢાંટિના કિસ્સાઓ પૂરતું જ સાચું કહી શકાય. તેના એટલે કે ટ્રેસપાસના વધારે સંસ્કૃત અને ગૂઢ ને વેધક રૂપમાં તો એ મહાશયોના દેશોમાં જ એ ખાસ તો વ્યાપક દેખાય છે. એક જ દાખલો બસ થશે. એ દેશોમાં વેપારની જાહેરખબરો, જાગી ને બેઠેલી, કેટલાંય રમણીય સ્થળોનો નાશ કરી રહી છે અને નૈસર્ગિક સુંદરતા સાચવવા સારું મંડળો સ્થપાયાનું પણ સંભળ્યું છે. નફા ખાતર મકાનો બાંધનારી મંડળાઓની પ્રવૃત્તિ ગ્રામ્ય ગૌણમો નાશ કરે તે સામે એ ચાર સ્થાપાત્ય નિષ્ણુતોના ઉદ્ધાર સ્ત્રિયાય શા સામના થયા છે ? ને અમેરિકામાં તો ખુદ હવામાં પ્રખર ટ્રેસપાસ થાય છે તેનું શું ? ખાનગી માલિકીના રેડિયો પરથી જાત-જાતની વેપારની ચીજોની જાહેરખબરો જે હવાઈ હુમલા કરે છે તે દુશ્મનોના હુમલા કરતાં થે ફૂર હોય છે, કેમ કે દુશ્મનો તો તૂટી પડે કે બાગી બન્ય પણ આ મિત્રો તો સદંતર ચલાવ્યા જ કરે છે ! જરા નિરાંતથી ને સન્તોષથી તમારા રાતના જમણને ઇનસાફ આપી આરામ પુરસ્તીમાં તમે આસાનીથી અટલી તમારું પ્રિય પુસ્તક વાંચતા પડ્યા હો ત્યાં “અજીજના અકસીર ઇલાજ માટે ડોક્ટર પોઠરની પરપટી વાપરો” એમ જીલ્દ અવાજે સંભળાય તો વાનપ્રસ્થ ચવાનો વિચાર તમને ન આવે ? મને તો લાગે છે કે આ કારણસર જ અમેરિકાનો યોગ તરફ વધારે ને વધારે ઢગતા બન્ય છે.

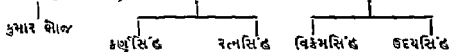
ટ્રેસપાસ તો એક સાધારણ ને અદ્ય ગુનો છે એમ રખે માનતા ! એ કેટલો વિસ્તૃત અને મહાન છે એ મેં કંઈક અંશે બતાવ્યું છે ને આગળ વધીને કહું છું કે કોઈ મોટા ગુનાના આચરણ પહેલાં ક્યારેક ને ક્યારેક તો ટ્રેસપાસનો ગુનો થયો હોય છે જ. ટ્રેસપાસ એ બાજુ કે મોટા ગુનાઓની દુનિયામાં દાખલ થવાનું સિંહદાર છે. બીજી રીતે કહીએ તો લોર્ડ મેકોલેએ આપણને બક્ષેલા ઇડીઅન પીનલ કોડના બધા ગુનાઓની એ માતા છે. એટલું જ નહિ પણ ટ્રેસપાસમાં એટલું સર્વ-વ્યાપકપણું છે કે જગતાં, ઊંઘતાં, સ્વપ્નામાં, કંઈ પણ કરતાં, જાગ્રુઅજાગ્રુ આપણાથી ટ્રેસપાસ થયા જ કરે છે. ટ્રેસપાસ ન કરવો એ લગભગ અશક્ય જ છે. અરે ટ્રેસપાસ ન કરવાની અશક્યતા પ્રીછી આપણા સોકોએ તેને માટે દેશી શબ્દ જ નથી રાખ્યો. તમે કહેશો કે તમે ખૂન ક્યું

નથી, વિશ્વાસનો પણ ધાત કયો નથી, તમે ચોરી કરી નથી કે ઠાઠની ખોટી સહી કરી નથી; તમે લૂંટારા કે બહારવટીઆ નથી, તમે હંમેશા આવકવેરા આપ્યો છે ને જૂઠું ખોલ્યા નથી. આ બધું તમે કહેશો પરંતુ ટ્રેસપાસ નથી કયો એમ કહી શકશો? તમે ટ્રેસપાસ કયોના એક નહિ પણ અનેક કિસ્સાઓની ગણતરી કરવામાં આવે તો સૌથી દિલ-સોજ ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ એ ત્રણ ધરખમ ધારાશાસ્ત્રી પણ તમને એ આરોપથી બચાવી શકશે નહિ. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે જન્મીને તમે પહેલો શ્વાસ લે ત્યારથી માંડીને તમારા છેલ્લા શ્વાસ પર્યંત તમારાથી સતત ટ્રેસપાસ થયા જ કરે છે અને ત્યાં એની અવધિ પૂરી નથી થતી. કહે છે કે સ્વર્ગમાં ખીરતી માન્યતા મુજબમાં કશા ગુના થતા નથી. પણ તે ટ્રેસપાસ સિવાયના એમ ન હોય તો સ્વર્ગનાં દ્વાર પર સેઈટ પીટરને એવડી મોટી ચાવી લઈ શા વારતે બિભા રહેવું પડે? હિન્દુ માન્યતા મુજબના સ્વર્ગની મને ખબર નથી. એ વિશે તમે કાઈ યોગ્ય બાણકારને પૂછી શકો.

પુરાતન ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા થાલિસના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ પાણીમાંથી થયો હતો અને હેરેકલિઘટસના મતે અગ્નિમાંથી થયો હતો. હિંદી તત્ત્વજ્ઞાને સર્ગનાં અનેક તત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, પંચમહાભૂત, પુરુષ અને પ્રકૃતિ વગેરે વગેરે તેની સમજૂતીરૂપે અપાય છે. પુરાણોમાં ગુદા ગુદા અવતારોની કથા આવે છે અને કાચળા ને વરાહથી પૃથ્વી ટકાવાયાનું કહેવાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને રિચિતિનાં આમ અનેક કારણો અપાય છે પણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો સૃષ્ટિના ઉદ્ભવનું એક જ પ્રખર મહાન કારણ છે ને તે ટ્રેસપાસ. આખણી પૃથ્વીએ સૂર્યમાંથી છૂટી પડનાં ટ્રેસપાસ કયો ને માનવજીવનનો આરંભ થયો. ટ્રેસપાસથી જ આ વિરાટ આકાશ ભરેલું છે. ખુદ તારાઓ ને ગ્રહો ટ્રેસપાસ કરે છે, ટ્રેસપાસ કરવાથી જ હરતીમાં આગ્નિ છે ને વધારે ટ્રેસપાસ કરે ત્યારે તેઓમાં ફેરફાર થાય ને નવી સૃષ્ટિઓ સર્જાય છે, ને નવાં જીવન જીવાય છે. એક મહા ટ્રેસપાસમાં જ આપણો જન્મ છે, તેમાં જ આપણું જીવન છે ને તેમાં જ આપણો લય છે. નમસ્તે મહા-દેવ ટ્રેસપાસાય. મહા-કાય ટ્રેસપાસાય! નમસ્તે! કાયદાની સાધારણ સમજની શ્રેણીમાં મેં જરા અસાધારણ સંમર્જ

ઝમડામાં સંગ્રામસિંહને દેશવટો મોઝવવો પડેલો ત્યારે સંગ્રામસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો ને કન્યા આપી હતી. ત્રીજી રાણી રાવ બાબાજીની પુત્રી ધનબાઈ અને ચોથી હાડા નર્મદની પુત્રી કરમેતી કરીને હતી. એટલે શ્રી જંજીસરિયાને મતે,

*સંગ્રામસિંહ-કુંવરબાઈના, સંગ્રામસિંહ-ધનબાઈના સંગ્રામસિંહ-કરમેતીના

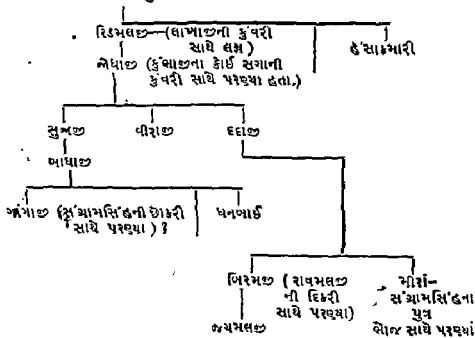

રાણા સંગ્રામસિંહના સમયમાં બારતમાં મોઝલ સામ્રાજ્યની જડ ધલાંતી હતી. બાબર અફઘાનેને હરાવી આગળ વધતો હતો. રાજપૂતોમાં

* એવાડ અને મારવાડનો વૈવાહિક સંબંધ અરસપરસ આવ્યો છે. એની વીગત રવ. તનસુખરામબાઈએ આપી છે. એ અનુસાર નીચે પ્રમાણે એનો કોડો બતાવ્યો છે એ ભેતાં એમનો મત કુમાર મોજ, રત્નસિંહ અને કર્ણસિંહ ધનબાઈના પુત્રો હતા એવો જણાય છે.

મારવાડ-વંશ

રાવ મુંડાજી

તે સમયે ચિતૌડની બોલબાલા હતી. રાણે સંગે ખૂબ પરાક્રમી હતો. ઇતિહાસકારો કહે છે કે જુદા જુદા યુદ્ધમાં એણે એક હાથ, એક પગ અને એક આંખ ગુમાવી હતી અને એના શરીર ઉપર ૮૦ તો જખમોવી નિશાનીઓ હતી. ગુજરાત ને માળવા એણે જિત્યાં હતાં. ગ્વાલિયર, મંદેરી, અજમેર, આણુ વગેરેના રાજાઓ એનો હુકમ માથે ચઢાવતા હતા. એણે બાજરને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધાં રજાપૂત ક્લોને સંઘટિત કર્યાં અને ઈ. સ. ૧૫૨૭ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૩મીએ બન્ને લશ્કરોનો ભેટો થયો. રાણે ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યો છતાં મોતને-

[ય. ૧૮૨ની દીપ ચાંદ] મેવાડ-વંશ

લાખાણ-દસાકુમારી (સુડાણની પુત્રી.)

મોહલજી

કુંભાજી

ઉદાજી

રાધમલજી

એક દીકરી (જે વિરમજી સાથે પરણ્યાં હતાં)

સંભામસિંહ (લાખાણની એ પુત્રીઓ સાથે પરણ્યા હતા. બીજા રાણીઓ ઉપરાંત; જેમાંની એકનું નામ ધનબાઈ હતું.

સંભામસિંહ-ધનબાઈના

ભોજ

રત્નસિંહ

કર્ણસિંહ

સંભામસિંહ-કરમેલીના

વિક્રમસિંહ

ઉદયસિંહ

પ્રતાપસિંહ

અમરસિંહ

ઝગડામાં સંગ્રામસિંહને દેશવટો મોગવવો પડેલો ત્યારે સંગ્રામસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો ને કન્યા આપી હતી. ત્રીજી રાણી રાવળાધાજીની પુત્રી ધનબાઈ અને ચોથી હાડા નર્મદની પુત્રી કરમેતી કરીને હતી. એટલે શ્રી જંજીસરિયાને મતે,

*સંગ્રામસિંહ-કુંવરબાઈના, સંગ્રામસિંહ-ધનબાઈના સંગ્રામસિંહ-કરમેતીના

કુમાર ભોજ
કર્ણસિંહ રત્નસિંહ વિક્રમસિંહ ઉદયસિંહ

રાણા સંગ્રામસિંહના સમયમાં ભારતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની જડ ધસાંતી હતી. બાબર અફઘાનોને દરાવી આગળ વધતો હતો. રાજપૂતોમાં

* મેવાડ અને મારવાડનો વૈવાહિક સંબંધ અરસપરસ ચાલ્યો છે. એની વીગત રવ. તનસુખરામભાઈએ આપી છે. એ અનુસાર નીચે પ્રમાણે એનો કોડો બતાવ્યો છે એ ભેતાં એમનો મત કુમાર ભોજ, રત્નસિંહ અને કર્ણસિંહ ધનબાઈના પુત્રો હતા એવો જણાય છે.

મારવાડ-૫^{મો}

રાવ મુંડાજી

રિડમલજી (લાખાજીની કુંવરી સાથે લગ્ન)
મેધાજી (કુંભાજીના કોઈ સગાની કુંવરી સાથે પરણ્યા હતા.)
હંસાકમારી

સુબજી વીરાજી દદાજી

બાધાજી

જંગલજી (સંગ્રામસિંહની ડોકરી સાથે પરણ્યા) ?
ધનબાઈ

બિરમજી (રાવમલજીની દિકરી સાથે પરણ્યા)
મીરાં-સંગ્રામસિંહના પુત્ર ભોજ સાથે પરણ્યા

એણે બોગવ્યું નથી. એ માતપિતા વિનાની, બાઈબાંકુ વગરની, પતિ વગરની બાલાને ગ્રેમની ભૂખ રહી ગઈ છે એ જોતાં વધારે તો નહિ પણ પાંચછ વર્ષ એણે પતિસુખ બોગવ્યું હશે એમ લાગે છે.

મીરાંને એમના પતિ અને સસરા તરફથી કંઈ કષ્ટ પડ્યું નથી, તેમ રત્નસિંહ તરફથી પણ કાંઈ જાતનો ત્રાસ એમને ન હતો. રત્નસિંહે પિતાને પગલે ચાલી મીરાંને એમના માનમોખા પ્રભાણે રાખ્યાં હતાં પણ કમનસીબે સન ૧૫૩૧માં રત્નસિંહનું મૃત્યુ થયું ને રાજ્યધુરા વિક્રમના હાથમાં આવી.

વિક્રમની હેમર આ વખતે નાની હતી પણ કરમેતી રાજ્યપ્રપંચમાં નિપુણ હતી. એ વિક્રમને નામે ખટપટ કરતી અને વિક્રમને ચઢાવતી. વિક્રમની આજીવ્યાજીવ નીચ ખિદમતગારોની ટોળા જમા થઈ હતી. એની નાની વય, દુષ્ટ માતાના હલકા સંસ્કાર, અને ચઢામણી તેમજ નીચ પરિજનવર્ગ દ્વારા એમાં રાજ્યનું યતું ઉમેરણુ-આથી વિક્રમ ધર્મધર્મના બાન વગરનો, લાગણીહીન ને ઉચ્છ્રંખલ બન્યો.

મીરાંને જે દુઃખો પડ્યાં હતાં તે આ વિક્રમસિંહ તરફનાં હતાં અને એની પાછળ કરમેતીનો હાથ હતો. મીરાંના રજવાડાનું, એની સેવા-પૂજા અને સાધુસંતોના સત્કારાદિનું ખર્ચ કરમેતીને ખૂંચ્યું. એણે વિક્રમનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. મીરાંની આજીવિકાની રક્ષા કમી કરવામાં આવી. સાધુસમાગમ કૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠાને લાંછનરૂપ છે એમ કહી સાધુઓને ન આવવા દેવાનું ફરમાન નીકળ્યું. મીરાંએ અત્યાર સુધી આવી જોડકમી જોઈ નહોતી. એના નિઠોપ માર્ગનો આઠે માત્ર પ્રપંચનો ભોગ બની, વહેમનો માથો રાણા આવતો હતો એ મીરાંને ખબર હતી એટલે તેણે ખોટાં ફરમાનો ધ્યાનમાં લીધાં નહિ. તેણે મક્કમપણે પોતાને માર્ગે ચાલ્યા ક્યું. પણ એમ કરવાથી મીરાંને રજવાસમાંથી રૂપસદ મળી. મીરાં જુદાં રજાં એથી શું તુકશાન ? રજવાસનાં ઢેલાંક આવશ્યક બન્ધનો પણ હવે તો છૂટી ગયાં. મીરાં મોકળે અને છૂટથી જાજનકીર્તન કરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ ખટપટ વધતી ગઈ, જોડકમી વધતી ગઈ તેમ તેમ મીરાંની દબતા પણ વધતી ગઈ. રાણાને લાગ્યું મીરાં મારું અપમાન કરે છે. એણે એને મતે હડીલી મીરાંને સુધારવા ચંપા

તથા ચંબેલી નામની દાસીએને એની દેખરેખ રાખવા મૂકી અને પછી તો ઉદાખાર્ધ નામની પોતાની બહેનને પણ રાખી એમ કહેવાય છે. પણ આ બધાં મીરાંને સુધારવાને, ઠેકાણે લાવવાને બદલે બીલટાં મીરાંની ભક્તિના રંગમાં રંગાર્ધ મયાં.

રાજમદ ને લક્ષ્મીમદથી નહોર. બનેલો રાજવી મીરાંના પ્રેમમદનો નશો ન જ હતારી શક્યો ત્યારે એ વધારે હઠે ભરાયો અને એને મારી નાખવાના નિશ્ચય પર આવ્યો. એક વખત એણે અમૃતને મિથે હોર મીરાંને પીવા માટે મોકલ્યું. મીરાં એ કપટ સમજી ન શકે એવાં મોટા ન હતાં. ઝેરના પૂરા વહેમ સાથે એમણે એ પીધું—એમને ગિરિધર-લાલજી પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે સમજતા કે પોતે મરશે તો રાણાને સિર નિહોંષ અને ભક્તહૃદયી સ્ત્રીહત્યાનું કલંક ચોંટશે એટલું જ નહિ પણ એથી અનેકો સાથે વૈર બંધાશે; મીરાંને પોતાને તો એથી કંઈ નુકશાન હતું જ નહિ. નહોતો એને જીવવાનો મોહ કે નહોતી એને મરણની ભીતિ; એને તો સદેહે કે વિદેહે વિષ્ણુ સમીપ જ રહેવાનું છે એવી શ્રદ્ધા હતી. અપાર શ્રદ્ધા કહો કે બીજું ગમે તે કહો એને ઝેર તે અમૃત થયું. એ જ રીતે નાગપ્રેયણનો પ્રયોગ પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

મીરાં રાજ રાતે સાધુઓ ભેગા કરી ભક્તિને બહાને રંગરાગ હાલે છે એવો રાણાને વહેમ તો હતો જ તેમાં એક વખતે ઉદાખાર્ધની વિનંતિથી મીરાંએ એને ગિરિધરના સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં અને એમની સાથે ગોષ્ઠિ કરી. આ વખતે રાણાને કોઈ લઈ આવ્યું. રાણાએ કોઈ પુરુષનો અવાજ સાંભળ્યો અને એનું મગજ હાથમાં ન રહ્યું. જીરસામાં ને જીરસામાં તે બિધાડી તરવારે મીરાંના ખંડમાં ગયો. પણ જોયું તો કોઈ પુરુષ મળે નહિ ! એણે મીરાંને જેની સાથે વાત કરતી હતી તેને બતાવવા કહ્યું ને ધમકી આપી. મીરાંએ આંગળા ચીંધી. રાણાને કોઈ દેખાયું નહિ. મીરાંએ કહ્યું: “મેઠી આંહો સે દેખીય” પણ એ નિહુર રાજવી પાસે મીરાંનાં પ્રેમલ નયનો ક્યાં હતાં ? એને તો કોઈ બંધકર સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં.

—અપૂર્ણ

દવ

હોજ દવ લાગ્યો કુંઝરમાં, મારા દેહલિયા કુંઝરમાં !
 કાળો પહાડ કસુંબલ બનિયો નહાતો જવાળ-લદરમાં.—હોજ
 કામવેલથી ગૂંથાયેલાં,
 ગલીકૂંચીઓચકી ભરેલાં;
 મોહ-વાદળાંએ પોષેલાં વન ચેલાં કંઈ વરવાં.—હોજ
 ગિઠયો બભૂકી જડ થડ-સંચય,
 પત્રેપત્ર બન્યું જવાલામય;
 દુષ્ટ અગ્નિ રેલાવે છે લય માયાના આલયમાં.—હોજ
 કાળગુફાઓ જુમ-અંધારી,
 મહીં પાવકે પાંખ પ્રસારી;
 ભરમીભૂત થતી ગોઝારી છાયાઓ પળભરમાં.—હોજ
 પ્રતિકંકર મગતી ચિનગારી,
 ખડક ખડક પાવક-પિચકારી;
 દીપ્ત રંગની વાગી ન્યારી; ઝાળ ચડી અંબરમાં.—હોજ
 બન્યો પહાડ પડછંદી વેદી,
 જવાળા આભ-કિનારી છેદી;
 અનંતને આશ્લેષી કેદી કરતી નિજ અંતરમાં.—હોજ

૩-૧૧-૩૪

પૂજાલાલ

આમોહવા પ્રેમની

જાગી રમ્ય પરોઢના શરદના શીળા તુષારે દ્રવી,
 આછેરો મકરન્દ પુષ્પ દલનો ગુદમાન્તરેથી દર્ધ;
 મારાં સુષ્પ સરોવરે પ્રથમના આશ્લેષના સ્પર્શથી,
 આછી ભિન્ન જાવાળી ગીત જગત્પુઃ એવી હવા આજની.

જેવી કે સિશિરાન્ત ધ્વનિવરની આશા જગાવી ફરી,
 ઓત્સુક્યે અરણોદયે પ્રણયની તસ્લીન વૃત્તિ* કરી,
 મારા હિતપલના દલેદલ વિષે હિતકમ્પ આછો ખરી,
 સંગે ડોલનનૃત્યમાં ઝુંકવતીઃ એવી હવા આજની.
 ના કેં ઝંખન, જાગૃતિ, સ્મૃતિ કશુંઃ રે વિશ્વસૌંદર્યની
 પ્રાયુત્પન્ન સુધા અજાણ્ય હૃદયે નિર્વાજ છંકારતી,
 જેને સ્પર્શ જતું અતુકત સહસા સંતુષ્ટ આનંદનું,
 રહેજે ગીત ગવાઈ ઉન્નદ મનેઃ એવી હવા આજની.
 કાં આ જીવન વેલ મરત ન લસે આડી જીભી કાલતી
 ઝંખેલી અતિ સાનુકૂળ મળતાં આખોડવા પ્રેમની.*

પારાશર્ય

નિકષ

સ્વીકાર અને નોંધ

આત્મવિનોદ*માં (પ્રા. અતિસુખસંકર ક. ત્રિવેદી) ૩૬
 ગુજરાતી ને એક કેળવણીવિષયક અંગ્રેજી એમ ૩૭
 લખાણો છે. ગુજરાતી લખાણોની ઠીક સંખ્યા ત્રૈમાસિક ' સાહિત્યકાર 'ના
 તંત્રીપદેથી લખાયેલી હોઈ પ્રાસંગિક છે, જો કે તેમાં પણ કાંઈ વાર
 ઉપયુક્ત સાહિત્ય કે સુવિચાર વાંચીએ છીએ. પહેલું ' નવ્યમાનસ ' નીતિ-
 વિચારની, ચોથું ને દસમું ધર્મની, સ્ત્રી-શાંતિ-વિષયક ત્રણ છે તે સમાજ-
 હિતવિચારની, તથા હારથ, નાયકનાયિકા ને કાલિદાસ વિશેનાં સાહિત્યની
 દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્રણચાર રથજે પોતાના કે પરિચિત ગ્રાધ્યાપકો-
 નાં સંરમરણ છે તે એવાં વિશેષની બૂખ જગાડે તેવાં માનવભાવયુક્ત
 ને નિરાડંબર છે. યથાપ્રસંગ નિર્ભયપણે ને સર્વત્ર રચિરતાથી સાદી
 શૈલીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક કતો તરફથી આપણને લાંબે વખતે મળતી
 અન્યાકાર સાહિત્યસેવા તરીકે અભિનન્દનીય છે. તરંગમાં (પ્રા. મોહન-
 લાલ પા. દવે) છે તે ચૌદમાંની છેલ્લી સાતે તે એક કે બીજા પ્રકાર-
 ની મનોહર નિબન્ધિકાઓ છે; કતોએ એ સાહિત્યપ્રકાર ઋણુકલાથી

૧. 'બદ્રા' નામક અપ્રકટ કાવ્યગ્રંથમાંથી.

સેવ્યાનું કેટલાકો આ એમના સંગ્રહમાંથી જ કદાચ પહેલી વાર જાણશે. જાકીની રચનાઓમાં પણ એવી જ રસ-કલ્પના-તરંગોની મધુરી સેર-સવતી અનુભવી સહૃદય વાચક કૃતાર્થ અને છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. સ્વ. વ્યોમેશચન્દ્ર જ. પાઠકશુકૃત સમાજનાં મૂળમાં પહેલા મુખ્ય લેખો જ્ઞાતિ તથાં લગ્ન વિશે છે, પછીના ત્રણમાંથી (નલિનીની નવલ-કથા, યમલક્ષ્મી, સિદ્ધિ અને ભુદ્ધિ) એમનો લાક્ષણિક મીઠો વિનોદ-રસ ટપકે છે અને હોલિકોત્સવ વિશેનું 'છેલ્લું' લાપણ એ વિષય પરનાં બહુ થોડાં સુવાચ્ય ને સહ્યોધક ગુજરાતી લખાણોમાંનું એક છે. આખા ય પુરતકમાં વિષય તરફનો ઉપગમ ('એત્રાય') સ્વાભાવિક ને આકર્ષક, દૃષ્ટિબિન્દુ વિચારકશોભન અને તેથી અપરતંત્ર, વિદ્વતા લઘુભાર રીતિએ વિનયોમ પામેલી, વિચારણા સમતોલ ને તલરપર્ણી પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ વક્રત્વથી દીપતી અને શૈલી સદૈવ રસાળ હોવાથી, આનન્દ ને માર્ગ-દર્શન ઉભય માટે એ ફરીફરીને વાંચવું ગમે તેવું બન્યું છે.

'વસન્તવિલાસઃ એન ઝોદડ ગુજરાતી કાવ્ય' (પ્રા. કાન્તિલાલ બ. વ્યારા) તથા પ્રેમાનન્દકૃત 'દશમસ્કન્ધ' (પ્રા. મનસુખલાલ મ. ઝવેરી) એ બંને આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યનાં સુસંપાદનો છે—પહેલું સર્વ અભ્યાસીઓ માટે હોઈ, તેમાં એ રસાન્વિત કાવ્યની વાચના ને ભાષા, કર્તૃત્વ, ઇત્યાદિની વિદ્વતાયુક્ત સમીક્ષા થઈ છે તેમ જ અર્થઘોતક ટિપ્પણો અપાયાં છે; અને બીજું વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને અનુલક્ષી યએલું હોઈ, એ પ્રકારના સંપાદનની સુગમ રીતે ને સ્પષ્ટતાથી, ઉપોદ્ધાત તથા ટિપ્પણ આપે છે. આ બંને કાવ્યોની સારી માર્ગદર્શિકાઓ પણ બે યુવાન અભ્યાસીઓએ (ઇ. દવે : ઇ. જોષીપુરા) ભાવનગરથી પ્રગટાવી છે.

'મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી' (ગોપાળદાસ જી. પટેલ) એ, ડો. એલ. પી. જોક્સ કૃત એ વિષયના 'વિચારપ્રેરક' તથા 'અરૂઢ સ્વતંત્ર વિધાનોથી' બરેલા પુસ્તકનું સરળ ને સુબોધક ભાષાન્તર છે. એનાં તેર પ્રકરણોમાંનો શિક્ષણવિચાર પ્રસ્તાવનાકાર રા. મશરૂવાળા લક્ષ્ય ખેંચે છે તેમ નાગરિકમાત્રને માટે છે અને એ રીતે વપરાશે એમ આશા રાખીએ.

સન્ત કબીર (કિ. ચાવડા), આપણી આત્મસંસ્થાઓ (મણિલાલ પ્ર. વ્યાસ) તથા (મરાઠી) પિતાપુત્ર સંબન્ધ (યશવન્ત રા. દાતે) એ

ત્રણ વડોદરા રાજ્યની જુદી જુદી માળાના નવા મણકાઓમાંનો પહેલો એ મહાસન્ત વિશે આધારભૂત માહિતી ખાસ કરી બાળકોને રસિક પદ્ધતિ તથા શૈલીમાં આપે છે; બીજો પુસ્તકાલયાદિ નવા જમાનાની ગ્રામ-સંસ્કૃતિમાં બીજા કેમ રોપાયાં તેની રજૂઆત સહેલી ભાષામાં કરે છે, અને ત્રીજાનાં સવાચારસોથી ય વધારે પાનાંમાં વિષયનો આદિકાલથી અઘ્યાવત્ ઇતિહાસ છે અને વિચારણા ને ચર્ચા કુટુંબસંસ્કૃતિ અને બાળ-કેળવણી વિશે વિદ્યાર્થીઓએ તેમ જ વ્યવહારમાં હિતારાય તે વર્તમાન તેમ ભાવિ સમાજને ઠંઠાણથી નીવડે તેવી, યર્થ છે.

[આ પુસ્તકોની નોંધ હવે પછી આવશે: અર્જુન-ઉર્વશી, સ્વાતિ, મંદૂકા, ડોલરિયો, પસલી, પૃથ્વીનાં આંસુ, પરાગ, મન્દિરને પગથિયે, To Europa]

સ્વીકાર:-અન્દ્રને: ભગીરથ મહેતા, મુંબાઈ (૩ આના); શ્રી સોમનાથ રાતક: ભાઈશંકર કે. શુક્લ, મોરબી (૩. ૦૧); શ્રી કમ્હ લોહાણા કેળવણી-ફંડનો પાંચમો અહેવાલ; પાંખડીઆ રાયદા, મુંબાઈ (૩. ૨૧); એફતેનો શિકારી: જીગતરામ દવે (નવજીવન પ્ર. મંદિર ૩. ૦૧)-સ્વીકાર-પૂર્તિ (લગભગ, ચાલતે યંત્રે): 'દિગ્દર્શન' વગેરે જીજ્ઞા. વર્ના. સોસાયટીનો નવો ગ્રન્થ; વરપોડો, રામતના થોડા (ત્રિપાઠી લિ.) કાલિન્દી; જિમર અને અમી, ૧: મનુના ભુક્તકો; પુરાતન દક્ષિણ ભુજરાત; રાજપીપળામાં નવી વસાહતનો વિકાસ; Indo-Anglican Literature

દેવનિ

ભારતીય પ્રજાનો નવેસરથી ઇતિહાસ (મહેશ્વર)

ઈસવી ૧૯૩૬ના જુનમાં શ્રી રાજેન્દ્રગણેશ્વરે દેશબાન્ધવોને ઉદ્દેશીને એક નિવેદન પ્રકટ કર્યું હતું. એનો આશય એ હતો ભારતીય પ્રજાનો ઇતિહાસ ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે જ લખાવો જોઈએ. જે આપણે ઇતિહાસ જાણવા માટે અપરદેશીય વિદ્વાનોને જ આશ્રય શોધવો પડે તો એ આપણી વિદ્વાનોને જ નહિ પરંતુ આપણી અસ્થિતાને પણ હીના-રપદ લાગવું જોઈએ.

રાજેન્દ્રગણેશ્વર નથી. એઓ તો કર્તવ્યપરાયણ છે, એટલે આ વિચારણાને વ્યવહારમાં અવતારિત કરવા એમણે ભારતીય ઇતિહાસ

પરિષદની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી, વારાણસીવાસી શ્રી શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ પરિષદને માટે મંદિર અર્પણ કયું અને રાજેન્દ્ર બાણુની ટહેલનો દેશના ધનવાનોએ ઘટતો પુરસ્કાર કરવાનાં વચન આપ્યાં. દેશના ખ્યાતનામ વિદ્વાનોએ સહકાર આપ્યો. વિદ્વાનોનો સહકાર ચાલુ છે, પરંતુ રાજેન્દ્ર બાણુ કારાવાસમાં નજરઆડે થયા પછી ધનવાનોનાં વચન બહુ અંશે અમુક અવગાંઠયા અપવાદ બાદ કરતાં હજુ અણપૂર્ણ જ રહ્યાં છે.

પરિષદને સુકાને નેચો મુકાયા છે તેમાં સર જહુનાથ સંસ્કાર પ્રમુખ પદે છે, અને એમની સાથે બીજા વિદ્વાનો તેમાં છે; મુખ્યતઃ ડૉ. હીરાનન્દ શાસ્ત્રી, રિયાસતકાર ગોવિન્દરાવ સરદેશાઈ, ડૉ. પ્રભોધકુમાર બાગચી, પ્રા. નીલકંઠ શાસ્ત્રી, કુમાર શ્રી ડૉ. રઘુવીર સિંહ, ડૉ. રમેશચન્દ્ર મજૂમદાર, પ્રા. મોહમ્મદ હખીખ અને પંડિત શ્રી જયચન્દ્રજી વિદ્યાલંકાર છે. પરિષદે કુલપતિપદે રાજેન્દ્રબાણુની વરણી કરી છે.

આ વિષયમાં રાજેન્દ્ર બાણુના એક પત્રનો ઉત્તર લખતાં સર જહુનાથે ઇતિહાસનાં આવશ્યક અંગો, પરિષદે સ્વીકારવા માટે, ગણાવતાં કહ્યું છે કે દેશનો ઇતિહાસ જો સર્વ કાળ માટે પ્રામાણિક અને એવો આલેખવો હોય તો જે કંઈ બન્યું હોય તેનું સંપૂર્ણ રીતે યથાર્થદર્શન કરાવવું જોઈએ; અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના આધારે અનુમાન ઉપરથી આદિનાં વિધાનમાં પણ લેશમાત્ર અત્યુક્તિ ન થવી જોઈએ; દેશના ઇતિહાસમાં જે કંઈ વિગઢિત હોય તેને પ્રચરત આલેખવાનો પ્રયત્ન ન થવો જોઈએ, પરંતુ એ ઇતિહાસમાં અગણિત પ્રચર્ય રથાનો છે એના આલેખનથી એ વિગઢિત પ્રસંગોની હીણપત્ત પોતે જ ટંકાઈ રહેશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આલેખાયેલા ઇતિહાસનો એ જ અર્થ હોય. આમ રાજેન્દ્રબાણુની ધર્મપર વૃત્તિએ અને સર જહુનાથના પ્રામાણિકતા-ત્રેમે પરિષદના કાર્યનું સ્વરૂપ-નિર્માણ કયું છે.

આ ઇતિહાસ આશરે વીશ મંથોમાં પ્રકટ થશે. કદાચ એ ઉપરાંત વિશિષ્ટ વિષયો ઉપર પ્રબન્ધો, 'મોનોગ્રાફ'-રૂપે, પ્રકટ થશે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી અદ્યતન કાળ સુધીની એ ઇતિહાસ-કથા આલેખાશે. મોહન-જે-ઉદાયી મોહનદાસ ગાંધી એ એની પરાપર કાલસીમા નિર્ણય કર્યા છે; એમાં ભારતીય પ્રજાની, ભારતીય સંસ્કૃતિની, ભારતીય અસ્મિતાની અને ભારતીય આત્માની આપવીતી અને પરવીતી આલેખાશે.

‘કમિશનર હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’ની રચનામાં લખ્યો છે એ વ્યય થયો છે. એક જ પારસી દાતાએ એ માટે એક લખ રૂપિયા આપ્યા હતા. રાજેન્દ્રપ્રાસુની ટહેલ પૂરનારાઓના ઉત્સાહમાં એમના કારાવાસ પછી એટ આવી ગઈ છે.

વીશ અન્યનું ભરતવાક્ય લખાશે ત્યારે ભારતીય પ્રજાના ઇતિહાસ-ગ્રેમનો, ભારતીય ધનવાનોનાં ‘બિરુદ’-ગ્રેમનો કેવો ઇતિહાસ લખાશે, ગર્હિત કે પ્રશસ્ત-કે પ્રશસ્ત ?

વાસરિકા

તા. ૧૨મી જુન; રથળ, ભાવનગર; સમય, સરકારી મથરાત (એટલે, નવા ટાઇમની) ... બરાબર મહિનાથી અહીં છું છતાં આ પ્રલંબવિશ્રાન્તિકાળ યાને ‘લોંગ વેકેશન’ છતાં માનસી માટે અહીં આવી અક્ષરે આજ સુધીમાં લખ્યો નહિ, લખીશ પણ નહિ. આ પરિણામ પ્રમાદનું નથી, ઉન્માદનું છે: એટલે એમ કે એક પુસ્તક છપાવવા પાછળ એવો દિ’ ને રાત્ર મંજ્યો છું કે બીજું કશું સૂઝે તેમ જ નથી-લગનોમાં મહાલવા જવાનું સુધાં નહિ; (જો કે હવેનાં તો લગન પણ સરકારી છે ને ? ક્યા અર્થમાં, એ સમજી લેજો) ... પરિણામે સંપત્તિ અપાવશે (કોને ? તમારા આ ‘માનસી’નેરો !) તે આ વિપત્તિથી ગળાયો ન હોત તો કેટકેટલાં લખાણ નિકષ-ધ્વનિ-ખ’ડો માટે લખવાનાં હતાં. એમાં બીજું ધણું હોત તેમ આ થોડું પણ ખરું: (૧) જેમાંનાં ધણાં-ખરાં લખાણ પોતે પ્રગટાવવામાં ‘માનસી’એ માન ગણ્યું હોત તે, “ સવેદનશીલ માનસનો સર્જનકાલ ” ઉતારવામાં સુનિમિત્ત બની, આપણા સંસ્કારજીવને સમૃદ્ધ કરવા કોડીલા, ખચીત જ દીર્ઘાયુષ્યને પાત્ર નવી ત્રિમાસિક શ્રેણી ‘દાદ્યુની’નો વિસ્તૃત પરિચય; (૨) એવો ને ચર્ચાયુક્ત પણ-પરિચય સંગ્રહરૂપે હમણું મહિના પર જ સહર્ષ જોએલાં આપણી વનોદ્યુલર સોસાયટીના આશ્રયે અપાયલાં છ વિદ્વાવિસ્તાર-વ્યાખ્યાનોનો, જેમાં સંસ્કૃતના બે વિષયોનું તેમ ગુજરાતી વિષયોમાં કવિ ને કવિતાનું, નવલપ્રકાર વારતવવાદ તથા ધર્મચિન્તનનું

કેટલુંક ઉત્કૃષ્ટ અ-વેષણ-મનન-લેખન આપણને આપણા પાંચ-છ જિંદગી કક્ષાના વિદ્વાનો, તરફથી મળ્યું છે; (૩) જીલ્લાઈમાં ઉજવાશે તે, હોમીઓ-પથીના આઘ દ્રષ્ટા હાનેમાનની ચતાબ્દી વિશે પણ (માર્ચ-એપ્રિલના, પ્રસિદ્ધ હોમીઓપથી-ગ્રેમી, આ અંકના એક માનનીય લેખક રા. નવ-નીતલાલ વકીલ-સંપાદિત, 'હોમીઓપથી આઉટલુક'ને આધારે)-પણ 'લખવાતું' હતું. એ વિષય પર ખાસ કરીને તો એટલા માટે લખત કે, એ ભિષગરની કેટલીક દવાઓએ જ જાણે મને ગયાં નવદસ વર્ષ તો જીવતા રાખ્યો છે એમ ઘણી વાર લાગે છે; એટલે મારી પર તો હીક પણ આ તમો સૌની માનીતી વાસરિકા પર પણ તેતું ઝણુ ગણાય. તેથી એને પ્રુવ્યનામે પણ થોડાં પાનાં ભરવાં લાજમ હતાં જ ને ? હતાં; પણ હવે તો એ ગયાં-હતાં ન હતાં. શાન્તં પાપમ્ ! શાન્તં પાપમ્ ! !

વિ. ઠ. ધે.

મન્દિર-વૃત્ત

૧. ગતોંક પછીની આ (કુલ ૩. ૭૫ની) વિશેષ મદદ સાભાર સ્વીકારી-એ છીએ: દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, રૂ. ૨૫; રાજશ્રીઓ પ્રેમજીવાઈ કા. દવે, છાટાલાલ કેશવજી, દલપતરામ મં. મકનદાસ, બહેરામજી સો. લાલકાકા અને 'એક બાંધુ'-દરેકના રૂ. ૧૦.

૨. આ અંક ઉતાવળે પૂરો કરવો પડ્યો હોવાથી, પૃષ્ઠ સંખ્યા ઘટાડીને કેટલાંક અગત્યનાં લખાણ મુલતવી રાખવાં પડ્યાં છે.

જાવનગર: ૧૮-૧-૪૩

વિ. ઠ. ધેવ
સં. 'માનસી'

શ્રી ધન મુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

△ પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષણીની કલમે લખાયલી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વારતવિક્રતાથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ ❧ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

△ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સંરમરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. ક. વૈદ્યના
'હળવી કલમે' શીર્ષક આમુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ ❧ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પટેલ, રમણભાઈ નીલકંઠ, ભગીરદાર
ભટ્ટાચાર્ય દ્વારા, ધનમુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
મુંદર પ્રસંગો જીવંતી લઈ તેમની એક
ખીજ સાથે ખાતીમળ ગૂંથણી કરેલું
રચેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રદક્ષિણ

મુંદર રૂપરંગ ❧ મૂલ્ય ચૌદ આના

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

ધ . ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
સુખઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧
તારતું સરનામું : " દાબ્રાસ "

કલ્યાણની જાતની જાતની ટેબલ ઇટે
અને સાત પાટીનો જાત પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનાર

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

' સી ' બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ
ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ
માલ સમયસર પૂરો પાડનાર
અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

નાજીક સવારી

વિનોદકાન્તકૃત આ પ્રસિદ્ધ નિબન્ધિકાસંગ્રહમાં ૨૪
રસમય રચનાઓ ઉપરાંત નિબન્ધિકાવિષયક ઉપોદ્-
ઘાત તથા માહિતી-અર્થાં ટિપ્પણો છે. દોઢ રૂપિયે એનો
દરેક ખરીદનાર માનસીનો પણ ચંદદગાર બને છે.

“એ જીવંત અમૂર્તોના સંપર્કથી વિજયરાય
નિષ્પક્ષ ઉદારમતવાદી રહી શક્યા
છે. જેના દોષ બતાવે છે તેના ગુણ
પણ ધણા ને સારી રીતે જુએ છે.
સંપ્રજ્ઞાતપણે પોતે ઘડેલા વિવેચનના
આદર્શને પ્રયત્નશૂંક એ વળગી રહે છે.
એ આદર્શની આંખે જ પોતે દુનિયામહેલને
નીરમે છે-બહારથી નહિ પણ અંદરથી.”
આ. મજરાય મુ. દેસાઈ ('૩૬૫'
અંધરય વાસ્તવ)

મા. વિજયરાય
ક. વૈદ્યકૃત
વિવેચનસંગ્રહ

જૂઈ

અને

કેતકી

અઢી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

પ્રેમનું સૌન્દર્ય અને સૌન્દર્યના પ્રેમ—

ની

દષ્ટિ અને દર્દભરી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની

સોળ દૂકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

卐 કુમકુમ 卐

૩૨૮ પાનાં પત્રોની જેવા રૂપરંગ બદી રૂપિયા

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાના જેવી રચનાઓ વાચવામાં આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આ એના વર્ણને, આ એની ચોટ, આ એની માનસગાત્રી સાચદિયીએ અને આ એના ફલાણા પાત્રની કુમારો છતી નય છે —પ્રા બ ક. કાદેર

બહારના રૂપરંગની જેમ આંતરસૌન્દર્યે પણ પત્રોનીના વર્ગના આ નવલિકા સંગ્રહ જેવા અથવા આને મળતા જાય શુભો શુભશતી નવલિકાસાહિત્યમાં વિરલ છે —પ્રા વિજયરાય વૈષ

જેમણે જીવન જીવ્યું છે, ગાળ્યું છે, જિંદગીમાં તેજગયાની સતાફક્કી ખેડી છે, નૃત્ય, સંગીત સૌન્દર્યનો મહિસા કરતા પણ બલવત્તર નરો અનુભવો છે એવા નવલિમંદરોના વર્ગમાં શ્રી કિશનસિંહનું ધ્યાન છે ‘કુમકુમ’ જીવાળે બટેડી જિંદગીમાં થતી વેદનાનું રૂળ છે —શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

આપણા સાહિત્યમાં ‘ધમધેતુ’ના અપવાદ સિવાય પાત્ર, રચણ અને પ્રસંગોનું આટલું વૈવિધ્ય બીજા મઠે પણ વાર્તામરના એક પુસ્તકમાં ન મળે આ વૈવિધ્ય એ શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાની વિશિષ્ટતા છે એ તો ચોક્કસ

—શ્રી ગુલાબદાસ બોકર

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ પબ્લિશર્સ પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ મુંબઈ

માનરસી

વર્ષ ૮ : અંક : ૩
સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩

પૂર્ણસંગ્રહ ૩૧

સંચાલક :

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદ્ય

નામધરા : સુરત

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેમ સ્ટેશન રોડ : સાવનગર

USE:—

CAMEL

Products.

" INKS " for
fountain
Pens
Writing
Copying &
Stamping
in
Colours.

GUM
PASTE
Chalk
Brilliantine
Sealing-wax
Tailors' Chalk
&
Tooth-Powder.

(Stocked by all
reputed Dealers)

Mfrd by:—

DANDEKAR & Co. (Tel: 61158)

BOMBAY 28.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૬૮૧
તારનું સરનામું : “ હાથાસ ”

કલ્યાણની જાંચી ભાતની ટેબલ ઇટે
અને સાત પાટીનો જાંચા પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનાર

ઓરીએન્ટલ હોલિજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ
ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ
માલ સમયસર પૂરો પાડનાર
અમારી સ્થેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

નવે વર્ષે નવું વાચન

વિજયરાય કઃ વૈદ્ય-કૃત

શુભશક્તી સાહિત્યની રૂપરેખા
[અંપ્રસંગકાળથી આજ લગીના લગ-
ભગ ૩૦૦ લેખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં રંગ
દર્શી પરિચય] ૧-૧૨
સુવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
[સંશોધન અને સમાજચિત્ર] ૨-૦
લીલાંસુકાં પાન
[નર્મદયુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦
નાણુક સવારી
[લાક્ષણિક હજીવી નિબંધિકાઓ] ૧-૮
તાર્થ અને કેતકી
[વિવિધ શૈલીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગદેન્દ્રજી

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રચેલું 'મંસાર' અને
સંન્માસનો સમન્વય સમન્વય તદ્દન
નવું નાટક ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

રામ, રાવણ અને સીતાનું નવી દૃષ્ટિએ
મૂલ્યાંકન કરતી કઠણ પ્રત્યક્ષતા ૨-૦

દયારામ-રસસુધા

રાસ-ગરબા અને ગીતોનો સંશ્લેષ. રા.
શંકરપ્રસાદ રાવળ-સંપાદિત ૬૪ પાનાંના
વિદ્વતાપૂર્ણ નિબંધના સામે : સુંદર
રૂપરંગમાં; ૩-૦

બ. કં. ઠાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
નવીન કવિતાસ્થાપના સમન્વય, દર્શાવ
તથા દલીલોથી ભરપૂર પુસ્તક ૨-૦

કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નન્દકુમાર પાઠક] ૧-૮
રાવણુદયે [સ્વપ્નરથ] ૧-૮
ખિન્દુ
(રામપ્રસાદ શુક્લનો સોનેટ-સંગ્રહ ૧-૦
બાણકીર [બ. ક. ઠાકોર]
નવી સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ૪-૦
કદયાળિકા [ખખરદાર] ૨-૦
રાધિકા [ખખરદાર] ૨-૮
ધર્મશંકર પંડ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ
[બ. ક. ઠાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

શરતના ઘોડા [મયવંત પંખ્યા] ૧-૮
વરઘોડો [ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક] ૧-૪
રણસંઘામ [ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક] ૧-૮
સોપિયેટ નવજીવાની [બ. ક.
ઠાકોર] ૧-૦
માલવિકાગ્નિમત્ર [બ. ક. ઠાકોર] ૧-૮
હેમલેટ [હંસા મહેતા] અનુવાદ ૨-૦
સરી જલ્લુ સુરત ['અમે બધા'
ઉપરથી] સાત દૃશ્યોમા ૧-૪
લગ્નની ભેટી [આચાર્ય અન્ન-કૃત
પ્રદક્ષિણ] ૨-૦

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપત-
રામના ગ્રંથોના બાંધેલા સ્ત્રોત

લેહે-આપવા લામકઃ અથવા ધરમાં
વસાવવા લામક સુંદર રૂપરંગમાં : તેપાર
કે પુસ્તકો-એની વીગતો, તથા અમારા
નવા સુવિપ્રત માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખો :

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

પુસ્તકલક્ષ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

રૂસ્તમ કે. મેસમેન

પેન્ટર અને હાઉસ-ડેકોરેટર

કુખાશ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,

એપોલો બંદર

મુંબાઈ નં. ૧

ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે બનાવીએ છીએ જી. આઈ. ને કબજુ. આઈ.

બેન્ડ્સ અને નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કોમ-

પ્લેટેડ સાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

સાવો, કોમ્પીટિટિવ : આજે જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુંબાઈ ૭.

વિ ધ ય દર્શ ન

વ. ૮, અં. ૩ : પૂર્ણસંખ્યા ૭૧

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ (પ્રાદ, ખ્રિસ્. ૪૩)

મુર્જન અને નિબંધો

અનુભવનાં વેળ (પ્રા. શાસ્ત્ર : જનનના-સમારંભનાં)	...	૧૯૧
નમસ્તી એક— (ગાથ)		
'મુન્દાપુ'	... ..	૧૯૨
૧૧ીં માપણને (ગાથ)		
'પાસાદર્'	...	૨૧૧
સંક્રમણો		
૧૧. મુન્દાપુ મિ. ગરેતી	...	૨૧૩
૧૨. પિર (મર્મપુત્ર ગાસણેખ)		
આચાર્ય દુર્ભેગી	...	૨૧૪
૧૩. 'નાણું' (મર્મપુત્ર)		
પ્રા. રમણભાઈ ટ. ગરેત	...	૨૨૫
૧૪. એલનાસ (નાણા)		
આદ્યાર પ્ર. શાસ્ત્રી	...	૨૩૨
૧૫. શિરપત્રને સન્માનનો અર્થ		
કુનિયમાર મ. શુ	...	૨૩૮
૧૬. વાસવિકા (પાંચ શાસ્ત્રીનેખ)		
વિ. ૧. રે	...	૨૪૨

નિ ઠ ધ

૧. ગરેતુ' અને એક પૂર' (કર્મણાદિત લ. ગરેતુ)		
પ્રા. રેવાણર ટ. મોર	...	૨૪૫
૨. ૪૫ રેવાણનાં ગણ આદ્યાર		
પ્રા. મુન્દાપુ ૧. ગરેત	...	૨૪૭

કવનિ

૧. દી. બ. ઝવેરીનાં સંસ્મરણો (વિ. ક. વે.)	...	...	૨૧૭
૨. આ. ઠાકોર-લાલનગરમાં	"	...	૨૧૭
૩. અંગત	"	...	૨૧૯
૪. ઉપદેશન	"	...	૨૧૯
૫. સ્વ. મુ. શ્રી વિઠ્ઠલરાયભાઈ	"	...	૨૭૨
૬. નિકપૂર્તિ	"	...	૨૭૩
૭. મન્દિરવૃત્ત	"	...	૨૭૫
૮. જૈતાળીશનું અન્ધસ્થ વાહુ-મથ	"	...	૨૭૬
૯. શુદ્ધિપત્રક ('દવ' તથા 'નગરી એક-તુ')	...	...	૨૭૬, ૨૮૨
૧૦. ગુણભૂર્તિ વિદ્વન (ડૉ. અ. દિ. મહેતા)	...	...	૨૭૭

માનસી અંધગ્રેહી; સંચાલક વિ. ક. વૈદ્ય. દરજ્જા મહોક્ષી; નાનપરાઃ સુરત. લવાનમઃ શ. ૫૭ દેસાવર શ. ૬૫; પ્રૃથક, શ. ૧૧૧. સાખાઓઃ (૧) મુંબાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. (૨) સુરતઃ પ્રતાપ પ્રેસ, કચ્છીક. (૩) વડોદરાઃ સાધના પ્રેસ, સંવત્સરા. (૪) પોરબંદરઃ રા. દામોદર ક. શટ્ટઃ રામટેકરી. (૫) લાલનગર આનંદ પ્રેસ, સ્ટેશન રોડ.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

ધમારતને લગતા લોખંડના સામાન જેવા
કે એંગલ, ટીક, રોલ્ડ સ્ટીલબીમ
ગેલવેનાઈઝડ અને પ્લેન શીટ્સ
વગેરે માલ પૂરો પાડવાના અને
તે બેસાડી આપવાના
કંટ્રાક્ટર

નં. ૧૨૩. ટેકસ્ટ્રીટ : ————— મુંબઈ ૮.

મા ન સી

વર્ષ ૮, એકેડે [સપ્ટે. '૪૩]

અનુભવનાં વેણુ

[પ્રા. બળવન્તરાય ક. ઠાકોરના સાવનગરમાં ઉજવાયેલા પે.ણી-શતાબ્દી-સમારંભના પ્રસંગના તેમના સામંત્રીનો સારસાગ્ર : તા. ૧-૧૦-૪૩ ના 'દૂલછાળ' માંથી]

‘મારા જેવા લેખક જંદુને સન્માનવાના છો એ બોટાદ રોડને જાણ્યું. દશ વર્ષ પર આ બન્યું હોત તો પાછો ચાલ્યો જાત, આગળથી જાણત તો ના પાડત. કેટલાય વખતથી આવી માગણીને ના પાડતો આવ્યો છું, રેનેહીઓસજ્જનોને નારાજ કરતો આવ્યો છું.

‘ઠારણ કે ગુજરાતી ભાષાનો મહાકવિ એક પ્રેમાનંદ જ : એ મારું રધાપી મત : મહાકવિ જેવા હુકાળ આપવામાં જે પ્રજા વધુ ચીકણી ને કુપણ તે તેટલી વધારે હરેલ છે. એ દષ્ટિ આવા સમારંભોને પણ બ્રામ્ય પડે છે. ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાખ્ખું જેવી રીત રાખનાર પ્રજાએ હરેલ ઓરવ વજનદાર કે હરેલ ઠાવકાં ન ગણાય.’

‘વધારે ઊંઠું ઠારણ : સાચો સાહિત્યકાર કોણ ? જેની કૃતિ કરતાં જાવના ઊંચી ને ઊંચી રહ્યા કરે તે જ; જેમ જેમ વધુ સંજીવન તે સફલ કૃતિઓ સર્જાતી આવે તેમ તેની જાવના ને નિશાન ઉચ્ચતર યતાં જાય.

‘મારે માટે અને મારી કૃતિઓ માટે જાવનરી સામણીઓ દર્શાવનારા અહોના વક્તાઓની ખાયા મારા ચિમળાતર ફરપને પણ પીમળાવે છે. સર્વનો પ્રયો પ્રયો પાડ માતું છું.’

‘આપણા કાશ્મીર કવિ નર્મદ કહી ગયા છે કે મુંબઈની બોલી કંઈક વધારે પારસીબોણી : સુરતની બોલી હવાકાનું હેર’ હાક એવી : ચરોતરમાં લેંબડો પેંપળો વગેરે ઉચ્ચારણે બધું બોલી : હાલારાદિની બોલી અઢાણી એટલે પૂરતી કામલ નહિ : આવા મોટા દોષ વિનાની બોલી, જેમાં ઉચ્ચારણો શુદ્ધ ગુજરાતીને વધુ સમીપ, પોતે ભાવનગરમાં સાંભળ્યા. આવા પ્રમાણપત્રનો, આવી બાષાવિશુદ્ધિનો દાવો ભાવનગર આજે કરી શકે કે કેમ તે નક્કી કરવા આંદોની અવતર બોલીનો તેટલો પરિચય નથી. પણ એકસરખી અને વધતી જતી કેળવણીના પ્રભાવે પ્રાંતિય બોલી-દોષો ઓછા થાય.

‘માત્ર બોલીની વિશુદ્ધિ એ મોટી બાબત નથી. ભાવનગરને એક આશીર્વાદ દેવા સ્લયાઉ છું. કેટલાક ભાવનગરીઓ પોતાનું પ્રિય વતન મુંબઈ જેવું મહાન મોહક ને બમકદાર અને એમ મહેચ્છા સેવતા હશે; કેટલાક એ અમદાવાદ જેવું વધુમાં વધુ મિલોવાળું અને તેમ ઇચ્છતા હશે. આવી રથૂળ મોટાઈ કે સમૃદ્ધિમાં હું માનતો નથી, વસતીસંખ્યા, દુનર-ઉદ્યોગાદિ સમૃદ્ધિ વગેરેથી મળતી મોટાઈ કરતાં સંસ્કૃતિધામો ગણાતાં નગરોનું ઔરવ વિશેષ છે. ભાવનગર ગુજરાત કાઠિયાવાડની પ્રજાનું સંસ્કૃતિધામ બને એ આશીર્વાદ છે.

‘ભાવનગરી યુવકો ને યુવતીઓ ! આતું કોઈ પણ શ્રેય વા પ્રેય અકસ્માત મળતું નથી, સંજોગોની બહીસ હોતું નથી, ઉત્સાહી હૃદ મનનાં અને કર્તવ્યપરાયણ યુવકયુવતીઓની પરંપરા પાંચસાત દાયકા લગી, વતનપ્રેમને માત્ર આધેણી અરજુટ લાગણી જેવો રહેવા ન હોતાં, આવા ધ્યેય પાછળ પૂરતાં જ્ઞાન, તપ અને સંઘબળથી મંડ્યા રહે તો જ અમૂર્ત બાંવનામાંથી વારતવિક સિદ્ધિએ પરિણામપરિપાક જન્મે.’

ત્યાં ત્યારે ભૂમિગેથે જલજમીનતણાં ભૂત બે સ્પષ્ટ રૂપે
લીલામાં સિદ્ધ થેને નિજનિજ રચતાં ક્ષેત્ર અતે વિરામી,
ક્ષોણીકેરી હસેએ અરધઅરધ બેઠેથી લોધી ગોલરેખા,
ને તેના હસવાયે નિરમિત ક્યુ" ત્યાં નબ્બ કેા એક આમ,
જણે અદ્વૈત પામ્યા અધરચુગલને સાંધતી રનેદમુદ્રા ।

એ પૂર્વાબ્ધિકિનારે હરિત રવિ બને સાગરે નિત્ય નાહી,
ને દેવી ઘોસુતા ત્યાં નિજ પિતૃકૃષ્ણનાં રંગતુલ્યો ઉપાસે,
ત્યાંહી નક્ષત્રરચામી જલપટ સુદરે પૂર્ણ સૌભાગ્યચન્દ્ર,
ને લાખોલાખ વારાગણ નિત્ય વિહરે મોહના બ્યોમપાટ.

એ પૂર્વાબ્ધિકિનારે અવિરત છલકે નીરનો ફેનસાચિ,
ભિન્નભોવા શું" સેના હસતણી ધસતી સ્વેત કેસાવલીએ,
ને સામે ભૂમિકેરી ધનહરિત વનશ્રી રહી જૂઝી જુડે,
મૂમે શું" બીજી સેના મજતણી ગરવી ભિન્નકમા શું"ડે દેડે.
ત્યાં બનેનાં મચે ત્યાં નિત્ય જીવજન્યતાં દંગણે મંગલો કે" ।

એ પૂર્વાબ્ધિકિનારે જલતલ વિહરે મતરેયનાં તૂપતૂપ,
આકાશે પંખીઓની ચતરાઃ પળતી પંખિઓ હરકુજાંતી,
ને ભૂમિને પટ ત્યાં મનુજગણતણી કેકે લોડે પતાકાઃ
કાષ્ઠ ભગ્યો અનન્ય ત્રિવિધ ધડ જગે જીવનોદ્ધાસ ભવ્ય ।

સારતે પૃથિવીતીથે જળસાગરને વટે
રચાયા નવલક્ષમે વિધાતા નબ્બ કે" નટે.

[૨]

આ પૂર્વ તીરે તમહીયી પુરા સમે
અગસ્ત્ય ઓળખાં તથા મહાશુષિ,
દ્વીપાન્તરેમાં વસતા અનેક
રથાને રથાને આર્યવૃં વીર્ય રથાશુ.

આ પૂર્વ તીરે જ્યહોંથી અનેક
ભૂપાલ તેજસ્વી મુપણું હંસ ચા
વિશાળ આ સાગરને 'વગાડતા
થઈ ગયા સાગરપાલ સભ્ય.

આ પૂર્વ તીરે જ્યહોંથી અનેકધા
આર્થવની ઉદયસમાન સંસ્કૃતિ,
સૌન્દર્યથી ભારતી ધર્મસર્જના
પૃથ્વી-પ્રવાસે પળી પૂર્ણ નૌકા.

આ પૂર્વ તીરે ત્યહોં પાછી એકદા
આવી અગ્નિ સંસ્કૃતિ-ચક્તિ-ઓટ.
ને પશ્ચિમાચાથી પળેલ પ્રાણીઓ
સુધાત આંહી ઉમટ્યાં સહસ્રયઃ

આ શબ્દ ને શરય સમૃદ્ધ ભૂમિ
ભૂપાલ કેં દુર્બળથી કુશાસિત
અરક્ષિતા શી કર એમને પડી
ગૌ જન ભૂખ્યા મકર-મુખે પડે.

એ ગૌ-ખુશ શા લધુ દેસની પ્રભ
દારિદ્ર્યને પંક સુદીનહીન
જવાત શી આ વટવૃક્ષ-દેહે
ચડી ગઈ છું જલમાં બુલંતી
અનેક હા કેં વડવાઈ સાહી.

સુધાતુરોની સુધ રહેજ ન્યાં શમી,
ત્યાં કામ ભૂમિ પ્રતિ તેમને યયો,
કામાતુરોને સમ ના ન લગ્ન,
અલગ્ન લીલા કરી તેમણે ધણી.

તીરેતીરે દુર્ગ એણે રચ્યા કેં,
રથાનેરથાને બ્યૂદ એણે રચ્યા કેં.
ને અંધારે પાંચળા શાસકોને
જાંધીરંધી પૂર્ણ સ્વાયત કીધા.

એવાં બહોળાં દીર્ઘ એ દંડલોમાં
નાની એવી એક કો મુદ્દવેદી
પૂર્વે તીરે નબ ગામે. રચાઈ.
પાશ્ચાત્યોની-સો પ્રભ ખીચ ત્યાંહી.

ને અંતમાં ભારત આપું આદરી,
સુદૃઢ તે આંગલ અરણ્યસિંહે
આ કોળિયો એક મૂકયો જ બાકી
સમાંદિત ક્રાન્તિસીંહે દેશ કાળે.

અહો, કયા કારમી એ સિમરત
પુરાણ આ આર્થ પ્રભની ભૂમિ
આકાન્ત યે દૂરસુદૂરવાસીથી,
વિધિતણી શું લધુ વળ મુદિએ
મૂર્છા. દણ્ય કામ વિશાળ દરતીની.

છડી રક્ષા શાસકના જયજ્વળે
મહે ભયઈ લોહિતવર્ણુ ન્યેમે;
ને શૃંગલા પદવ સુસોદકરી,
બધ જડાઈ પ્રતિ અંગઅંગે.

તો શ્રે. અહીં આ નવબ્રામતીરે
આશાસની એક રહી નિરાશની,
પિનાશના સાગરમાં અગાધ
તરી રહ્યો દ્વીપ શાશ્વત એક.

એ કે લકંતો ધ્વજ હાં વિદેશનો,
છતાં ન તેને ઘર લેશ હાંસી,
પૃથ્વીપટ એકલ એ પ્રભ દતી,
ત્રિશબ્દનો મંત્ર રહત નેદ-
સ્વતંત્રતા, સર્વસમાનતા અને
મનુષ્ય સર્વે વણી બંધુતાનો.

નવ બ્રામ-પુદુચેરી-પોંડિચેરી બની વસ્તુ,
ભારતે બહુ ભૂમિમાં મુક્તિની પીઠિકા સમૃં.

[૩]

એ પીઠે દિન એક પૂર્વ દિશથી આજગીને અભિધને
આ ભૂમિસુત ભૂમિનો પથ તણ આપ્યો; શું કે કર્ણક
પેખતો નિજ ભોમ બિયર દલ ધાન્યાર્થ એના નવા
રોષે કે ભવસામ અન્ન, ધરતી પાકી રહે જ્યાં લગી.

એ તે કષ્ટ, આત્મવંત ઋષિઓની ભૂમિનો પુત્ર ને,
 દેવેચ્છા લઈ પશ્ચિમે ગઈ, ધર્યો સો બૌતિકી સિદ્ધિના
 સામયે બળવાન સંસ્કૃતિતણા અંકે, ત્યહો ઊંઘ્યો
 તીખાં લોહકર્ચાં ધરાઉદરનાં દ્રવ્યોકર્ચાં નીર પી.
 એના ચિત્તકલેવરે વચનમાં પાશ્વાત્ય સંસ્કારની
 મુદ્રા અંકિત થે, અને જળહળ્યું એ રત્ન પાસા મહી,
 મેધામાં, પ્રતિભાગુણે, હુર સમી બુદ્ધિતણા દીપને,
 બણે પશ્ચિમ સંસ્કૃતિજ્ઞાધને આકંઠ એણે પીધો.
 ત્યાંના સૈા જડવાદ, સ્થૂસતસતા ને રાજસી વૃત્તિનાં
 નેધાં નર્તન નગન, ભૂત પ્રકૃતિનાં નાથતો માનવી;
 કિન્તુ એ જલમાં પરાજય કર્યો આત્માતણો, હા, રહ્યો
 નેધું, ખિન્ન થયો અને વળી ગયો આત્માનુસંધાનમાં.
 ને પાછો નિજ ભૂમિના યુગલૂના આત્માની લક્ષ્મીતણા
 લંકારો પ્રતિ નેત્ર માંડી ઉતર્યો પૌર્વાત્ય એ સાગરે;
 નેધું: “આહ, તમામ જીવનતણી શૂદાતિગદા બધી
 રિદ્ધિસિદ્ધિની ખાણ તો જગતમાં આ એકલી બૂનઉરે”
 કિન્તુ એ રસખાણનું મુખ હલું સીડાયલું પશ્ચિમી
 પંખના નખઠનંદને, યુગબલે આ આત્મવંતી પ્રભ
 પાશ્વાત્યોતણી જળમાં ઢળી હતી કે વૃદ્ધ સિંહી સમી,
 હીના દુઃખદરિદ્રિતા અબલ હા, પ્રત્યંજ બંધાયલી ।
 એણે નેધું, દ્રવ્યો, દુષ્ટ્યો, હૃદયનો સંક્ષોભ જીત્યો અને,
 “માતા માનવજાતની અવશ આ હીના જગે. જ્યાં લગી,
 ના ના મુક્તિની આશ છે મનુજને સૌ બૌતિકી પાશથી.”
 ચિન્તી ભારતજંધેઢનપથે ચક્રિત પ્રયોજી રહ્યો.
 એની દષ્ટિ નિયોજતી પથ રહી ચાણક્ય શી વેધક,
 એનો પ્રાણુ ધુમી રહ્યો નિંદરતા ઠણે બની દુંડુભિ,
 એની તેજસવંતી વાગ જળકી બણે ભવાની-અભિ,
 બણે હ્રમ ત્રિશૂળ ભારતકરે પાણું ફરું આ યુગે ।
 બણે કોઈ વિરાટહરત્ર ઉતર્યો જંજાનો જવાલા લઈ,
 અંધારાં ભડકાવતો, જનઉરે જીયેલ દંડોળતો,
 આત્માના પ્રભુના, જગત્ ઉત્તરવા, આદેશ ઉઠ્યોપતો
 ‘મુક્તિ મુક્તિ’ પુકારતો ફરી વળ્યો સ્વાતંત્ર્ય-વૈતાલિક.

નગ્યા કોઈ, અનેક જગીસમસે પાછા ઢળ્યા, એ કપા
પાછી વાદળમાં વિસાઈ, પગથી રવાતંબના ધામની
એણે યોજિત દક્ષ હવ્ય પ્રતિભાના સિદ્ધ સંસ્કારથી
પાછી સૂની ધરી યદ્ય, હૃદયમાં એ ખોજી જાંઘુ" રહ્યો.

"ના ના, કેવલ બાહ્ય મુક્તિ મળુને ના મુક્ત સાચ્યો કરે,
આત્મામાં થઈ મુક્ત માનવ મહિ આ જીવને જીતરે,
આત્માના બલથી ધરાતલતણાં બીજાં બલોને અદે,
મારે માનવમોક્ષ છે પરમ આ હાસતવના પાસથી."

"ક્યાં છે એ બલ આત્મનું?" હૃદયમાં એણે નિદાણ્યું વળી.

"ના ના, આ મુજ હીવડે જગતનો અંધારે દોહાય ના."

ચિન્તી એમ, "જનો ધરતીના નિક્કા ઢળ્યા ત્યાં લગી"~

એણે~"આત્મસૂચ" લાવ નિરખી લેવ." વિચાર્યું" અને.

જે મુઠાં હરણગિતે પથ ગ્રહ્યો એણે નવી ખોજનો

તે પૂરાં પ્રગટ્યાં કમે શિખર સાં સૂર્યોદયે વ્યોમમાં

ને તે ટોચપટ્ટી રવનત મધુરવા આદેશ એને મળ્યા

તેવા માનસ જીવનનાં જલ ન જે કો માનવીએ લહ્યાં,

જાંચી જાંવ", મનુષ્યની પદવીથી અરુપ્ત હૈમાદ્રિની

એ ભૂમિ પ્રતિ માંડવાં પૂરે ધરી ય'લા અમા એહના !

ઘરો દીન જનાતિનો રવ રહ્યો એને નિમંત્રી યુન:-

"બધો, તું વિણ કોણ પાર લઈ જશે ભગ્નૈકા હવે?"

"ભરો પાર જરૂર, માત વસુધા છે રત્નગર્ભા સદા,

આ નોકા પ્રભુની સુકાની વિણ ના સૂની રહેશે કદા"

ને એણે મુખ ફેરવી ગિરિ ભરણી માત્રા સમૂર્ણા ગ્રહી,

લોપાચે મિરિપાદની અટવીમાં થું લોચુહામાં રવિ.

ગાઠે લિમિર ઢાંકેલી નિશામાંહે કપાવણી

ભારતે રટણા બગી, બગેલે હર સોગણી.

[૪]

રે, આ નિશા નહિ જ કેવલ હાસ્યકેરી~

આ ચક્રનેમિકમથી ચડતીપડતી

ભૂમિ પર ફરતી સાસકવર્ષકેરી

બધાં એકનો દિવસ અંબની રાત્રિ ધરી.

રે, આ નિશા પણ નિગૂઢતણ ચ એથી,
 પૃથ્વીલલાટ વિધિઅંકિત સુદ્રિકા રી
 પાર્થિવ્યકેરી—જડ રૂપની પીઠિકા જે
 ચેતન્ય જ્યાં રહુરહું સ્વરૂપ સ્ફુલિંગ માત્ર.
 પૃથ્વીપડયા તત્તુ વિષે પ્રગટલ પ્રાણ
 ને પ્રાણમાં પ્રગટિયું મન, માનવીમાં
 જે શોધમાં નિકળ્યું શાશ્વત તત્ત્વકેરી
 અજ્ઞાનનું કઠણ અંધ તમિસ્રઅયું.
 એ અંધને કર થડેલ શું યદ્દિકા કે
 દર્શાવતું પથ ગયું, પણ નેત્રમાંહે
 પૂરી શક્યું નહિ જ દહિ સ્વયંપ્રકાશી
 સ્વાયત નિમિત્તમથી સહ સુદ્રિકેરી.
 પૃથ્વી પરે મનુજજીવન પ્રાણજીવન—
 આવેગશાસિત રહું વિલસત ઉમ,
 ને ચિત્તની રચિત કૌશલ્યુક્ત રિદ્ધિ
 આરોગતું બસ ગયું રક શું ક્ષુધાતું.
 એ ઉમ વ્યથ લયુ જીવનના વિલાસે
 ના તુષિ લાધી કંઈ માનવઅંતરને
 ને પૂર્ણ શાશ્વત સનાતન તત્ત્વકેરી
 જોજે પજ્યાં પરમ દીર્ઘ તપઃપથે કે.
 પૃથ્વીપટે સરણિ કે નવલી રચાઈ
 કેકે દસાપચ અહી જતી અદ્રિટાચે,
 જે માનવીની લયુ ક્ષેત્ર-ધરાયી ફરે
 જીવે કુરુદતમ ગૂઢ રહી ધણાને.
 આનંદ-સલ-ચિત્તિના ગિરિમંદિરથી
 ધંટારવે ધરતી-કણુ રક્ષા સુષુપ્તા,
 યા જીવની ગિરિઅદાથી અહી પ્રહીપ
 આદેશના અવતર્યા જન હીપવાહ.
 ભક્તિરસે પરમ મરત, પ્રકુલ જાને,
 કર્મે સુકોશલ ધરી ગિરિમંદિરે એ
 પ્લોંચે ગહ જનની એક અખંડ મેણી
 પૃથ્વીતણું પસંદરી અહી અંગ-વચ્ચે.

ને પેલી અન્ન શુક લોકની બદ્ધ મેણી
કાકુષ્ઠ—પ્રેમ—અધિદાન—મનુષ્ય—સાન—
સદ્ભાષ—સામ્ય—જનઆર્તિ વિલોપ—મંગ્રો
બાધતી સ્મિયટ જે વિચરી રહી રવલપસિદ્ધ.

એ સિદ્ધશ્રેણી જગજ્જનની વિમુક્ત
મૂકી મઈ ધરતી એની જ એવી બદ્ધ,
આ બદ્ધ શ્રેણી જગજ્જનમાં પ્રવૃત્ત
સાધી રાકી ન નિજ દેવ સમય સિદ્ધ.

આનંદ—ચિત્—સત્ત્વ—ધામ શું અદિટોએ
રહેશે અને ધરતીજીવન પંકમમ ?
શું માનવીકર થકી સદ્ ભાવનાઓ
રહેશે અસિદ્ધ અધુરા બલ—જ્ઞાનથી વા ?

“ના ના. ન એ જ બલત્તું રત્નું નિત્ય કાલ.
આ જે અપૂર્ણ કરણ ત્રય-દેહ પ્રાણ
ને ચિત્તત્ત્વ મનુષ્યને મળ્યું તે ત્રણેનાં
સંપૂર્ણ દિવ્ય ચિત્તિનો વિનિવેશ રાક્ય.

“જે માનવી હૃદય જગી રાકે અસીપ્સા
ને ઝોલવા સતત તત્પર ચતનદંત
તે જે બને, નિવસતી અતિ જર્જમાની
તે દિવ્યતા જીતવા અહીં છે પ્રસન્ન !”

“આ કાણ, કાણ જયરે ?” જગકણું ચોંટે,
સૌ નેત્ર વિરિમત બની દિક્રાન્ત ટુંકે,
ને જ્યાંથી દષ્ટિ જનકેરી દતારા એને
પાછી ફરત ત્હાંથી—ગિરિટોચથી તે
દીસે રકુરંત રવર સિન્ધ ગઝાર થાય.
અને જે જગની રાત્રે નવતાં ઉપપ્રાણીઓ,
તેમણે નિરખ્યા છે સૌ જાનો અવ્ય સાચિયો.

[૫]

.. જોવો. આને નવનપથમાં જોયામનાકઆયિકોને
જોઈ રહેતાં અખિલ નસના જરતા દૂર પ્રાન્તો

સાથી હીમ પ્રખરતમ ચંદ્ર પ્રકારાંત સૂર્ય
સૂર્યોદયે, ઉડુગણુભર્યાં વ્યોમના કેન્દ્ર જેવો:-
જેવો પૃથ્વીપટ અટત કે' શુભ વેળુપ્રદેશ
નાના-નાના જલકણુ ચુસી કંઠને ઠારનારા
યાત્રી સામે દિવસ ખુલતાં કે ખુલે મિષ્ટ સિન્ધુ
વ્યાપ્યો આખી ક્ષિતિજ ભરીને ઉચ્છ્વતો સુનીરે:-
જેવું ઘેરાં વનવન કંઈ કંટકોથી ભરેલા
ધૂમીધૂમી ફાત પર ફાતો અંગ અંગે કિરેલા
જૂંગો સામે સમર જલમાં મત્ત મીઠા પરાગે
પૂરું ખૂલે અરણ્યવરણું ભવ્ય કુહારવિંદ:-
તેવી તૃપ્તિ કંઈ કંઈ જનોને મળી એ સુખે. પે-
સાનાર્યાંને અખુટ ચિત્તિનો શું મળ્યો ભવ્ય કોષ,
કર્મક્રોડાંગણુ અટતને દિવ્ય કો કાચદેરા,
ને ભાવોર્મિજલજુરતને તૃપ્તિકાસાર પૂર્ણ.
અને કો નવલી યાત્રા નવા એ તીર્થધામની
મંડાઈ પૃથિવીરૂપે નવા કો પયગામની.

[૬]

દ્વિમાદ્રિની એ દ્વિમવંત ટકે
તપોગ્રિમાં તપ સુરકત તામનો
રચેલ ચૈત્યાંતર યજ્ઞકુંડે
અગ્નિગિખા એક યજ્ઞ પ્રવીસ
ભસી રહી હીરક રમ્ય કાંત.
ને એ પ્રકાશ પ્રગટયો રાત્રે:
એ દૂંક ને અદ્રિતમેઠી બેને
સાંધી રહેતો, મિરિયાનિકાને
આશીષ શો ઉજ્જવલ દીર્ઘ પંથ.
" જુહી રહે જે દંડતાથી પંથ
કાંતાર ને ખીણ કરાલપૂર્ણ
આ ભ્રમ્ય માર્ગે, પરચૈત્યદ્વારે
નિઃસંસારે આ પયથી પ્રવેરા. "
કેકે ચણી હીલી સ્વીકારી વાણી-
આધ્યાત્મની, પ્રેરક, ચન્દ્રિયત્રી,

નવાં નવાં ધોતન સફરનારી,
આ મત્સ્યભૂમિ પર દિવ્યતાળી.

ને સર્વ ભાવે નિજ સર્વ અર્પી
વિરાટને હસ્ત સમસ્ત વાર
આ નાનકા જીવનનો જનો કે
ચઢ્યે ગયા એ રવિદીપ્ત થયે.

ચઢ્યે ગયા જમ ચઢ્યે ગયા એ
એ ભક્ષ્યથી ભક્ષ્યતર પ્રદેશે,
નિહાળતાં દંગ મધ્યાં ફૂગા સો
એ દેડીના યોજનની અપૂર્વતા.

અપંથ આ હારણુ શો પ્રદેશ,
તેમાં રચ્યો રડિ વિધ આ પ્રવેશ 7
વિચારતાં વિસ્મય—મહિતૃષ્ણ
ધાત્રી બદે સ્વચ્છ પ્રકૃતિ અંતરે.

ડગેડગે દુર્ગમ ભૂમિ ભેદની,
અરણ્યની કાંઠ પ્રચંડ ઉદની,
તમિઝના સાગરને ઉદ્ધમવા,
ખીલે ખીલે દદસેત બાંધવા.

ચઢ્યે જહુ' ભવ, ધરાતણા આ
ગુરુત્વના કર્પણને પડે કરી,
જહાવની પર્વતશૃંગભાણે
ચેતન્યના વચ્ચથી વિહારી.

પાગિભ્યનો પુરથી સમાન ભાર,
મનુષ્યમાંતાં સ્મૃત તત્વકેરી-
અચેતના ને અચેતનાની
અપાર ગુણોની મદાકતાર,

એ સર્વને કાંધ ધરી ચઢ્યે જહુ'ન
એ સર્વનાં અંધ આજંપ કંઠનો
સમાવી ને સર્વની ગૂઢ હરસા-
તની જવણતુ નયોત ઉઠાવવી ઘણે,

ને સર્વ સૃષ્ટિવણી પાર લાવે
વરોલ તે માનસમાંથી ન્દેલી
અંધારણે વારિપ્રવાહ પૃથ્વીને
કાળે થઈ સંકર શીર્ષ ઝીલવો.

એ નિહાળી હૃદયભાગીની યાત્રા,
ને લક્ષ્મીની નિમ્નભાગીની યાત્રા,
તખા થઈ માધ્યમ રહેવું-એ તે
કોઈ બન્યું, કંઈ વિધે, કદા બન્યું ?

શાં શાં મધમાં દાઢણ યુદ્ધ ત્યાં દરો ?
તમિલ ને તેજની તીવ્ર સાંગો,
જડલ ને જીવનની લુભઓ
શાં દ્વંદ્વમાં મૃત્યુખરમાં મચી દરો ?

એ કાળ બલે ? તદિ કોઈ બલે,
જે એકલો આ સંખ્યા મનુષ્યતા
થઈ પૂરી એકલ જન્મ પૂર્યો
તેની ક્યા તે પાત્ર કાળ બલે ?

તેની ક્યા કેવળ તેલ બલે
એકાદ જે તેતળી સંજમાં ગયું,
તેજ સઈ આ રમરમિત દરતે
એણે પપે સારથિકાર્થ પીધું.

ને એક દી એ તિરિશીર્ષ મંદિર
કપી લકષ્મી દ્રાર, સુમંદ્ર પંડા
રમી પડી, ન્યોતિકલા ગિરે ધરી
દલકારી સૌ રડી દિવ્ય પૂર્ણિમા.

ને સૂર્યનો પૃથ્વી રશ્મિરાશિ
સસાજનો ત્યાં ગગને લસી રહ્યો,
આ પૂર્ણિમા ને રનિરાજકેરો
સુયોગ ન્દેલો મનુષ્યતિએ લલો.

ખીલી લકષ્મી કે કપડો સુશભ,
ખીલી લકષ્મી કે દમકો સુશભ,

સોહી રહું માનસ પૂરચીકે
સદોદ્ભવ્યાં અંબુજકેરી કીએ.

અંબુજે અંબુજે શુંજ્યાં વૃન્દનાં વૃન્દ બુંગનાં,
પાંદડી પાંદડી ફેર્મા પરાગો દિવ્ય ચૃંગના.

(૭)

અહા તમસ પુજ, યેર ધમસાણુ, આકન્દના
હુડી પળપળે રહ્યા ગગનમાં શુભાસ કર્યા !
ધસતસ સમસ્ત મૃત્યુકર રહત લીંગી રહ્યો,
પળેપળ ગરી રહ્યા ચમતભૂ દુદ્ધિ બગે.

અરે તિમિર આ વિષે ક્યક્યંત આકોશમાં
કયાં કમલ ઈચ્છતાં ? કમલના પરાગો કર્યા ?
પ્રભુ ? પ્રભુનું નામ તો હિચરતા સુષામે બધા ;
બધાય જગના નવા જનમ કાજ મંથી રહ્યા ;
બધાય નિજને જ યોધ પ્રભુના ગણાવી રહ્યાં ;
તમહીં પ્રભુ કમહીં ? કમહીં પ્રભુ ! કોણુ ફેરો, કોરો ?

અરે મનુજની મતિ તિમિરતેજના ઊદને
સકે ન પરખી દજ, નદિ જ પ્રાણુજા પરે
સકે કર જમાવી કોઇ બલસિદ્ધ આદર્શનું :
દતા પ્રબલ કાલ તે તુજ સમા ઢળે રહેજમાં.

ખરે, તુજ સમાન સૌ, નિધતણે મરુત ચંડ કો
લકરો ગગન ગેબથી, અપટમાં મરા લીધ સૌ.
ગણી અકમ નતને મદભરેલ જે અભિયા,
હગાવી પળમાં દઈ જ ધરણી પરે ટાળિયા.

અહો, કણકણે કરી અપ્રુટ ધાન્ય લોકે સર્વાં,
અહો, રજરજે કરી અપ્રુટ દ્રવ્યને સંઘસાં,
અહો, અણુઅણુ કરી બદન લાલ તાબ-કર્માં,
ચુમી, ચગદી, છુદી, દાખી, ભરખી પ્રભ દીન કે
મદીલ થઈ માનવી મગજ ખોલ બેઠો ખરે.

તમહીં ગગન વીંધી વજ્ર ઉતયુ' વિધાતાનું શું !
ગુણુદમ, અસંગ, હલકંત સોહી બધું ;

કરાજ રણભૂમિના અતલકૂંપ પેટાળમાં,
પળેપળ હરાઈ અરબલિત વેગ ઝહેલું યધુર.

જયો પર જયો મળ્યા, મનુજ કૂંઢીકાંઠી રહ્યો,
પરાજય પરે પરાજય ચડ્યા, ચિરે હસ્ત દે
'નસીબ' વદી હાંફતો, મનુજ તાહરી શી ગતિ !
બધું જ પ્રભુએ દીધું, મનુજ તાહરી શી મતિ !

'અમે જગત જીતીને નવલ સૃષ્ટિ દેશું' રચી.
'અમે જગ બચાવશું' હતુજ દુષ્ટ પાંખધરી.
'તમે અસુર સને', હિંસક તમામ. ના ના અમે
અહિંસા બાલથી પ્રભુની રચના આદો રચાપશું !'

બધાય પ્રભુદૂત ! યુદ્ધ પ્રભુનું જ ગેલી રહ્યા !
અને હૃદય ધીતરે નિજ અઢં શું બાઝી રહ્યા
નૂના તમસબળને જ નિજ હિંદ માની રહ્યા,
વિમૂઢ શિશુતા પરે પ્રભુ શું આદરારી રહ્યા ?

'અરે, વિજય કોણનો ?' વિજયમત્ત હૈયે ધડી
સવાલ ઉપને, 'મનુષ્યતાણી શકિત આ જીતતી ?'
અને ધડીક આગળા ઉઘડનાં અઢંના રેકુરે
જરા દિરણ કોઈ દૂરતમ જયોતિનું ધૂમળું.

નહી, મનુજની મતિતણી નથી બધી આ ગતિ.
પ્રયણ અરિનું ચ તે કુરાલ ચિત્ત બૂવે ધડી,
છુટે અજનું શાવ યે મકરદંડુમાંથી વળી.
સુકાન સદુ જગનું ઠર અદશ્ય કો ધારતો ?

પણ મનુજની સ્થિતિ ? થઈ નિમિત્ત રહેલું જ શું ?
પ્રભુકર વિષે થઈ કરણ માત્ર રહેવાનું શું ?
અરે, પણ નિમિત્ત તો પ્રભુકરે નથી કોણ રે ?
પ્રભુ જય દિયે, દિયે અજય તે ચ સ્વીકાર્યું શું ?

નિમિત્ત સદુ છે જ ઇશકરના. મરે એક ને
રહે સજીવ અન્ય બે ચ પ્રભુકરે નિર્માણ છે.
દિસે હણત એક તે ન હણનાર, તે તો પ્રભુ.
હણાયલ હણાયલા પ્રભુપતી જ રે ક્યારના !

નસીબ રહી જિન્દગી ગણતરી ઇશબદેલ તે.
નસીબ થઈ યત તો જિરવની મણી ઈરાની.
અને મદ વિષે કુલી મનુજ પ્રાન્ત છે ને બન્યો,
શિરે ઝાલુગતી જ છે પરશુ રામની ભગત.

જયદો લગ મનુષ્યને મદ હરો અદનો, હરો
હરે લહુપતા, હરો મસિતા, જુઠાપા હરો,
પ્રપંચ વળી દંભ, દુષ્ટ કંઈ શુભ સિખ્યા હરો,
ત્યદો લગ વળી વળી કુટન બાહુ એ દાનવી
સદા થ હજુતી જરો પરશુ રામની ઉમ ચે.

અને યુગયુગે, પ્રતિસાતક, ફાયકે ફાયકે,
ધરાતલ સુધર્મનાં પ્રગટશે કુરુક્ષેત્ર કૈં,
અદો કુસુમ ઈરાના દરયકો શકે નેદ ના
શિરે પરશુ ઇશકેરી જિલયાની તેણે રહી,
સુધર્મ કુરુક્ષેત્રમાં ? પરશુ ઇરાના હસ્તમાં ?
અવરય પ્રભુ રોપને શયન નિત્ય પોઢે નદી,
ધુમે ગગનતાણડે પ્રખર રુદ્ર તે ચે બની.
નહોં કમલઆસના હસતી વિષ્ણુલક્ષ્મી સદા,
ધુમે ખપર લેઈ તે સદય ઉમ કાલી બની.
રાસી શિર પરે ધરંત દરકણ માલા જુલે,
નૃસિંહગતણી, જે પિયે અમૃત પાવંતીઓઠનું
દલાદલ શકે જ તે જલધિકેર કણે ધરી.

પ્રભુ નિરખવો ? ખરો સમજવો ? ખરો ધારવો ?
મુકી મનુજચિત્તની લધુક સૃષ્ટિ ખ્યાલો ભરી,
દયા, મધુર ભાવ, કોમલ ગુણોની, આદર્શની;
સદા અબલ અર્ધ ભગત તારંગિતાં તેજની,
ઉચે ચઢ, મનુષ્ય, જ્યાં વિલસતો પ્રભુ પૂર્ણ ત્યાં.

પરા પ્રભુતણી જગત્ નયવતી તું પ્રજા લહે,
વિરોધ સદુ ધર્મણી ત્યહીં મૂળ સાચું મહે,
સમરત દુઃખ જીવતો પરમ જ્યાંદિ આનંદ તે,
અન્યે બલ, ઉમ તેજ ભરી દિવ્ય-સત્-તા ત્યહીં,
પરાપરની સુધિ એ ધરતીપૃથ્થ રપરી રહી,

ન દૂરતમ જ્યોતની શુદ્ધ વિષે, મનુષ્યો તણી,
નસેનસ વિષે મ તે ઉતરતી ક્રિયાવંત યે;
પરાત્પરની દિવ્યતા નહિ અમૂર્ત દૂરે રહી,
મનુષ્યતણી કાપમાં ઉતરતી બની મૂર્ત તે.
પરાત્પરની દિવ્ય શક્તિ મનુષ્યિતના સંગમે,
બની અધિક વેગવંત જગતંત્ર પ્રેરી રહી,
પ્રગાદતમ મૌનથી નગ સમાન દુર્ધર્ષ યે,

હરો નહિ, હરો પ્રભુ ? મનુજકેરી સારાંકતા,
પરે ન અવસંબતી પ્રભુતણી ક્રિયા મૂઠ આ
મનુષ્યતણી કિલબ્દ અંતર અધૂરી સદ્સાધના
પરે ન અવસંબતી પ્રભુતણી કૃપા, સૂર્ય રો
સ્વયં સ્ફુરત જ્યોત ધરા નિજ સૃષ્ટિ ગૂંચ્યા કરે.
મનુષ્યકર પાંગમે નિજ કૃપાણુ અર્પો ઘડી
લડાવી નિજ શુદ્ધ સૃષ્ટિ નિજ તે રચાળ્યા કરે.

જડત્વ તમસેયી ભગૃત બનેલ જે કો હરો,
ઉરે શુષ્કત જેહને નયન નવ્ય ખૂંધ્યાં હરો,
કુટાઈ અથડાઈ ચિત્ત કબકેલ જે કો હરો,
અને પ્રલયપૂરથી બચી ગયેલ જે કો હરો,

પ્રભુની પરમા કૃપા સમજશે અને ક્ષીલશે,
પ્રભુતાણું વિદ્યાન ભૂમિ પર સ્થાપવા કુઠતા
જગનરત્ન કાર્ય કે પ્રગટ ચિત્ત તેને યશે;

અને હૃદયની શુદ્ધા મહો કૃતાર્થતા માણુનો,
કરી દુલસી ભિન્નથી શુષ્કરનાદ ઉદ્ગારતો,
મનુષ્ય પ્રભુનાં ધરા પર રચાયલાં ધામમાં
અનોખું કંઈ એક ધામ ઉરપરથી ભણુશે;
અને જલદ-આગમે જ્યમ મધૂર નાચી ઉઠે
પ્રકુલજર તેહને લલિત મૂક વાચા કુટે:

ધરાપટ પરે ખરે સુખગ એક ધન્યા પુરી
સદુ નગરીઓ વિષે નગરી એક પોંડીચરી.

ફરી ત્રાપજને

ડર બહુ હતો, આશા નહોતી ફરીય ફરી કદી,
અતીવ અમતા તારા શીળા સુધામય અંકમાં;
જરિય ન'તી આશા કે તારા સુપુષ્પિત પદ્મલે,
અધિક જીવવાનું આવેશે યશે મન-પંખને. ૧

ફરી દિન મળ્યા આ આત્માને નવા સમભાવના,
દિન અધિક જે લાખ્યા રતેહી સહે સહવાસના;
ફરી જીવડતાં અન્ત:-પદ્મે પરાઠ તુષારની,
વિભવ નમની લાખી દ્વાણી દલેદલમાં નવી. ૨

મળ્યા જીવનની તાલાવેલી, સુધા અનુભૂતિની,
વદન પ્રણયીનું જેતાં તો લસે ઉર પોયણી;
સ્વજનમિલને જાગે વેગે સૂરાવટ કમ્પની,
પ્રણય-પમરાટે મૂછોમાં ઢળે અલિ તોપથી. ૩

ટહૂરવ અહો ઓચિંતાના ફરી શ્રવણે પડે,
નવજીવન આમન્ત્રે: હૃદયું મુખે ચમકી ઉઠે;
અશિથિલ શિરે ઝૂકે ગુહ્યો: પરે તરતો ઝાશી,
મન વિહંગની માયા માળે ખુલ્લે ગતિ પદ્મની. ૪

ઝટપટ રજનિની સંગે શીળા વહારી પરંપરા,
શિર પર ચડે એનો એ આ મૃગાંકન ચન્દ્રમા;
તદપિ નવલાં અન્ત:તરવે વધી ગઈ ચારતા
પુલકિત બહુ રપશે ના જ્યાં સમીર વનાન્તના. ૫

૧. લેખકના સંગ્રહ 'સંસ્કૃતિ'માં 'ત્રાપજને' નામક માધ્ય છે તેના અનુસન્ધાનમાં.

વિજન કરતાં મેદાનોમાં વચે તરવૃન્દમાં,
 સુખ નીંદરના માળા ધાલી સૂતાં કંઈ ગામડાં;
 મૃદુ કલમલે શિખે ટોળે તરે મળી કુંજડાં,
 તહીં રખડતાં ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે સહોદર સંગમાં. ૬
 નજીક કઠવા, ત્યાંથી આવે અલંગ મથુર ને,
 અનિલ જલધિ દક્ષિણાદાં બેઠે અભિનંદને;
 તટ પર ધસી મોજાં પાછાં છલી અદર્કાં ધિસે,
 સુખ અનુભવે અન્તાઃપ્રાન્તે અનાગત ઉદ્ભવે. ૭
 જલધિ પરના વાયુ સંજે મળી મૃગ સામટાં,
 હરિત મયદાને ટેલે ને રમે તરુ છાંયડાં;
 શશી પૂનમનો સિન્ધુઅંકે વિનર્તિત પ્રેખતાં,
 રિથર ખડ રહે ના કે' ઝાઝ્યાંઃ જૂલે શિર સામટાં. ૮
 જલધિ જલ છંદારે, કાંઠે પડી તહીં વેળુમાં,
 અવશ્ય કરતાં દિગ્ગૂ પ્રાન્તોનાં બુલાયલ ગીતડાં;
 બહુ સરી ગઈ પૂર્ણિમાએ, સરે, વળી જિતરે,
 રજત નખળો ક્ષીણેન્દુ ત્યાં અખેલ નિશાક્ષયે. ૯
 અતલ નબની, તેમજ્જોની, અનારત સૃષ્ટિની,
 ગહન કરતાં વાતો, જોતાં પ્રિયા નયને ભરી;
 અતલ મમતા, એ ઔદાર્યે જલ સહુ બિરંમરી,
 વરદ નિરખે શિખે જલણે વશિષ્ઠ અરુન્ધતી. ૧૦
 અધિક મમતા ઉત્કંઠા ને પ્રલોભનથી ભરી,
 પ્રણય સુખની તૃપ્તિનો કે' ન તાગ શકે મળી;
 કપમ દહી કશું કયા આભારે નમી પરતરવને,
 ફરી સ્વજનના શા આવેશે સહુ સહચારને ? ૧૧
 અવધિ નથી આયુની ઝાઝીઃ ન ઇશ વિભૂતિની,
 અદ્ધર ભરતીને કે' માઝા, સુધા અનુભૂતિની;
 અતલ અગતી લેતાં લેતાં, ધરહિં નહીં જંડી,
 ચહુ દિશ ઝરે હેયે મારે અનર્ગળ માધુરી. ૧૨
 છવનભર ઝંખેલી છાયા સુધામૃત રમેહની,
 ફરી શિર જૂકે, એ આ ગાયા અનાદૃત નેહની;

ચિર પરિચિતા તેતે માલા નવી ઋણુતા ધરે,
 નવ્વતર ઉત્ક્રમે હેયું અહો મલકી જીડે. ૧૩
 કદી નવ શકું આભારે હું અતુચ્છ એ કહી,
 અવિરત ઝરે કાં કે વર્ષા: શમે ગતિ શબ્દની;
 દલ દલ વિષે ના કંપેલી અનુતર તુમિથી,
 પુલકિત લતા આપાઢીની લચી બહારી જીડી. ૧૪
 વધુ નહિ શકું થંભી, ઓહ આ ટહુરવ આવતો,
 વડની વડવાઈ-હીડોળે-જતો લધ વાયરો;
 જલાધિજળ આઝોટે-સોટે તરંગિત ચિત્તકું,
 તરલ ઉર કંપેલી જીડે-જતું અનુભાવણું
 સ્વજન સુખની આખાવાડી.... ૧૫

('ભદ્રા' નામક અપ્રકટ કાવ્યસંગ્રહમાંથી)

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

સંસ્મરણી

સ્વ. રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ મારા દાદા થાય. ગુજરાત અને
 કાઠીઆવાડમાં છ. સ. ની ઝોગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગની
 આસપાસ પાશ્ચાત્ય રીતે અપાતી પ્રાથમિક ગુજરાતી કેળવણીના પાપા તેમણે
 નિશાળો સ્થાપી કેવી રીતે નાખ્યા એ ગુજરાતની કેળવણીના ઇતિહાસનું
 પહેલું પ્રકરણ સુવિદિત છે. એ ધાટી ઘરની પ્રાથમિક કેળવણી એટલે
 ઓટલા પર બેસી, યા રસ્તાની ધૂળ પર બેસી લાકડાની પાટી, સંકેદો ને
 સંખણ કે વતરણી વડે શિખનારા વિદ્યાર્થીઓની ગામડી નિશાળોના મૃત્યુ-
 થંટ. ધીમે ધીમે એ નિશાળો બંધ થતી ગઈ, જોકે નિશાળગરણું કરવું,
 પુત્રને પહેલી વખત નિશાળે બેસાડવાનો ઉત્સવ ઉજવવો એ રીત તો હજી
 પણ કોઈ કોઈ જગાએ હરતીમાં છે, તેથી એવી ગામડીશાળાઓને આજી
 રહેવાની જરૂર હતી. કારણ એ વિધિ, નાળીબેર, ગોળધાણા, ગુરુજીને
 અપાતી શીખ વગેરેને માટે સરકારી નિશાળના વડા મહેતાજીઓ

તેવાર પણ ન હતા અને તેમ કરવાની તેમના ઉપરીઓ તેમને રજા પણ આપે નહિ. માટે એ રૂઢો ભરતી ભરતી પણ જીવતી હતી. એવી એક રૂઢ ભરતીમાં નવા દહેરા (શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના ઘર) પાસેથી હેઠાં પંદર વીસ વરસથી જ ઉઠી ગઈ છે. એ નિશાળોમાં જીવનમાં ચીવટપણું સાહજિક રહેતું હતું. કારણ આવી ગામડી નિશાળોમાં બહાવવાનો ધંધો વંશપરંપરાનો હતો એટલે જ્યાં સુધી તેના ચાલકો માટે યીજી ગોઠવણ ન થાય ત્યાં સુધી ઉદરનિર્વાહને માટે એ નિશાળો ચલાવવી પડતી જ.

મારા પિતાથી ન્હાના બાપુ સ્વ. મનમોહનદાસ ઝવેરી હતા. તેઓ કવિ હતા. તેમના બેગા મારા દાદા તથા દાદી દેવામાં રહેતાં. કારણ મારા કાકાને ભરતીમાં રહેવાનું સ્થાપી હતું. મારા પિતા ભરતીની બહાર સુરતમાં રહેતા. ભરતી ટેકરી પર આવેલું શહેર છે, મારા કાકાનું મકાન એવી એક ટેકરીના ઢોળાવની ટોચ પર આવેલું છે. તેની નીચેના ભાગને હેઠાણું કહે છે. અને હેઠાણાને અને ઉપલાણાને જોડતો એક પથરનો બાંધેલો પગથિયાવાળો રાહદારી મારગ છે, કે જ્યાં દરરોજ સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોની અવરજવર રહે છે, કારણ નર્મદાને કિનારે જવાનો એ બાણુ એ એક જ રસ્તો છે. ભરતીની એ બાણુની વસ્તીને ન્હાવા, કપડાં ધોવાં, પાણી લેવા જવાનો એ એક જ “ઢોળાવ” એટલે એ રસ્તો આખો દહાડો ભરેલો જ રહેતો અને હજી પણ રહે છે. હું એ જ રસ્તે નર્મદામાં નહાવા જતો ને જઈ છું. મારા કાકાનું મકાન આગ્રમાણે ટેકરીની ટોચ પર આવેલું હોવાથી ત્રણે દિશાએ નર્મદા નદીનું અહોરાત્ર દર્શન થતા જ કરતું. નર્મદાનો પુલ, સામી બાણુ અંકભેશ્વર તરફનાં લીલાં ખેતરો, અગાથીમાંથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે આંખને ઠંડક આપતાં પવનનું તો પૂછવું શું? એ મકાનના પાછળના ભાગમાં ભરતીના એ લતામાં જાણીતું જૂતનાથ મહાદેવનું દહેરું આવેલું છે, કે જેના આજે પણ ધણી ગણતો છે.

તે સમયની હમારા કુટુંબની રહેણીકરણી સાદાઈના મૂર્તરૂપ રજીસ્ટ્રેડદાસ હતા. સવારમાં વહેલા ઊઠતા, દાતણ પાણી કરી કપડાં પહેરી, ધોવાનાં અને રનાનબાદ પહેરવાનાં ધોતીઆં, અંગુષ્ઠો લઈ તેઓ પોતાના ઘરથી આશરે ૧૨ ૧૫ મિનિટના ચાલવા જેટલો રસ્તો કાપી રતન તળાવ નામના સુંદર તળાવ પાસે એક બાવાની જગા જેવું નામ મોહનબાગ છે

ત્યાં જતા. કૂવામાંથી પોતાને હાથે પાણી કાઢી રનાન કરતા. પોતાનાં પોતીઆં પોતાં (ભાવનગરમાં જોને “અગોટીઆં કરવાં” કહે છે, તે) અને પછી તે ધોયેલાં કપડાંની પોટલી લઈ સાત સાડાસાત વાગે ઘેર આવતા અને પાઠ-પૂજા વગેરે નિત્યકર્મમાં રોકાતા. એમના હાથ નીચે રહી કેળવાએલા મહારા મહોટા બાઇઓમાંના એક સ્વ. મનભાઈ પણ પોતાનો દેહ પડતાં સુધી એ જ ક્રમ જળવળી રહેલા, મોહનજાગના સાધુઓ પણ સેવા વૃત્તિવાળા હતા. આપણા દેશમાં રિવાજ છે તે મુજબ તેઓ શહેર બહાર એકાંતમાં જમણ સેવતા, માત્ર એકાદશીએ ગામમાં આવતા અને બકતોને ઘેર જઈ એકેક પૈસો તથા સીધું લઈ પાછા ફરતા. એમને ત્યાં આચ્છન્ન-ઉત્સવ હોય તો માલપુડા-દાંધારજીને ધરાવી ભક્તોને ત્યાં આપી જતા. એવી જ એક જગા એ જ રતન તળાવના કાંઠા પર ખાખ ચોક નામે આવેલી છે. હમારી મોઢવાણીઆની જાતિએ તેને અપનાવી લીધી છે. ત્યાં ખાખી બાવાઓ રહે છે, અને દરરોજ સાંજે ત્યાં મારા સદરજી સ્વ. ભાઈ મગનભાઈ જતા અને તેમના મિત્રો વગેરે સૌ ત્યાં બેસી ગાનગોઠી કરતા અને રાત્રે આંકેક વાગે છૂટા પડતા. એ જગાનો નિર્વાહ આ સેવકો જ ચલાવતા. બાવાઓની સોખત એટલે એમાંના કેટલાક તંબાકુની ચલમ પીતાં શીખેલા અને બીજાઓ શીશીયારી તથા પતરાજી ખાતર ગાંજેની ચલમ પણ પુકંકતાં—એમ ખતાવવાને કે હમે એવા સશક્ત છીએ કે હમને એનો નિશો ચડતો નથી. પણ એ ખોટું હતું. માલક પદાર્થનો નિશો ચડયા વગર રહે નહિ અને એ વ્યસન છૂટે નહિ. એટલે એઓ તેના ભોગ થઈ પડતા અને ઘેર પણ તેમજ દરતા.

તે વખતનાં જાળકો તથા સુવોનાં જીવનનો ચિતાર આપવા માટે આ હકીકત જણાવી છે. એ પછીના વખતમાં એટલે જેમ જેમ પાશ્ચાત્ય રીતના પાયા પર રચાએલ કેળવણી આગળ વધતી ગઈ અને હુલકો અંગ્રેજ કેળવણી લેતા થયા તેમ તેમ તેઓ વધારે ભયંકર વ્યસનના ભોગ થઈ પડ્યા તે સંબંધી હકીકત આગળ જતાં આવશે.

આ તો તે સમયનું વાતાવરણ કેવું હતું તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા સખ્યું છે.

મારું પ્રાથમિક શિક્ષણ ગરબ અને સૂરત વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું હતું.

નવા દહેરા પાસેની પ્રાથમિક નિશાળમાં થોડુંક વણુ એટલે ત્રીજી ચોથી ચોપડી શીખી હું લાલ બખ્તરની મ્હોટી રકૂલમાં ગુજરાતી સાત ધોરણ પૂરાં કરવા ગએલો. હેડમાસ્તર ગોધરા તરફના હતા. બહુ સખત સખ કરતા. ઘેર બોલાવતા અને કામ કરાવતા. આ નિશાળમાં મારા બેડીઆ પ્રોફેસર બખતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર હતા. મારો અને એમનો નિશાળ જવાનો રસ્તો એક જ હતો અને હમે રસ્તામાં મળી જતા. ઉમરે ન્હાના પશુ શરીરનો બાંધો ને ઘાટ તો ભવિષ્યમાં એ જને ડેવાં થશે તેનો સાચો ખ્યાલ આપતાં હતાં. બોલવામાં હાલની જ ધાટી અને એજ ધીમાથ. એમના સગા મામા ગુલાબરાયને મારા કુટુંબ જોડે પરિચય સારો હતો તે પશુ હમારા જે વચ્ચેની એક જાતની સાંકળ હતી. આશરે ૬૫-૬૮ વરસની એ મિત્રતા હજી સુધી જળવાઈ રહી છે, એ પ્રશ્નનો પાડ.

સૂરતમાં ગુજરાતી કેળવણી નવાપરાની રકૂલમાં તથા ત્રિપુરાશંકરે માસ્તરની રકૂલમાં લીધેલી, પશુ તે તૂટક તૂટક. સૂરતની તે સમયની સઘળા નિશાળોમાં ત્રિપુરાશંકર માસ્તરની રકૂલ બહુ વખણાતી. એ ત્રિપુરાશંકર જેઓ જ્ઞાતિએ નામરખાલણ હતા તેઓ છોકરાઓની સારી સંભાળ લેતા. મારા પિતાશ્રી તે વખતે એમનાં ઉપરી એટલે કે ડેપુટી એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા તેથી મારા પર નજર વધારે રાખે, એ સ્વાભાવિક હતું.

ગુજરાતી કેળવણી પૂરી કરી હું બચ્ચની હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી કેળવણી માટે દાખલ થયો. તે વખતે એ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર પ્રોફેસર મોહનલાલના પિતાશ્રી રા. બા. પાર્વતિશંકર મણીશંકર દવે હતા અને તેમના હાથતળે આસીરટંટ તરીકે રા.સા. છળીલારામ દીક્ષિત જે હાલના ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર બાઇ બ્યોટીન્ડ્ર હરીદર દવેના સગા થાય. એ છળીલારામ સ્નાન, સંધ્યા વગેરે તથા શ્રાદ્ધણે કરવાનાં પાઠ-પૂજના બહુ રસીયા હતા. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન જિંચા પ્રકારનું હતું અને નર્મદા નદીનો પવિત્ર કિનારો મળેલો એટલે એમણે એક નર્મદા મંડળ સ્થાપ્યું અને તે મંડળનું કામ એ કે, સાંજના નર્મદાને કિનારે મળી સૌએ ત્યાં સ્નાન સંધ્યા કરવાં અને રાત્રે નવ-કુસ વાગે નવ ચોળીને ઓવારેથી નીકળી ભૂતનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરી પછી વિખેરાવું. દર સોમવાર મહાદેવનો વાર એ મંડળ ઉજવતું અને શિવને પ્રિય મોદકનું જમણું જમતું. એ મંડળમાં ખાડાણ સિવાય દમારી જ્ઞાતિના લીણીઆઓ

પણ જોડાયા હતા. અને. “હર નર્મદે”ના ઉચ્ચાર સિવાય પરસ્પરને વધાવી લેતા બૃહત્તા ન હતા. તે વખતે બહુમતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કવિતા શીખવનાર સુરતના વિસનગરા નાગર કવિ દલપતરામ દુર્લભરામ હતા. એમની તે સંમયના કવિઓમાં કાંઈક ગણતરી હતી. મજા બાપાનાં ‘કાન્ધેાનુ’ એમને જ્ઞાન સારું હતું, કારણ તે વખતે એ બાપા શીખવાની ફેરન હતી, એઓ જેપૂર વગેરે સ્થળે જઈ એ બાપાના પ્રધોનું સંશોધન કરી આવેલા અને એમણે કાવ્યને લગતાં પુસ્તકો પણ બહાર પાડ્યાં છે. કનૈયાલાલ મુનશીએ અમર કહેલા દા. કેવળરામ, ધીરજ કાકા વગેરે કવિ દલપતરામ ઉપરાંત એ મંડળના સભ્ય હતા. તે સમયના ધાર્મિક જીવનનું આ એક પાત્રું બહુ આગળ તૂરી આવતું હતું અને સ્નાન સંધ્યા પ્રત્યે જેઓ ઉદારીન રહેતા તેમને ચાખખા મારતું હતું. છખીલારામના ગયા બાદ એ મંડળ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. જેમ ખાખચોકમાં જેસનારાઓને માંગતી હત લાગી હતી તેમ નર્મદા મંડળવાળાઓને શવને પ્રિય “સરદી” (ભાંગે) પીવાની હત લાગી હતી.

હમારું કુટુંબ વિશ્વવ સંપ્રદાયી હતું. ઘરમાં હાઠારજીની મહેંટી સેવા હતી અને હજુ પણ છે; છતાં હમારી બહેનોને શિવ સંપ્રદાય તરફ મમત્વ વધારે હતું.

અંગ્રેજોનાં જે જ ધોરણ હું ભસ્મમાં શીખી શક્યો. પછી મારે બાવનગર જવાનું થયું. રા. બા. પાર્વતિશંકરે જોડે, એઓ સુરતના હતા. એટલે, હમારે ઘર જેવું હતું. હું એમને ત્યાં ઘણી વખત જતો અને એમના ધર્મપત્ની-પ્રોફે. મોહનલાલની માતૃધી-મારા પર બહુ હેત રાખતાં. એમની નિશાળમાંથી ખરી મારે બાવનગર જવાનું નક્કી થયું તેથી એમને બહુ ખોટું લાગ્યું.

વખતોવખત સુરત રહેવાનું થતું હોવાથી એક કાયદો એ થયો કે સુરત જીલ્લાનાં ધણીખરાં મામડાં મારા જેવામાં આવ્યાં. નિશાળોની પરીક્ષા લેવા મારા પિતાને ગામડે ગામડે ફરવું પડતું. તે વખતે મને પોતાની સાથે રાખતા. વરસના આઠ મહીના ફરવું પડતું. ચોમાસાના ચાર મહીના સુરતમાં માળવા પડતા. તે વખતે સુરત શહેરની કેટલીક સ્કૂલો પણ જેવામાં આવી. મુસાફરી માટે બે બળદોની જેડવાળું મહોટું શીગરામ રાખ્યું હતું; તે શીગરામમાં જેસી ગામેગામ જતા. રસ્તા સારા નહિ.

ધરેડીઆ રસ્તા. ખાડા તો એવા હોય કે તેમાં પૈડાં પડતાં, હમે અંદર બેઠેલા માણસો ઉછળાએ. અને આવી કપરી મુસાફરીઓ કરી મારા પિતાનું શરીર સુદૃઢ બની ગયું હતું. પાછળથી કામનો જોગને વધી પડવાથી એમને એક મહદંતીશ આપવામાં આવેલો તે હાલના મી. ન. જી. શેખ. ખી.એ. એલ. એલ. ખી. (અમદાવાદના) ના પિતા ખાનસાહેબજીનમહમદ શેખ. તેમને સૂરત કાલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં ફરવાનું હતું. તેમની જોડે પણ હું જતો. ઉઢવાડા વગેરે એજ રીતે જોએલાં. કારકુનો, સિપાઈઓ હમારી સાથે ‘કેપ’ માં રહેતા, જમતા ને સૂતા એટલે એ રીતે એકાંત લાગતું નહિ. બરમ્બ છોડવા સાથે મારા જીવનનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થયું ને ખીજનાં મંડાણ મંડાયા. બરમ્બ છોડતું પડ્યું તેનું કારણ મારે જાદુ દિલગીર થવા જોઈએ : મને creditable નથી. તે વખતે જે મદારા સોજતીઓ હતા તેઓ ખરાબ લતે ચઢી ગયા હતા અને મારી આસપાસનું વાતાવરણ ક્રિસિત-દુષિત-ગંદું થઈ ગયું હતું. અને મારા ઘરનું વાતાવરણ Spartan હતું. મારા માતૃશ્રી સૂરત રહેતા હતા. એટલે મને ઉછરવાનો ખાર મારાં સૌથી મહોટાં બહેન-જેઓ નાનપણમાં વિધવા થયાં હતાં, અને જેઓ મારા વડીલોની ગેરહાજરીમાં હમારું બરમ્બનું ઘર ચલાવતાં હતાં તેઓ સ્વભાવે કરડાં અને સખત હતાં. અને રકુલમાં જતી વખતે ત્યાં ખાવાનું વગેરે લેવાને માટે ઘેરથી પૈસા આપવાની વિરદ્દ હતાં. રૂઝમાના સોજતીઓ છુટે હાથે ખાવાનું ને હું જોયા કરું એ ડીક લાગતું નહિ, અને તેથી તેનું ખાવાનું લેવા જેન કેન પ્રકારેણ એક બે પૈસા વધારે નહિ-ખોટી રીતે લેવાની લાલચ હું અટકાવી શક્યો નહિ. મારાં બહેન ધરનો હિસાબ રાખતાં અને જાદુ ચોક્કસ હતાં, જે કે પૈસા ઉઘાડાં ખાનામાં રાખતાં. છતાં એક-બે પૈસા પણ ખૂટે તો તેઓ પકડતાં. મને પૂછતાં મેં કજૂલ ક્યું, આથી મને આવી સોજત છોડાવવી એવો તેમનો વિચાર થયો.

આ સિવાય ખીજી પણ કારણ હતું. જે કે હમે મુકાબલે ઉમરે નાના હતા છતાં કેટલે ખોટે રસ્તે ચઢી ગયા હતા. હમને સૌને ખીડી પીવાની સખત મના હતી છતાં પીતા હતા. જેમને ખીડી ખરીદવાના પૈસા ન મળે તે નેતર પીતા. સજગતી નેતરના કાણામાંથી ધૂમાડો નીકળતો તે નાક વાટે

મેં મારાં પાત્રા વિશે મારો મત ટાંક્યો નથી છતાં પણ શ્રી મ'મને એમ લાગે છે કે રૂપાંતે જ્ઞાનસ્તીથી મોટાને ઘેર મોકલવામાં મેં ઠાઈ હીન પ્રકારનો સંતોષ માણ્યો છે, એટલે કે રૂપાંત પતનમાં હું રાખ્યો છું. આવેશમાં આવી જઈ આ લાગણીઓનું મારા પર આરોપણ કરવાને શ્રી મ'મને કાંઈ પણ કારણ મારી નવલિકામાંથી મળતું નથી. તેમનો આરોપ ગેરસમજને લઈને જ કરાયો છે. આથી આગળ જઈ શ્રી મ'મની એક અક્ષમ્ય ગેરસમજનો દાખલો લઈએ તો રૂપાંતે બીજા આળ વિશે એમની આગળ જે ફરિયાદ કરી છે તે. મેં મારી નવલિકામાં લખ્યું હતું કે: "તેમાંથી પાંચેક બાળકોને નાનીમોટી ઉંમરે યમને સ્વાધીન કરી રૂપાંત નિશ્ચિન્ત થયેલી." આ વાક્યનો અર્થ એ મહારાજ એમ કરતાં લાગે છે કે રૂપાંતે તેનાં પાંચેક બાળકોને મારી નાંખેલાં! શ્રી. મ'મની અણુ-સમજ, ગેરસમજ અને અજ્ઞાનના આવા નાના દાખલા ટાંકવામાં કાંઈ અર્થ નથી, એટલે એ બાબત તો આટલેથી જ પતાવું છું.

હવે તાર્કિક પ્રશ્નો પર આવીએ. મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મારી વાર્તાથી શ્રી. મ'મની નીતિની બાવનાને આઘાત લાગ્યો છે. રૂપાંતે એમનું હૈયું સર કપું છે, એટલે એ મહારાજ એમની બાવના પ્રમાણે આદર્શ સ્ત્રીના સર્વે ગુણોનું રૂપાંત પર આરોપણ કરે છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે રૂપાંતે આટલી રૂપાળી છે તે અવશ્ય પતિભક્તા, સુશીલા પોતાના પતિદેવને કોઈ વાર કડવા વેણુ ન કહે તેવી મીઠાબોલી, વત્સલ, ગુણિયલ ગૃહિણી હોવી જોઈએ. એમની કલ્પનાજનિત રૂપાંત એમને મારી નવલિકામાં મળતી નથી, એટલે તેઓશ્રી સીધો મારા પર આરોપ મૂકે છે કે મેં રૂપાંતે અન્યાય કર્યો છે. પણ આ બાબત જે સત્ય છે તે શ્રી. મ'મને જ વ્યક્ત કયું છે. તેમના કલ્પના પર હાજર યતી રૂપાંત વિશે તે મહારાજ લખે છે કે: "એ આ દુનિયાથી પર એવી એક નવી જ દુનિયાની રૂપાંત હોય એવી હતી." વસ્તુતઃ શ્રી. મ'મની રૂપાંત તે મારી રૂપાંત નથી. શ્રી. મ'મની રૂપાંત ઠાઈ નવી જ દુનિયાની છે; મારી રૂપાંત આપણી જૂની પુરાણી દુનિયાની છે. શ્રી. મ'મની રૂપાંત એક આદર્શ સતી છે, મારી રૂપાંત એક સામાન્ય સ્ત્રી છે. શ્રી. મ'મની રૂપાંત ઠાઈ મધ્યમવર્ગના સ્વચ્છવસ્તુ ધર દીપાવે તેવી ગૃહિણી છે; મારી રૂપાંત સંસાર-

નો. બાર એકલે હાથે વહેવા મથતી એક મરીખ સ્ત્રી છે. સારાંશ કે શ્રીં મંગની રૂપાં નન્દનવનનું પારિજાત છે, મારી રૂપાં કાલવક્રીયમાં લીગતું કમળ છે.

સતીત્વ એક ભાવના છે, પણ સ્ત્રીત્વ એક હકીકત છે. વાસ્તવવાદી કલાકાર આકાશના તારા તરફ મીઠા માંડી રાખવાને બદલે અશુભમતું સત્ય ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે શ્રીં મંગ જેવા આદર્શવાદીઓ ધર્મ અને નીતિને નામે કુનિયા મળવી મૂકે છે. કાંઈ પણ કલાકૃતિને લૌકિક નીતિની દૃષ્ટિએ જોઈ એને ધૃષ્ટ અગર અનિષ્ટ જાહેર કરવામાં કલાનું માન સચવાતું નથી. કલાનું માપ રસદૃષ્ટિવડે જ કાઢવું જોઈએ. મારું કહેવું એમ નથી કે કલા અને નીતિને કાંઈ જ સંબંધ નથી. એથી બિલકુલ મદાન કલાકાર જે રીતે નૈતિક પ્રશ્નોનું હાલ જોઈ શકે છે તે રીતે ફક્ત નીતિવાક્યોનું રટન કરતા નીતિપૂજકો જોઈ શકતા નથી. વળી ભોક્તાન્ય નીતિમાં પણ ફેરફાર થવા કરે છે અને તેથી સત્યાન્વેષણ માટે પરંપરાગત નીતિના ધોરણો વિશે નવીન દૃષ્ટિબિન્દુઓ કલા તથા વિવેચનમાં રજૂ થવાં જ જોઈએ. સતીત્વની ભાવના એ હિન્દુઓનો પરંપરાગત વારસો છે, એટલે જ લોકો એને અનાયાસે વળગી રહે છે એમની નજરે સતીત્વ જેવો ખીજો કાંઈ ઉચ્ચ આદર્શ નથી. પરંતુ કાલની બીજી બાજુ તપાસીએ તો એમ નથી લાગતું કે સતીત્વની ભાવનાને લઇને આપણે પુરુષાત્તન ગુમાવી બેઠા છીએ ? જો સતીત્વની ભાવનાએ આપણી સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરી છે, તો એ જ ભાવનાએ આપણા પુરુષોને અવનત કર્યા છે. કારણ કે સ્ત્રીનો પ્રેમ એ સ્ત્રી વસ્તુ છે કે તેને મેળવવાને તથા તેને ટકાવી રાખવાને અયાગ પ્રયત્ન કરવાની પુરુષને સ્વાભાવિક વૃત્તિ થાય છે. પણ જ્યાં સતીત્વની ભાવના છે ત્યાં અશીર્ણુ જેવા નાલાયક પુરુષો પણ સતીના પાલનથી ઢંકાય છે. રૂપાં મ્હોટાને શરીર સોંપે છે તેમાં શ્રીં મંગને એમ લાગે છે કે રૂપાં પોતાના દેહને ઉકરડે ફગાવી દે છે. પણ પુરુષાર્થહીન અશીર્ણુની પત્ની તરીકે રૂપાં જેવી સ્ત્રી આખું જીવન વિતાવે તેમાં એમને કાંઈ જ અથોચ લાગતું નથી. સ્ત્રીના પ્રેમ જેવા ઉત્કટ પ્રેરક બળને આપણે આપણા જીવનમાંથી લગભગ રહેતાતક કપું છે. આપણે એ વીળળાને શીયામાં ઉતારી છે, અને એ શીયાને અમરાષ્ટ્રએ ચકાવી દીધો છે. મતલબ એ છે કે સતીત્વ

જેવી હિચ્ચ બાવના વિશે પણ બે મત હોય શકે. એટલે જો વિવેચક પોતાના નીતિવિષયક સંકુચિત ખ્યાલોથી જ દોરવાઈને કલાને કસોટીએ ચઢાવે તો તેમાં વિવેચનનું સાક્ષ્ય થવું નથી.

અલગત્તં મારા તથા શ્રી મંમના નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુમાં ફેર છે. મને લાગે છે કે એમને મન પતિતા રૂપાં ધૃણાને પાત્ર છે, મારે મન પતિતા રૂપાં કરુણાને પાત્ર છે. શ્રી૦ મંમને રૂપાં માટે માન છે, એટલે દેઓશ્રી એને ધૃણાજનક પરિસ્થિતિમાં જોઈ શકતા નથી, અને તેથી જોર-શોરથી જાહેર કરે છે કે રૂપાંના પતન માટે કોઈ જવાબદાર હોય તો તેનો સમ્બંધ જ ! રૂપાંને માટે મને પણ માન છે, પણ જીવનમાંથી મળતા દુઃખદાયક સહ માટે મને એથી પણ વિશેષ ગાન છે, એટલે રૂપાંને સુખી કરી મન મનાવવા જેવી કાયરતા હું કરી શકતો નથી. ન્યારે હકીકત આમ છે ત્યારે શ્રી૦ મંમને એમની અંધારી મારી આંખો પર ચઢાવવાનો શો હક્ક છે ?

પરમ નીતિમાન શ્રી૦ મંમને મારી નવલિકામાં ન્યાં ત્યાં રૂપાળી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ જ દેખાય છે. મેં લખ્યું છે કે : રૂપાંનું રૂપ રસિક જોનારને મુગ્ધ કરે તેવું હતું. આ વાંચીને શ્રી૦ મંમ પોકારે છે કે એવી રસિકતા લાઇ કેમ મરતી નથી ? સુંદર સ્ત્રીને સુંદર કહેવામાં પણ રસિકતાની જરૂર પડે છે એ વાત શ્રી૦ મંમ ભૂલી જાય છે. એક સ્ત્રીનું રૂપ જોઇ કોઈ પુરુષના મનમાં સ્વાભાવિક અહોભાવ થાય તો તેમાં શરમાવા જેવું શું છે ? એક પુરુષનું રૂપ જોઇ કોઈ પુરુષ મુગ્ધ થાય તો તેમાં શ્રી૦ મંમને કાંઈ વાંધા ભરેલું ન લાગે; પરંતુ એક સ્ત્રીનું રૂપ જોઇ જો કોઈ પુરુષ મુગ્ધ થાય તો તેમાં એ મહાશયને ઘણું ઘણું શરમાવા જેવું જણાય છે. કારણ કે શ્રી મંમ એવા મતના છે કે રૂપાળી સ્ત્રીના રૂપથી મુગ્ધ થવું અને તેના રૂપનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખવી એ સરખેસરખું છે. એમને મન સૌન્દર્યપિપાસા અને દેહસાલસામાં કાંઈ જ ભેદ નથી. તેઓશ્રીનો એવો ખ્યાલ છે કે સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે અને તે વિષયનૃણાની. શ્રી૦ મંમ આત્માના રંગ છે અને જીવનમાં ઘણું ઘણું જોયા જેવું એ જોઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી. વસ્તુતઃ સ્ત્રીના રૂપ પ્રત્યે ઉપભોગની દૃષ્ટિથી જ નહીં પણ

આરોધનાની દૃષ્ટિથી. પણ જોઈ શકાય છે. લગભગ દરેક પુખ્ત વયે પહેંચેલાં પુરુષને સીધી અગર આડતરી રીતે સ્ત્રીના રૂપમાં રસ હોય છે. મને કહેતાં જોઈ થાય છે કે શ્રી. મ'મ પણ આ મોહમળથી અલિપ્ત રહી શક્યા નથી. તેઓશ્રી કદાચ રૂપાળી સ્ત્રીઓ આગળ આંખો નમોવી દેતા હશે, છતાં પણ સ્ત્રીના રૂપે તેમના હૃદયનો કબજો લઈ લીધો છે, અને વાત એટલે સુધી ગઈ છે કે તેઓશ્રી રૂપાળી સ્ત્રીની બાબતમાં સત્યાસત્ય પારખવાની વિવેકશુદ્ધિ પણ ગુમાવી બેઠા છે. શ્રી. મ'મને એમ લાગે છે કે મારી વાતોને હેતુ સ્ત્રીજાતિના રૂપને હલકી નજરે જોવાની દૃષ્ટિ, સાહિત્યની દુનિયામાં, જામી કરવાનો છે. મારી નવલિકા ટોર્ષ એક રૂપાળી સ્ત્રી વિશે છે. તે અમુક સંયોગોવશાત્ બન્યું થાય છે. આમાં એ મહાશયને સમસ્ત સ્ત્રીજાતિનું અપમાન થતું લાગે છે. શ્રી. મ'મને એ સત્ય વિદિત નથી કે દુનિયામાં ઘણી રૂપાળી સ્ત્રીઓ સંયોગોવશાત્ બન્યું થાય છે? સ્ત્રીના રૂપ પ્રત્યે ભક્તિભાવથી છલછલ થતું શ્રી. મ'મનું હૃદય એમ કહેતું લાગે છે કે જે સ્ત્રી રૂપાળી હોય તે સદાસર્વદા પવિત્ર અને સદૃશ્યુષી જ હોવી જોઈએ !

હવે શ્રી. મ'મએ મારી નવલિકાની કલાની દૃષ્ટિએ કરેલી ટીકા પર આવીએ. અત્રે શ્રી. મ'મનું દૃષ્ટિબિન્દુ માનનીય છે. એમનું વક્તવ્ય એ છે કે જે સંયોગોને લઇને રૂપાં મ્હોટાને થેર જવા ચાલી નીકળે છે, તે સંયોગો રૂપાંના પતન માટે પૂરતા નથી. એમના ધારવા પ્રમાણે રૂપાં નવલિકામાં રજૂ કરેલા ખોટા રૂપીઆના પ્રસંગ પછી પણ પોતાનું શિયળ રક્ષી શકી હોત.

જે સંયોગોને લઇને રૂપાંને પોતાની ટેક હોડવી પડે છે તે સંયોગો આ રહ્યા. વીસ વીસ વરસના કપરા જીવનથી રૂપાં કાયર થઈ ગઈ છે. આખા કુટુંબનો બોલો એને શિર હોવાથી એને ઘણું જ માનસિક ત્રાસ પડે છે. રૂપાં દેવામાં એટલી દુખી ગઈ છે કે ફરીથી તેનાથી પગભર થવય તેમ નથી. માની સ્વભાવ હોવા છતાં તેને સેવુદારો આગળ ગમ ખાઈ જતી પડે છે. રૂપાં મન અને વચનથી સતી નથી, એટલે ટોર્ષ પણ સંયોગોમાં બાક ન જ થાય એવું નથી. આટલાં વર્ષ સ્વમાનની લાગણીથી પ્રેરાઈને એણે પ્રયોજેલા પાછાં દેહ્યાં હતાં. ખોટા રૂપીઆનો પ્રસંગ તેને

મોટા આગળ તદ્દન માનભંગ કરી નાખે છે. જે દિવસે આ બનાવ બને છે તે દિવસે કજીઆકંકાસને લઇને રૂપાની ગાનસિક રિથિતિ સમતુલામાં નંધી. પુરુષાર્થદીન અરીણી જ ખોટી રૂપીઆ લાવી તેને માનભંગ કરવામાં કારણભૂત થાય છે. રૂપાની નિઃસહાયતા ઢાંકી રહેતી નથી. એ કારી ધાની તાત્કાલિક અસર એવી થાય છે કે રૂપાને તેનું શરીર કાના હાથમાં જઈ પડે છે તેની બિલકુલ દરકાર રહેતી નથી. એટલે રૂપા મોટા જેવા કદરૂપા પ્રરુપને ઘેર જવા ચાલી નીકળે છે.

આમાંના કેટલાક સંયોગો શ્રી મંમને માન્ય નથી-જેમ તેમને મારા પોત્રો પણ માન્ય નથી. તેઓશ્રી એમ માને છે કે વીસ વરસે દરેક કોડે પડે તો રૂપાને તેનું કપડું જીવન સદી જવું જોઈએ. પણ વસ્તુતઃ લાંબી માંદગીથી કંટાળી જઈને આપઘાત કરતાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા જૂજ નથી. એટલે રૂપા જેવી સામાન્ય સ્ત્રી સામાટે કાયર ન થાય ? રૂપાનાં છોકરાં બિના રોટલા માગે અને તેથી ઘરમાં કંકાસ થાય એ વાંત શ્રી.મંમને ગળે બિતરતી નથી. એમના માનવા પ્રમાણે ગરીબનાં છોકરાં સદાસર્વદા સંતોષી હોય છે, અને બાળહક તવંગરનાં બાળકોનો જ ઇજારો છે. શ્રી. મંમને એમ લાગે છે કે માત્ર એક રૂપીઆ ખાતર રૂપા સામાટે દેહ ઉકરડે ફાગવી દે ? તેઓશ્રી વહેપારી લાગે છે, કારણ કે એક રૂપીઆમાં તેની મામૂલી કિંમત સિવાય બીજું કંઈ તેમને જણાતું નથી. જો મારી નવલિકા ધ્યાનથી વાંચવામાં આવે તો જણાશે કે ખોટી રૂપીઆ તો એક નિમિત્ત માત્ર છે, રૂપાનું પતન અને એક રૂપીઆ જેવી નાની રકમ વચ્ચે મહત્વનો સંબન્ધ નથી. અરીણી ખોટી રૂપીઆ લઈ આવે છે એ પ્રસંગમાં રૂપાની પૂરેપૂરી નિઃસહાયતા વ્યક્ત થાય છે. દરીથી એક વાર રૂપાનો ધણી તેની કમઅક્ષલનો પુરાવો આપે છે, અને વિધિનું દર હાસ્ય રૂપાને મૃતપ્રાય કરી નાખે છે. રૂપાનું મન એટલું ઉજ્જડ થઈ જાય છે કે રૂપીઆ કાંઈ બીજી રીતે મેળવી શકાય તેમ છે એ વિચારવા જેટલી પણ તેને સાન રહેતી નથી. અને કદાચ જો રૂપા શ્રી. મંમની તીવ્ર વ્યાવહારિક બુદ્ધિ વાપરીને જેંસ છોડી આપત તો પણ તેના આર્થિક પ્રશ્નો નિવડે આવે તેમ ન હતું. જો શ્રી. મંમ રૂપાના મનોજીવનને સમભાવપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે તો એમને જણાશે કે “ખોદું નાણું” ના અન્તમાં કંઈ

અસંગત નથી.

મારી વાર્તાનો ખ્યાલ કરવામાં બહુ લંબાણ થઈ ગયું છે. એ નવલિકાની તરફેણમાં મારે કંઈ લખવું હિચિત નથી. એટલું કહી લઉં કે મારી નવલિકા ઘણી જ કાળજીપૂર્વક લખાઈ છે, કારણ કે તે એક પ્રયોગ કરવાના ઇરાદાથી લખાઈ છે. આ વાર્તામાં મેં Irony ભારોભાર ભરી છે, કારણ કે હું માનું છું કે ગુજરાતના નવલિકા તથા નવલકથા સાહિત્યમાં કદાચ દૃષ્ટિએ જે શિથિલતા જોવામાં આવે છે, તે દૂર કરવાને Irony એક સારું સાધન છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં Irony નું તત્ત્વ પરંપરાગત નથી. તેથી આપણી રસવૃત્તિ Irony ઓળખવા નેટલી કેળવાઈ નથી. એટલે શ્રી ૦ મૈમ જેવા વાચકો મારી વાર્તાનો મર્મ વિશે ગૂંચવાડમાં પડી અવજો બીજે ચઢી જાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ શ્રી મૈમ જેવા વાચકો વિવેચન કરવા કમર કસે ત્યારે તેમણે થોડું ધણું શિષ્ટાચારનું જ્ઞાન રાખવું જોઈએ, એમ તો કહેવું જ જોઈએ.

ભાષણાત્ર પ્ર. દોહરી

નદી ખેડનારા

[આ નાની નાટિકા અત્યંત સરળ, સુંદર અને કઠણ છે. એની મદત્તા એના વરણવિધાન તથા પાત્રલેખનમાં છે. પ્રારબ્ધતા બળ આગળ માનવી બિચારો દયાપાત્ર હોય છે. પાલી-એક માછીમાર માતા, પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ જ, એક પછી એક, એના કુટુંબીઓને-પતિ, પિતા, પાંચ યુવાન પુત્રો સર્વેને જળ-ઓપમાં સમર્પી જતાં જુએ છે. હકૂ ઠાકરો જીતિયો ખેપેથી પાછો ન આવતાં પ્રવાહમાં ધસડાઈ આવેલાં એનાં વસો માત્ર મળી આવે છે. જીવન મૃત્યુના બીજણ સંભાગ ખેલવી સંભમમૂર્તિ માતા અધીરતા સેવે છે. સાવમા દોહરા પાંચિયાને કુટિર બદાર જવાની મના કરે છે. પરંતુ ભાવિ પ્રગળ છે... અને ન જાતરાનું બને છે. પ્રકૃતિ અને માનવ સ્વભાવના સંઘર્ષ જો પાલીના પાત્ર દ્વારા અતિ નાનુકાઈથી રજૂ કર્યાં છે. ભાષા અને વાતાવરણ પણ સાચ તથા રસને અનુકૂળ છે-વંત્રી]

સ્થળ : ચાંજોદથી થોડે દૂર રૂંડ પાસે કરમંઝા અને નમંદાના સંગમને

આરે જાણેલી જાણી કરાણ ભેખડો ઉપરનાં માછીમારોનાં તાડછાંચીં છાવેલાં બુપડાં.
સમયઃ વર્ષાનો એક સંધ્યા. પાત્રેઃ પાલી—સાત દીકરા અને બે દીકરીઓની
૨૬ મા. રૂપલી—ગોઠી દીકરી. ખેમી—નાની દીકરી. પાંચિયો—સાતમો દીકરો.

(ચાલેલ અને અનસૂયા વચ્ચેની રમણીય કુદરત વર્ષામાં રોડ સ્વરૂપ
ધારણ કરે છે. મુશળધાર વરસતો મેષ, આઠઠ વહી જતી સંયમપૂર્ણ નર્મદા-
ની તોફાની ઓરના સંયોજને અંગે તાંડવની ભવાનકતા, અને દૃષ્ટિ પ્રથમે પહેલે
એટલો વિશાળ પટ, બેનારને ધરીબર સાદસલીઠ બતાવી મૂકે તેવાં હોય છે.

પાલી ધરતી બહાર કૃષિયામાં કોઈને ત્યાં ગયેલી છે. માસલેટના દીવાના
આછા પ્રકાશમાં બે દીકરીઓ વરસાદથી અને પવનથી ફારી ગયેલા સડને
સાંધવામાં શેકાયેલી છે. બહાર પવન અને વરસાદનું તોફાન આજે અસહ
બનતું બધ છે. એકાએક એક પ્રચંડ કડાકા સાથે આસમાન ઝડગડે છે અને
કાંઈ મિનિટા સુધી વીજળી અવિરત ઝબકે છે.)

રૂપલીઃ—(બપોરી) અડી બેને મા કેમ ના'વી ?

ખેમીઃ—મા તો એ... પેલા મેલિયાની છાપરીમાં બેડી.

રૂપલીઃ—અહીં મેલિયાને તો માતા આવે છે, તું જાણે છે કે ? પેલાં
નોરતામાં મા જીભી હશે તેને કહે છે 'જા બાઈ જા, દીકરા
હંબાળ્ય !' ત્યારની મા આપણા છીતિયાને અને પાંચિયાને
વીલા નથી મૂકતી.

ખેમીઃ—અરે આટલા મોટા છોકરા તે કાંઈ ઘરમાં બરાબ રહે ? એ તો
માડી કે' કે ના કે' તોય ખેપે જવાના જ.

રૂપલીઃ—ખેમી, માન ન માન પણ છીતિયો ગયો છે ત્યારથી માનું
ચિત્ત ઠેકાણે નથી. કાંઈ ને કાંઈ જગડ્યા જ કરે છે.

ખેમીઃ—(બપની આશંકાથી) રૂપી, બહેન, પેલો ધનિયો સવારે લખાયાનું
પોટલું આપી ગયો છે. કહેતો હતો કે છીતિયો એમની બેડે ખેપે
ગયો'તો પણ પાછો એમના બેવામાં આવ્યો નથી.

રૂપલીઃ—(ચમકે છે) છોડ બહેન છોડ, આપણું નસીબ તો ફૂટેલું નથી
ને ? ઘડી પછી માડી આવશે તો ખૂરી મરશે, બાઈ આ ઘરના
હુખનોય હવે ક્યાં છેડો છે ?

(ખેમી કપડાંની પોટલી છોડે છે. બન્નેની નજર એકી સાથે છીતિ-

ધાનાં કપડાં પર પડે છે તે સાથે તેમનાથી ચીસ પડાઈ જાય છે.)

રૂપલી:—ઓય મા...રે આ તો છીતિયાનાં જ છે ! અરે ભગવાન, અમારા ગરીબનું શું થવા બેઠું છે ? ઓ છીતિયા રે (રડે છે. ખેમી રૂપલી સાથે આંસુ સારતી પ્રવાહમાં તણાઈ ગયેલા ભાઈનાં કપડાં સામે જોઈ રહે છે.)

(દરથી પાંચ પાંચ જુવાન દીકરાનાં મોતથી અરધી ગાંડા જેવી બની ગયેલી કાંધક બગડતી આવે છે.)

પાલી:—માતા ને બાતા, સુંઆં બદાં મને જ ખાવા બેઠાં છે ! મેં મોઢચો કયે ચોમાસે નાળિયેર નથી ચઢાવ્યું તે રાંડ મારાજ દીકરા ભરખે છે ? અલી તારે બીબના ભરખને ? મેં તારું ડું બગાડ્યું છે ?

રૂપલી:—ખેમી ! આ કપડાં ઝટ સંતાડી દે. જ લઈ જ અહીંથી.

ખેમી:—(કચવાટ તેમજ ગભરાટથી) પણ ક્યાં સંતાડું બેન ?

રૂપલી:—ક્યાં શું ? ઉપર ઘાસના પૂળા પાછળ, જ નાખી આવ.

(ખેમી ઝટપટ પોટલું ઉપર ફેંકી આવે છે. (પાલી પ્રવેશ છે)

(ઘરમાં વળી પાછી મૃત્યુની શાન્તિ પથરાઈ જાય છે. આછા પ્રકાશમાં નીચે પાથરેલો ધોળો સડ કોઈ શયના કરેલ જેવો દેખાય છે. સાંધનારાં ઓ જાણે એ શયને સાચવી રહ્યા હોય તેવા લાગે છે. બહાર વરસાદ જોરથી તૂટી પડે છે. વાવાઝોડથી બહારનું ખાલી વાસેલું બારણું એક મોટા અવાજ સાથે ખુલી જાય છે અને પાણી ઘરમાં પેસી જાય છે. તે સાથે ભીંજાયેલા પાંચિયો જાળ અને લુંબડાં સાથે પ્રવેશે છે.)

(છેક ઘડવરણો નહિ તેમ છેક સીદી જેવો સ્વામ પણ નહિ એવો પાંચિયો પૂરા પંચીસ વરસનો જુવાન છે. એને માથે કાળા વાંકડીઆ ઝીણા વાળ છે. હાથે રૂપાનું કડું અને કાને ચાંદીનાં લવંગિયાં શોભે છે. એની નાજુક હડપ્પી ઉપર આવેલી આછી મૂઢરેખા એને માછી યુવાનોમાં કાંઈ ઓર મોહક બનાવે છે. આટલા ચોમાસામાં ય એના મુખ પરના બેદરકારી ભયો હાસ્યના અજવાળાં ઓસર્યાં નથી.)

(એના પ્રવેશે ઓરડાની સ્થાપિત સ્મશાન-શાન્તિનાં પાણી હાલી છે. પાણી એને જોઈ દિલ્લું હસે છે. રૂપલી ખેતી એને કાંઈક ભય અને કાંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.)

પાંચિયો:—(એકાએક ખડખડાટ હસી પડે છે) કેમ અણા ખદાં મરી પરવાયાં હું ? કેમ કાંઈ ખોલતાં નથી ? માણુદ મૂંઝાં છો કે મડાં ?

(હજી ય કાંઈ જવાબ દેતું નથી. પાંચિયો બીજું કાંઈ ખોલે તે પહેલાં પાણીનો અરાગ સંભળાય છે.)

પાણી:—પાંચિયા !...દીકરા !

પાંચિયો:—(પાસે આવી ખેસે છે) પાણી ! માડી ! કેમ ખોલતી નથી ?

પાણી:—(પાંચિયાને વાંસે હેતનો હાથ ફેરવે છે) પાંચિયા ! દીકરા ! હજી છીંતિયો ના આવ્યો !

પાંચિયો:—અરે માડી એ જ છે ને ? એ તો કાલે આવશે. એની આ ખેપ તો માડી બહુ લાંબે છે એટલે પાછા આવતાં વાર જ લાગવાની.

પાણી :—(એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાંખી બહાર ઘેરાયલા ધનચૌર વાદળ સામે જોઈ રહે છે.) (થોડીવાર) બેટા, તારા ભાઈઓ લાંબી વાટે જ ગયા હતા. આજ પાંચ પાંચ વરસથી એક પછી એક આ ડાકણે બરખી લીધા છે. મારો છંછેલો લાકડાં કાઢ્યા ગયો તે ગયો; કામલો પેલા નાગવામાં નાવડું લઈ ગયો તે બરખાઈ ગયો; મારો ભઈજી બદાદર મારોજ છોડનાં લાપટ વાગી ને મધ રેવાએ ચાલ્યો ગયો ને ધનિયો બાકી હતો તે રાતની હેઠ પાછી વાળતાં તાણુમાં હોડી સાથે જ તથાઈ ગયો. છીંતિયાની ફરર મને અમઘી થાય છે બાપ ! હવે તો આ નથી ખમાતું.

પાંચિયો:—માડી રે માડી ! એ તો ગરાસીયો થોડીએ અને માછી હોડીએ. એ તો એમ જ ચાલે. મારનાર રાખનાર તો ભગવાન છે. પાણીમાં રહેતું ને એનાથી જ ભાગતા ફરતું આપણી માછીની જતને *

* ન્યાસ પાસેની એક નાની ખાડી જે નર્મદાને મળે છે.

સ્વીટેલા સહને છાડેલા એને માછીની ભાષામાં મારો છાડેલા એમ કહે છે.

કેમ પાલવે ? સે, ચાલ, હવે કાંઈ ખાવા આવે છે ? મારે તો હજી ગણપત શેઠનાં લાકડાં સામી પારથી ભરી લાવવાં છે.

પાલી :--(દુઃખથી, અસહાયતાથી પાંચિયા સામે જોઈ રહે છે. પછી ખેમી સામે જુઓ છે, ખેમી અને પાંચિયો ચૂપચાપ અડાળીમાં ચાલ્યાં જાય છે.)

(માળિયા પર ખિલાડાં વઢે છે. તેમની ધમાચકડીમાં ખેમીએ સંતાડેલું ભીનાં લુગડાંનું પોટલું ધમ દઈને નીચે પાલી સામે પડે છે.)

પાલી :--રૂપી, જોને આ શાનું પોટલું પડ્યું ?

રૂપી :-- (એના મુખ પર ગભરાટ છે. થોડી વારે સ્વસ્થ થઈ) મૂર્ખ એ ખિલાડાંની જત ! નખખોદિયાં જણાયા વગર રહેવાનાં જ નહિ. અલી મા, કાંઈ નથી એતો; એતો અમથું.

(હતાયજો પોટલું ત્યાંથી લઈ ઉંચે મૂક્યા જતાં દીકું બંધન છૂટી જાય છે ને અડધું વેરાયલું પોટલું નીચે પડે છે. મા દીકરી બંનેના મુખમાંથી 'હતિયા !' ની કારમી ચીસ નીકળી જાય છે, રૂપી ભીંતે દસડાઈ પડે છે. પાલી નિશ્ચેતન મૂર્તિ સમી જડ થતી જાય છે. પાંચિયો ખેમી ચમકીને અંદર દોડી આવે છે.)

x

x

x

(થોડા દિવસો પછીની એક સાંજ.)

(ગાંડી થઈ ગયેલી પાલી ઘડીમાં કાચાપોચા માથુસનું હેયું બાપથી કંપી હોં તેમ ખડખડાટ હસે છે તો ખીજી પજો પાથરને પીગળાવે જોટમી કરુણ રીતે રડે છે. સૌ માછીનાં અંતર એના દુઃખને રડે છે.)

(ઘાટની નાવડીને વારો આજે પાંચિયાનો છે. આજે પણ વરસાદ અને પવનનું તોફાન એટલું ભયંકર છે.)

(દૂરથી વરસાદમાં પાલી. ઘેલછામાં હસતી હસતી હાથના તથા મોંના ચાળા કરતી આવે છે.)

પાલી :--(ઘેલછામાં) જો અલી મારો ઈજ્જો જા...ય ! હે...લી લાલ ધન દેખાય ! (દૂર સુધી જોઈ રહે છે. પાણી અને તોફાનના ભેરે ભેખડ પેરનું લેટકો રહેલું એક પ્રચંડ વૃક્ષ મોટા અવાજ સાથે નીચે પડી પ્રવાહમાં તથાઈ જાય છે તે જોઈ

પાલી જોરથી હસી પડે છે) અલી હાય રે નાગવો આવ્યો
અ તો ! ન્હાસ રે કામલા ન્હાસ મારા ભાઈલા !...એ
...લીધો...ઓ મારી મા...રે ! (મોટેથી રડી પડે છે.)

રૂપી :—મા, અલી, આપણા ઘરના વાડામાં જઈએ. જો પાંચિયો પણ
તને ત્યાંથી દેખાશે,

પાલી :—પાંચિયો ! હે અલી ! હા...હા...હા...હા... (ખડખડાટ હસે છે.
પાલી બપોથી ધ્રુણ છેડે છે.) અલી ! ના કશું તો થ ગયો. મૂંઝો
હવે તો માનતો જ નથી.

રૂપી :—ચાલ માંડી ચાલ. એ તો હમણું આવશે.

પાલી :—(સાંભળતી ન હોય તેમ સામે નદી તરફ જોયા કરે છે. એકા-
એક) અલી મોઝ અભાગણી તેંય તારા ભાઈને પાછો ના
વાળ્યો ? (કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ ઉત્સાહથી.)

અલી, પાંચિય વાળ્યા દીકરા મારી રેવા મા,

છઠ્ઠાએ વાળ્યો દાટ રે.

જૂંડી તારો ના આવ્યો પાર.

(મોટેથી રડી પડે છે. રૂપી પણ હૈયું જોઈ બેસે છે. થોડી વારે
જંને વાડામાં જાય છે.)

પાલી :—(નદી સામે ક્યાં સુધી જોઈ રહે છે. થોડી વારે) અમી! આજ
મને સપનું આવ્યું તું. આપણો પાંચિયો એની મંછીને
પંપ્યો. એ એની વડુ થઈને આવી. પછી ? હા...હા...હા...
(ક્યાં સુધી દરયાજ કરે છે.) અલી પાંચિયો હેલ વાળવા
ગયો તે મૂંઝો આવ્યો જ નહિ. મેં તો જૂમ પાડી 'પાંચિયા !
પાંચિયા !'

ઘેરા અંધકારના ચરમાં થઈને કાનના પડદા ફાડી નાંખે એવો
વાદળનો ગડગડાટ ચાલ છે, વીજ ચમકે છે, અને એ સાથે વહી જતી
રેવામાં પવનના અપાટથી નાવડીમાં કુવા-જથ્થાનો કડકડ બૂમ કરતો
નીચે આવવાનો પ્રચંડ અવાજ આવે છે. ગણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો

હોય તેમ માન્દીકરી થીસ પાડી હો છે. પાસી 'પાંચિયા! પાંચિયા!'
કરતી બોસથી ધૂધવતા પ્રવાહ સામે દોડી જાય છે.

ફરીથી પાછો ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડે છે.

[સૂચિત]

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

શિ ૨ છ ૩ ને

સન્માનનો અધ્યૈ

ગુજરાતી સાહિત્યની અર્ધા સૈકાથી ચે વધારે વરસો સુધી એકધારી
અને અવિશ્રાંત સેવા કરતાં કરતાં ત્રીજી પૂરી કરનાર જે પ્રખર
વિદ્વાનનું બહુમાન કરવા આ સમારંભ યોજવામાં આવ્યો છે
તેમાં મારો દૃઢ સૂર પૂરાવતાં હું પુલકિત જનું છું. દૃઢ શબ્દ વાપરવામાં
આત્મસ્થાધા નથી. અને ન ભેશે એટલું અત્યારે માગી લઉં છું.

આજના સમારંભની યોજના એવી છે કે પ્રોફેસર ઠાકોરના આ
મન્ગાન-સમારંભમાં બુદ્ધિ દૃષ્ટિબિન્દુથી અનેક વક્તાઓ પાંચ પાંચ
મિનિટ બોલે તેમાં મારે પ્રોફેસર ઠાકોરના એક આસન્ન તરીકે બોલવું.
ખીજ રોતે આજે કાંઈપણ બોલવાની મારી પાત્રતા નથી. સમસ્ત ગુજ-
રાતના અધ્યક્ષાં એક ગુજરાતી તરીકેનો મારો અર્ધ ઘણો ન્હાનો કહે-
વાય. મેં એવા તે શા ગ્રંથો રચ્યા છે, એવા તે શા મારા અભ્યાસ છે કે
અસ્તંગત જમાનાના લગભગ છેલ્લા અવશેષરૂપ એ મહાનુભાવને સન્માન-
વાના સમારંભમાં હું મારો દાવો આગળ ધરી શકું. પણ તેમના આસ-
ન્ન તરીકે બોલવાનું ફરમાન થાય ત્યારે એ આજા મારે માથે ચઢાવ્યે
જ છૂટકો.

પણ એ કામ ઘણું વિકટ છે. તેને ઘણું વિકટ કહેવાને એકથી
વધારે કારણો છે. પ્રથમ તો એ કે સાહિત્ય એ બુદ્ધિગમ્ય વિષય છે.
સંબંધ એ હૃદયગમ્ય છે. પ્રોફેસર ઠાકોરને મન અંમે શું છિયે કે અમારે

૧. લેખક તથા જીવનચરિત્રની સાહિત્યસમાના સહકારથી આ આગમન
પ્રકટ કરી રાખીએ છીએ. સમારંભ વિશે આ અંકમાં ધ્વનિ-ખંડમાં નોંધ
છે તે પણ જોવી. — સં. માનસી

મન તેઓ શું છે તે પ્રદર્શિત કરવા માટે ભાષા એ યોગ્ય વાહન નથી. બીજું પ્રો. ઠાકોરના જમાનામાં લાગણીનું પ્રકટ આવિષ્કરણ એ દૂષણ લેખાતું. અમારો કૌટુંબિક સંબંધ તે અમારા હૃદયની પવિત્ર ભાષા છે, તે સંબંધનાં સ્મરણો અને અવશેષો અમારો અમૂલ્ય અને પૂર્ણનીય વારસો છે. એ સંબંધનું સ્વરૂપ જ તેની મોટી જવાનિકા છે. ત્રીજું કારણ એ છે કે અર્ધ સૈકાથીએ વધારે વરસ લગી ગાદેલ અને દહતર થતા ગયેલ એ સંબંધને આજે ઘણાં વરસ થયાં છે. એ પ્રત્યેક વરસના ઘણા પ્રસંગો છે. પ્રત્યેક પ્રસંગની ઘણી વિવિધતાઓ છે, અને પ્રત્યેક વિવિધતા પાછળ પ્રો. ઠાકોરની લાક્ષણિકતા રહેલી છે. એ સર્વ એટલું વિપુલ છે, એટલું ધનિષ્ઠ છે કે જે વક્તવ્ય માટે મને પાંચ મિનિટ આપશમાં આવી છે તેના કરતાં ઘણી વધારે અપાઇ હોત તો પણ તેને ન્યાય આપી શકત નહીં, એ અંગત અનુભવોની છાપ એટલી જાડી અને પ્રબળ છે અને તે કરાવનાર પ્રોફેસર ઠાકોરનું વ્યક્તિત્વ એટલું પ્રબળ અને વિવિધ છે કે તેને તાદ્દશ કરવા માટે મારી લેખનીમાં જોર નથી તેમ મારી વાણીમાં પ્રવાહ નથી.

જે સંબંધ વિશે હું બોલું છું. તેની શરુઆત આજથી ત્રેપન વર્ષ અને આઠ માસ પહેલાં થયેલી નોંધાય છે. તે હતો, મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કોન્વોકેશનનો દિવસ અને તે દિવસે કાન્તે રાજકોસને સંબોધન એ કાવ્ય પ્રો. ઠાકોરને આપ્યું અને પ્રો. ઠાકોર ગોએટે (Goethe) નું પુસ્તક 'ફાઉસ્ટ' કાન્તને આપતાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

28-1-1890

Convocation Day.

'My dear' Shanker,

This year both of us enter upon our fields of work. There is no doubt now, after the publication of વસંતવિજય etc., to YOUR main pursuit in life. Don't exchange it for any other. For it is one of the holiest, and the Call from within is clear. I have no such call to attend to, so like a weakling I wish to wander a little about the precincts of the Temple of Life. You also will do well to tarry outside a little

longer, not aimlessly like myself, but to be better equipped. Don't attempt as yet an Eagle flight. Drink a deep draft from perennial founts ere yet you strive to assuage the thirst of others. Unravel the mysteries of your Art by becoming a faithful disciple of the "Grand old masters". But especially reverence the sons of our modern life, one of whom is Goethe. He will make your gifted sight see clearer visions; the touch of his wand will sweeten the music of your lips; your poet's heart will expand and melt under the magnetism of his. May he exalt your Ideal. May the wail of humanity attune your inmost heart-strings. May you live a life of earnest song.

Ever yours,
Balvant

સાહિત્યરસિકો! જોઈ શકશે કે આ પત્રમાં અને 'રાજહંસને સંબોધન' એ કાવ્ય તથા તેની સંગ્રહના બાગ તરીકે નહીં હપાયેલી "આહી પ્રવાસ બાકીનો" થી શરૂ થતી પંક્તિમાં વિચાર તેમ જ સાગળીનું ઠેકું બધું સામ્ય છે !

આપણા સાહિત્યમાં અમર રહેવા સર્જાયેલી ઐતિહાસિક મિત્રતા-ઓમાંની એક તે કાન્ત-સેહેનીની છે. હમણાં કહ્યો તે કોન્વેક્શનનો પ્રસંગ, તેમ જ

Poor Ariel sends this silent token
Of more than ever can be spoken.

એ પંક્તિઓવાળા અમારા ઘરમાં સટકી રહેલી આપણા આજના મહેમાન અને કાન્તની સંયુક્ત છબી, કાન્તના 'પૂર્વાલાપ'નો 'હિપહાર', 'રાજહંસને સંબોધન' અને 'રતિને પ્રાર્થના', પ્રો. ઠાકોરનાં 'અં સૌં નર્મદા ભટ્ટ' અને 'મેક્લિલવિલાપ' એ કાવ્યો અને તેમના નાટક 'ઊગતી જુવાની'નું અર્પણ અને પ્રો. ઠાકોરની જ એકલી અને અવિરત મહેનતના

પરિણામરૂપ 'કાન્તમાલા' એ બધી બાબતો આજના ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને એટલી બધી પારચિત છે કે તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર બસ યશે.

સને ૧૯૧૮ની સાલમાં બહુકાકાની ઇચ્છાથી પૂણાની ડેક્કન કોલેજમાં બધુવાગયો. અને ત્યાં જ મારા બા. ગુજરી ગયાની ખબર આવી. બહુકાકા મને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. તે ઘરમાં દીપક અને પ્રભોધને તો માતું દુઃખ ભૂલાવવાતું હતું જ તેમાં એકનો ઉમેરો થયો... ગૃહસ્થો! વીગતમાં ઉતરવું મારે માટે મુશ્કેલ છે એ આપ સમગ્ર શકશો અને મને ક્ષમા કરશો, પણ બહુકાકાના જે વાતસલ્યનું મેં એ કાલે દર્શન કર્યું તે માટે નદી, નાળાં, નીક કે નિર્ઝરની ઉપમા મને હીન-અરે છેક દુર્બલ-લાગે છે. તેને માટે તો નાયગરાના ધોધની કલ્પના કરવી પડે. તે કાલે મને ખાતરી થઈ કે હું બાપાજીનો આત્મજન છું. અને તે કાલથી માતું તેમને માટેનું સંબોધન બાપાજી બની ગયું.

૪. સ. ૧૯૨૨-૨૩ની સાલમાં પ્રો. ઠાકોરનું 'જિગતી જીવાની' છપાતું હતું અને 'પૂર્વાલાપ' છપાવા માટે તૈયાર થતું હતું. એ કાલનો આખો પત્ર-વ્યવહાર રસિક છે. એ બન્ને પુસ્તકોના વિષયો અને વિધાનો વિશે પાનાનાં પાનાં-પાનાં ભરી કાગળો લખાતા. પત્ર-વ્યવહાર એ માત્ર વ્યવસાય જ નથી પણ એક કલા છે અને પ્રો. ઠાકોર તેના સિદ્ધસ્ત કલાકાર છે એવી પ્રતીતિ ઉપરનો પત્ર-વ્યવહાર વાંચનાર સહુ કોઈને યશે. 'જિગતી જીવાની' બહાર પડી પણ ચૂક્યું પણ 'પૂર્વાલાપ'ના લેખક તે બહાર પડ્યો તે જોવા હાજર નહોતા. હતા કેવળ ત્રણ ભાંડુ અને હતા આ બાપાજી કે જેમણે દૂર રહે-રહે પણ અમને એાણું ન આવે નેની સતત અને કાળજીભરી તકેદારી રાખ્યા જ કરી. કાન્તનો જખમ એમને કેટલો અને કેવો જાડો લાગ્યો છે તેવો તેમની આજસુધીની પ્રવૃત્તિઓ જોલી રહી છે પણ પોતાનો જખમ બૂલી કાન્તનાં બાકકોના જખમ રજાવવા તેમણે અમારા ઉપર જે સ્નેહ ન્યોછાવર કર્યો છે તે અમારા જીવન-માંથી કદી બૂંસાય કે બૂલાય તેવો નથી.

ગૃહસ્થો! આપ મને વાજખી રીતે પ્રત્ન કરશો : આજના પ્રસંગે હું મૃત્યુજોનો જ ઉદ્દેશ્ય શા માટે કર્યો કરું છું. હું કરીને કહું છું કે પ્રો. ઠાકોર એ ગયા જમાનાના પ્રતિનિધિ છે. તેમના સમવયસ્કો, સહયોગીઓ,

રનેહીઓ, એ બધા મોટે ભાગે ગયા છે. એ બધાની પશ્ચાદ્ભૂમિકા આમળ પ્રો. દાકારને સમજવા સહેલા પડશે તેમજ પ્રો. દાકારદ્વારાએ આપણે એ જમાનાની જ્યોતિની ઝાંખી કરી- શકીશું. એ છે આજના પ્રસંગનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ.

એ બાપાજી ૭૫ વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે માટે ગુજરાત તેમનું સન્માન કરે છે. મારે એ વિષે કંઈ કહેવાનું ન હોય. આ પ્રસંગે મારું સ્થાન તેમના ઉછંગે હોય, તેમની સન્મુખ નહીં. આ પ્રસંગ બધા મોટે આનંદનો છે. અમારે માટે સર્વિશેષ આનંદનો છે કેમ કે તેમના એ ૭૫ વરસના સદાયુવાન જીવનમાં મારા પિતાને ગયે વીસ વરસ થયા છતાં અમારે માથે હજી છત્ર છે એવું બાન જેમનાવડે સદોદિત રહ્યું છે એવા શિરછવના બહુમાનનો પ્રસંગ આનન્દજનક ન હોય તો બીજો કયો હોય ? એટલા માટે જ-મેં પ્રારંભમાં મારો દૃઢ સૂર પૂરાવું છું એમ કહ્યું છે. અને મને આશા છે કે હવે આપ તેમાં સંમત થશો.

વિ. ક. વૈ.

વાસરિકા

અંનીમિયા શાયી ?

તા. ૧૫મી નવે. '૪૩ : આ વખતે સૌથી પહેલું તો જન્મતે આટલું જાહેર કરું છું કે ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા લખવાના પ્રમ- પરિશ્રમાદિને પરિણામે મને “અંનીમિયા” નથી થયો, નથી થયો, નથી થયો. એ રોગનાં મૂળ શરીરમાં નહીં પણ એ તો સૂરતની બહાર, અહારમી જીભાષ્ટએ બપોરે એક વાગ્યે; પણ એ શોધ્યા જેવાં નથી. શાસ્ત્રોમાં ઋષિઓ ને નદીઓનાં મૂળ શોધવાનો જેમ નિષેધ છે, તેવું કાંઈક આ બાબતમાં પણ સમજવું. પરંતુ તાત્કાલિક કારણ તો હતું આઃ તાવ- ઉપશ્ચારો રોગનો જન્મક નીવડ્યો તે-હું સૂરત આવ્યા બાદ ૧૯મીથી સાંજે સાંજે ચાલુ થયો છતાં મેં ન છોટી મારી ફરજો ને ન કરી દાક્તરી દવા, એક મહિના સુધી. આ બીજું તો અર્ચની બાંધ; ને પહેલું ? એ શાયી ? આન્તરમનમાં ઊંડે ઊંડે કાંઈક એમ હશે કે આ યુગનો સાહિત્યનો

દેસેળિઆંકા બની, હેલી ધડી સુધી માગ રથાનેથી ન ચસું તે ન જ ચસું. પણ એવી અમરતા નસીયમાં નહિ, એટલે સત્તરમી ઓગસ્ટથી થયો છું જિજ્ઞાસાવશ. ફરીથી કોલેજકાર્યને, પૂરેપૂરો 'માનસી'ને, નવા પુસ્તકના લેખનને વશ ક્યારે થઈશ ? ન-જાને, ન-જાને, ન-જાને.

“પ્રભુ પદાર્થ”

તા. સદર: પુસ્તકો વિશે તમે-તમે સર્વ નહિ તો કેટલાક-વિદ્યાર્થીઓના અભિપ્રાય કરતાં મારો અભિપ્રાય વધારે વજનદાર ગણુતા હશે, પણ મારું તેવું નથી. ખરી આચાર્યપદતાવાળા વિદ્યાર્થીભિત્રોના વિચારો માટે મને માન છે; તેથી જ તેમનામાથી એકના આ મહિને જ મળેલા પત્રમાંથી ઉપલા પુસ્તક સંબંધી (એ કેળું, એ તો ગણો છ ને? ન ગણુતા હો તો તમારે લાંકે; કેમ કે એના લેખક નથીન વા-સવા, નથી એક કંડિકા સરખી કદી નીરસ લખતા-પછી લખતા હોય 'ફૂલજાખ'માં કે સુન્દર કોઈ પુસ્તકરૂપી મોતી-ચાળમાં.)—સંબંધી ઉતારો કરું છું:

[એ નવલમાં લેખકની] લાક્ષણિક કલમે આલેખામહું કૈતુકમય અંશોથી સમગ્રે જ્ઞાનેશનું વાતાવરણ વાચનારને રચનકાળનું જ ન ખુલાવે છે એ એક વિશિષ્ટતા; અને પુરુષવર્ગ પર વર્ચસ્વ ચલાવતી છતા જ્ઞાનેશની રમણીઓનાં ફૂંજી લામણી અને કોમલ કાવોધી ભરેલા હૃદયના તુરંજ ચિત્ર સ્ત્રીહૃદય જગતને કોઈ પણ ખૂણે એકસરખું જ દોાય એ સત્યતા પ્રતીત કરાવે એ બીજી વિશિષ્ટતા.

પછી પત્રલેખક એવા ભાવાર્થનું ઉમેરે છે કે સર્વકાએ ગુજરાતી જ સંસારચિત્રો દોરવાનો “ ચીત્રો અને જડતા છોડી ” અન્ય સમાજોનાં સત્ય-સૌન્દર્ય પોતાની રચનાઓમાં પ્રકટિત કરી, એવી દરદર્શિતા દ્વારા આપણા સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ વર્તીતી વૈવિધ્યની ખોટ પૂરવી જોઈએ. ... આ વાજખી મન્તવ્ય પરથી આપણા પ્રસિદ્ધતર નવલકારોમાંના એકની ફરિયાદ યાદ આવે છે કે આપણું જીવન-વર્તુલ જ સંકુચિત હોઈ પોતાની નવલોમાં તેમણે એકાંધતા પીરસવાની થાય છે વગેરે. પણ એ તો એગતી વ્યક્તિમત મર્યાદા નથી ? તેમને ગુજરાત બહાર ફરવાની-એટલે, અલપ-અલપ જઈ આવવાની નહિ પણ અમુક ઠીક-ઠીક સમય સ્થિરચિત્તે રહેવાની-તક જ નહિ મળેલી તેનું એ પરિણામ. બાકી તો, હમણાં ઉપલી જ્ઞાની જીવનની નવલમાં જો કે કતી કદીએ દેશમાં ગયા નથી. તેમ

ફેટલાં ય વયોથી 'ધૂમકેતુ'ની ફેટલીક સુન્દરતર નવલિકાઓમાં આંપણે
ક્યાં હિમાવયપ્રદેશ વગેરેનાં બિનગુજરાતી જીવનચિત્રો નથી, માણ્યાં ?

રસખિન્દુ પર મતખિન્દુ

તા. રરમી : પુસ્તક અવલોકનાર્ય મધ્યુ ન હોય છતાં એ
વિશે લખવું કર્તવ્ય લાગે, ત્યારે મારો જેવાને માટે વાસરિકા કેતુ
સોરું આઈતું સાધન છે. ('આઈતું' એટલે ? હું તો એ શબ્દ
કિશોરાવસ્થામાં પાસરી સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકમાંથી શીખેલાં; તમે તો
એ પ્રકારનું વાચન જાણ્યે ત્રિપ ગણ્યું હશે, એટલે શબ્દકોષનો જરા
ઉપયોગ, જરૂર લાગે તો, કરી લેશો.)...ચિ.—એ 'રસખિન્દુ' (રમણલાલ
વ. દેસાઈ) તેના શિક્ષક પાસેથી આણેતું. હમણાં ત્રણ કે ચાર વાગ્યા
પછી ઊંઘ આવતી જ નથી, ત્યારના 'હળવા' વાચનમાં એ વાપર્યું તો
જણાયું કે આર રચનાઓમાંની, એ એટલો જ સંગ્રહ વિચારતાં, ત્રણ
નવલિકા તરીકે સારી છે ('સંગીત-સમાધિ' 'સદ્ગ ધંધો' 'કદરો પ્રેમ');
અને પહેલી જે ('પરાધીન પુરુષ' 'અરતનું ઘર') સાધારણ-સારી ગણાય
તેવી છે. બાકીનીઓ લખવા ખાતર લખી નાખ્યાનો ગ્લાનિઠર અનુભવ
થાય છે; તેમાં જે, એ પુસ્તકના દરેક વાંચનારે વિચારી લેવું કે હરિજન-
વિષયક (આ વિષય તો બેસક, કલાત્મક નવલિકા સર્જવા માટે લેવાય,
પણ) જે સર્વાંશે કલાત્મક લખાણ એમાં તે ચલણી છાપનાં છાપાંમાં
તુર્તના લખવા માંડતા શિખાઉની કલમમાંથી સરી પડેતું હોય તેવું જ
નથી ?...સંગીતવિષયક રચનાનો સંગીતસ્વામી સારંગધર જે એટલો
વેદનશીલ કે શિષ્ય જૈનનાથના ગાતાં ગાતાં વંકાતા મુખથી ત્રાસી તેણે
એની સાથેનો સંબંધ ધડ દહને કાપી નાંખ્યો, તો એ જ ગુરુની વેદન-
શીલતા પાછળથી એટલી બધી ખૂટી કેમ થઈ ગઈ કે વ્યક્તિ તરીકે દુરાચારી
જનુવામાં તેણે પોતાની કક્ષાને અપમાનિત થતી માની નહિ, અનુભવી નહિ ?
કે પછી, આના પરસ્પરવિરોધ સામર્થ્યયુક્ત મનુષ્યોમાં તો ખાસ હોય છે,
તેનો લાખલો આને ગણવો તે કર્તાના પાત્રલેખનથી મંજીર ખાતી ન
ગણવી ?

આત્મસંતોષની એક લહર

તા. રપમી નવે. આ માસના ' ધ ધીઓસોદિકલ સુવમેટ 'માંનો

પ્રાચીન મિસર અને હિંદ વિશેનો લેખ આજે વાંચીને, કાવેદકાલીન જીવન-સંસ્કૃતિના પુસ્તકમાં સ્વીકારાયેલો મત માદ આવ્યા વિના રહી નહિ. લેખનું તેમ પુસ્તકમાંના એ પ્રકરણનું તારતમ્ય મુખ્યત્વે એ છે કે મીસરની સંસ્કૃતિનાં ટેટલાંક અંગ-મનુષ્યોની મુખ્યકૃતિ, વર્ણ વગેરે; પંચાંગપદ્ધતિ ને ડાખી પાસથી લિપિલેખન; માતૃદેન્દ્ર (‘મેટ્રિઆર્કલ’) કુટુંબસંસ્થા; સ્થાપત્યકલા તથા રાશિચક્ર; ધર્મ અને રાજ્ય તથા પુરોહિત દ્વારા દેશશાસન જેવાં અંગ-હિંદને, મુખ્યત્વે પ્રાગૈતિહાસિક તથા અનુ-ગામી દક્ષિણ ભારતને, આભારી છે. આ મત વિદ્વાનોએ અગાઉ પણ દર્શાવેલો જ. અહીં એની તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે એટલા સાદુ કે એ વિશેષ પ્રચાર પામે છે; કેમ કે રા.એસ.એન ચક્રવર્તીના પૂર્વોક્ત લેખનો આધાર આપણી મુનિ-વસિંદ્રીનું જુલાઈ-જર્નલ હોઈ, નવા વિદ્વાનોને પણ એ માન્ય છે. આ જાણીને પુસ્તકનો કર્તાને સન્તોષ થાય જ ને? તેથી જ આ નોંધ.

શુદ્ધિયા ! અને—

૩૦મી નવેં. જુન. સા. રૂપરેખાનો સહૃદયતાથી સત્કાર કરનાર પત્ર-મિત્રો ‘ધ સાર્વજનિકન’ ‘ફૂલજાળ’ તથા ‘સા. પરિ. પત્રિકા’ પ્રત્યે શુદ્ધિયા (યાને અનુગૃહીતોસ્મિ યાને થેંક યૂ.)એ ચોપડીમાં મૌલિકતા જેવું ઝાઝું નથી, નવી દૃષ્ટિ નથી, એવી જે પ્રામાણિક ટીકા જરા ઉતાવળે ચર્ચ છે એ સાચી હશે? અવતરણોની સર્વથા આવશ્યક (પણ સવિવેક એમાં રહેવાના પ્રયત્નવાળી) વિપુલતામાંથી, એથી ય. અધિક વિપુલતા છે ટીપોની (‘ફૂટનોટ્સ’ ની-જેમાંની ટેટલીક તો ખીન્ન વિવેચકોના અભિપ્રાયનાં અનુલક્ષણ એટલે ‘રેફરંસીસ’ની નવી પણ વાચનામાંનાં (‘ટેક્સ્ટ’માંનાં) વિધાનની કાં તો પૂર્તિરૂપ છે, કાં તો ખાસ જરૂરી ને પ્રસ્તુત માહિતી આપે છે-એમાંથી તો મૌલિકતાના અભાવનો આમાંસ એ માનનીય તરણ વિવેચકને (જોવી આ માસની સા. પ. પત્રિકા) નહિ થયો હોય? વળી, નવી દૃષ્ટિ કે નવા મૂલ્યાંકન, જે આખી હજાર વર્ષની વાક્યમયવિકાસરેખા “ગામરમાં સાગર”ની હળે દોરવાની દરજ્જા હતી, જેમાં અને તેટલી હકીકતો નોંધવા સાથે લેખકે યશઃશક્તિમતિ એ વાક્યમયનો પરિચયાત્મક ને રસવિવેચન સહિતનો જ્ઞતાંત આપવાનો હતો, તેમાં અપરિહાર્ય ન ગણાય; અને શક્ય પંથુ

થી રીતે ?... ટીપોમાંનું કેટલુંક લખાણ વાચનામાં, લીધું હોત તો, સાદું એ મુચના તો આખી હાથપ્રત શ્રમપૂર્વક મારી વિનંતિ પરથી જે મિત્રે જેએલી, તેમની પણ હતી. એ બહુ થોડા સ્થળે સ્વીકારી સક્યો; કારણ, ટીપોમાંનું ઉપર જોયકી લઈ તો ઉપલું એ મુખ્ય લખાણ (જે રસલક્ષી-શૈલીમન્ત બનવાની રીતે એ બાણે એની મેળેજ લખાણું ચાલ્યું તે ગરાબર લક્ષમાં લેતાં),-લખાણુ જે રસરિપુપણાને પાંથે નહિ તો અધ્ધરસિદ્ધતાને નં પન્થે પજશે એવી અને ખાતરી હતી ... છેલ્લું: આધુનિક યાને સગકાલીન સાહિત્યને ઓછી જગ્યા આપ્યાના કૃતિયાદીઓ એ બાબતનો પ્રસ્તાવનામાંનો વીગતવાર ખુલાસો વાંચ્યા કે યાદ રાખ્યા વિના જ બાક્યે ગયા છે. આવુ થયું એ મારો ગુન્હો ગણાય કે કેમ એ તો એ લોકો કરતાં મુસતર વાચકો સમજી લેશે.

નિકષ

પહેલું અને એકપૂરું

ઋગ્વેદકાલનાં જીવન અને ઋગ્વેદનાં વિજયરાય કદમાબુરાય વૈદ્ય (એન. એમ. વિપાલી એન્ડ કંપની, મુબમ્બ પી.કે. રોડ ૧૨૪૨૬૪. ફોન ૩.૨-૦-૦: ૧૬૪૧)

૧

પ્રાચીન-મહાભારતકાલીન ભારતીય ઇતિહાસ માટે આપણી પાસે પુરાણો અને ઋગ્વેદ એ બે જ સાધનો છે. આ બંને સાધનો પરસ્પરપૂરક છે. પુરાણોમાં કેટલાંક વિસ્તૃત વિદ્યાનો મળે છે તેથી આપણા ઇતિહાસ-સંશોધનના પ્રારંભકાળે જ યુરોપીય વિદ્વાનોએ પુરાણોને અશ્રદ્ધે જાહેર કર્યા છે. ઋગ્વેદમાં કંઈક ઐતિહાસિક તત્ત્વો છે એમ તો પહેલેથી જ સ્વીકારાયું છે, પણ એના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશોનાં અભ્યાસ આજે પણ હજી પ્રારંભકાળમાં જ છે છતાં ઋગ્વેદના અભ્યાસથી, ભારતીય આર્યો, ધરાની આર્યો અને યુરોપીય આર્યોની સાથે એક દૃઢઅસમન્ધ ધરાવે છે એટલું તો સર્વમાન્ય બન્યું છે. આથી ભારતીય આર્યોના ઇતિહાસ

સમસ્ત આર્થ જાતિના ઇતિહાસના પ્રારંભથી જ શરૂ થએલો ગણાય. પણ સમસ્ત આર્થ જાતિ એક કાળે કોઈક રથને એક સાથે રહેતી હતી અને સમાન ભાષા બોલતી હતી એટલો જ વિદ્યાત્મક નિર્ણય હજી સુધી થઈ શક્યો છે. એ જાતિ કયા રથને રહેતી, કયે કાળે એક સાથે રહેતી વગેરે પ્રશ્નો વિશે હજી કોઈ એકમત્ય રચાપી શકાયું નથી. સમસ્ત આર્થ જાતિનું મૂળ પ્રભવસ્થાન મધ્ય એશિયા, મધ્ય યુરોપ, ઉત્તર યુરોપ કે વાયવ્ય ભારત હતું એવા વિવિધ મતો આજે પ્રવર્તે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી થઈ ગઈ છે કે ભારતીય આર્યો, હિન્દમાં બીજે ક્યાંકથી આવ્યા છે. આ મત લગભગ સ્થાપિત થઈ ગયો છે એમ મનાય પણ એ સ્થાપિત મતથી વિરુદ્ધ જર્મનિ, ભારતીય આર્યો હિન્દમાં આગન્ટુકો નથી, પહેલેથી હિન્દમાં જ રહેતા એવા મતનું પ્રતિપાદન બેચાર ભારતીય વિદ્વાનોએ બહુ જ વિદ્વતાથી અને ભારપૂર્વક કર્યું છે. આવા વિદ્વાનોમાં શ્રી અવિનાશચંદ્રદાસ અને શ્રી પાવગી મુખ્યત્વે ઋગ્વેદના જ અભ્યાસકો છે અને શ્રી અક્ષયકુમાર મુખમદાર મુખ્યત્વે પુરાણોના અભ્યાસક છે. ખાસ કરીને આ વિદ્વન્નિપુટિના મતનું વિવેચનું સંદોહન તે શ્રી વિજયરાય વૈલ્લનું 'ઋગ્વેદકાલીનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ' નામનું આપણું એ વિષયનું પહેલું પુસ્તક છે.

એ પુસ્તકમાં વિજયરાયે ઋગ્વેદકાલીની ઉત્તરપૂર્વ મર્યાદા ઈ. સ. પૂ. ૨૩,૦૭૨થી ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦ સુધીની સ્વીકારી લાગે છે અને આ વીશેક હજાર વર્ષના લાંબા માળામાં ભારતીય ઇતિહાસ, જીવન અને સંસ્કૃતિએ કેવી ચડછિતર અનુભવી છે અને અન્તે કેવો વિકાસ સાધ્યો છે તેનું રાચક શૈલીમાં આલેખન કર્યું છે. આ વિષય જ ધણો અર્ચાર્પક છે, તેથી એમણે મૂળ અને ટિપ્પણોને પ્રકરણવાર જુદાં છાપ્યાં છે. દરેક પ્રકરણનું મૂળ લખાણ સળંગ વાંચી જતાં ઋગ્વેદકાલીન જીવન અને સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ બહુ જ સુરેખ આલેખાયું છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

આ ગ્રન્થમાં મથવામાં આવેલાં વસ્તુના બે ભાગ પડી શકે તેમ છે:- ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ. ઋગ્વેદકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિની વીગતો વેદોને આધારે આમાં સુંદર આપી છે. પણ અહીં જ ઇતિહાસ આપ્યો છે તે આપણા બહેલાઓને પણ નવો લાગે તેમ છે તેથી એનો સાર આપવાની

૧૩૨ છે. ૧

૨

હાલનો પંજાબ પ્રાન્ત અને તેની વાયવ્યનો સરહિંદ પ્રાન્ત, એટલા વિસ્તારમાં ઋગ્વેદનો સપ્તસિન્ધુપ્રદેશ પથરાયેલો હતો. આજથી લગભગ પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાં ઉત્તર હિન્દનો ભૂમિવિન્યાસ (topography) આજના કરતાં જુદો હતો. આજના રાજપૂતાના અને બંગાળગિહારને સ્થાને — એટલે કે સપ્તસિન્ધુની દક્ષિણે અને પૂર્વે — એ વખતે વિશાળ યુગયુગજૂના સમુદ્રો હતા. તેમાં દક્ષિણ બાજુનો સમુદ્ર તે રાજસમુદ્ર કે રાજપૂતાનાસમુદ્ર અને પૂર્વબાજુનો તે ગંગાસમુદ્ર. અસામાન્ય ભૂકંપને પરિણામે આજથી વીસેક હજાર વર્ષ પર એ જળમાંથી થળ થયું. દક્ષિણે ને પૂર્વે સમુદ્રપરિવેષિત અને ઉત્તરે ને પશ્ચિમે ગિરિમાલાવેષિત એવા આ સપ્તસિન્ધુપ્રદેશમાં આર્યો અનાદિકાળથી રહેતા. તે કાળની પ્રજા એકંદરે સ્વયંપૂર્ણ હતી, અને તેનું જીવન આજથી વીસપચીસ હજાર વર્ષ પરના એ સમયમાં પણ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની ભાવનામાં એટલું પ્રાણવાન સુવિકસિત અને પ્રગતિમાન હતું કે આજની સૌથી ‘સુધરેલી’ પ્રજાઓને પણ એ ભાવનાના વિપવ-માં ફેટલાક ખરેખર અનુપમ પાઠ પઢાવી શકે. આવા એ આર્યો સપ્તસિન્ધુપ્રદેશમાં જ અનાદિકાળથી રહેતા; તેથી પૃથ્વીના ઇતર ભાગોમાં આજે જ્યાં જ્યાં અન્ય આર્ય જાતિઓ મળે છે ત્યાં ત્યાં તે જાતિઓ કેમ અને ક્યારે ગઈ તેનું વર્ણન આરમ્ભનાં ચાર પ્રકરણોમાં અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

આજથી આશરે અઢીલાખ વર્ષ પર, આર્ય દેશમાંથી આર્ય જાતિના મનુષ્યોનું સૌથી પહેલું નિષ્ક્રમણ હાલના સુરપ ભણી થયું હતું. તે વખતે સપ્તસિન્ધુની આર્યોની એક ટોળાંએ, પોતે અન્ય કરતાં સંસ્કૃતિમાં પછાત રહી ગયા હતા તે કારણે, પોતાનું મૂલસ્થાન સપ્તસિન્ધુ તજીને, ભ્રમણુ આદ્યું. વાયવ્યના જમીનમાર્ગે થઇને આ સાહસિકો ફેટલેક કાળે હાલના પશ્ચિમ એશિયાની ઉપલી કોરના પ્રદેશોમાં પહોંચ્યા. ત્યાં, તેમની

૧. હવે આપેલા સારમાં ઘણાં સ્થળોએ મૂળના જ શબ્દો અવતાર્યા છે, અન્ય તરજુમિદ્દોમાં મૂક્યા વગર જ.

સાથે મેગિલિયન અને તુરાનિયન ભ્રમણશીલ ટોળીઓનો સંપર્ક થયો; અને એ બે જાણીતાં મિત્રશ્રેણી ઇસ્ટિક જાતિ બની. આ જાતિ રુધિરમાં મુખ્યત્વે અનાયૈ હતી, પણ ખાખા અને સંસ્કારમાં આયૈ હતી. આવી આ ઇસ્ટિક જાતિ કાળે કરીને યુરપમાં જાળીને વસી.

એ પ્રથમ નિષ્ક્રમણ પછી જે લાખ વર્ગે સમસિન્ધુમાંથી દર્યુ અને દાસ નામની એ આયૈ જાતિઓનું ખીજું નિષ્ક્રમણ થયું. આ જાતિ આયૈ જાતિઓ હતી. તેમાંથી દર્યુઓ ભ્રમણશીલ, અસંસ્કારી, શિકારી અને પશુપાલની વૃત્તિવાળા હતા; દાસો, સામાજિક જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ મુસંસ્કારી અને સાચા કૃષિકાર પણ ધર્મવિષયમાં દેવવિરોધી અને યજુ-વિરોધી હતા. આ જાતિને વર્ગે સાથે, વધુ સંસ્કૃત આયૈ જાતિઓને પારં-પારં વિગ્રહો થયા કરતા. એ લાખા વિગ્રહોને અંતે પરાજિત થએલા દાસો અને દર્યુઓમાંથી કેટલાંક ટોળાં સમસિન્ધુમાંથી હિતર કે વાયવ્ય તરફ ગયાં. તેમણે હાલના કાસ્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણે અને પૂર્વે, એકબીજાના સહકારથી, તેમ જ કદાચ એ તરફની અર્થેતર જાતિઓની પણ મદદથી, વિગ્રહના અનુગામી રાતકો દરમિયાન, અસુર સંસ્કૃતિનાં મળ નાખ્યાં. આવી રીતે અસુર જાતિઓનો વિકાસ કાસ્પીઅન સમુદ્રને કાંઠે થયો. આથીનું એ ખીજું અને સ્પષ્ટતર નિષ્ક્રમણ.

પણા જૂના કાળથી સમસિન્ધુમાં એક ખીજી આયૈ જાતિ રહેતી. એ જાતિના લોકો અત્યંત સ્વાધી, મજબૂત તથા વરુ જેવા લોભિયા હતાં ચાલાક, શરા, સાહસિક અને અભિમાની હતા. એવા આ લોકોને તે કાળે 'પણિ' શબ્દથી ઓળખતા. આ પણિઓ તે કાળના વૈસ્યો હતા અને ખુરકી અને તરી જાતિને રસ્તે દુરદુરના દેશો સાથે સાહસિક વ્યાપાર ચલાવતા, પણ ત્યારે ગંગાસમુદ્ર અને રાજસમુદ્ર નહીં થયા અને હિતર અને દક્ષિણ હિન્દ જમીનથી જોડાઈ ગયાં ત્યારે આ સાહસિક પણિઓ વિન્ધ્યમાં થઈ દક્ષિણમાં ઊતર્યાં. વિન્ધ્યમાળા ઓળંગ્યા પછી પણિ-સંસ્થાનો અમુક અમુક શનકી લગી કમચા: જનરયાનમાં, હાલના ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં, ત્યાંથી કાંઠે કાંઠે નીચે મહીસુર રાજ્યના પ્રદેશોમાં, પછી મલખાર કિનારે અને છેવટે સામા પારને કોરામાંડલકિનારે સ્થંપાયાં હતાં, આ સાહસિકો ત્યારે મલખાર અને કોરામાંડલમાં અિર

થયા ત્યારે ત્યાં ચોલદ્રાવિડ અને પાંચદ્રાવિડ નામની જાતિઓ વસતી હતી. એ બે વર્ગોએ એક પ્રકારની સ્વકીય દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી. આવી આ જાતિઓ સાથે, કાળક્રમે, ઉત્તરમાંથી આવેલા પશ્ચિમોના સંપર્ક થયો અને તેમના બળવાથી જે નવી જાતિ નીપજી તે આખા હિન્દમાં અમળી ગઈ. ત્યાર પછી, હિન્દના પશ્ચિમ કાંઠાના સમુદ્ર વાટે થઈને હિન્દ બહાર સ્થપાએલું સૌથી પહેલું પશ્ચિમસંસ્થાન હાલના ઇરાની અખાતના કાંઠા પરના પ્રદેશમાં આવેલું હતું; અને પછી ત્યાંથી આગળ વધીને એ ક્ષેત્રએ પ્રાચીન મેસોપોટોમિયામાં પોતાનું બીજું વિદેશી સંસ્થાન વસાવ્યું. કાળે કરીને, સંજોગવશાત પશ્ચિમોનાં આ બે થાણાં છોડવાં પડ્યાં, પણ એ છોડીને તેમણે પોતાનું ત્રીજું થાણું અત્યારના સિરિયામાં છેક યુરોપી ભૂમધ્ય-સમુદ્રના કાંઠા લગી નાખ્યું. એ ત્રીજું પશ્ચિમસંસ્થાન એજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ફિનિશિયા દેશ. તે પછી આ પશ્ચિમોએ આફ્રિકામાં કાર્થેજમાં પોતાનું ચોથું સંસ્થાન જમાવ્યું. આ પશ્ચિમોની સાથે જ ગએલા ચોલદ્રાવિડોએ યાદી-આમા-મેસોપોટોમિયામાં-પોતાનું સંસ્થાન વસાવ્યું અને સુમેરિયન સંસ્કૃતિ વિકસાવી. તે પછી, આજના લગભગ દશેક હજાર વર્ષ પહેલાં, પાંચદ્રાવિડો-નું પણ એક નિષ્ક્રમણ થયું. આ પાંડયોએ જઈને આજનાં મીસરમાં નીલનદીને કાંઠે પોતાની વસાહત જમાવી અને ત્યાં મીસરની અવતરવી સંસ્કૃતિ વિકસાવી.

વળી, ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦થી ૧૫૦૦ સુધીમાં હિન્દની વાયવ્યમાં થઈને આર્યોનાં બીજાં કેટલાંક નિષ્ક્રમણો પણ થયા હતાં, જેને પરિણામે ઓશિયા માઇનરના ઉત્તર ભાગના પ્રદેશના મિટનીઓ, કોરસીઓ, હિટ્ટાઇટો, ફિગ્યોનો અને હિટ્ટાઇટો નામે પાંચ જાતિનાં* થાણાં સ્થપાયાં હતાં આ જાતિઓ પણ મૂળે આવ હતા.

અને છેલ્લું ઐતિહાસિક આર્યનિષ્ક્રમણ ધર્મભેદને લીધે થયું તેને

* આ જાતિઓ મૂળ આર્ય જાતિ હતી એમ તેમની સંસ્કૃતિના જે અવશેષો આજે મળ્યા છે તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ પણ મિટનીઓને વેદિક મેત્રાયણો સાથે, હિટ્ટાઇટો અથવા હિટ્ટાઇટોને આર્યો સાથે અને ફિગ્યોનોને વ્યુત્પત્તિ સાથે એકરૂપ ગણવામાં બાધ આવે એમ લાગતું નથી. કોરસીઓ-નોનો સંબંધ ખસ જાતિ કે કુળજાતિ સાથે હશે ?

પરિણામે પાછળથી જે જરૂરસ્તકર્મોએ થયા તે અગ્રિપૂર્વક આયોજીત નહીં વસ્યા.

આ બધાં નિષ્ક્રમણો ઈ.સ.પૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીમાં થઈ ગયા હતાં. આવી રીતે જેને આજે ફિલિપ્પાઈ, એસિરિયન, ફિનિશિયન, સુમેરિયન ઇન્ડિયન અને ઇરાનિયન સંસ્કૃતિઓ કહે છે તે બધી મૂળ સપ્તસિન્ધુની આર્યસંસ્કૃતિમાંથી જ ઉદ્ભવી છે એવું આ મન્યમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

પણ સપ્તસિન્ધુમાં જે આર્યજીવન સમૃદ્ધ અને સંસ્કૃત વસા કરતું હતું, તેમાં હવે પતન આવ્યું. એ કાળના સમાજને દોરનાર મુનિઓનું વલણ ધીમે ધીમે નિવૃત્તિમય થતું ગયું અને અંતે દુન્યવી વાતોમાંથી તદ્દન વિમુખ થયું. આવા નિરક્તિના અને નિવૃત્તિના પથમાં એક પછી એક અધ્યાત્મિક હજાર મુનિઓ પડ્યા. તેને લીધે પ્રજામાં સંસ્કૃતિના જનકો અને દેતાઓ રહ્યા નહીં. પ્રજા અનીતિમય જીવન ચુગરતી થઈ અને અંતે શરમબરેલા પાપકુંડમાં પડી. આ પતનમાંથી તેનો પ્રબોધકાળ પણ તુરંત આવ્યો. પ્રજાને આવા પતનકૂપમાં પડેલી જોઈને કેટલાક ઋષિવરોને પ્રજાજીવનની પુનર્વિનિર્માણ કરવાની જરૂર લાગી. પણ એમને માર્ગદર્શન કરાવે એવું કોઈ નહોતું. તેથી તેઓ પામીર અને તિબેટના પ્રદેશમાં રહેતી દેવગતિના રાજા બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમની વાત સાંભળીને, તેમને નિવૃત્તિમય જીવન મૂકીને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની સલાહ આપી. આ સલાહ માત્ર એકવીશ ઋષિઓને ગળે ઉતરી. તેમાં આપણે જેને સમર્પિઓ કહીએ છીએ તે મરોચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ અને વસિષ્ઠ પણ હતા. બાકીના ઋષિઓ વનમાં જઈને રહ્યા. પણ આ એકવીશ ઋષિઓએ જેને પાછળથી પ્રજાપતિઓ મણવામાં આવ્યા તેમણે, સપ્તસિન્ધુનાં આર્યજીવનની પુનર્વિનિર્માણ કામ માથે લીધું. તેથી બ્રહ્મા પોતે, એ એકવીશ પ્રજાપતિઓ સાથે, ત્રિવિષ્ટપ-ને માર્ગે થઈને સપ્તસિન્ધુમાં આવ્યા. અને ત્યાં તેમણે ધીમે ધીમે ત્યાંના આર્યોની સંસ્કૃતિની પુનરુત્થાપિત સાધી. આ રીતે ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦૫ ની આસપાસમાં આર્યોનો આ પ્રબોધકાળ શરૂ થયો. તે પછીનાં દોઢસોક વર્ષ સુધી આર્યજીવનનો સુવર્ણરંગી સત્યયુગ ચાલ્યો. એ કાળ દરમિયાન વર્ણશ્રમમર્મની વીગતવાર પુનર્વિચારણા કરાઈ, આત્મિકીય, તથા વાંતો અને દંડનોત્તિ, એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, કૃષિ અને વાણિજ્ય તેમજ

પંચની સંકુલ સંસ્થા પણ આ જ કાળે પુનર્જીવન પામી. આ જ મુગમાં ચારે વેદો એના વેદાંગો અને ઉપવેદો તેમ જ બીજી કેટલીક વિદ્યાઓ પણ પ્રચારમાં આવી.

આવી રીતે ઇ. સ. પૂ. ૨૬૫૦માં જહાએ આ નવવિધાન કપુર અને ત્યારે જ પુરાણોક્તા વૈરાજવંશની સ્થાપના કરી. એ વંશના પહેલા રાજા જહા પોતે, અને પછી એના વંશમાં સ્વાયંભુવ મનુ, પ્રિયવ્રત, ઉત્તાનપાદ, ધ્રુવ, પૃથુ અને દક્ષ વગેરે પ્રતાપશાળી રાજાઓ ચલા. આ વંશનો ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦૦માં અન્ત આવ્યો અને પછી આપણું જોને સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ કહીએ છીએ તેની સ્થાપના ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦૦માં ચર્ક આ બંને વંશના તેમજ વૈરાજવંશના પ્રધાન રાજાઓનાં ચરિતોનો ટૂંક સાર આ ગ્રંથમાં આપાયો છે. વચમાં એક પ્રકરણમાં દેવા-સૂરસંગ્રામનું બુદ્ધિગમ્ય વર્ણન અપાયું છે અને પછીના એક પ્રકરણમાં વેદકાલીન દાશશદી વિગ્રહનું વીગતવાર વર્ણન અપાયું છે. અહીં જોને ક્રોએદ-કાલીન ઇતિહાસ કહેવાય તે પૂરો થાય છે અને પછી તે કાળની સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ શુ થાય છે. એટલે પછીનાં પ્રકરણોમાં વેદકાલીન ધર્મભાવના, સમાજરચના, રાજ્યભાવના અને શાસનપદ્ધતિ, શુદ્ધવિદ્યા અને કાવ્યવૈભવ-નું ચરિતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ બધાં પ્રકરણોમાં એકત્રિત કરેલી માહિતી વીગતવાર અને રસિક છે તેમ પ્રમાણશુદ્ધ પણ છે. ખરી રીતે ગ્રંથનો આ ભાગ અત્યંત મહત્વનો છે, એમાં ચર્ચાર્પદ વિધાનો ખાસ નથી. એ કાળનાં જીવન અને સંસ્કૃતિને લગતી બારીક ચીમતો, રસિક રીતે, આ પ્રકરણોમાં સમગ્રવચામાં આવી છે.

૩

પણ ઉપર આપેલા આટલા સાર ઉપરથી યે એટલું તો સ્પષ્ટ થશે જ કે આ પુસ્તકમાં અનેક નવીન લાગે એવી વાતો સંમહાર્ક છે. ખરી રીતે, બાર ત્રીય ઇતિહાસસંશોધનમાં જે સ્પષ્ટ આંદોલનો આવી ગયાં છે. પહેલું આંદો-લન તે મુખ્યત્વે યુરોપીય દષ્ટિએ બંધાએલા નિર્ણયો, એ નિર્ણયો મુજબ આપણાં પુરાણોમાં તેમજ ક્રોએદમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ છે જ નહીં અને આપણા આ પ્રાચીનતમ ગ્રંથો, હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધન માટે જરા પણ આધાર રાખી શકામ તેવા નથી. આથી જ આપણે ઇતિહાસ ચન્દ્રગુપ્ત

મૌર્યના એટલે મહાન સિંહદરના કાળથી જ શરૂ થએલો ગણાતો. તે કાળ પહેલમો પુરાણોક્ત ઇતિહાસ બધો જ અગ્રદેય ગણાતો. આવી સ્થિતિમાં પાઈન્ટરે અને વી-સેન્ટ સ્મિથે પુરાણોની નજર પ્રતિષ્ઠાનું કંઈક પુનઃ-સંસ્થાપન^૧ કર્યું. આ બન્ને વિદ્વાનોએ પુરાણોમાં પણ ઐતિહાસિક વીગતો છે એમ સ્વીકારીને, એ પુરાણોક્ત ઇતિહાસને બુદ્ધિગમ્ય કર્યો: પણ આ બન્ને વિદ્વાનોને કેટલાક પૂર્વગ્રહો એવા તો નહા છે કે એમનો સ્વીકારશે. ઇતિહાસ બહુ બહુ તો, શૈથિલ્યનામવંશ સુધી જાય છે. એનાથી આમળનો ઇતિહાસ તો હજી પણ અસ્પષ્ટ, અગ્રધેય અને અનેક ગુંચોથી ભરેલો ગણાય છે: પણ પુરાણો સાવ અગ્રદેય નથી એવું આદોલ્ફન શરૂ થયું તેની સાથે જ ઋગ્વેદનો આપણો અભ્યાસ પણ વધ્યો. અને પછી ટાઇલ વિદ્વાનો એવા પણ નીકળ્યા કે પુરાણોક્ત બધો જ ઇતિહાસ સત્ય છે એમ તેમને લાગ્યું. એમને મન ભારતની નજર કીર્તિને પુનરુજ્જીવિત કરવાની આ સુવર્ણ તક હતી. તેમણે કામ્ય ગણાય એવા ઉત્સાહથી કે ઉત્સાહાતિરેકથી બધી આર્થસંસ્કૃતિનું મૂળ પ્રભવસ્થાન હિન્દ જ છે અને પુરાણોમાં આનેલો ઇતિહાસ કઠીબદ્ધ સત્ય છે એવું પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એને પરિણામે આપણા ઇતિહાસને ભારતીય દૃષ્ટિએ જોવાતપાસવાનું આપણને સૂઝ્યું. આમ આપણા ઇતિહાસને માત્ર વિદેશી દૃષ્ટિએ જોવા-તપાસવાનું પહેલું આદોલ્ફન શાન્ત થયું તે પછી આપણા જૂના ઇતિહાસને ભારતીય દૃષ્ટિએ સંસ્કારવાનું બીજું આદોલ્ફન પ્રચરિત થયું. ગ્રામીન ભારતીય ઇતિહાસનો કોઈક જ અભ્યાસક કે સંશોધક આજે આ બીજા આદોલ્ફનથી અસ્પૃશ્ય રહી શક્યો હશે. આવી સ્થિતિમાં, આપણો ગ્રામીન ઇતિહાસ જૈનાથી વધુમાં વધુ ગૌરવાન્વિત બની શકે તેવા સંભાળ્ય મુદ્દાઓને એકત્રિત કરીને એની પુનર્પાટના કરવાના જે બે-ત્રણ સમર્થ પ્રયત્નો થયા છે તેના સાર-રૂપ આ ગ્રન્થ છે: એટલે એમાં ઉપરકહ્યાં બીજા આદોલ્ફનનો ઉદ્દેશ કેટલેક રંગે દેખાય છે. પરંતુ આ ગ્રન્થમાં, અમુક હકીકતો ગ્રન્થકર્તાના

૧. પણ જે કામ, આ દિશામાં, સીતાનાથ પ્રધાને કર્યું છે તેણે કામ હજી બીજા કોઈ વિદ્વાને કર્યું નથી. એ વિદ્વાને પુરાણો અને વેદનો એટલો તો સુંદર સમન્વય રાખ્યો છે કે એના નિષ્કૃષ્ટો લગભગ બધા જ અન્તિમ ગણાય એવા બન્યા છે. જુઓ એનું Chronology of Ancient India. .

પોતાનાં અનુમાનથી પ્રેરિત છે. છતાં, એનો ધણો-ખરો ભાગ અન્ય સંશોધકોના નિર્ણયો ઉપર જ મંડાયો છે તેથી, આ હિરેકથી નીપજતા દોષનો ભાગ આપણા ક્તોને ભાગે ઓછો જાય છે. વિજ્ઞાનના પ્રયમાવેશમાં કદાચ કોઈ વીર થોડીક મર્યાદાનું ઉછંધન કરી જાય તો તે જેમ ક્ષમ્ય ગણાય, તેમ પ્રાચીન ભારતના ગૌરવપ્રેમીનું થાય તો તે પણ ક્ષમ્ય ગણાય.

૪

દાસ, પાવણી અને મન્નુમદાર આપણા સહૃદય અને સમર્થ સંશોધકો છે એમાં શંકા નથી. એમણે જે કયું છે તેને આધારે જ બીજાં અને આગળ વધવાનું સૂઝશે એમાં પણ શંકા નથી. છતાં મારે નોંધવું જોઈએ કે હૃદય અને બુદ્ધિની સમતુલા રાખીને પુરાણોનો અને ઋગ્વેદનો અભ્યાસ કરનારને એમના કેટલાક નિર્ણયો સ્વીકાર્ય થાય તેવું નથી. આની વીગતવાર ચર્ચા અહીં અરથાતે છે, પણ પ્રાસંગિક કેટલુંક લખવાનો લોભ ખાળા શકાતો નથી, તેથી લખું છું કે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સંશોધનમાં નીચેની ખાખતો તરફ દુર્લક્ષ આપવું પોસાય તેમ નથી.

(૧) ઋગ્વેદનો કાળ એટલો આ મન્યમાં સ્વીકાર્ય છે તેમ ત્રીશ-પાવીશ હજાર વર્ષનો ગણો હોય કે ન ચે હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો રચનાકાળ, નહીં નહીં તો ય ત્રણચાર હજાર વર્ષના પટ ઉપર પથરાયો હતો. એ અતિ દીર્ઘકાળનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ વિશે, જો આપણે ઋગ્વેદ ઉપરથી જ નિર્ણયો બાંધવા હોય, તો સૌથી પહેલાં તો ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો સમયાનુક્રમ નક્કી કરવાનું આવશ્યક છે. આજે તો ઋગ્વેદનાં મંડળોનો સમયાનુક્રમ પણ નિશ્ચિત રીતે નિર્ધારાયો નથી. છતાં મને લાગે છે કે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનો અમુક કાલક્રમ ગોઠવવાનાં સાધનો આપણી પાસે છે અને એ સાધનો જ્યાં સુધી અક્ષણ પૂરવાર ન થાય ત્યાંસુધી એનો અભ્યાસ કરવાની આપણી ફરજ છે. મને એમ લાગે છે કે ઋગ્વેદના રચનારા ઋષિઓનો કાળક્રમ, (ગમે તેટલો સ્થૂળ તો સ્થૂળ) ગોઠવવો શક્ય છે. ઐકાએક ઋષિને આપણે આતુર્વીમાં આજે ગોડવી ન શકીએ તે જૂદી વાત છે, પણ પુરાણોના રાજવંશો અને ઋષિવંશોની મદદથી તેમ જ વેદાંગિમાં, બ્રાહ્મણ આરણ્યક ઉપ-

નિષદમાં અને મહાભારતરામાયણાદિ મન્યોમાં આવતાં ઐતિહાસિક નામોના, ઉદ્ભવોની મદદથી, જગવેદના કાપિઓની કામચલાઉ આનુપૂર્વી ગોઠવવાનું. મને તેદન શક્ય લાગે છે. આ કાર્યમાં વેદો પોતે તથા બૃહદેવતા જેવા એના આનુપંગિક મન્યો પણ મદદરૂપ નીવડવાનો સમ્ભવ છે. વળી, વેદમાં અનેક સ્થાને જેને આપણે ઐતિહાસિક કહીએ તેવાં નામો તેમ જ પ્રસંગોના ઉદ્ભવો છે. આવા ઉદ્ભવો ઉપરથી પણ સૂક્તોની આનુપૂર્વી ગોઠવવામાં સરળતા થવાનો સમ્ભવ છે. પણ મને એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે જગવેદકાળનાં સમાજજીવનનાં કેષુ પણ પાસાંનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં, આવી આનુપૂર્વી નિશ્ચિત કરી લેવી આવશ્યક છે: તો જ આપણા નિર્ણયો સપ્રમાણ થવાનો સમ્ભવ છે.

(૨) આનંદશંકરનો તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોનો મત છે કે આર્યો હિન્દ બહારથી અહીં આવ્યા હોવાનો જરા પણ પૂરાવો વેદમાં નથી, છતાં વેદનાં સૂક્તોની ભૂગોળ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. જગવેદનાં સૂક્તોમાં, સપ્તસિન્ધુ (એટલે હાલના પંજાબ અને વાપઘ્ય સરહિન્દ) ઉપરાંત ઠેઠં સંયુક્ત પ્રાન્ત અને અર્બુદાચળ સુધીના ભૌગોલિક પ્રદેશોના ઉદ્ભવો છે, ઉપરાંત એ સિવાયના કાશ્મીર, કાશ્મીરિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, સાઈબીરીયા, ઉત્તર ધ્રુવ તેમ જ મધ્ય એશિયાના વિવિધ પ્રદેશોના અને ઇન્ડિયાના પણ ઉદ્ભવો આ સૂક્તોમાં હોવાનો પાક્કો સંભવ મને લાગે છે. તેથી જગવેદનાં સૂક્તોની જેમ કાલક્રમાનુસારી તેમ જ ભૂગોલાનુસારી આનુપૂર્વી, શક્ય તેટલી ચોક્કસાઈથી ગોઠવી લેવી જરૂરી છે.

આ પ્રમાણે જગવેદનાં સૂક્તોનો દેશકાળ નક્કી થઈ જાય પછી જ એનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ આપણાં દષ્ટિફલકમાં જરાજર ઊતરી શકે.

(૩) વળી પુરાણોમાં વંશો, વંશાનુચરિતો તથા જીવનવિન્યાસના અભ્યાયો હોય છે તેના ઉપરથી, ગુલનાત્મક દષ્ટિએ જૂદા જૂદા કાળને લગતા ઇતિહાસ તથા ભૂગોળનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. દા. ત. પુરાણોમાં સપ્તદ્વીપોનાં વર્ણનો છે. આ સપ્તદ્વીપો એટલે આપણી અત્યારે અણુતી આખી પૃથ્વી 'એવો અર્થ' સમ્ભવિત હોય અને મને લાગે છે કે છે, તો પણ એટલા બધા વિસ્તારનું ભૂગોળજ્ઞાન આર્યોને, તેમના પૂર્ણવિકસિત રાજ્યસત્તાના કાળે જ થયું હશે. છતાં આ સપ્તદ્વીપોનાં નામો પ્રાચીનતમ હોવાનો પણ સમ્ભવ છે. પ્રાચીનતમ કાળમાં ('દા. ત. ત્રિચત્રતના કાળમાં)

સત્ક્રીયો પામિરની આસપાસમાં જ હોય અને પછી જેમ જેમ આર્થ-સંસ્થાનો વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેનાં તે જ નામવાળા નવા પ્રદેશોનો આપણી જૂગોળમાં ઉમેરો થતો આવ્યો હોય એવો પર્યુસમ્ભવ છે. તેથી જેમ પૌરાણિક ઇતિહાસના તેમ પૌરાણિક જૂગોળના ક્રમિક વિકાસનો અભ્યાસ કરી લેવો બહુ જ જરૂરી છે.

અને આવી રીતે નિર્ણયિત કરાયેલાં ઋગ્વેદ તેમ જ પુરાણો ઉપરથી ન્યારે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંસ્કરણ આપણે કરીએ. ત્યારે, પુરાણોક્ત તેમ જ અન્ય ઇતિહાસાખ્યાનાદિ અન્યોક્ત, આપણી પ્રાચીન પરંપરાએ ઠાકીતઝડીતે સ્વીકારેલી કેટલીક વીગતોને આપણે જૂલવી ન જોઈએ.

(૧) પુરાણોક્ત સ્વાયંભુવવંશ અને વૈવસ્વતવંશની વચ્ચે પરંપરાનો ભંગ થયો હતો. એ બન્નેને એક જ પરંપરામાં સાંકળવા યોગ્ય નથી.

(૨) બધી જ આર્થજાતિઓનાં માનસને હજી આજ સુધી બયતરત કરી દે છે એવું એક પ્રલયપૂર, જેમ બીજે તેમ પુરાણાદિમાં પણ વર્ણુવાયું છે.^૧ આ પૂર રાજસમુદ્રના લોપથી થયેલું પૂર ન હોઈ શકે, કેમ જો એ પૂર તો મનુ વૈવસ્વત, યમ વૈવસ્વત અને નોઆહ વગેરેનું સમ-કાલીન હતું. તો શું આ વ્યક્તિઓ રાજસમુદ્રના લોપ વખતે યઈ ગઈ હતી? એમ ન હોય તો આર્થજાતિ-પ્રમાણિત પૂર બીજું હોવું જોઈએ. એ પૂર જો મનુ વૈવસ્વતના વખતમાં આવ્યું હોય તો સ્વાયંભુવવંશ અને વૈવસ્વતવંશ વચ્ચેની પરંપરા, એ પૂરજનિત બયત્રાસખ્યાકૃલતાદિ કારણે થોડીધણી પણ તૂટી ગઈ હોવી જોઈએ. તેથી કરીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે વૈવસ્વતવંશનું નિવાસસ્થાન તે જ શું સ્વાયંભુવવંશનું નિવાસસ્થાન હતું કે મનુ અને યમે પોતાના અનુયાયીઓને, તેનાં મૂલસ્થાનમાંથી કાઢી બીજાં અમર્યદ સ્થાનમાં દોર્યા હતા?

(૩) મધ્ય એશિયાની ફિનિશિયન, સુમેરિયન જાતિઓ જો મૂળ આર્થ હતી તો પછી એ જાતિઓના તેમ જ યુરોપિયન અને ઇરાનિયન જાતિઓના પરંપરાગત ધર્મેતિહાસાદિને આપણા ધર્મેતિહાસાદિ સાથે સરખાવવો જોઈએ. એ સરખામણીએ જોતાં, આ જાતિઓનો, આપણી

૧. જેમ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક સીમાચિહ્ન મહાભારતયુદ્ધ છે તેમ એનું બીજું અને પ્રાકૃમહાભારતકાલીન સીમાચિહ્ન તે આ પૂર છે.

આર્યાજનવિ સાથેનો સંપર્ક પૂર પહેલાંનો હતો કે પૂર પછીનો હતો તે પણ નક્કી કરી લેવું જોઈએ.

(૪) આ ગ્રન્થમાં જે સમયાનુક્રમનો સ્વીકાર થયો છે તેના વિશે તો મારે કહેવું જોઈએ કે પુરાણોની પોતાની દૃષ્ટિએ એ સમયાનુક્રમ કયો દોષ શકે તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન મેં અન્યત્ર કર્યો છે; તેના પરિણામો સાથે આ સમયાનુક્રમને તજજ્ઞોએ સરખાવી જોવા જેવો છે. પણ અહીં સ્વીકારાયેલા સમયાનુક્રમને માટે એક પ્રશ્ન તો સહજ થાય છે. જો આર્યો મૂળથી જ અહીં વસતા હતા અને જો આપણો પુરાણોક્ત ઇતિહાસ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૫૦થી જ શરૂ થયો હતો તો પછી ઈ. સ. પૂ. ૨૩,૦૭૨ થી ઈ. સ. પૂ. ૨૬૫૦ સુધીના ઇતિહાસની પરંપરા કયા ગર્ભ? એક જ પ્રદેશમાં ખાસ કોઈ મહાન ઉપદ્રવ વગર નિરંકુશપણે વિકસેલી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પહેલાં વીસ હજાર વર્ષ પછી જ શરૂ થાય તેનું કારણ શું?

(૫) આર્યોના પ્રબોધકાને બ્રહ્મા ત્રિવિષ્ટપમાંથી સપ્તસિન્ધુમાં આવીને રહ્યા એમ માનીએ તો એને માટે શો આધાર છે. બ્રહ્માનું મૂળ સ્થાન પામીર હશે એમ તો મને પણ લાગે છે, પણ સમાનધર્મી આર્યોનાં જીવનનું પુનર્વિધાન કરવાનાં કારણે જ માત્ર, બ્રહ્મા પોતાનું મૂળ રાજ્ય સ્થાન છોડી દે અને સપ્તસિન્ધુમાં આવીને વસે અને પછી એનો વંશ ત્યાં જ ચાલુ રહે એવું ધારવામાં ચોક્કસતા મેટલી છે? મને પોતાને એવું ધારવાને એક પણ આધાર ઋગ્વેદમાં કે પુરાણમાં દેખાતો નથી.

(૬) પશ્ચિમો જાળરા વેપારીઓ હતા તે સાચું પણ દિનિલિપિમાં જવા માટે, હિન્દના વાયવ્યપ્રદેશમાં થઈને નહીં, અને પહેલાં દક્ષિણમાં

૧. જુલો મારા લેખો: (1) The Manvantara: Indian Historical Quarterly, September, 1942. (2) The Manvantara-caturyuga Method: Annals of BORI, Silver Jubilee Number: (3) Chronology of Kali Dynasties: The Poona Orientalist, Oct.' 42-Jan. 43.

૨. પામીર કાષ્ઠમાં જ બ્રહ્મા રાજ્ય સમાયો છે. બ્રહ્મા-જમ-ખાસ એવા ક્રમ પછી, પૈશાચીમાં જ અને પ નો અલ્પ થાય છે તે આધારે પામીર અને પછી કાશ્મીર, કાશ્મીરાદિમાં મળતો ઇર સજતાં પામીર યથુ એમ હું ધારું છું.

જઈને પછી ત્યાંથી હિન્દના પશ્ચિમ કિનારાથી દરિયા વાટે ફિનિશિયામાં તેઓ ગયા એવો દ્રાવિડી પ્રાણાયામનો ક્રમ સ્વીકારવાની જરૂર શી છે? ચોલપાંડ્યોની અસર મધ્ય એશિયામાં થઈ હોય તો તે અસર પશ્ચિમ દક્ષિણમાં જઈને વસે તે પછી જ થઈ હશે એમ માનવાને શો આધાર છે? એમ પણ શા માટે ન બન્યું હોય કે પશ્ચિમો તેમ જ ચોલપાંડ્યો મૂળ સપ્તસિન્ધુમાં અથવા તેની આસપાસના કેઈ ઉત્તર હિન્દના પ્રદેશમાં રહેતા હોય અને એ ત્રણે જાતિઓનાં ફેટલાંક ટોળાં વાયવ્ય માર્ગે મધ્ય એશિયામાં ગયાં હોય અને બીજાં ટોળાંઓ કાળાનુક્રમે દક્ષિણપથમાં થઈ નીચે મયાં હોય?

અગ્વેદના કાલનો ઇતિહાસ નિશ્ચિત થઈ શકે તેની પહેલાં આ અને આવા બીજા ફેટલાંક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપણે કરી લેવું પડશે. તો જ કંઈક ચોક્કસ કહેવાય એવા નિર્ણયો આપણે બાંધી શકીશું એમ મને લાગે છે.

૫

પણ વિજયરાયનો આ મન્ય, આગલા સંશોધકોના નિર્ણયો ઉપર જ મંડાયો છે અને તેથી ઉપલા પ્રશ્નો એને પણ લાગુ પડે છે. છતાં ગુજરાતી ભાષામાં આવા મન્યની ઉપયોગિતા કહી જાય તેમ નથી. એક તો જુદા-જુદા ત્રણ કે ચાર સંશોધકોના પરસ્પરપૂરક નિર્ણયોને યોગ્ય વિવેકથી સાંકળીને ક્રમબદ્ધ તવારિખ આપવાનો આ સખળ તેમ જ સહૃદય પ્રયત્ન છે અને તેથી પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ જીવન અને સંસ્કૃતિનો આખો પ્રશ્ન આપણાં દષ્ટિક્ષણમાં સારી રીતે ઊતરી જાય છે, અને બીજું, જે કંઈ હકીકત અહીં અપાર્થ છે તેમાં સ્વજાતિગૌરવ તથા સ્વદેશગૌરવ પદપદે તરી આવે છે. છતાં, લેખકની નિખાલસતા એટલી બધી છે કે અમૂલ એમણે કશું લખ્યું જ નથી તેથી કરીને મૂળ મન્યથી જુદાં પાડીને, પોતાનાં આધારસ્થાનોને એમણે દરેક પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટમાં અને એટલાં લાઘવથી પણ સ્પષ્ટતાથી અને ચોક્કસાઇથી મૂક્યાં છે. આથી બે હેતુઓ સધાયા છે : મૂળ મન્યની ચાલુ શૈલી ઘણાં સ્થળે રંગદર્શી ચમકારા મારતી દેખાય છે તેથી તે સામાન્ય વાચકને રોચક નીવડે તેવી છે, તો ટિપ્પણો પંડિત-વર્ગને હીકીક સંતોષ આપે તેવાં છે. આમ સામાન્ય જનને તેમ જ

પંડિતજનને એકીસાથે સંતોષ આપી શકે એવો આ અર્થ છે. પ્રાચીન હિન્દનો જ માત્ર નહીં પણ પ્રાચીન 'સુધરેલાં' જગત સમસ્તનો ઇતિહાસ, ખરેખર, સમજવા જેવો છે અને તેનો અભ્યાસ, ખરેખર, કરવા જેવો છે, એવી પ્રેરણા તો આ અર્થ વાંચ્યા પછી દરેક વાંચનારને થાય તેમ છે. અને હું ધારું છું કે આવા અર્થોનો આશય આપી વધુ બીજો કોઈ નહોતો શકે. આ આશયમાં, કહેવું જોઈએ કે, વિજયરાય સાંગોપાંગ સફળ થયા છે. ગુજરાતીમાં તો આ વિષયનું આ એકપૂરું પુરતક છે અને એનો જેમ બને તેમ વહેલો સત્કાર કરીને, અન્યકર્તાએ બતાવેલી દિશામાં આપણે આપણો અભ્યાસ વધારીએ તો જ આવા અન્યકારો પ્રત્યેનું આપણું ઋણ આપણે ફેડી શકીએ.

અન્યના મૂળ ભાગમાં (અકરણોમાં) વિજયરાયની વિશિષ્ટ શૈલીની ઘણીખરી લાક્ષણિકતાઓ તરી આવે છે. કંઈક સંકુલ અને તેને લીધે કવચિત ક્લિષ્ટ બની જતી પણ ઘણે ભાગે તો તો ય પ્રાસાદિક રહેતી, રંગદર્શી ભભકતી અંધ અવારનવાર ચમકાવતી, સમુત્કાન્ત (loose) અને વ્યુત્કાન્ત (periodic) વાક્યોના વિવિધ પ્રયોગો કરતી, કવચિત સારા વક્તાની છટાથી સમતુલાયુક્ત (balanced) દીર્ઘ વાક્યો ધડતી તો કવચિત સ્પષ્ટતા ખાતર લઘુ વાક્ય-પ્રયોગો કરતી, ક્યાંક પ્રસાદયુક્ત, ઘણે સ્થળે દીપ્તિ અને એજસ્યુક્ત અને કવચિત જ માધુર્ય કે લાલિત્યયુક્ત બનતી, ક્યારેક લાઘવથી અર્થઘન સૂતી તો ક્યારેક વક્તવ્યને અનુરૂપ વિસ્તીર્ણ પદ ધારણ કરતાં પ્રાસાદિક બનતી વિજયરાયની રીતિ, ખરેખર અનેક વિશિષ્ટતાઓવાળી છે. ઇતિહાસ અને સંશોધનના અન્યમાં રીતિનું મહત્ત્વ, સામાન્ય રીતે, એટલું ગણાય છતાં આવા સામાન્ય જનને રોચક બનવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલા અન્યમાં તો લેખકે રીતિને ખાસ લક્ષ રાખીને વિકસાવવી જોઈએ. એ દ્રષ્ટિએ વિજયરાયની અહીંની રીતિમાં અભિનવ પ્રસાદ સાર્વત્રિક છે એટલે વિશિષ્ટ વિષયને વિશિષ્ટ રીતિમાં મંજિત કરતો આ અન્ય સર્વથા આવકાર્ય છે. અન્યને અન્યને આપેલી સૂચિ જોઈએ તેટલી વ્યાપક નથી છતાં એના તરફ ધ્યાન એટલા માટે દોરવું પડે છે કે આવા અન્યમાં સૂચિનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે એ સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં સ્વીકારાતું નથી. સૂચિ તો આવા અન્યનો આદર્શ છે. તેના વગર આવા અન્યો છપાઈ જ ન શકે એવી પ્રથા પશ્ચિમમાં તો પંડી

ગર્ભ છે; આપણે ત્યાં પણ એવું જલદી સ્વીકારાય એ ઇષ્ટ છે.

ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ

નોંધ: પ્રા. ડાહરરાય માંકડે લખેલી સ્વ. કે. ડ. કુવના પુસ્તક 'સાહિત્ય અને વિવેચન'ની વિસ્તૃત સમાલોચના 'માનસી'ના ૧૯૪૩ના ઉત્તરાર્ધમાં ભેવી એવું અનુલક્ષણ ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં (પૃ. ૨૬૮) અપાયું છે. પણ એ લેખ રમણસંકાય-કારણે દુર્ભણું નહિ છાપી શકાય; માટે અવશ્યસી. એએ એને માટે ૧૯૪૪તું 'માનસી'નું દફતર ('કાષ્ઠલ') તપાસવું; એમાંથી એ જરૂર મળશે.—સં. માનસી.

કતુ દેસાઈનાં ત્રણ આત્મભો

નૃત્યરેખા : રંગચિત્રો : રંગલહરી

'માનસી'ના વસંતપંચમી, ૧૯૯૨ના અંકમાં થી. કતુ દેસાઈના 'જીનનમંગલ' નામના આત્મમનું વિવેચન કરતાં (એ લેખ પછીથી મારા સંપ્રદ 'મીડી નજરે'માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.) મેં લખ્યું હતું કે :

કતુ દેસાઈ હજી પોતાને પ્રયોગશાળામાં માને છે એ ગુજરાતની ચિત્રકલા માટે આનંદનો વિષય છે. જુદી જુદી દિશામાં એમના પ્રયોગ ઓછી-વધતી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે પોંછી દિનપ્રતિદિન દલતા, સરલતા અને મૌલિકતાને વધુ પ્રમાણમાં વશતી ભય છે. એટલે ભવિષ્યમાં આથી વધુ કલામય કૃતિઓ તેમના પોંછીમાંથી પ્રાપ્ત થશે જ એવી ગુજરાતને ખાતરી છે.

આ કથન પછોની આ ત્રણે ચિત્રાવલિઓ છે અને એ જોતાં આ કલાકારની પોંછીમાં ઉપર જણાવેલ ત્રણે ગુણો વધતા પ્રમાણમાં આવ્યા છે એ જોનાર સહજ જોઈ શકશે. કલાકારે પોતે પણ જેમ જેમ પોતાની શક્તિઓ વિકસતી ગઈ તેમ તેમ અમુક કાર્યક્ષેત્રોને પ્રાધાન્ય અપ્યું અને અમુકને ગોણુ ગણ્યાં. અને એમ કરવામાં એમણે યોગ્ય જ કયું છે એની કાણુ ના પાડી શકશે? પુસ્તકોનાં કવર-જેઢેટા પ્રત્યેની. એમની ટાળજી ઓછી થતી ગઈ છે અને છાયાચિત્રોને પણ એમણે પોતાની કુસ્તકની લેણે મારે રહેવા દીધાં છે; કારણ કે છાયાચિત્રો આખરે પણ

બહુધા કારીગરી છે-કલા નથી. એ ચિત્રપ્રદારોને બદલે ચિત્રકાર પોતાની કલાને ચિત્રપટો દીપાવવામાં ઉપયોગમાં લીધી છે અને અત્યાર સુધીમાં પૂર્ણિમા-નરસી ભગત-રાધિકા-ભરતમિલાપ-વસંતસેના અને રામરાજ્યનાં ચિત્ર-પટોમાં તેમના સન્નિવેશે (સેટિંગ્સ) ચિત્રપટોની એ દિશામાં અતિ મહત્વનું કાર્ય કરેલું છે.

આપણે ત્યાં 'સળમે' એ રા લગતા હવે 'ના અહંભાવમાં માનનાર સર્વજ્ઞો સહકારના ઉચ્ચ અને સર્વસ્વીકાર્ય' સિદ્ધાંતમાં માનના નથી અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓની જુદી જુદી શક્તિઓના 'ક્રાઓરડિ-નેશન'ને (પરસ્પર સાહચર્ય) તુલ્ય ગણતા આવ્યા છે એને પરિણામે તો આપણી રંગભૂમિ અને અન્ય ક્ષેત્રો વિકાસ સાધ્યા વગરનાં રહી ગયાં છે એ સત્ય ઠાઠથી ભાગ્યે જ અગણ્ય રહી શક્યું છે. પણ ચિત્ર-પટની કલા અને તેનો ઉદ્યોગ આવતાં આ સહકાર અને પરસ્પર સાહચર્ય અનિવાર્ય ઉપયોગનાં થઈ પડ્યાં છે એટલે એમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો એ કલામાં સારો જોડો વિકાસ સાધી શક્યા છે.

અહીં કાંઈક અપ્રસ્તુત છે છતાં કનુ દેસાઈએ ચિત્રપટોના સન્નિવેશને પોતાની કલાનું એક અંગ માન્યું છે એટલે કહેવાનું પ્રશ્ન યાય છે કે રશિયન 'એલે'ના (નાટ્ય-રાસકતા) ક્ષેત્રમાં જ્યાં સુધી ડિયાબીલાદે પ્રવેશ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી ત્યાંના તે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર આગેવાનો બધાંમાં જ માથું મારતા પણ ડિયાબીલાદે એ બધું ફેરવી નાખ્યું અને સંગીત, અભિનય, સન્નિવેશ અને વસ્ત્રાભૂષણો એ નાટ્ય-રાસકતાં નિરનિરાળાં અંગો માટે એણે નિરનિરાળા નિષ્ણાતોને રોક્યા. એ સમયના તેને સન્નિ-વેશમાં મદદ કરનાર ચિત્રકારો એન્વા, બાફ્ટ્ટ, નિકોલસ રોએરિક, ડોરોષિન વગેરેની કલા સુરોપ-મશહૂર બની ગઈ. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું કે માત્ર કનુ દેસાઈ જેવા એકાદ એ નહિ પણ પચીસ-પચાસ પ્રથમ શ્રેણીના ચિત્ર-કારો પોતાની પીછી રંગભૂમિ અને ચિત્રપટના સન્નિવેશ અને વસ્ત્રાભૂષણ તૈયાર કરવામાં રોકી લેશે, હસ્તાદ ગીતો રચનાર ગીતો રચશે અને ગાયકો તેમાં પ્રાણ પૂરવા તત્પર થશે, જુદી જુદી પ્રખ્યાત ઉચ્ચ નાટકો અને ચિત્ર-પટ સાતીલાપ સરજનાર ઉત્પન્ન થશે ત્યારે ગુજરાત તેમ જ હિંદુસ્તાનનાં

રંગભૂમિ અને ચિત્રપટો પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિ અને ચિત્રપટો સાથે હરી-
કાષ્ઠમાં ઘીતરશે એટલું જ નહિ પણ વિગ્રહ પણ પ્રાપ્ત કરશે. આપણે
ત્યાં હજી સન્નિવેશનું મહત્ત્વ ધણું ઓછું મનુષ્યો સમજે છે. બંને વિશે
સુપ્રસિદ્ધ લેખક આરનોલ્ડ હાર્ડેલ એક રચને લખે છે: “અભિનયની
રેખાઓ અને સૂક્ષ્મ કારીગરીની તાદરશ જણાઈ આવે એવી યોગ્ય પદ્ધતિ
જાણી કરવી એ સન્નિવેશનું મુખ્ય કાર્ય છે.” અહીં તો સાધનને અભાવે
રવીન્દ્રનાથ અને ઉદયશંકર પોતાની કૃતિઓમાં રંગભૂમિ ઉપર ભૂરા કે
કાળા પડદો લટકાવ્યો એટલે અનેકાનેક કહેવાતા નિષ્ણાતો છાપરે ચઢી
ચઢીને બાંધ પુકારવા લાગ્યા કે ખરી કળા આ ભૂરા અને કાળા પડદામાં
જ છે, અન્યમાં નહિ ! હશે.

‘નૃત્યરેખા’ ‘રંગચિત્રો’ અને ‘રંગલહરી’ એ ત્રણ ચિત્રાવલિ જોતાં
એટલું જણાઈ જાય છે કે એમાંનાં જુદાં જુદાં વિધાનોમાંથી આ કલા-
કારની પોંછી ‘રેખાચિત્રો’માં વધારે સ્પષ્ટ થતી જણાય છે. વારતવભૂમિ
કરતાં ભાવનામય ભૂમિ પ્રત્યે એમને વધુ આકર્ષણ છે. ચિત્રોના અનેક
વિષયોમાં એમને નૃત્ય, ગરબા, રાસ, વેણુવાદન વગેરે પ્રિયતર વિષયો છે.
‘રંગચિત્રો’ ના પ્રાસ્તાવિક ઉદ્દેશ્યમાં જેમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ
કનુભાઈની કલાતું સ્વાસ્થ્ય બંધી જેવું સરલ અને મધુર છે. વીણાની
ઝીણવટો અથવા વાલ્મીકીના રમઝટથી તે મુક્ત છે. આંધી કરીને જે
ચિત્રનો વિષય પ્રચંડ ભાવોની ફલક માગી લે છે તે ચિત્રમાં આ કલાકારની
પોંછી યશ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી, જે યશ એને સરલતાથી વરે છે એમના
અન્ય જીવનના સામાન્ય પ્રસંગો વર્ણવતાં ચિત્રોમાં. માત્ર એક દૃષ્ટાંત આપું :
‘નૃત્યરેખા’માં ‘માંતું’ છેલ્લું ચિત્ર ‘પ્રલયનૃત્ય’. આજ્યમમાંના આગળના ઉદ્દેશ્ય-
માં થયેલ યુગ્ગરાતી ગદ્યમાં કરેલું ‘એવું’ વર્ણન ક્યાં અને એવું આલેખન
ક્યાં ? માત્ર કાળી પદ્માદ્ભૂ ઉપર સિંદૂરિયા રેખાઓથી તૈયાર થયેલ એ
ચિત્રમાં આકૃતિની સપ્રમાણતા સચવાઈ નથી એટલું જ નહિ પણ એ
જોતાં ‘જગતને વૈશ્વાનર ઘેરી વળ્યો છે...’ વગેરે સજ્જવર્ણન કેવળ
અર્થવિહીન લાગે છે.

કનુભાઈની કળા સોજે પાંખડીએ ખીલે છે તે આવા ‘પ્રલયનૃત્ય’ આલે-
ખતા ભવ્ય અને મહાન વિષયોનાં ચિત્રોમાં નહિ પણ—માત્ર એક ચિત્રનું

સૂચન કરું છું-‘રાસધૂન’ જેવાં ચિત્રમાં. એ રેખાચિત્ર છે. નાના ગોળ ચિત્રમાં એક પુરુષ જાંસી બળવે છે. ખીજે પુરુષ ઢાલક ગળવે છે. બે સ્ત્રીઓ એ જાંસીના સૂરે, એ ઢાલકના તાલે રાસ-ધૂને ચઢેલી છે. એકના હાથમાં મંજરા છે. ખીજીના હાથમાં દાંડિયા છે. ચિત્ર જોતાં જ, રાસ જ્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હોય ત્યારે હિતપત્ર થતી ગતિ અને એ ગતિથી રાસ ખેલતાં યુવક-યુવતીઓના યૌવનના તનમનાટ અને સ્વયંભૂ પ્રકટતા નૈસર્ગિક સૌંદર્યની તેજઃપ્રભા જોનારનાં હૈયાને હરી લે છે. શું ચિત્રમાં કે શું શિલ્પાકૃતિમાં, નૃત્યમાં રહેલ ગતિને પકડી લઇને સ્થિર કરવી અને તે સ્થિરતામાં ગતિનાં પૂર જતાવવાં એ ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓનો મોંઘો મનોરથ છે. એ ગતિનું તાદૃશ આલેખન કરવાની ધૂનમાં જ આપણા ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓએ ‘નટરાજ’ના ચિત્રમાં કે શિલ્પાકૃતિમાં ધણે ઠેકાણે બે કરતાં વધારે હાથ કદાપા છે. પણ માત્ર બે હાથ અને બે પગ વડે કરીને જ ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં ગતિ જતાવાય એમાં જ કલા-કારનો વિજય છે. આપણે ત્યાં કનુભાઈએ ‘રાસધૂન’ ઉપરાંત, ‘મયર-નૃત્ય’, ‘જાંસીતાલે’, ‘અણુ’ન અને ઉર્વશી’ (જે ‘નૃત્યરેખા’માં આવતું જોઈતું હતું પણ આવ્યું છે ‘રંગલહરી’માં), અને ‘ઉત્તરાણું’ નૃત્ય’ તેમજ ‘જગ’ (જે પણ નૃત્યનાં ચિત્રો છે છતાં પ્રસિદ્ધ થાય છે ‘રંગચિત્રોમાં’), રસિકલાલ પરીખે એમના ‘દેવદાસી’માં (‘ચિત્ર-સાધના’ના આદ્યમમાં) તેમ જ જગન્નાથ અહિવાસીએ અને બાનુ રમાતે પણ એમનાં એક કરતાં વધુ ચિત્રોમાં એ પ્રકારનો વિજય અમુક પ્રમાણમાં-ચિત્રકારોને યશ અપાવે તેટલા પ્રમાણમાં-પ્રાપ્ત કર્યો છે.

‘નૃત્યરેખા’માંનાં ચિત્રોમાં ‘પ્રલયનૃત્ય’ ઉપરાંત ‘નરસિંહ-રાસદર્શન’ પણ કાંઈક નબળા કૃતિ જણાય છે. આ કેવળ સસિલચિત્રમાં સમતોલતા બરાબર સચવાઈ લાગતી નથી. ત્રણે કૂબ્જને એક બાજુ લઇ લેવાથી કદાચ આમ પરિણામ આવ્યું હોય. નરસિંહની કરતાં પણ બરાબર નથી લાગતી. ગતિની ઘણી વિષય છે.

‘ઋતુ-નૃત્ય’માં વિષયની બબ્બટા બબ્બટામાં લેતાં આકૃતિઓમાં શુન્નરાતણો કરતાં કનુભાઈની લાક્ષણિક ભાવનામય સ્ત્રીઓ આલેખાઈ હોત તો ઠીક થાત. ‘વર્ષામંગલ’માં પથ્થાદ્ભૂના ચેરા રંગમાં ત્રણ સ્ત્રી-

ઓનાં વસ્ત્રોના હળવા અને ચળકતા રંગ બંધબેસતા નથી. વળી, ગરબાનું મંડાણ જોતાં ત્રણ આકૃતિ કાંઈક ઓછી લાગે છે અને તેમાંની એક સ્ત્રીની ગરબે હાથે પણ જરા વિલંબિત તાળી નિરખતાં આશ્ચર્ય થાય છે. 'ટીપણી'માં 'પરપે'ફ્ટિવ' (યથાદર્શન) વગરનું તદ્દન 'ફ્લેટ' ચિત્ર-વિધાન સુંદર રીતે ચીતરાયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમણે સ્વ. અમૃત શેરગિલનાં આવાં 'ફ્લેટ' વિધાનનાં ચિત્રો જોયાં હશે તેમને લાગશે કે આવું વિધાન પહેલી નજરે જોતાં જેટલું સહેલું લાગે છે તેટલું નથી. સિદ્ધહરત કલાકારની પીંછી જ આવાં ચિત્રો રચ્ય બનાવી શકે. કનુભાઈનું આ ચિત્ર અતિસુંદર છે.

'મધુર-નૃત્ય' અને 'બંસીતાલે' એ બંને રેખાચિત્રો છે અને કલાકારની લાક્ષણિક શૈલીનાં હોઈ રમણીય છે. પણ પહેલા ચિત્રમાં મોરનું આલેખન નમળું છે. પક્ષી અને પ્રાણીનાં આલેખન ઉપર આપણા નહિ જેવા ચિત્રકારોએ જ ધ્યાન આપ્યું છે. એ આપણી પશુપક્ષીઓ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા બતાવે છે. ઇંગ્લંડમાં લેંડસીઅર જેવા ચિત્રકારો તો પ્રાણી-આલેખનમાં આલમમશહૂર થઈ ગયા. ખીલું ચિત્ર પણ નૃત્યની એક ક્ષણને પકડી લઈ આકર્ષક દ્રશ્ય બોલું કરી દે છે. પણ કનુભાઈ જેવા સંગીત-નૃત્યના જાણકારે નામમાં 'બંસીતાલે' જેવું નામ કેમ પસંદ કર્યું હશે? માત્ર શબ્દ લાક્ષિત્યથી લોળવાઈ જઈને ઘણા લેખકો અર્થનો ભોગ આપે છે એ ઠીક નથી. બંસી, પાવો, વીણા, સિતાર, દિલરબા, તાહિસ, સારંગી એ બધાં સૂરનાં વાદ્ય છે; અને સૂરની ધૂન હોઈ શકે કે એનો નાદ હોઈ શકે. 'બંસીધૂને' કે 'બંસીનાદે' રાખ્યું હોત તો ઉચિત ગણાત. પખવાજ, મૃદંગ, ખોલ, ઢોલક, તબલા, કરતાલ, મંજીરા એ તાલનાં વાદ્ય છે અને એમને માટે એમ લખી શકાય કે 'મૃદંગતાલે' પણ ખચર, આ તો બાપાની વાત થઈ.

'રંગલહરી'ની ચિત્રાવલીમાં બે રેખાચિત્રો છે. બાકીનાં સલિલ-ચિત્રો છે. 'ગંગા-પમુના' અને 'ઉપા-નિશા' ચિત્રકારનાં શાંતિનિકેતનનાં સંસ્મરણો હાથે છે. 'તું' અને 'હું' તથા 'દિવ્ય સંગીત' એક જ સૂર શાદનાર બે ચિત્રો છે-એક જ મધુર ગીતની જાણે બે કડી હોય! પ્રણયી એક ને એક પણ પ્રણયરીત નિરનિરાળી! 'દિવ્ય સંગીત'માં

ચિત્રકારે ગાયના મુખના ભાવ સરસ આલેખ્યા છે.

‘ગીતમાધુરી’ જુદા દૃષ્ટિકોણથી આલેખાયેલ ચિત્ર છે. એવા જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણો લેવા પશ્ચિમમાં સામાન્ય છે પણ અહીં તો અસામાન્ય ખરું. ‘અણુ’-ન-ઉર્વશી’માં પુરુષનું નૃત્ય કલાકારે અસાધારણ કૌશલ્યથી ચીતર્યું છે; બાકી પુરુષના નૃત્યમાં પણ સ્ત્રીત્વ આવી જાય એ દોષ સારા સારા નૃત્યકારોમાં પણ જોવામાં આવે છે. પાછળ રહેલ સન્નિવેશનું આલેખન એ ચિત્રની બે આકૃતિને વધુ સફળ બનાવે છે અને કલાકારની ચિત્રપટોના સન્નિવેશ તૈયાર કરવાની પ્રતિભાશાળી શક્તિનો અમ્મો ખ્યાલ આપે છે.

‘વપો’ લાક્ષણિક ગુજરાતી ચિત્ર છે જ્યારે ‘લહર’ એ કનુભાઈએ પોતાની જાદુગરની ઝોળામાંથી કાઢેલ, જુદા જ પ્રકારની શૈલી બતાવતું અતિમોહક ચિત્ર છે. સાધારણ રીતે આ ચિત્રકાર વાસ્તવિકતાના આલેખનમાં બહુ સફળતા પ્રાપ્ત કરતા નથી પણ એ કથન આ ચિત્રથી અસત્ય કરતું જણાય છે. પાછળની પશ્ચાદ્ભૂ, વૃક્ષનું થડ અને તેની બે-ત્રણ શાખા અને થડને આડોળીને ઊભેલી યૌવન ઝરતી ગુજરાતણી ! કેટલું સરલ અને સ્વચ્છ આલેખન અને છતાં કેટલું હૃદયના તાર અને તરફોને ઝળુઝળાવી મૂકે તેવું ! ચિત્રકારને આપણે પૂછી શકીએ કે આવાં અન્ય ચિત્રો ક્યારે ?

‘રંગચિત્રો’ની ચિત્રાવલિમાં ‘પ્રકાશ અને છાયા’ તથા ‘ઉન્માદ અને વિપાદ’ એ બે પ્રતીકચિત્રો છે છતાં કનુ દેસાઈની લાક્ષણિક શૈલીથી ભિન્ન પ્રકારનાં-કાંઈક બંગાળી અસર બતાવતાં ચિત્રો છે. ‘મિલનસ્થળ’ હિન્દુસ્તાની ધાર્મિક પદ્ધતિનું પણ જરા નબળું આલેખન જણાય છે અને સ્ત્રીની આકૃતિમાં પણ સપ્રમાણતા અને વેગનો અભાવ લાગે છે. કનુની સચોટ રેખાઓ આમાં નથી.

‘ઉત્તરાનું નૃત્ય’ રેખાચિત્ર છે અને સરસ છે. એમાં નૃત્યનો પ્રકાર શાંત છે જ્યારે ‘જગ’માં એ હેલે ચડેલ છે. બે જ સ્ત્રીઓ અને એક પુરુષનું આલેખન છતાં ચિત્ર ભર્યું લાગે છે. ગતિનું ભાન ધથેચ્છ થાય છે. પશ્ચાદ્ભૂ ચિત્રની મોહકતામાં ઔર વધારો કરે છે. આ બે ય ચિત્રો

‘ફેરકો’ જેવા જ લાગે છે. આ ચિત્રાવલિમાં ‘જગ’ સૌથી વધુ સ્થાન યુક્ત ચિત્ર છે.

‘એકાદી’ સોમાલાલની શૈલીનું રમરણ કરાવે છે અને ‘મુરલી’ કનુના પ્રિય વિષયનું નવું સ્વરૂપ છે. ‘શશિ સંગીત’ અને ‘સૌંદર્ય’ એ આ ચિત્રાવલિનું સૌથી વધુ કોમળ ભાવ જગાડતું ચિત્ર છે અને ઉમર ખામ્મામની રૂબારૂ બાન કરાવે છે. “તું, હું, શશિ અને સંગીત; એટલું મળ્યે આ પૃથ્વી પણ સ્વર્ગ” બની રહે* કાઈક આવી જીર્મિઓની પરંપરા જગાડતું આ રમ્ય ચિત્ર આપણને પ્રશ્ન પુછાવે છે કે એ ‘રૂબારૂ’ને આલેખતાં આવાં જ ચિત્રો આ કલાકાર કેમ ન દોરે? અને કાઈ સાહસિક પ્રકાશનસંસ્થા એને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કેમ ન કરે?

‘રંગચિત્રો’ ના આશુખમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે ‘શેષડ-લાઈટ, પરસ્પેક્ટિવ, ઓઈલ પેઇન્ટિંગ. લાઈફ સ્ટડી વગેરે કલાકારના રૂઢ અને આવશ્યક મનાએલા અભ્યાસક્રમો’ કનુભાઈએ વળ્યું કરેલ છતાં એમણે આટલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એ એમની પ્રતિભા અને નૈસર્ગિક શક્તિનું પરિણામ. પણ એથી એ કલાના ક્ષેત્રમાં વિહરવા ઇચ્છનાર એમ રખે માની લે કે આટલું વળ્યું કરવાથી એઓ પણ આટલી પ્રભુતા આ કલામાં પ્રાપ્ત કરશે. ઇંગ્લંડના આધુનિક ચિત્રકારોમાંના એક અમગણ્ય ચિત્રકાર સી. આર. ડબ્લ્યુ. નેવિનસન પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે મેં મારા અભ્યાસમાં ચિત્રકલાનો એક પણ પ્રકાર-ઓઈલ વોટર કલર-ટેંપેરા-પેસ્ટલ-બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ-એચિંગ-લિથો વગેરે-બાકી નથી રાખ્યો અને તે દરેક પ્રકાર શીખવાથી-તેમાં જિંદા જીતરવાથી મારી શક્તિ વધુ વિકસિત થઈ હોય, દહતર અને વિશાલતર થઈ હોય એવી મને ખાતરી થઈ છે. આપણા શીખતા ચિત્રકારો આટલું યાદ રાખે.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

* પેલા મુગલ બાદશાહે પોતાના મહેલમાં લખાણુ દત્ત તે પ્રમાણે
“મેર ફાફલ બર રહે જહાનરત, દમીનરતો, દમીનરતો દમીનરત.”

ધ્વ નિ

દી. બ. ઝવેરીનાં સંસ્મરણો

દીનાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના સાહિત્ય, શિક્ષણ તથા સમાજની સેવામાં જોતજોત જીવનની પોણી શતાબ્દીના શુભ પ્રસંગે અમે અમારા ગયા માર્ગના અંકમાં (ને પછી રૂબરૂ) કરેલી વિનંતિને માન આપી, તેમજે લખી આપેલાં પોતાનાં સંસ્મરણોની લેખમાળા આ અંકથી શરૂ કરીએ છીએ. એ પ્રકારના અસ્પષ્ટ યુગરાતી સાહિત્યમાં એ લેખો એક કરતાં વધારે દૃષ્ટિએ કેવો કીમતી હોયેરા કરે છે એ તો વાચકો તુરત જોઈ શકશે. માળાનો બીજો મણકો પણ આવતા અંક માટે તૈયાર જ છે અને પછીના સર્વ પણ, 'માનસી'ના એ અત્યન્ત માયાળુ મુરખી, એમનાં એક સો ને એક કહી શકાય તેટલાં રોકાણોમાંથી વખત કાઢીને પણ, લખી આપશે એવી અમને પાકી આશા બલકે ખાતરી છે; અને અંકેઅંકના વાચકો પણ રસિક માહિતી ને અનુભવપૂર્ણ દૃષ્ટિબિન્દુ તથા વિચારમયતાવાળાં એ સંસ્મરણો રસથી ને ધ્યાનથી વાંચી એનો પૂરો સાલ પામશે એ વાતની પણ ખાતરી છે.

ગ્રા. ઠાકોર ભાવનગરમાં

સપ્તેમ્બરથી ડિસેમ્બર દરમિયાન ગ્રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોરની પોણી શતાબ્દી રચણે રચણે ઉજવાઈ તેની નોંધ લેતાં આનન્દ થાય છે. શિક્ષિત યુગરાતે એ પ્રસંગોએ જેવો સાચા દિલનો ઉત્સાહભર્યો યુથાનુરાગ દર્શાવ્યો તેવો આપણા સાહિત્યજીવનમાં કવચિત જ નજરે પડે છે. અનેક કારણે, અનેક દૃષ્ટિએ, આપણા અર્વાચીન વાહ્યમયનાં અતિરચી ગણાવા-ને પાત્ર એ આપણા અનન્ય સર્જક તથા ચિન્તકની સેવામાં અમારો નાનો શો સન્માનાર્થ પણ અર્પીએ છીએ.

ભાવનગરમાં યોગ્યએલા એ પ્રવૃત્તિના સમારંભમાંનું રા. મુનિકુમારનું વ્યાખ્યાન આ અંકનું એક વિશિષ્ટ અંગ બન્યું છે એ વાચકો જોઈ શકશે.

૧. સ્વ. ગ્રા. આનન્દરાંકર ધ્રુવનો આ રાખ્દ ઉપમા વર્ષના ઉત્સવ માટે વપરાવો થટે. કેટલાકે વગર-વિશ્વરે વાપરેલો 'મહિમહોત્સવ' તો ૬૦મા વર્ષના એવા પ્રસંગ માટે, અમને યાદ છે કે, સ્વર્ગરથે યોજેલો એટલે તે એ ઉત્સવ માટે વાપરવો યોગ્ય છે.

સમારંભમાં સાતઆઠ બાપકોએ તથા વ્યાખ્યાનકારોએ જુદેજુદા દષ્ટિ-
બિન્દુથી પ્રા. કોકારના જીવન, વ્યક્તિત્વ અને વાકમયસેવા વિશે બાપણો
ક્યાં કે વ્યાખ્યાનો વાંચ્યાં હતાં. તેમનાં પોતાનાં એ પ્રસંગનાં ઉચિત
અર્થગર્ભ વચનોમાંથી થોડાંક સુલભ હતાં તેનાથી અમે આ વખતે અંકનો
પ્રારંભ કરીએ છીએ, જે બધી ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે જ હોય.

ભાવનગરનો સુખ્ય પ્રસંગ નો કોલેજમાં રા. યશવંત સ. પંજાએ
બેઠ કરેલા સ્વ. ગોવર્ધનરામના તૈલચિત્રનો ઉદ્ઘાટન-સમારંભ હતો. એ
ચિત્રચારવી સાહિત્યરંગીના “અક્ષરદેહની સેવા કરવાનું સદ્બાળ્ય” ગદ્યા
ચાળીસેક વર્ષમાં જેમને જુદે જુદે સમયે સાંપડેલું તે એ દિવસના માનવન્તા
મહેમાને “શ્રી ગોવર્ધનરામના સર્જનરાશિનું ગૌરવ આપણા સાહિત્યમાં શા
પ્રકારનું છે” એ દર્શાવતું જે સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન કર્યું તેમાં તેમણે આ પેઢીનાં
યુવક-યુવતીઓને ગોવર્ધનરામની તથા એમના ગ્રન્થમણિની ખરી મહત્તા
સમજાય એ દષ્ટિએ વ્યાખ્યાનવિષયના વ્યક્તિત્વ, સમગાદિ વિશે; એ
કૃતિની એ જમાનામાં જે આત્મીય ભાવ તથા અભિનિવેશથી ચર્ચાઓ
થતી એનું સ્વાનુભવમાંથી પણ રસિક ઉદાહરણ આપી એ વિશે; કૃતિની
અમરતા આભારી છે એ તો, સૌથી અધિક અંશે, એમાંનાં ત્રીપાત્રોની
સજ્જવનતાના પ્રભાવે એ પોતાના મન્ત્રગ્ય વિશે; એમ વિવિધ પ્રકારનાં
વિચારણીય વચનો સરલ પણ સગૌરવ, અસરભરી ભાવામાં ઉચ્ચાર્યાં હતાં.

૧. ‘સ્પીકર્સ’; ‘વક્તા’ ‘ઓરેટર’ માટે વા રવામાં અધિક ઔચિત્ય રહેલું
છે. ખીલું, બોલનારે લખી આવ્યું હોય ને સ્થાનમાં એ વાગે તે ‘વ્યાખ્યાનકાર’
અને કોલેજનો ‘લેક્ચરર’ તે ‘વ્યાખ્યાતા’ એ શબ્દ પણ વિચારવા-પાળવા
જોવા લાગે છે.

૨. એ સમાનો અહેવાલ ૩૦-૬-૪૩ના ‘ભાવનગર સમાચાર’માં છે. એનો
૧૫-૨૦-૪૩નો અંક પણ જોવો.

૩. “સમાચાર સાંપડ્યા છે.” એમ રોજરોજ છાપી મારતા આપણા
છાપાંચાળાને પણ શું કહેવું? સાંપડે તે તો પુત્ર રત કે સદ્બાળ્ય કે કીમતી નૂની
દાંચપ્રત. નિરાશા (‘સૂક્ષ્મ’ : ૧૭-૧૨-૪૩; પૃ. ૪), ચતુષ્પદપદો કે ધાર-
સંહારની ખબરોમાં એવું-તે શું બળ્યું છે કે એ લોકો આ મૂલ્યવાન સુખવાચક
સંબંધને એમ દાલતાં-ચાલતાં દેખે ચઢાવવાના રસિયા બની બેઠા છે? એ જ
તરફનો છે પછેથી ચાલુ થએલો ‘સુન્દર’ સંબંધ પરનો અભાચાર. જ્યાં ‘સરસ’
કે ‘મબદુ’ જેવા સંબંધપ્રયોગ જ ચોચા છે ને ખુશીથી વાપરી શકાય, ત્યાં
‘સુન્દર’ લખતાં ધણી વાર સુલેખકો પણ સરમાતા નથી.

તેમણે સ્થાનિક મહિલામંડળની સભામાંની પ્રતિભાવની વખતે પણ "ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્ત્રીજીવનને લગતા પ્રશ્નોની તલરેખાઓ ચર્ચા કરી હતી." ('ભાવ. સમાચાર')

અંગત

ખરી રીતે જીવસાધના ત્રીજા અઠવાડિયાથી શરૂ થએલા ને આજે ડિસેમ્બરના બીજા અઠવાડિયામાં પણ અર્ધગંજીર રૂપે તે આજુ છે તેવા આ લખનારના 'કોનિક મેલેરિયા' તથા 'એનીમિયા'વાળા મંદવાડનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો પડે છે તે બે-ત્રણ કારણે: (૧) એ દુઃસહ ઉપાધિ-ને પરિણામે કુંદરતે તેની શિક્ષણ-સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને મજબૂર ગાળાના મોટા ભાગ સુધી સ્થગિત કરી તેથી 'માનસી'-પ્રકાશન ખોરવાયું ને આ અંક ખાસે ત્રણ માસ મોડો પ્રકાશિત થાય છે. (૨) તેના (તેમ જ પુત્રીના પણ) લાંબા મંદવાડે તેને આર્થિક દૃષ્ટિએ એવી કરબદારી દશાએ પહોંચાડેલ છે કે તેનાથી 'માનસી'ને ટકાવી રાખવા માટે પોતાની પગારી કે અનુપંગી આવકમાંથી પંદરની પાંચ પણ કેટલાક વખત સુધી આપવી અશક્ય છે. તેનાં પુસ્તકોની ટૂંકી આવકમાંથી, અસંપત્તિ (જે કે અમાઉ કરતાં ઓછું) બનશે તેટલું ત્રિમાસિકની ખોટનો જીડો બનતો જતો ખાડો પૂરવામાં વપરાશે જ. (૩) ઉપર (૧)માં નોંધ્યું એ જ કારણે તંત્રીનાં અવગોઠનો ને અવગોઠનનોથી આવતા અંક પર મુક્તવચન પડ્યાં છે.

આ મુખ્યત્વે અંગતભાવી ખુલાસો જરા લાંબો થઈ ગયો પણ અમારા માયાળુ ને સહનશીલ વાચકો-ખાસ કરી, માહોલો-પ્રત્યેની કરબદારીએ ક્યો છે.

ઉપધ્વનિ

તા. ૨૪મી નવેમ્બરે શ્રીઅરવિન્દનો ૧૭મો સાક્ષાત્કારદિન હતો. એ સુભગ પ્રસંગ પછીના મહિનામાં જ આ અંકમાં 'સુન્દરમંત્ર'

૧. (ક) આ રીતે જ એ પુણ્યનામ તેના દરકોઈ વાપરનારે લખવું એકબે કથાકર્તૃ દાવ તીત થઈ ચૂકેલ 'અરવિન્દ ધાવ' દલ વારંવાર સામયિકોમાં નજરે પડે છે એ જરા પણ ચેતન્ય નથી. (ખ) તેમની પ્રવૃત્તિ તથા આશ્રમ વિશે જે-જવળાદાર આશ્રેપ દિ તાજેતરમાં થયા છે. (તા. ૨૮-૧૧-૪૩ ના 'જીજ્ઞાસી'માં), એ બહુ ખેદજનક ગણાય. પછીના અંકમાં એ લખાણ સામેનો સંયમપુર્ણ વિરોધ મધ્ય કખાયા છે.

પોંડીચરી તથા પૂર્ણયોગ વિશેનું, ઉત્તતભાવે બધું કાન્ય પ્રકટ કરી શકીએ છીએ એ અમારું સદ્ભાગ્ય છે.

પરાક્રમી તથા વિદ્યાકલાના મહાન પોષણદાર મદારાજન વિક્રમની દિ-સદસાબ્દીના ઉત્સવ દેશમાં થયા ને થાય છે એનું ખાસ સન્તોષપૂર્વક સ્મરણ અહીં એટલા સારુ કરવું ઘટે છે કે દેશ અસાધારણ વિપત્તિમાંથી પસાર થતો હોવા છતાં (વિપત્તિનિવારણના કાર્યને ઉવેળીને નહિ પણ એ યથાશક્તિ કરવાની સાથે સાથે) આપણા સંસ્કારણવનના કર્તૃવ્યરત નેતાઓ એ પ્રદેશમાં પણ તાત્કાલિક તેમજ સ્થાયી પ્રવૃત્તિ કરવાનું ચૂક્યા નથી.

અર્વાચીન ગુજરાતના એક મહાપુરુષ, એક અપ્રતિમ વિદ્વાન પં. ભગવાનલાલ ધન્દ્રજીનું આવડું મુખ્યાલ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતસંશોધન-મંડળના પ્રશંસનીય પ્રપાસથી ખુલ્લું મુકાયું તે પણ ગયા થોડા માસના નોંધપાત્ર બનાવોમાંનો જ એક ગણાય. એ સંસ્થાએ પોતાની મુકાબલે ટૂંકી કારકીર્દિમાં પોતાના ક્ષેત્રમાં (અન્ય કાષોથી, ત્રૈમાસિક સુખપત્ર દ્વારા) જે સરસ સેવા કરી બતાવી છે તે આપણા સૌના આનન્દ-નો વિષય હોવો જોઈએ અને છે, એવાં બીજાં કાર્યો કરી, એ સવિશેષ યશોભાગી પણ ભવિષ્યમાં યશો એવી આશા રાખીએ છીએ.

ભારતવર્ષનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ લખવાની ધન્દીઅન હિરટો-રિકલ ટ્રેવિસવાળી (ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સર જ. સરકાર વગેરેના નેતૃત્વ હેઠળની, આ પત્રના ગતાંકમાં વાચકોને પરિચાયિત) તેમજ એક બીજી, એમ બે યોજનાઓ તો આ વિષયમાં દેશ સમક્ષ રજૂ થએલી હતી જ. હવે રા. ક. મા. મુનશીની એવા ઇતિહાસ માટેની યોજના ગયા ચરણમાં જાહેર થઈ છે, એટલે ફક્ત સંખ્યા બને છે ત્રણની. “અધિકસ્માધિક” ફલમ્” એ ન્યાય આ વસ્તુસ્થિતિને લાગુ પાડવો? ભગવાન અનન્તરૂપ વિશ્વ સર્જી આનન્દ માણે છે તો એના ભાગ્યશાળી અંશો જે આપણે, તે બહુરૂપ ઇતિહાસવિશ્વ સર્જ્યાનો આનન્દ કાં ન માણીએ એમ સમજવું? પ્રશ્નોના ઉત્તર તો ત્રણેનાં પરિણામ પરથી જે મળશે તે જ સાચા. ‘નીવડચે વખાણ’.

પ્રગતના ‘સર્વતોમુખી સમુદ્ધાસ’માં પોતાનો હિરમો આપણું લોક-સાહિત્ય તો સંસ્કારિનાયુક્ત પણ લોઈ, એ “તદન અનુચિદ અને મૌલિક પ્રવાહે કાળાન્તરથી વહેતું” આપણું “સદા ય સજ્જન” સ્તોતરૂપ સાહિત્ય:

આવું દૃઢતાપુક્ત મન્ત્રમ્ ૨જૂ કરતાં ૨ા. મેધાશ્રીનાં ઠક્કર-વસનજી વ્યાખ્યાનો ઓગસ્ટમાં આપણી યુનિવર્સિટીના આશ્રયે અપાયાં હતાં. એમાં વિશાલ વાચનના ફલરૂપ જે ભરપૂર માહિતી, સચોટ વાદસરણી તથા દિંમતમરી, અપરતંત્ર ને ઠેઠલેક અંશે અભિનવ દષ્ટિ છે તે એને ગ્રન્થરચ રૂપે વાંચવાનો સહજ તેટલો જ હામ્ય લોભ જાગ્રત કરે છે.

પૂર્વે થયું ૧૯૪૩નું વર્ષ આપણા સાહિત્યિક જીવનમાં એક ગણનાપાત્ર વિવાદ વડે ગાજી રહેલી જનાવ-પરંપરાને કારણે યાદ-ગાર રહેશે. વર્ષના પૂર્વાર્ધમાં જ હવેતો સુપ્રસિદ્ધ ચર્ચ ચૂકેલા ૨ા. બીખા-ભાઈ શિ. શુક્રે 'લુહિપ્રકાશ'ના સહજ પ્રકાશને જાણે સહસ્રગણી જનાવી મૂકતો વીજકડાડો કર્યો કે પેલાં (અ) પ્રેમાનન્દી નાટકાદિ તો છે શાસ્ત્રી નાથાશંકરની જ કૃતિઓ. ત્યાર પછી આગળ ચાલેલ, એ તથા વિરુદ્ધ પક્ષનાં ગાજવીજ ને વૃદ્ધિધારા હજી જોસમાં ચાલુ છે. '૪૪નું વર્ષ' પણ, ગઈ પેઢીના વિચિત્ર વારસારૂપ આ વિવાદ દેખશે એમાં શંકા નથી. આ વિષયમાં અમારે રસ લેવાનું શરૂ થયું 'કૌમુદી' ત્રૈમાસિકમાંના (હવે, 'પ્રભાતના રંગ' એ પુસ્તકમાં પણ વાચકોને સુલભ) સંવાદ 'પ્રેમાનન્દ એ નાથાશંકર'થી; એ રચનામાં તેમ જ એ સામયિકમાં અન્યત્ર યએલા હાથપ્રતો સંબંધી આગ્રહને આ સમયમાં પં. કેશવ-રામ કા. શાસ્ત્રી સરખા મધ્યકાલીન સાહિત્યના માનનીય નિષ્ણાત પણ ટેકવે છે એ હકીકત વાચકોના ધ્યાન પર લાવી, એ વિદ્વાનના આ શબ્દો બાણી વિષયરસિકોનું જ્ઞાન એ'યયું આવશ્યક ગણીએ છીએ:

હું હાથપ્રતોના પ્રશ્ન કરતાં પણ તત્કાલીન ભાષારવરૂપ-શબ્દપ્રયોગો વગેરે ઉપર તે તે કૃતિની પ્રામાણિકતાનો નિષ્કર્ષ કરવો વધુ આવશ્યક અને ન્યાયમ માનું છું. ('ગુજરાતી' તા. ૫-૧૨-૪૩, પૃ. ૬૬૦).

પં. કેશવરામ શંકારપદ કૃતિઓમાંની અમુક ૨૧. છોટાલાલ ન.બદની હોવાનું માને છે એ જુદી વાત, પરંતુ તેમણે સૂચવેલો (ને ૧૯૪૨-૪૩ની ગુજ. સા. સભાની કાર્યવહીમાં અમલમાં મૂકેલો) આંતર પ્રમાણોનો માર્ગ જ આ વિષયમાં અભીષ્ટ છે. આપણા એક 'યુવાન વિદ્વાન પ્રા. પ્રસન્ન વકીલના આ વિષયના શ્રમયુક્ત પ્રયાસો પણ માનાઈ છે-જેમ, ૨ા. નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ તથા 'ગુજરાતી'ની ઉપયોગી કામગીરી પણ જુલાવી જોઈએ નહિ.

કાળખેલે હિન્દુસ્તાં બનેલા પત્ર અને પત્રકારખંડુ, 'નવચેતન' પત્રકાર રા. ચાંપશી વિ. ઉદ્દેશીને સંગીન સાહાય્યરૂપે જે દ્રવ્યસંપાદન એમના માસિકના બે દસકા જેટલા સમયના મનોરંજનપ્રધાન, અમુક અંશે અભ્યાસોત્તેજક પણ, કાર્યની કદરનાસી લેખે શિક્ષિત યુવરાતે કરાવ્યું તેનાથી સન્તોષ વ્યક્ત કરવો એ પણ અમારાં આ વખતનાં આનંદદાયક કર્તવ્યોમાંનું એક છે.

ગયા કેટલાક માસમાં નીપજેલાં અવસાનોથી—સુશિક્ષક અને સુયોગ્ય 'દાનત' શિષ્ય કરુણાશંકર ભારતર; 'પત્રકારોનાં ઋષિરાજ'નું સર્વથા હિતિત ગિરુદ પામેલા, મોડર્ન રીઝુકાર બાણુ રામાનન્દ ચેતઈ; ધણાક એશિયાત્ર પ્રદેશોના મહાન શ્રમશાળી તથા યશોધન પુરાતત્ત્વવેતા સર ઓરેલ રટાર્નિ; અર્વાચીન યુરપના બાવનામકતોના શિરોમણિ; ઝાં કિરેટોફે સરખી મદાનવક્ત્રના કર્તા રોમેં રોલાં; અને 'મશહૂર હાર્ષકાર' રુસ્સુ. ડુલ્લુ. જેકમજનાં અવસાનોથી તે તે ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિને ગએલી ખોટની મોંઘ ખેદપૂર્વક લઈએ છીએ.

તા. ૨૫મી ડિસેમ્બરથી વડોદરામાં શરૂ થશે એ પંદરમા સાહિત્ય સંમેલનની સર્વસામાન્ય તેમ જ પ્રકાશનવિભાગની પત્રિકાઓ મળી છે. એ માટે કાર્યવાહકોના આભારી છીએ. સંમેલન સંબંધી લેખ કે લેખો આવતા અંકમાં છપાશે.

વિ. ક. વૈ.

સ્વ. મુરખી શ્રી વિઠ્ઠલરાયભાઈ

(પ્રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરામ મહેતા, અવસાન: ૧૨મી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૩.)

Fear no more the heat o' the sun
Nor the furious winter's rages;

Thou thy worldly task hast done,

Home art gone and ta'en thy wages:

તે તો ગયા, આપણું સૌનું જે સાચું ઘર છે, તે પ્રભુને ઘેર ગયા—તેના પરમ શાન્તિદાયક સાન્નિધ્યમાં, ત્યાં-એ 'શૂનિ અધિક વિકાસ'ની છે ત્યાં-અધિક અધિક વિકાસ' પ્રભુકૃપાએ સાધવા પોતાનું સંસ્કાર-

૧. પ્રસંગોપાત્ત અમારા વાચકોને કહી લઈએ કે એ માસિકમાં 'આયમત' અંગ્રવાલે 'નો ખ.' અને છપાય છે એ તેઓ જરૂર વાંચે. લેખિકતા મુખાઈ-નિવાસ એ સંબંધી છે. ખ. રને (સૂરત વિશેનો) 'માનસી'માં માર્ચ ૧૯૪૪થી છપાશે.

સેવાનું કાર્ય જિની કતોબનિશાથી સિદ્ધ કરીને, ગુજરાતમાં વિરલ થતી જાય છે તેવી અમર અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યેની પ્રીતિ સમૃદ્ધ ને નૈસર્ગિક રસજ્વલિથી કેળવીને, સાહિત્યાનુરાગી શિષ્યોમાં એ વર્ષો ને વર્ષો લગી અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રાધ્યાપકપદેથી એકસરખી તન્મયતાથી એ પ્રીતિ, એ જ્ઞાન, એ સંસ્કારપોષણ સંક્રાન્ત કરીને, રાજ્યના વિદ્યાવિકારીનું સ્થાન પણ શોભાવીને, અમારા વિહંગરાયભાઈ અમને છોડી ગયા. પાંચ છ વર્ષ પર સ્વ. માનચંકરભાઈ વિદેહ થતાં અહીંના સર્વ જ્ઞાનપિપાસુઓએ વૈદિક વાક્યમયનો એક સમર્થ વિદ્વાન ખોયો હતો; સમસ્ત શિષ્ટ ગુજરાતની પણ એ જેવી તેવી ખોટ નહોતી. તેમના જવાથી ઉચ્ચતર વિદ્યાવિષયમાં ભાવનગર સુનું લાગવા માંડ્યું હતું. જાજે તે વધારે સુનું લાગે છે, અમારો આ વહાલસોયો પ્રેરણાદાર અમારી વચ્ચેથી પાછી વયે પણ જતાં.

એ આત્માની પુણ્યસ્મૃતિ પ્રત્યે હવે એમના પ્રત્યેક પરિચિત તેમ જ નિકટના સંસ્કારિતાના પ્રેમીની તથા સેવકની એ જ ફરજ રહે છે કે તેમણે જીવનભર જે કાર્યસિદ્ધિ કરી ખતાવી તેમાં જ ઓતપ્રોત રહેવું, આ જીવનના સુરજતાપ અને ભયાવહ શિયાળુ વાયરા તેમ જ આધિવ્યાધિ ને ઉપાધિ ચિર ચિત્તે સહેતાં સહેતાં પણ.

-વિ.

ભાવનગર : ૧૨-૧૨-૪૩

નિકષ-પૂર્તિ

અતોંક બાદ મએલાં પુસ્તકોની મોટીનાની નોંધો, તેમ જ પ્રતિ-રૂપીકાર, આવતા અંક પર મોકૂફ રાખવાં પડે છે; દરમ્યાન, એમાંનાં મુખ્ય-તંમનાં નામ ને કર્તાઓ પ્રત્યે વાચકોનું લક્ષ દોરવાની ફરજ બળવી લઈએ:

૧. નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો (પ્રા. બ. ક. ઠાકોર)
૨. મારી બિનજવાબદાર કહાણી (કનૈયાલાલ મા. મુનશી)
૩. ઇતિહાસની રૂપરેખા (અનન્તરાય પ્ર. પટ્ટણી: દીવાનસાહેબ, ભાવનગર રાજ્ય)
૪. ધરતીની પુત્રી (કિશનસિંહ ચાવડા)
૫. જિર્મિલા (યુદ્ધ પારાશર્ય)
૬. પ્રભુ પદાર્થ (મવેરચંદ મેઘાણી)
૭. ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય (" ")
૮. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા (પ્રા. હાલરાય રં. માંકડ)
૯. દયારામ-રસસુધા (ચંકરપ્રસાદ છ. રાવળ)

૧૦. શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ, ભા. ૧,૨. (ચિમનલાલ ડેકટર)

૧૧. રૂપ. મોતીલાલ ન. અમીન: જીવન અને કાર્ય (ચુનીલાલ શાહ)

૧૨. આપણું હિન્દુસ્તાન (પુસ્તકોત્તમ ત્રિપ્તદાસ)

ઉપરાંત, નવાં જ ‘નવજીવન’ કાર્યાલયનાં પુસ્તકોમાંનું ‘અદિ’ સાની કેળવણી.’

સહયોગીઓ : આ ચાર સહયોગી પત્રોના, દિવાળી-અંકો

મળ્યા છે: ‘યુગરાત્રી’ ‘જે ઘડી મોજ’ ‘દાંડિયો’ ‘અભિરુચિ’ (મરાઠી). એ પ્રત્યેકે, આ વિષય કાળમાં પણ રાક્ય તે વધુમાં વધુ પ્રયાસે સુવાચન તથા ચિત્રો સહિતના સારા અંકો આપી વાચકો પ્રત્યે ફરજ બજાવી છે એ માટે એમને અભિનન્દન. ... સૂરતના ‘નૂતન શિક્ષણ’ નો નવેંબર અંક (એ તેનો એકસોમો અંક હોઈ) વિશેષકે તરીકે કાઢવામાં આવ્યો છે. સુવ્યવસ્થિત અંકોજનાથી રચાયેલા એ વિશેષાંકમાં શિક્ષણના ભાવનાશીલ તેમ જ વ્યાવહારિક અનુભવલક્ષી જ્ઞાનવાળા લેખકોનાં મનનનો નિયોડ સરસ છે. એમાંનું કેટલુંક સ્થાયી મહત્ત્વનું પણ છે. ઉત્તમ વિશેષાંકના એ અનુકરણીય નમૂના માટે તંત્રીઓ હરમાઈ ત્રિવેદી તથા અન્નવદન ચૂ. શાહ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ... સાહિત્યપરિપક્વતા માસિક પત્રિકા નવેસર પ્રકટ થવા માંડી છે. તેના પહેલા ત્રણ અંક જોતાં, તે ભવિષ્ય માટે-ખાસ કરી, સારા સમયમાં કદ વધારી શકાય ત્યારે-ધણી આશા આપે છે. હાલ પણ, ચિન્તનપૂર્ણ ને સુચર્યાવન્ત દ્વંદ્વા લેખો ને અવલોકનો એ એનાં વિશિષ્ટ અંગો છે ... મો. સ્તાલિનનું લેખકો માટે લાક્ષણિક પદ છે “આત્માના ઈર્જનેરો.” એ પદને પોતાના વિશિષ્ટ રીતે સાર્થ

૧. એને ‘રાતાક’ કહેવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃતના નિષ્ણાતો જરા નહીં કરી આપે તો સાકે કે વધારે સાચો શબ્દપ્રયોગ તો ‘રાતતમાંક’ છે કે કેમ; અને એમ હોય તો એકસોમા અંક માટે આપણે એ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અમારી સમજ પ્રમાણે તો, એકસોમો એક જ અંક રાતાંક કહેવાય નહિ પણ ૧૦૦ અંકનો જે સમૂહ, તે જ ‘રાતાંક.’

૨. આવા સંદર્ભમાં કોઈનાં લાપાન્તર ‘આત્મા’થી કરીએ છીએ, પણ, આ શબ્દ (આત્મા) “નિત્ય: શુદ્ધ: પ્રલયાત્મા સિવાડહ” એ વિશુદ્ધ નિષ્કલ આત્મ-રૂપ માટે (spirit માટે) રાખી, ઉક્ત કોઈ (જીવાત્મા) કે એના સમાનાર્થ ભાવો કે સ્વરૂપો ઇત્યાદિ દર્શાવવા, પ્રા.વિ. ૨. ત્રિવેદીએ વાપર્યો છે (ઉપર્યુક્ત નૂતન-શિક્ષણાંકમાં, પૃ. ૧૮૨મે) તે ‘સંવિત્’ (સકલ-સકળ આત્મા) ચાલે કે કેમ એ વિચારવા જેવું લાગે છે. આ સૂચના સ્વીકાશય તો પછી ‘એન્જીઅર્સ ઓફ

કરતા એમના ગુજરાતી અનુયાયીઓ 'લોકયુદ્ધ'ના સોવિયેત-ક્રાન્તિ-અંકમાં, (વ. ૨, અ. ૧૯) એ દષ્ટિ તથા પ્રદેશોના સાહિત્યકારોને-"હાથમાં કલમ, ખંભે બેઠક" રાખનારાને-તેમ જ કલાસેવકોને બૂલ્યા નથી, તેમની યુદ્ધસમયની પ્રવૃત્તિ આદિને 'ખ્યાલ અહીં' મળે છે એ સ્વાભાવિક છે. અંક-વિષયને લગતી હિપયુક્ત માહિતી તથા વિચારો અંકમાં સારા પ્રમાણમાં છે.

સમકાલીન તથા ગયા વર્ષની મરાઠી વાક્યમયપ્રવૃત્તિ વિશે આધારભૂત ને રસપ્રદ માહિતી 'મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્યપત્રિકા'ના ચાતુ-સાંગલી સાહિત્ય-સંમેલનના પ્રસંગે પ્રમટેલા-અંકમાંના (ઓક્ટો. '૪૩) ત્રણ લેખોમાંથી મળે છે: 'ગેહ્યા સતરા વર્ષાંતીલ શારદોપાસના' 'ગેહ્યા વર્ષાંતીલ અધ્યક્ષીય ભાષણે' તથા લલિતવાક્યમયવિષયક 'વાર્ષિક સાહિત્યસમાવેશન' સ્થાપીભાવ એ 'સેન્ટિમેન્ટ' છે કે 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ' એ વિશેનો અભ્યાસ-યુક્ત લેખ પણ નહત્વનો છે.

વિ. કૃ. વે.

મંદિર-વૃત્ત

૧. આ અંક (અ. ખ.નાં પૃષ્ઠો સહિત) દસ જ ફોર્મ એટલે કુલ ૮૦ પાનાનો કરવાનો હતો. એ મર્યાદા ઓળખ્યા છતાં બીજાં તેમ જ તંત્રીનાં લખાણ સમાવી શકાયાં નથી એ માટે લેખકો દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

૨. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪માં પહેલી તકે પ્રકટ થશે એ આવતા (ડિસેં. '૪૩ના) અંકમાં એ લખાણોમાંથી બને તેટલાં છાપીશું જ. માર્ચ ૧૯૪૪નો અંક માર્ચની આખર લગીમાં સોને પહોંચાડવા હરેક યત્ન થશે જ.

૩. ખતાંક પછી મળેલી આ વિશેષ મદદનો સાધાર સ્વીકાર કરીએ છીએ: એક મુસ્લિમ 'માનસી'પ્રેમી, રૂ. ૭૫.

૪. એમની જેમ, ઈશ્વરકૃપાએ ધનાઢય હોય અથવા આવા સમયમાં પણ ખુશી-થી સારી રકમો આપી શકે તેવા, મધ્યમ વર્ણના હપલા યરના શિક્ષિત ગુજરાતીઓ ત્રેમાસિકને એની વધે જતી વાર્ષિક સંકડામણમાંથી છૂટકારો મળે તેટલી મદદ સંસ્કારસંવર્ધનના આ નાના (પણ ધણા સમજી શિષ્ટોની નજરે આ કારમા કાળમાં પણ સંસ્કાર-સાતત્યને ખાતર આવશ્યક) પ્રયાસને વારંવાર કરતા રહેશે એવી અશ્દા છે.

ધ સોલ' નો ભારતીય પર્યાય (લલિત, લલિતેતર લભય) વાક્યમયના ને કલાના પણ ઉપાસકો માટે 'સંવિત્-શિષ્ટીઓ' જેવા સુધક રૂપે યોગ્ય સંકાય.

૫. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાની મુખ્ય ન.ખ. આ અંકના છેલ્લા પૃષ્ઠા પર છે. એનો દરેક ખરીદનાર 'માનસી'ને પણ કેટલોક સીધો અધિક લાભ કરાવશે એ હકીકત તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તંત્રીનાં ગયાં પાંચ વર્ષનાં પુસ્તકોમાંનાં નાનુક સેવારી, શુભેદકાલીન જીવન અને સંસ્કૃતિ તથા લીલાંસુકાં ખાન તેમ જ રા. ધનમુખલાલ કૃ. મહેતાકૃત મીઠી નજરે: એ સર્વેને પણ આ છેલ્લું કથન લાગુ પડે છે. મતલબ, જેઓ 'માનસી'પ્રીત્યથા મધ્યમ કે મોટી (રા. રખુ થી મોઢીને હરકોઈ) રકમ વાપરવા ખરેખર અરાકત હોય તેઓ એ પુસ્તકોનું જમણું માત્ર રૂ. સવાનવમાં (૮. ખ. અલગ) ખરીદીને પણ ત્રૈમાસિકના નિમાવમાં સંસ્કારી સન્મુખે તરીકે પોતાનો ભાગ ભરી શકે તેમ છે જ.

૬. ડિસેંબરના અંકની મુખ્ય સામગ્રી: કાળો (પૂનલાલ તથા રતિલાલ છાયા); ૨૫. પ્રા. વિકૃતરાય (ઈન્દુપ્રસાદ મહેતા): વિરલૂત ચરિત્રરેખા; દી. ખ. જાહેરીનાં સંસ્મરણો; ચિકિત્સાસંકટ: વિનોદાત્મક નવલિકા (ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી); પ્રાધ્યાપકો કે. હિં. કામદાર, વિ. ર. ત્રિવેદી, હી. ર. કાપડિયા તથા ડૉ. બદ્રમુખનાં અન્યાવલોકનો.

છાપનગર; ૨૨-૧૨-૪૩

—સંચાલક માનસી

ત્રૈતાળીસનું ગ્રન્થસ્થ વાઙ્મય

ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી કરાવાતી એ વાર્ષિક સમીક્ષા માટેનાં ૧૯૪૩નાં ગ્રન્થપ્રકાશનો, થયાવિષય, આ ત્રણ સમીક્ષકોને લેખકો અને-કે પ્રકાશકોએ મોકલ્યાં એવી લેખી વિનંતિ અમેને એ સંસ્થાના 'માનદ' [? 'માનાદ'] નેઈએ-સં. માનસી) મંત્રી તરફથી કરવામાં આવી છે: (૧) લલિતવાઙ્મય પ્રા. 'માનપ્રસાદ' [? માનુસંકર] બા. વ્યાસ (પ્રભુ-[હુવન નહિ પણ]-સવન, સી. પી. ટેંક સુંબાઈ ૪). (૨) 'સાધનસ' [સિવાયનું] લલિતેતર વાઙ્મય: પ્રા. દલામુખલાલ મ. કાજી (સિવિલ રેશન, રાજકોટ). (૩) લૌતિક શાસ્ત્ર ('સાધનસ') ડૉ. રમણિક કે. ત્રિવેદી ('પંકજ', પ્રતાપગંજ; વડોદરા)

શુદ્ધિપત્રક

આ અંક ઘણી ઉતાવળે છાપેલો પરંતુ હોમને, કેટલાક લેખોમાં સામાન્ય છાપ-ભૂલો કહાય ઠીક સંખ્યામાં તથા ગંભીર ભૂલો પણ કોઈ કોઈ માલુમ પડશે. એથી વાચકોને અગવડ પડશે એ માટે દિલગીર છીએ, પરંતુ એવે રથને તેમને સહેજ શ્રમ લેવાથી, ભૂલ સુધારી લેવામાં પણ હરકત નહિ આવે એમ માનીએ છીએ.

અથા અંકમાંના રા. પૂનલાલના કાવ્ય 'ધ્યનિ' આઠમી પંક્તિનો પહેલો જ ર.૭૨ ખોટો છપાઈ જવાથી કવિને યથેવા અન્યાય માટે ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. એ રા.૭૬ 'દુષ્ટ' નહિ પણ રુષ્ટ નેઈએ. આ અંકમાંના [અનુસંધાન, પૃ. ૨૮૨]

મુણ્મૂર્તિ વિદ્વાન

[ભાવનગરની ૫૦ વર્ષની ન્હૂની, રમતગમતો તેમ જ સંસ્કારપોષણની પણ પ્રવૃત્તિ કરતી, જ્ઞાતિની સંસ્થા નાગર જીમખાનામાં એક સભા તા. ૧૮-૧૨-૪૩-ના રોજ, તેના લાંબા સમય સુધી એક અગ્રણી સેવક હતા એ આ.વિકલરાય મ. મહેતાના દુઃખદ અવસાન નિમિત્તે શોક પ્રદર્શિત કરવા મળી હતી. તેમાં એ સંબંધી મુખ્ય ઠરાવ રજૂ કરતાં ડૉ. અ. દિ. મહેતાએ વાંચેલું 'વ્યાખ્યાન' (સ્વર્ગસ્થને અષાયથી એ એક મુયોગ્ય નિવાપાંજલિ દોવાથી) અહીં છાપ્યું છે. એમાં જે 'આદર્શપત્ર'નો ઉલ્લેખ આવે છે તે ૧૯૧૮માં લજવાયણ સંસ્થાના રજતપર્વ ('સિંધવર જ્યુબિલી')ના પ્રસંગે બનેલા બે પંક્તિ વચ્ચેના એક ખેદકારક બનાવને લગતો છે, એટલો 'ખુલાસો સર્વે' બિનસ્થાનિક તથા નાગરેતર વાચકોની ભણુ માટે કરવો આવશ્યક છે. લેખમાં 'મુ. માનસાર્ધ મારા' વરીકે ભ્રમતું નામ આવે છે, તે ભાવનગરના એક પ્રસિદ્ધ વયોજ્ઞ દોહર (હાલ નિવૃત્ત) તથા ધર્મરત સદગ્રહરથ, સમર્થ વેદાન્તી ચતુર્વેદવિદ તથા ધીઓસોફિસ્ટ શ. રા. શ્રી માનસાર્ધ ગૌરીશંકર ઓઝાનું છે, આ અગત્યનો લેખ સંભોગવશાત્ છેલ્લો મૂકવાની જરૂર પડે છે એ માટે લેખક તથા વાચકો હરગુજર કરો એવી આશા છે.—સં. માનસી]

આ જની સભામાં સ્વ. વિકલરાયનાઈના દુઃખદ દેહાવસાન માટે શોક પ્રદર્શિત કરતો ઠરાવ મારે વાંચવો એવો આદેશ છે. તે ઠરાવ વાંચતાં પહેલાં મારે સદ્ગત માટે કંઈ કહેવાનું છે તે કહી લઈશ. પ્રત્યેક જ્ઞાતિજનનું હૃદય આજે શોકની લાગણીથી ભરેલું છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ એ લાગણીને શબ્દો દ્વારા 'ગતાવવાનું' મન થાય-જે કે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીએ તો પણ ખરેખરી અંતરની લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે શબ્દકોષના શબ્દો પણ અધૂરા લાગે છે.

સામાન્ય રિયતિના કુટુંબમાં જન્મી સ્વાવલંબન અને સ્વાશ્રયથી

એઓ ઝેનધુએટ થયા, પણ એટલેથી અટકવું એમના જેવી બુદ્ધિથી
મહાન વિભૂતિ માટે શક્ય ન હતું. એમ. એ. થયા અને એલએલ. બી.
થયા. જુનાગઢ કોલેજમાં ફારસીના અધ્યાપક થયા. એ બાપાના તેઓ
અધ્યાપક હતા એટલું જ નહિ પણ એ બાપાના નિષ્ણાત તરીકે મોલવી-
ઓ અનેક વાર દુરાનના અભ્યાસમાં પણ એમની સહાયતા લેતા-એમનો
આધાર ટાંકતા; પણ વતનની સેવા કરવી એ એમનું ધ્યેય હતું. એટલે
અનુકૂળ સંજોગ મળતાં શામળદાસ કોલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક
થયા. એ જ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ થઈ શક્યા હોત પણ કેટલાંક
કારણોને લીધે પ્રિન્સિપાલ ન થતાં વિદ્યાધિકારી થયા. કોલેજે જે વિદ્યા-
રતન-નરરતને ગુમાવ્યું તે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીની સંસ્થાને
સાંપડ્યું. કોલેજમાં અમુક જ વર્ગને એમની શક્તિનો લાભ આપી શકાયો
હોત પણ કેળવણીખાતાના ઉપરી અધિકારી થવાથી રાજ્યની સારી યે સામાન્ય
જનતાને એમની શક્તિનો લાભ મળ્યો. આર્થિક અસહાયતાને લીધે ઘણું
વિદ્યાર્થી શિક્ષણવિહોણો રહી ન જાય તેનું તેઓ ખાસ ધ્યાન રાખતા. એમની
મહત્વશક્તિ કેટલી હતી એ આપણને એમની જુદી જુદી બાબાઓ ઉપરના
પ્રભુત્વ ઉપરથી સમજશે. પ્રારંભમાં ફારસીના નિષ્ણાત હતા
છતાં જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃત શીખી સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં પુસ્તકો
વાંચતા એટલું જ નહિ પણ વેદ અને ઉપનિષદ જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોનું
વિવેચન અને લાઘ્ય પણ સંસ્કૃતમાં વાંચતા. એ ખાતબની ખરી પ્રતીતિ
તો આપણને મુ. માનભાઈમામા પાસેથી મળી શકે. રા. નાનાભાઈ
(નૃસિંહપ્રસાદ) ભટ્ટે એમના માટે શું કહ્યું છે તે કહું. વિદ્યાધિકારી તરીકે મુ.
શ્રી વિઠ્ઠલરાયભાઈ નિમાયા ત્યારે નાનાભાઈએ કહેલું કે: વિઠ્ઠલરાયભાઈ, તમને તો
અંગ્રેજી બાપાનો જ મહાવરો છે. જ્યારે કેળવણી ખાતાનું સંચાલન તો ગુજ-
રાતીમાં કરવું પડશે. તમારાથી નહિ થઈ શકે એમ મહને લાગે છે. થોડા જ
સમયમાં એ જ નાનાભાઈએ કહ્યું હતું કે વિઠ્ઠલરાયભાઈ તો ગુજરાતી
બાપામાં પણ પારંગત લાગે છે અને ખાતાના ઉપરી તરીકે, કેળવણીકાર
તરીકે તો એક અનેખી ભાત પાડી છે.

તેમના સંસર્ગમાં જે આવતા તેના ઉપર તેઓ પોતાના સૌજન્ય,
બાવનામય ઉચ્ચ આશય અને જીવનની સરક્ષતા માટે ન જૂંસાય તેવી છાપ પાડી
શક્યા હતા. નાગર જીમખાનાને યોગ્ય માર્ગોનુગામી કરી ઉત્તમ આદર્શના

શિખરે પહોંચ્યાડનાર મુરખીઓમાંના તેઓ એક સુખ્ય હિતેવી હતા.

સેવા એ એમના જીવનનો મહાગંત્ર હતો. પછી બસે તે વ્યક્તિ માટે હોય, સંસ્થા માટે હોય રાજ્ય કે દેશ માટે હોય. "સેવા" વિશે એમના શા વિચારો હતા, એ બતાવવા હું અત્રે એમના જ શબ્દો ટાંકોશઃ "અખિલ વિશ્વ એ પ્રભુનું મંદિર છે. સેવા એ એની પૂજા છે. અત્યંત સામાન્ય સેવા એ પણ દિવ્ય પૂજા છે. જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ સેવા છે. તેનો આધાર ઇચ્છા શક્તિ ઉપર, હૃદય બળ ઉપર રહે છે. પૈસા પર નહિ. સ્વાર્થને બદલે સમાજનું હિત બ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે જ આપણે સાચા મનુષ્ય બનીએ છીએ. દુનિયામાં આપણે સેવા અને સંગ્રહ કરવા નથી આવ્યા પરંતુ આપવા અને વાવવા આવ્યા છીએ. ખીજા પાસેથી સેવા સ્વીકારવા નહિ પણ સેવા કરવા આવ્યા છીએ.

"આ ભાવના દ્વારા માનવજીવન અદ્ભુત પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા શાસક સ્વભાવને રચાને મૃદુતા દેખાય છે. જીવનકલહમાં પ્રત્યક્ષ સહાયતા ઓછા પ્રમાણમાં મળે તો પણ ચિકિત્સા પ્રસંગે મળતું પ્રીતસાદન અમૃતસિંચન સમાન છે."

આવા એમના વિચાર અને આચરણે સંસ્થાને શારીરિક-માનસિક-નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ બધા પ્રકારની પ્રગતિઓનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવી મૂક્યું. 'આદર્શપત્ર'ના સમયે તોફાને ચઢેલી સંસ્થાની નીકળે સહીસહામત કિનારે પહોંચ્યાડવામાં પણ એમનો અગ્રભાગ હતો. રકાકિટિંગની પ્રવૃત્તિઓમાં બ્યારે પોતે રસપૂર્વક ભાગ લેતા ત્યારે પણ એમના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોદ્વારા સેવાનો મહાગંત્ર એઓ શિખવતા હતા.

ગાંધીની રૂઢિઓ અને ધારાધોરણમાં સુધારા કરવામાં પણ સુખ્ય માર્ગદર્શક હતા. તેઓ બ્યારે બોલવા બેસતા ત્યારે કેમ જાણે પ્રજા તરફથી તેમને પ્રેરણા મળતી હોય એમ જ લાગ્યા કરતું. મોર્ટ દુર્ઘટ કે દુર્વિનિય વિષયને દર્શાવતા અને દલીલો સાથે બ્યારે તેમની વિનોદવાળી ભાષા અને શૈલીમાં સમજાવતા ત્યારે સભિજનનારાને બહુ જ આકર્ષક અને હૃદયગામી લાગતા. ક્ષણજીવી હકીકતો કરતાં અવિચલ સિદ્ધાંતો ઉપર એઓ હંમેશાં વધારે ભાર મૂકતા. વિચારપ્રીલતા અને શુદ્ધિવૈભવનું સંમિશ્રણ કરી સુવર્ણમય ગંધ્યમ માર્ગને એમણે 'હંમેશ

બંધક કયો છે. આવેશનું સંયમન કરી, મનનપૂર્વક કાર્યનો નિશ્ચય કરવો એ એમની શાંત સપ્રકાશ અને સુવ્યવસ્થિત ઇચ્છાશક્તિનું લક્ષણ હતું. તેમનામાં લોકાપવાદથી બચાવેલ સ્વત્વ, તેમ જ સુખદુઃખનો સ્વરૂપ જ વિચાર હોવાને લીધે નગ્ન સત્ય પ્રદર્શિત કરતાં કદી પણ અચકાયા નથી છતાં પણ એમની વિષય રજૂ કરવાની શૈલીએ ને વ્યક્તિપ્રભાવને લીધે એ નગ્ન સત્યો કદાપિ કોઇને કોર કે કઠિન લાગ્યાં નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને શિક્ષકોને થતો અન્યાય તેમનાથી ઘડીબર સાંખી શકતો નહિ. શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી એમનું રથાન ઉચ્ચ અને ગૌરવવંતું બનાવવા પણ એમણે એ કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવી હતી.

શ્રીશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણને પણ મહત્ત્વનું લેખી શક્ય પ્રયાસો કર્યા છે અને પરદેશમાં પણ દરેક સમયે આપણા રાષ્ટ્રના શ્રીશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણનો કાર્તિક્ષ્વજ અચ્ચુનમ રાખ્યો છે.

કોઇ એન્જીએટ શિક્ષક નોકરી માટે આવે તો તેને સામેથી કહેતા કે ૬૦) રૂ.થી ઓછા પગારમાં રહેવા હા પાડશે તો બીજે જ મહિને નોકરી માટે અયોગ્ય ઠરાવી તમને રજા આપી દઈશ. આજે એમના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી ફક્ત શહેર કે મહાલના શિક્ષકો જ નહિ પણ ગામડે ગામડે દરેક શિક્ષક એમના સુકૃત્યોને સંભારી રહે છે.

એક પ્રખર કેળવણીકાર તરીકે જીવીવામાં બરાબેલી 'વર્લ્ડ કોન્ફરન્સ'માં તેમણે આપણા દેશનું ગૌરવમયું ઉચ્ચ રથાન સ્થાપિત કર્યું હતું. વિદેશથી પાછા ફર્યા ત્યારે કેળવણીનો પ્રવાહ વહેરાવવાનો સંકલ્પ કરી એ જ કાર્યને પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવવાની દીક્ષા લઈ તેની સિદ્ધિને માટે તેમણે અનુકરણીય એકાગ્રતા સેવી હતી. આજે આપણે તેમની સેવાઓનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય આંકી શકીએ તેમ નથી પણ એમણે રોપેલાં વૃક્ષનાં ફળ બપોરે ભવિષ્યની પ્રજા બોગવશે ત્યારે જ ઇતિહાસ તેની ખરી કિંમત આંકશે. એક સામાન્ય મનુષ્ય કર્તવ્યનિષ્ઠતા અને સતત પરિશ્રમથી કેટલી જીંવી શકે છે તેમણે પહેલેથી જ એમને એમણે એક ઉત્તમદર્શ આદર્શ રચાવ્યો છે. કર્તવ્યની દ્રષ્ટીમાં જીવનનો જન્મ થયેલો છે એમ માની કર્તવ્યને એમને હંમેશાં જીવનની માતા સમાન ગણતા.

પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિમની વિકાસક સંસ્કૃતિના પોતે બહિષ્કૃત

ઉપાસક હતા. પશ્ચિમના પાર્થિવતાવાદ કરતાં પૂર્વના આધ્યાત્મવાદને એમણે ઉચ્ચતર સ્થાન આપ્યું હતું, છતાં એક ત્રાહિત દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિથી બન્ને સંસ્કૃતિની ન્યૂનતાઓ પારખીને કહેતા કે “ સૃષ્ટિની પ્રગતિનો મહામન્ત્ર ત્યારે જ સિદ્ધ થશે કે જ્યારે પશ્ચિમવાસીઓના પાર્થિવ વિકાસની યમુનાનો સુભગ સંગમ પૂર્વવાસીઓના જીવનના આત્મવિકાસની ગંગા સાથે કોઇક દિવસ થશે. ”

કેળવણી ઉપરાંત ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં પણ એમની દૃષ્ટિ દિશાસૂચક અને દીર્ઘ હતી, એ આપણા કોષથી અગણ્ય નથી. એમના ગુણોને લીધે એમનામાં એક પ્રકારનું લોહચુંબકત્વ નજરે પડતું એ એમના માનસિક બળનું ચિહ્ન હતું એટલું જ નહિ પણ એમની આધ્યાત્મિક વૃત્તિનું બાહ્ય દર્શન હતું. ખુદ વિશ્વવંદ્ય ગાંધીજી પણ એમની શક્તિ અને ગુણોથી આકર્ષાયા હતા તેમજ અનેક વાર એમની સાથે ચર્ચાઓ કરતા અને સામાન્ય માણસને આશ્રમમાં ન મળતી અનેક છૂટ અને સમવડ એમને મળતી હતી.

તેઓ અવિભક્ત કુટુંબના આદર્શ નિયંતા હતા. સ્વાર્થત્યાગ અને “ others first, self last ” એ સૂત્રનું પાલન જાણે કે એમની એક hobby (પ્રિય પ્રવૃત્તિ) હતી. એમની ખાનગી નોંધપોથીઓ, એમણે લખેલા પત્રો અને એમની પ્રકટ અને અપ્રકટ ચોજનાઓનો અભ્યાસ કરતાં એમના વિષેના ખ્યાલોનો જરાબર તાજો મળી રહે છે.

સત્ય પ્રતિ આગ્રહ, ઉચ્ચાચો, નૈતિક ધારણાઓ અને એ સર્વેને અમલમાં મૂકવા માટેની સમભાવ-દૃષ્ટિવાળી પ્રેમ અને સ્નેહની સુવર્ણસાંકળની સાધન-સંપત્તિ એ સદ્ગતના જીવનની ગુરુકૃતિઓ હતી. એવી શક્તિશાળી વિરલ વ્યક્તિને સંભારી સંભારી અંજલિ આપતા આજે કોનું હૈયું રડતું નહિ હોય !

હરાવ ધડીને તો ફક્ત આજે આપણે તર્પણ કર્યું છે. એમનું સાચું શ્રાદ્ધ જો સાતિએ કરવું હોય તો એમનું કંઈક રમારક કરવું જોઈએ.